

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

त्रयोदशो भागः ।

पाठ १

प्रथम गणाचे धातु.

संस्कृत भाषेत गूढ धातु हजारों आहेत. या धातूंगतून अनेक क्रियापदे आणि धातुशाब्दिकेय निरनिराळीं नावे बनविता येतात. हा धातुविचार अत्यंत मेमोरिजक असून, त्याचा निरुपद्रवावाची कारण निकट संबध आहे. या धातु-विचाराच्या प्रकरणाचे अध्ययन चांगले झाले, तर संस्कृत भाषेचे ज्ञान चांगले होईल; इतकेच नव्हे, तर गीर्वाण भाषेचे अे शब्द इतर निरनिराळ्या भाषांतून गेलेले आहेत, त्यांचाही बोध होऊ शकतो.

आय क्षयिमुनीनी हा धातुगठाचा संघट्ट करून ठेवला आहे. हा मानवजाती-पर त्यांचा मोठाच उपकार झाला आहे. नाहीतर भाषेच्या विचाराचा पता कोणा-काही लागणें शक्य नव्हतें.

संस्कृतमधील हजारों धातूंचों हवें निरनिराळ्या प्रकारांनीं बनत असतात. प्रत्येक प्रकारच्या धातूंचा एक एक गण बनविजेला आहे. अशा तऱ्हेने एवढेर धातूंचे दहा गण केले आहेत. या दहाही गणांची ओळख वाचकांना पुढील भागांतून करून दिली जाईल. या भागात फक्त प्रथम गणाच्याच (पहिल्या गणा-च्याच) धातूंचा विचार केला आहे; कारण या गणाचे धातु पुष्कळ असून, त्यांची हवें बनविण्याची रीतही सोपी आहे.

१. रूपांचे मुरा भेद.

धातूच्या रूपांचे मुख्य भेद दोन आढेत - " १ परस्मैपद अणि २ आत्मनेपद " प्रत्येक गणाच्या धातूपाठी काही धातूंचीं रूपें परस्मैपदाप्रमाणे होतात, तर काहींचीं फक्त आत्मनेपदाप्रमाणेच होतात. या विषय धातूंचा आणखी एक वर्ग आहे, त्याला " उभयपदी " असे म्हणतात या वर्गाच्या धातूंचीं रूपें प्रथम सांगितलेल्या दोन्ही रीतीप्रमाणे होतात म्हणजे त्याचीं दोन्ही परस्मैपदाप्रमाणे व आत्मनेपदाप्रमाणे दोन्हीही रीतींनी होत असत त

या पुस्तकात पहिल्याने प्रथम गणाचे " परस्मैपदी " धातु दिले जातील नंतर " आत्मनेपदी " दिले जातील व त्यानंतर ' उभयपदी ' धातु देण्यांत येतील अशा तऱ्हेन धातुविचाराच्या प्रकरणामध्ये वाचकाचा महत्त्व प्रवेश होईल

काळ-विचार.

क्रियापदाचा विचार करीत असताना काळाचा विचार कराव जगणो काज चा क्रियापदाशीं घालाव महत्त्वाचा सम्यग् ओढ क्रियापदांच्या क्रित्येक रूपा बहून " भूतकाल " चा बोध होतो, क्रित्येकावरून " वर्तमानकाल " चा बोध होतो व क्रित्येक हें " भविष्यकाल " दर्शवित त जे—

१ भूतकाल = अभवत् = झाला

२ वर्तमानकाल = भवति = आहे

३ भविष्यकाल = भविष्यति = होईल

पाठ २

क्रियापदाच्या काळांच्या रूपांशिवाय आज्ञा, संदेह, संकेत इत्यादि मनोमान दाखविणारी रूपेही निरनिराळी होत असतात. मराठीमध्येसुद्धा अशा तऱ्हेची निरनिराळी रूपे होत असतात. तो करतो, त्याने केले, तो करील, त्याने करावे, त्याने केले पाहिजे, इत्यादि प्रकारची अनेक रूपे प्रत्येक भाषेतून होतच असतात. याचप्रमाणे संस्कृतमध्येही अशी रूपे होत असतात. या रूपांचे एकंदर दहा वर्ग केले आहेत, या दहा वर्गांना "दहा लकार" म्हणतात. संस्कृत व्याकरणाचे प्रसिद्ध आचार्य पाणिनी मुनि यांनी या दहा लकारांची नावे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत-

१ लट्, २ लिट्, ३ लृट्, ४ लृट्, ५ लेट्, ६ लोट्, ७ लङ्, ८ लिङ्, ९ लुङ्, १० लृङ्, ११ लृङ्. यांपैकी गौचव्या लट्ची रूपे फक्त वेदामध्येच येत असतात, इतर संस्कृत ग्रंथातून त्याचा प्रयोग आढळत नाही.

या दहा लकारांच्या रूपांचा उपयोग पुढीलप्रमाणे होतो-

१ लट् (वर्तमान काल) = या वर्गाच्या रूपांनी वर्तमानकाळाच्या क्रियेचा बोध होतो. जसे "भजति" = होतो.

२ लिट् (भूतकाल) = अनघतन परेक्ष भूतकाल = अर्थात जी क्रिया आज झाली नाही व बोलणाऱ्याच्या समोरही झाली नाही, त्या क्रियेचा अर्थ या वर्गाच्या रूपांवरून होत असतो. जसे "अभूच" = झाला.

३ लृट् = (भविष्यकाल) = अनघतन भविष्यकाल = अर्थात ज्या रूपांवरून आजच्या भविष्यकाळाचा बोध होत नाही, तो रूपे या वर्गाची होत. जसे "भविता" = पार पुढे होणार.

४ लृट् = (भविष्यकाल) = या वर्गाच्या रूपांवरून सामान्य भविष्यकाळाच्या रूपांची क्रिया दाखविली जाते. जसे- "भविष्यति" = होईल.

५ लेट् = (या वर्गाच्या रूपांचा प्रयोग वेदामध्येच होत असतो. इतर संस्कृत ग्रंथातून याची रूपे आढळत नाहीत. "लिट्" वर्गाच्या रूपांचा जो अर्थ दर्शविण्याकरिता उपयोग केला जातो, तोच अर्थ या वर्गाच्या रूपांनी वेदामध्ये दाखविला जातो.)

घरांत धातूंमध्ये (१) मूल प्रथम धातु. (२) गतर त्याचा अर्थ, (३) त्यानंतर त्याने वर्तमानकाळचे (लट्चे) रूप व त्यानंतर (४) त्याचे भविष्य काळचे (लृट्चे) रूप या क्रमाने धातु, अर्थ व रूपे दिली आहेत. यावरून वाचकाना या धातूंचीं रूपे सहज घनविता येतील. आता याचा वाक्यांमध्ये उपयोग करा—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मनुष्यः नगरे भटति । २ अश्वौ ग्रामात् बहिः यत्र कुत्र अपि भटत ।
३ मार्जारः तत्र गृहे भटन्ति । ४ कः तत्र भटति ? ५ सर्वदेवं कदा अर्थि-
प्यति ? ६ स. तं भवति । ७ वीरः जनपदं भवति । ८ रामभद्रः नगरं न
पश्यति । ९ यथा देवदत्तः आत्मानं भवति, तथा भूमित्रः न भवति ।
१० कथं स वृक्षः पूजति ? वायुना स वृक्षः पृथ्वीपूजति । ११ स पूजां अर्हति ।

मराठी वाक्ये.

१ मनुष्य नगरात भटकतो. २ (दोन) घोडे गावाच्या बाहेर कोठे तरी भट-
कतात. ३ मार्जरें तुझ्या घरांत फिरतात. ४ कोण नेथे नेहमी जातो ? ५ तूं देवाची
केव्हा पूजा करशील ? ६ तो त्याचें रक्षण करतो. ७ वीर देशाचें रक्षण करतो.
८ रामभद्र नगराला जाणार नाही ९ ज्याप्रमाणे देवदत्त आपलें रक्षण करतो,
त्याप्रमाणे भूमित्र आपलें रक्षण करीत नाही. १० ते झाड कसे हालतें ? वाय्याने
ते झाड असे हालतें. ११ तो पूजेला योग्य आहे.

वाचकांनी अशा तऱ्हेने धातूंच्या रूपांचा वाक्यांन उपयोग करावा.

पाठ ४

प्रथम गणान्या परस्मैपदाचीं रूपे.

कृष् (नांगरणे)

वर्तमान काल (लट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	कर्षति	कर्षतः	कर्षन्ति
२ म० पु०	कर्षसि	कर्षथः	कर्षध्व
३ उ० पु०	कर्षामि	कर्षाव	कर्षामः

भविष्यकाल (लृट्)

	कर्ष्यति	कर्ष्यत	कर्ष्यन्ति
१ प्र० पु०	कर्ष्यसि	कर्ष्यथ	कर्ष्यध्व
२ म० पु०	कर्ष्यामि	कर्ष्याव	कर्ष्यामः

संस्कृत-वाक्यानी ।

१ कृष्क इहेन भूमि कर्षति । २ कृषीवली भूमि कर्षत । ३ कृषीवलाः भूमि कर्षन्ति । ४ त्वं कृषसि । ५ यदा त्वं भूमि कर्षसि, तदा अहं न कर्षामि । ६ अहं यद्य सर्वे भूमि कर्षामः ।

मराठी वाक्ये.

१ शेणकरी नांगराने जमीन नांगरली २ (दोन) शेतकरी जमीन नांगरलात. ३ (मर्ब) शेतकरी जमीन नांगरलात. ४ तू आपली जमीन केव्ही नांगरलीस ५ जेव्ही तू आपली जमीन नांगरलीस, तेव्ही मी नांगरणार नाही ६ उद्या अहं सर्वजण जमीन नांगर.

प्रथमगण परस्मैपदा धातु

धातां पुढील धातु पाठ करा-

- कट् = (दुःखात रादणें) कठति, कठिष्यति
 कण् = (दुःखाने रुडणें) कणति, कणिष्यति
 कर्द् = (वाईट शब्द बोलणें) कर्दति, कर्दिष्यति
 कित् = (हांवा पिचारणें, रोग वुड करणें) चिरीरुत्तति,

चिकित्सिष्यति

- कित् = (इच्छा करणें) केतति, केतिष्यति
 कुच् = (संकोच करणें) कुचति, कुचिष्यति
 कुच् = (संवृचित होणें, सहान होणें) कुंचति, कुंचिष्यति
 कुंठ् = (पंगू बनणें) कुंठति, कुंठिष्यति
 कुंथ् = (दुःख सहन करणें) कुंथति, कुंथिष्यति
 कृज् = (अस्पष्ट शब्द करणें) कूंजति, कूंजिष्यति
 कूल् = (भाकणें) कूलति, कूलिष्यति
 कृप् = (नागणें) कर्षति, कर्षिष्यति
 क्कंद् = (रुडणें, पुनारणें) कंदति, कंदिष्यति
 क्रम् = (चालणें) क्रामति, क्रमिष्यति
 क्रीड् = (खेळणें) क्रीडति, क्रीडिष्यति
 कुश् = (रुडणें, ओरडणें) कोशति, कोशिष्यति
 क्वथ् = (शिजविणें) क्वथति, क्वथिष्यति
 क्षर् = (सवणें) क्षरति, क्षरिष्यति
 क्षि = (नाश पावणें) क्षयति, क्षयिष्यति ।

माधी रूपें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे करा.

पाठ ५

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः तत्र किमर्थं कणति ? २ वैद्यः तस्य रोगं चिकित्सति, अथ
 स तत्र कणति । ३ तत्र वैद्यो क रोगं चिकित्सतः ? ४ तत्र तस्य ज्वरं वैद्यो
 चिकित्सतः । मम पुत्रः उदरेण पीडितः, अतः वैद्यो मं इदानीं चिकित्सतः ।
 ५ यथा स तत्र कूजति, तथा एव त्वं भद्रं कूजसि । ६ यथा स बालकः
 क्रुद्धति, तथैव त्वं अपि क्रुद्धसि । ७ एवं किं तेन सह इदानीं न क्रीडसि ?
 ८ सर्वे बालका तत्र इदानीं क्रीडन्ति । ९ यूयं सर्वे छात्रा कदा कीदृशपथः ?
 १० तव धर्मपत्नी इदानीं किमर्थं स्वपति ?

मराठी वाक्ये.

१ तो पुरुष त्या ठिकाणी कशाकरिता रडतो ? २ वैद्य त्याच्या रोगाची परीक्षा
 करीत आहे, म्हणून तो रडत आहे. ३ तेथे (दोन) वैद्य कोणत्या रोगाची
 चिकित्सा करतात ? ४ तेथे त्याच्या उदराची दोन वैद्य चिकित्सा करतात. माझा
 मुलगा ताप न आजारी आहे, म्हणून दोन वैद्य त्याची आण तपावणी करतात.
 ५ ज्याप्रमाणे तो तेथे शब्द करतो, त्याचप्रमाणे तू येथे शब्द करतोस. ६ ज्या
 प्रमाणे तो बालक रडतो, त्याप्रमाणेच तूही रडतोस. ७ तू का त्याच्या बरोबर
 आता खेळत नाहीस ? ८ सर्व मुले तेथे आता खेळतात. ९ तुम्ही सर्वे शिष्य
 केव्हा खेळाल ? १० तुम्ही धर्मपत्नी कोणाकरिता शिजविते ?

अशा रान्हेने वाचकास वाक्ये तयार करता येतील, आता पुढे उपसर्गाची
 ओळखी माहिती दिली आहे, ती पहा—

उपसर्ग.

धातु अर्थात् क्रियापद याच्या पूर्वी येऊन क्रियेचा अर्थ जे बदलतात, ते
 उपसर्ग होत हे उपसर्ग एवढर बाबीस आहेत. ते हे—

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि व उप. या उपसर्गाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे—

१ प्र = अधिकता, उत्कर्ष; १ परा = उलट; ३ अप = दूरणा-वियोग; ४ सम् = एक होणे; ५ अनु = अनुकूल, अनुसार; ६ अव = खाली; ७ निस् = हानि; ८ निर् = दीनता; ९ दुस् = दुष्टता; १० दुर् = दुर्गति; ११ वि = विशेष, विरोध, भिन्नता; १२ आ = अलीकडे; १३ नि = खाली करणे; १४ अधि = वर; १५ अपि = पुढे; १६ अति = अतिशय; १७ सु = उत्तम; १८ उद् = उंच वर; १९ अभि = सम्मुख; २० प्रति = लोटणे, उलटे होणे; २१ परि = सर्वत्र; २२ उप = जवळ, अधिक.

या उपसर्गांचे अर्थ यादूनही पुष्कळ होत असतात; परन्तु येथे दिलेले अर्थ जरी वाचकांच्या लक्ष्यात राहतील, तरीमुळा यांचे कार्य चालू राहेल. आतां यांतून हे उपसर्ग लागले असता त्यांचा अर्थ कसा बदलतो, ते पहा—

भू = असणे (भूत = झालेला) याची रूपे पहा—

प्रभू = वाढणे (प्रभव-जन्म, प्रभाव = शक्ति; प्रभु = मालक)

पराभू = पराभव करणे. (पराभव = अपजय)

अपभू = दूर राहणे (अपभूति = पराजय, नाश)

संभू = एक होणे, जन्म घेणे. (संभव=उत्पत्ति; संभूति=ऐक्य, उत्पत्ति)

अनुभू = अनुभव करणे (अनुभव = अनुभव)

विभू = वैभवयुक्त होणे (विभव = धन, ऐश्वर्य)

आभू = उपस्थित होणे; (आभूति = शक्ति, व्यापकता)

अतिभू = सर्वापेक्षा अधिक वाढणे (= अतिभवनं सर्वापेक्षा मोठे होणे)

उद्भू = उत्पन्न होणे (उद्भव = उत्पत्ति)

अभिभू = पराभव करणे (अभिभव = पराभव)

परिभू = पराभव करणे (परिभव = पराभव, अपमान)

वाचीच उपसर्ग भू धातूच्या पाठोमागे बहुधा लागत नाहीत, इतर निर. ... ज्या धातूना ते लागून त्यांचो रूप कसा बनवात, ते वाचकाना पुढे कळून येईलच. या ठिकाणी धील निरनिराळे उपसर्ग एकाच धातूला लागले असता त्या धातूचे अर्थ कसे निरनिराळे होतात, ते वाचकाना खूब समजून येईल. आता या उपसर्ग-पूर्वक क्रियापदांचा वाक्यांत कसा उपयोग केला जातो, ते पहा-

१ सः पुरुषः विचिञ्छेत्सति = तो पुरुष विछेप दीक्षा देतो.

(किञ्-विच्छित्सति । वि किञ् - विचिच्छित्सति)

२ ते सर्वे तत्र संक्रोडन्ति । = ते सर्व तेथे उतम येऊनगळ.

३ धालकाः तत्र संक्रोडन्ति । = मुले तेथे खडवात.

४ एवं किमर्थं एवं आक्रोशसि ? = तू कां असा आक्रोश करतोस ?

५ नारदः नारायणं अभ्यर्चति । = नारद नारायणाची पूजा करतो.

आता लक्ष्मणे धातूच्या पूर्वी उपसर्ग लागून रूप बनत असतात म्ह. ते त्या धातूचा निरनिराळा अर्थ दर्शवू शकतात. याप्रमाणे एका लक्ष्मणा धातूबरोबर अनन्त शब्द संस्कृतमध्ये बनव असतात. याचक धातूच्या व उपसर्गाच्या सम्बन्धाचा याप्रमाणे जर विचार करतील, तर या रूपांची प्रक्रिया त्यांना पारक लीनर समजू लागेल; कारण उरसणे असलेले शब्द मराठीमध्येही आहेत. म्हणून त्यांच्या अर्थाची कल्पना करण्यास पारसे भम पडणार नाहीत.

पाठ ६

भूतकाल (लङ्)

ज्या भूतकालाच्या योगाने आजचा समय दाखविला जात नाही, त्या (अतः यतन) भूतकालाकरिता " लङ् " नावाच्या भूतकालाची रूपे घातपुढे प्रयुक्त होता असतात. ' भू ' घातूची या भूतकालाची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात—

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अभवत्	अभवताम्	अभवन् ।
म०	अभवः	अभवतम्	अभवत ।
उ०	अभवम्	अभवाय	अभवाम् ।

१. तत्र ह्यः किं अभवत् ? = तेथे काल काय झाले ?

२. तत्र ह्यः किमपि न अभवत् = तेथे काळ वाहीही झाले नाही.

३. ते सर्वे वीराः शत्रून् पराभवन् = त्या वीरांनी शत्रूंचा पराभव केला.

४. यदा स उदभवत् तदा त्वं पुत्रं अभवः = जेव्हा तो जन्म झाला, तेव्हा तू कोठे होतास ?

मागील घळात सांगितलेले उपसर्ग भूतकालाच्या रूपान्या पाठीमागेच लागत असतात या गोष्टीकडे वाचवानी लक्ष्य द्यावे; उदाहरणार्थ परा--

पर + अभवत् = पराभवत् (पराभव केला)

वि + अभवत् = विभवत् (वैभवयुक्त झाला.)

सं + अभवत् = समभवत् (उत्पन्न झाला.)

या ठिकाणी उपसर्ग व क्रियापदार्थ रूप याचा जो संबंध केलेला दिसत आहे, तशा तऱ्हेचे सर्व संस्कृत आपले नेहमी देता असतात. परन्तु वेदांमध्ये हे उपसर्ग बहुधा निराळेच लिहिले जात व. आता खाली धातु दिले आहेत, त्यांचा वाचवानी घ्यायला अभ्यस करावा. तिसरे रूप य. ५ व्यांत सांगितलेल्या भूतकालाचे आहे.

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु

- खाद् = (मक्षण करणे) - खादति, खादिष्यति, अखादत्
 गद् = (गोलने) - गदति, गदिष्यति, अगदत्
 गम् = (जाने) - गच्छति, गच्छिष्यति, अगच्छत्
 गर्ज् = (गर्जना करणे) - गर्जति, गर्जिष्यति, अगर्जत्
 गर्ष् = (गर्ष करणे) - गर्षति, गर्षिष्यति, अगर्षत्
 गल् = (गोलने) - गलति, गलिष्यति, अगल्
 गुप् = (गुप्त करणे) - गोपयति, गोपायिष्यति, अगोपयत्
 गी = (गाणे, सांगणे) - गायति, गायिष्यति, अगायत्
 ग्रंप् = (ग्रंथन करणे, सङ्गमन करणे) - ग्रन्थति, ग्रन्थिष्यति, अग्रन्थत्
 घुप् = (प्रसिद्ध करणे) - घोषयति, घोषयिष्यति, अघोषयत्
 घृम् = (घर्षण करणे) - घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षत्
 चर = (चालणे) - चरति, चरिष्यति, अचरत्
 चर्स् = (चर्चन करणे) - चर्चति, चर्चिष्यति, अचर्चत्
 चर्ष = (चावणे) - चर्षति, चर्षिष्यति, अचर्षत्
 चल् = (चालणे) - चलति, चलिष्यति, अचलत्
 चित् = (ज्ञान करणे) - चेतति, चेतिष्यति, अचेतत्
 चित् = (चिंतन करणे) - चिंतति, चिंतिष्यति, अचिंतत्
 चुम्ब = (चुम्बन करणे) - चुम्बति, चुम्बिष्यति, अचुम्बत्
 चुप् = (चिणे) - चूषति, चूषिष्यति, अचूषत्
 छद् = (आच्छादन करणे) - छदति, छदिष्यति, अछदत्
 जप् = (जप करणे) - जपति, जपिष्यति, अजपत्
 जम् = (ज्ञान करणे) - ज्ञायति, ज्ञायिष्यति, अज्ञायत्
 जर्प् = (जलने) - जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत्

संस्कृत-वाक्यानि ।

१. स पुरुषः फलं खादति । अहं गोदुकं नैव प्राक्षिप्यामि । एवं फलानि कदा अखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि समखादन् ।

२. तत्र यः गदति, स पुनः स मनुष्यः । एवं तेन सह किं भगदः ? सर्वे परस्परं समगदन् । यथा स गदति तथा युष्मद् गदिष्यथः किम् ?

३. आठाशे मेघः गर्जेति । यथा स गर्जिष्यति, तथा कः गर्जितुः समर्थः भवति ?

४. रामः लक्ष्मणेन सह समगच्छत् । एवं केन सह तत्र भाग्यः ? यथा शायणः जगर्वत् तथा न रामः ।

५. एवं इदानीं किं घोषसि ? यथा सः तत्र पतत् घोषिष्यति तथा एवं किं करिष्यसि ? स पुरुषः तत्र तदा किं अघोषत् ।

६. कुत्र घटसि ? स किं न भवत्यनि ? एवं तं किमर्थं अनुसरसि ? यथा स अवलत् तदा एवं किं अपलः ?

७. एवं इदानीं किं चिंतसि ? न तथा किं चिन्तिष्यसि ? अहं किं अनितम् । ते वाककाः किमपि न अचिंतन् ।

८. एवं किं जयसि ? एवं तं मन्त्रं कदा जपिष्यसि ? यथा एवं अत्रयः तदा तेन किं कृतम् ?

९. अहं इदानीं जमामि । स नैव इदानीं जमिष्यति । एवं कदा जन्म ? तौ नत्र नः जमिष्यतः । ते सर्वे तत्रैव जमिष्यन्ति ।

मराठी वाक्ये.

१. तो पुरुष फळ खातो, मी काही नाही खाणार; तू फळ वेष्टा खाज्ये ! त्या सर्व मानसानी फळ खाई.

२. तेथे जो गीततो, तोच तो मनुष्य. तूं त्याच्याचरोवर वाय गीतलास ! सर्व आपआपसात बोलवे. जसे तो बोलतो, तसे तुम्ही (दोघे) बोलाऊ काम !

३. आकाशत लव गडगडतो. ज्याप्रमाणे तो घडघडेल, त्याप्रमाणे गर्जन करण्यास कोण समर्थ आहे !

४. राम लक्ष्मणाखरोबर गेला. तू बोलखरोबर लेवे गेलास ? ज्याप्रमाणे राम-जाने गर्व केला, त्याप्रमाणे रामाने नाही (गर्व केला).

५. तू आता कशाची घोषणा करतोस ? जेव्हा तो लेवे याची घोषणा करील, तेव्हा तू काय करशील ? तो पुरुष लेवे तेव्हा कशाची पांढणा करील ?

६. तू कोठे जाणतोस ? तो कां नाही जाणत ? तू त्याच्या कां पाठीमागे जाणतोस ? जेव्हा तो जाणला, तेव्हा तू कां नाही जाणणस ?

७. तू आता काय विचार करतोस ? तो तेव्हा काय विचार करील ? मी काय विचार केला ? त्या वाक्यांनी काहीही विचार केला नाही.

८. तू काय जप करतोस ? तू त्या मंत्राचा जप करशील ? जेव्हा तू जप करणस, तेव्हा त्याने काय केले ?

९. मी आता घातों. तो नाहीच आता घाणार. तू केव्हा घातों ? ते (दोघे) लेवे उघा भोजन करतील, ते धवे लेवेच भोजन करतील.

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणे संस्कृत वाक्यांची मराठी वाक्ये व मराठी वाक्यांची संस्कृत वाक्ये बनवून, आपल्या अभ्यास वाचनात.

पाठ ७

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

- जि = (जिकर्णे) जयति, जिय्यति, अजयत् ।
 जु = (जर्गणे) ज्वरति, जरिष्यति, अज्वरत् ।
 ज्वर = (ज्वरणे) ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत् ।
 ज्वल = (जलणे) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत् ।
 तक्ष = (लहान करणे, तासणे) तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत् ।
 तप् = (तप करणे) तपति, तपिष्यति, अतपत् ।
 तर्ज = (निंदा करणे) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत् ।
 तुह = (तोड़ने) तुहति, तुहिष्यति, अतुहत् ।
 तु = (तरने) तरति, तरिष्यति, अतरत् ।
 तेज = (पालन करणे) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत् ।
 त्यज = (त्याग करणे) त्यजति, त्यजिष्यति, अत्यजत् ।
 दल् = (मोड़ने) दलति, दलिष्यति, अदलत् ।
 दंश् = (दंश करणे) दंशति, दंशिष्यति, अदंशत् ।
 दस् = (तोड़ने) दंसति, दंशिष्यति, अदंसत् ।
 दह = (बहन करणे) दहति, दहिष्यति, अदहत् ।
 दा = (देणे) दासति, दास्यति, अदासत् ।
 दृश् = (पाहने) दृश्यति, दृक्ष्यति, अदृश्यत् ।
 दंष्ट = (वादवणे) दंष्टति, दंष्टिष्यति, अदंष्टत् ।
 दृ = (भिणे) दुरति, दुरिष्यति, अदुरत् ।
 द्रु = (जाणे) द्रवति, द्रोष्यति, अद्रवत् ।
 ध्मा = (कुंकणे) धमति, ध्मास्यति, अध्मात् ।
 ध्यै = (विचार करणे) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत् ।
 ध्वन् = (झन्ड करणे) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वन्त् ।

३. आकाशांत कम गडगडतो. ज्याप्रमाणे तो गडगडेल, त्याप्रमाणे धर्मेण करण्यास कोण समर्थ आहे ?

४. राम लक्ष्मणावरोर गेला. तूं कोणावरुंवर तेंच गेलास ? ज्याप्रमाणे त्याप्रमाणे गर्व केला, त्याप्रमाणे रमाने नाही (गर्व केला).

५. तूं आता कशाची घोषणा करतोस ? जेव्हा तो तेथे याची घोषणा करित, तेव्हा तूं काय करशील ? तो पुरव तेथे तेव्हा कशाची घोषणा करित ?

६. तूं कोठे चालतोस ? तो कां नाही चालत ? तूं त्याच्या कां पाठोमागे चालतोस ? जेव्हा तो चालला, तेव्हा तूं का नाही चाललास ?

७. तूं आता काय विचार करतोस ? तो तेव्हा काय विचार करित ? कां काय विचार केला ? त्या चालकानी जाहीदी विचार केला नाही.

८. तूं काय जप करतोस ? तूं त्या संप्राचा जप करशील ? जेव्हा तूं जप केलास, तेव्हा त्याने काय केले ?

९. मी आता खातों. तो नाहीच खात रावात. तूं केव्हा खातों ? ते (देखे) तेथे रावा भोजन करतील. ते सर्व तेथेच भोजन करतील.

सुचना

वाचकांनीं याप्रमाणे संस्कृत वाक्यांची मराठी वाक्ये व मराठी वाक्यांची संस्कृत वाक्ये बनवून, आपला अभ्यास वाढवा.

पाठ ७

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

- जि = (जिकर्णे) जयति, जेष्यति, अजयत् ।
 जु = (जर्ण होने) जरति, जरिष्यति, अजरन् ।
 उवर = (उवर येने) उवरति, उवरिष्यति, अउवरन् ।
 उवल = (जलणे) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत् ।
 तक्ष = (लहान करणे, तासने) तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षन् ।
 तप् = (तप करणे) तपति, तपिष्यति, अतपत् ।
 तर्ज = (निंदा करणे) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जन् ।
 तुह = (तोड़ने) तुहति, तुहिष्यति, अतुहत् ।
 रु = (तरने) तरति, तरिष्यति, अतरत् ।
 तेज = (पालन करणे) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत् ।
 स्पज = (त्याग करणे) स्पजति, स्पजिष्यति, अस्पजत् ।
 दल = (मोड़ने) दलति, दलिष्यति, अदलत् ।
 दंश = (दंश करणे) दंशति, दंशिष्यति, अदंशन् ।
 दैस् = (तोड़ने) दैसति, दैशिष्यति, अदैसत् ।
 दह = (दहन करणे) दहति, दहिष्यति, अदहत् ।
 दा = (देणे) दायति, दास्यति, अदायत् ।
 दृश् = (पाहने) पश्यति, दृश्यति, अपश्यत् ।
 दंष्ट = (चाटवने) दंष्टति, दंष्टिष्यति, अदंष्टत् ।
 द = (भिणे) दरति, दरेष्यति, अदरत् ।
 द्रु = (जाने) द्रवति, द्रोष्यति, अद्रवत् ।
 ध्मा = (पुंकरणे) धमति, ध्मास्यति, अधमत् ।
 ध्ये = (विचार करणे) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत् ।
 ध्यन् = (धन करणे) धनति, धनिष्यति, अध्यन्त् ।

संस्कृत वाक्यानि ।

१. रामः सद्य जयति । त्वं तस्मिन् युद्धे जेष्यसि वा न ? अर्जुनः युद्धे
अजयत् ? कर्णः विजयं न अजयत् ?

२. सर्वे प्राणिनः जरन्ति । योगो एव योगवत्तेन न उरति । पथं मोक्षी
न जगति, इति त्वं जानासि किम् ?

३. सद्य अग्निं ज्वलति । अग्निः इदानीं न सद्य ज्वलति । अग्निः कदा
सद्य अज्वलत् ?

४. त्वष्टा काष्ठानि तप्यति । त्वं काष्ठं तप्यिष्यामि किम् ? स त्वेन वास्तेन
ताकाष्ठं अज्वलत् ।

५. द्विर्गमिष्यः तस्मिन् महापथे सपः अतपत् । त्वं पथं सद्य सपः तपामि ।
अहं अपि तस्मिन् स्थाने तपिष्यामि ।

६. अहं नदीं कपिष्यामि दशवीम् । पूर्वं पथं न तरिष्यथ । सर्वे अपि
तस्मैव तरन्ति । अहं परश्च नदीं त्रैश्व अतराम् ।

७. त्वं धनं किं त्यजसि ? सा राधं प्रेम्णै वा कदापि नैव त्यजति । स
सर्वं अपि धनं अत्यजत् ।

८. सद्यः सर्वे दहति । सर्वो वनम् दहय । राधाः मनुष्यान् दहन्ति ।
माता पथं तं दहयति ?

९. अग्निः सर्वं काष्ठजानं दहति । प्रलयपात्रिः सर्वं जगत् प्रलयकाशे
पश्यति । त्वं तं अग्निमा कथं जदहः ?

१०. यदा सः पश्यति, तदा एव अहं पश्यामि । राजा दुष्टं मनवं त्रैव
दृष्ट्वानी दृश्यति ।

११. पुरोहितः वेशुषमन्यां जातिं धमति । त्वं कथं अग्निं प्मात्यसि ? स
तदा अग्निं अधमत् ।

भरद्वाजी वाक् ।

१. राम तेथे विजय मिळविलो. तू त्या युद्धात जिंकशील की नाही ? अर्जुनाने
युद्धानं फता जय मिळविला ई कर्णाला का नाही जय मिळाला ?

२. सर्व प्राणी बृद्ध होतात. योगचि योगिन्या वलाने जर्ण होत नाही. कसा योगी नाही जर्ण होत, तें तुला समजतें का ?

३. तेथे अभि जळतो. अभि आता नाही. तेथे प्रदीप्त होत अभि वेव्हां तेथे प्रदीप्त झाला ?

४. सुतार लाकटें तासोत आहे. तूं लाकूड तासतोस काय ? त्याने कोणत्या राजाने तें लाकूड तासलें ?

५. विद्याभिशाने ह्या मोठ्या अरण्यात तप केलें. तूं कसें तेथे तप करशील ? मांमुद्धा ह्या ठिकाणी तप करीन.

६. मी नदी सहज जार्न. आता तुम्हां (सर्व) कसें नाही तरंगार ? सर्वही तेथेच पोहतात. मी परवा नदी येथेच सहज गेलों.

७. तूं धन का दान देतोस ? तो राष्ट्र आणि ऐश्वर्य बेव्हाही नाहीच द्याय-गार. त्याने सर्व धन दान दिलें.

८. सर्व मनुष्यात दंश करतो. (द्योन) सर्व मनुष्यांना दंश करतात. (पुष्कळ) साप (पुष्कळ) मनुष्यांना दंश करतात. (पुष्कळ) नाग कसे झाला दंश करतील ?

९. अभि सर्व लाकडें जळतो. प्रलयाभि सर्व जग प्रलयालाच्या वेळीं जळील. तूं त्याला आमीने कसे जळलेस ?

१०. उदाप्रमाणे तो पाहतो, त्याप्रमाणेच मी पाहतों. राजा बुद्ध मनुष्याला नाहिचि आतां पाहणार.

११. पुरोहित वेळूच्या नळाने अभि कुंजतो. तूं कसा अभि कुंजशील ? त्याने ह्या वेळीं अभि प्रज्जालित केला.

सूचना.

वाचकांनी येथे पूर्वा दिलेल्या धातूंचीं रूपं वनवृत्त, त्यांचीं येथे दाखवल्याप्रमाणे शक्य तितकीं अधिक वाक्यें वनवाचीं, मराठी वाक्यांचीं संस्कृत वाक्यें धनवाच, व संस्कृतचीं मराठी वनवाचीं. असें केलें अरतां त्यांना संस्कृत वाचये राहज करतां येतील.

पाठ ८

आज्ञार्थ अथवा विध्यर्थ

आज्ञा करें, साकार करें, प्रसन्न विचारें, प्रार्थना करें, आशीर्वाद दें
इत्यादि अर्थ दास्यवाक्यान्ते असर्ताना "छोट" व्याख्या उपयोग केला
जातो. "अ" पाठ्या आज्ञार्थान्ती रूपे पुढीलप्रमाण होतात—

आज्ञार्थान्ति रूप (छोट)

एक०	द्वि०	बहु०
१ भवतु, भवतात्	भवताम्	भवन्तु
२ भव, "	भवतम्	भवत
३ भवानि "	भवाम	भवाम

विध्यार्थान्ति रूप (लिट्)

या ध्वन्याप्या आरंभी छागितलेलेच अर्थ दर्शवण्याचे असर्ताना "लिट्"
व्याख्या उपयोग केला जातो. याची रूपे अज्ञा तन्त्रेन बनतात—

एक०	द्वि०	बहु०
१ भवेत्	भवेताम्	भवन्तु
२ भवे	भवतम्	भवत
३ भवेयम्	भवेय	भवेय

याची वाक्ये.

१ एवं	भव	=	तु हो.
२ त्वा	भवतु	=	तु होवो.
३ अहं	भवानि	=	मी जावें.
४ त.	भवेत्	=	तु होवो.
५ एवं	भवेय	=	तु घडवें.
६ अह	भवेय	=	मी घडवें.

या प्रमाणे याचा उपयोग करावयाचा असतो. पुढे जे धातु दिते आहेत, त्यांमध्ये आशार्थ व निष्पत्त्याची स्पेक्षा दिली आहेत.

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

नट्	= [नाचणे] = नटति, नटिष्यति, अनटत्, नटतु, नटेत् ।
नद्	= [अस्पष्ट घाब्द करणे] = नदति, नदिष्यति, अनदत्, नदतु, नदेत् ।
नंद्	= [आनंद करणे] = नंदति, नदिष्यति, अनन्दत्, नन्दतु, नंदेत् ।
नम	= [नम्र होणे] = नमति, नमस्यति, अनमत्, नमतु, नमेत् ।
नर्द	= [जोराचे पुढारणे] = नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत् ।
निद्	= [निश्णे] = निदति, निदिष्यति, अनिदत्, निदतु, निदेत् ।
पठ्	= [वाचणे] = पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत् ।
पत्	= [पडणे] = पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत् ।
पा	= [पिणे] = पिबति, पास्यति, अपिबत्, पिबतु, पिबेत् ।
पूप्	= [वाढणे] = पूषति, पूषिष्यति, अपूषत्, पूषतु, पूषेत् ।
फल्	= [फलपुष्क होणे] = फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत् ।
बुध्	= [जाणणे] = बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत् ।
बृह्	= [वाढणे] = बृंहति, बृंहिष्यति, अबृंहत्, बृंहतु, बृहेत् ।
भण्	= [बोलणे] = भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत् ।
भू	= [होणे] = भवति, भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत् ।
भूप्	= [भूषित करणे] = भूषति, भूषिष्यति, अभूषत्, भूषतु, भूषेत् ।
मंड्	= [" "] = मंडति, मंडिष्यति, अमंडत्, मंडतु, मंडेत् ।
मंघ	= [घुसळणे] = मंघति, मंघिष्यति, अमंघत्, मंघतु, मंघेत् ।
मार्ग	= [हुडकणे] = मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गतु, मार्गेत् ।
माल्	= [सोळे मिटणे] = मालति, मालिष्यति, अमालत्, मालतु, मालेत् ।
मुंद्	= [मुंढण करणे] = मुंढति, मुंढिष्यति, अमुंढत्, मुंढतु, मुंढेत् ।
मूर्च्छ	= [मूर्च्छित होणे] = मूर्च्छति, मूर्च्छिष्यति, अमूर्च्छत्, मूर्च्छतु, मूर्च्छेत् ।

मृष = [चोरौ] = मृषति, मृषिष्यति, अनृषत् मृषतु, मृषेत् ।

रक्ष् = [रक्षकः] = रक्षति रक्षिष्यति अरक्षत् रक्षतु, रक्षेत् ।
धातून् रपे वेधे दावव-याप्रनाणे चतया व स्थानी वाक्ये पुटे दिव्याप्रमाणवनवा

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ गारुडे मरुः नटति । अहं अणि अद्य नटिष्यामि । अथ पुरय मरुतु । सर्वे
अणि अद्य मरुतु । चाउका तव आशुवान्मरुतु । स मरेत् ।

२ अहं जनेन कर्मणा नन्दमि । अस्मिन् नगरं सर्वेऽपि मनुष्या अद्य
महोत्सवा नमिष्यन्ति । सर्वे चाउका नन्दन्तु ।

३ स मास्मिन्निदिशति दुष्टा मनुष्या सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान्
निदिशति । निदिशु नीतिनिपुणा यदि वा सुवन्तु । त्वं न कथं निदिशेत् ?

४ यनश्चाम लक्षिन् मार्गे पठति । वी पुरुषो कुत्रापि न पठिष्यत । न
जानामि अहं तत्र कथं जपतम् । स तत्र पठतु ।

५ अहं अद्यैव गच्छेत् । अहं एव दुग्धं न जपिष्यम् । तव पुत्र दुग्धं
पिबतु । दाण पुरय जलं न पिबेत् ।

६ आश्रित्य वृद्धा लक्षिन् मासे फलति । तव सर्वेऽपि वृद्धा आश्रित्य
माम फलिष्यन्ति । मम वृद्धा फलन्तु ।

७ स मा बोधिष्यात । गुरु मां अवोचत् । स सर्वान् बोधिष्यति । स
बोधतु । कथं तं बोधेत् ?

८ स स्व शरीरं मृषति । स मृषति लक्षिन् महोत्सवे सर्वे नगरं मृषिष्य-
ति । सर्वे पुरुषा स्वमदिशानि मृषन्तु ।

९ स्तेन चने मृषति । स मृषत् द्रव्यं भूषन् । किमर्थं स पुस्तकं मृषेत् ।
यदि स मृषितु इच्छति, तर्हि मृषतु ।

१० राजपुरुष नगरं रक्षति । द्वारपाला मन्दिरं रक्षन्ति । तव भृत्य तत्र
रक्षान किमर्थं न रक्षति ?

पाठ ९

मराठी वाक्ये.

१ नाटकात नट नाचतो मीसुद्धा आज नाचिन. तो पुरुष नाचो ! सर्वना आज नाचोत ! बालक [पुष्कळ] तुझ्या आशेने नाचोत ! त्याने नाचायें !

२ मी या कृत्याने आनंदित होतो. या शहरात सर्वही मागमें आज मोठ्या उत्सवाने आनंद करतील. सर्व बालक आनंद करोत

३ तो माशी वा निंदा करतो ! दुष्ट लोक नेहमी सर्व संपुण्याची निंदा करतात निंदा करोत नीतिमान् [लोक] अथवा स्तुति करोत. तुम्ही तो करी निंदा करील !

४ घनश्याम त्या मार्गावर पडतो. ते [दोन] पुरुष कोठेही नाही पडत नाही [मला] कळत मी तेथे वसा पडलों तो तेथे पडो.

५ मी आजच पाणी पिईन मी काल दूध नाही प्यालों. तुम्हा पुन दूध पिबो रोगी मनुष्याने पाणी न प्यावें.

६ आच्याच्या वृक्षाला या महिन्यात फळें येतात. तुझ्या सर्वही वृक्षाना येत्या महिन्यात फळें येतील. माझ्या वृक्षाना फळें येवोत.

७ तों मला समजाऊन देईल. तुम्हने मला समजून दिलें तो सर्वांना समजाऊन देईल. त्याने समजाऊन घावें कसें ह्याला तो समजाऊन देईल ?

८ तो आपलें शरीर सजवितो तो राजा त्या मोठ्या उत्सवाच्या वेळा सर्व शहर सुशोभित करील सर्व लोकांनी आपली घरे सुशोभित करावें.

९ चोर धन चोरतो. त्याने तुज द्रव्य चोरलें. वस्त्राभरिता त्याने पुन्हा चोरावें ? जर तो चोर् इच्छितो, तर चोर दे !

१० राजाचे नोकर शहराचें रक्षण करतात द्वारपाल गंद्याचें रक्षण करतात तुम्हा चाकर तुझ्या नागेचें वा नाही रक्षण करीत ?

धातुसाधित.

" तुं " प्रत्यय लागून एक धातुसाधित होत असते. या ' तुं ' चा अर्थ " करिना " असा असतो उदाहरणार्थ—

धातुसाधित शब्द	अर्थ	मूळ धातु
१ गन्तुं =	आप्यावरितो गम्	[जाणे]
२ कर्तुं =	करण्याकरिता कृ	[करणे]
३ वक्तुं =	बोलण्याकरिता वच्	[बोलणे]
४ पठ्ठुं =	निष्पाकरिता पा	[पिकणे]
५ खादितुं =	खाण्याकरिता खाद्	[खाने]

अशाच तऱ्हेने निरनिराळ्या धातूंची साधित रूपे बनत असतात. या धातुसाधितार्थाच्या रूपाच्या योगाने पुष्कळच वाक्ये नाचरांना बनविता येतील—

संस्कृत-वाक्यानि ।

यदि एवं जलं पातुं इच्छसि, तर्हि त्वं क्वं प्रति गच्छ, तत्र जलं च पिब ।
यदि तः मदितुं इच्छसि, तर्हि वादकसाक्षात् किं न गच्छसि ? अहं पठितुं
एव अत्र आगतः, न तु मोक्षं लादितुम् । यदि सा श्री स्वतरीरं भूषितुं
आभरणानि इच्छति, तर्हि तस्य तानि आभरणानि देहि । यदि एवं स्तेन-
भूया धनं भूषितुं इच्छसि तर्हि सया कुतः । तेन राजपुत्रः त्वां कारागृहे
स्थापयिष्यति । तेन कर्मजा एवं जीवितुं इच्छसि ? यदि एवं अश्वमेध कर्मजा
एव जीवितुं इच्छसि, तर्हि सया करणे तुर्यं च योग्यं अस्ति । यदि एवं मंदिरं
रक्षितुं अत्र आगतः तर्हि तेन ज्ञानेन सह अत्र आगच्छ, मंदिरस्य रक्षा च
कुतः । दूतनीयाः गुरः त्वां अनेन उरदेवेन बोधितुं इच्छति ।

पाठ १०

पांचही लकारांचीं रूपें.

पूर्वा सांगितलेल्या पांचही लकारांचीं रूपें वाचकांना सहज समजावीं म्हणून पुनः येथे तशींय देत आहें--

अद् [बोलणे]

[प्रथम गण परस्मैपदी]

[१] लट् [वर्तमानकाल]

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	अदाति	अदतः	अदन्ति
२ म०	अदासि	अदथः	अदथ ।
३ व०	अदामि	अदाथः	अदामः ।

[२] लृट् [भविष्यकाल]

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	अदिष्यति	अदिष्यतः	अदिष्यन्ति ।
२ म०	अदिष्यसि	अदिष्यथः	अदिष्यथ ।
३ व०	अदिष्यामि	अदिष्याथः	अदिष्याम ।

[३] लृट् [अनगतन भूत]

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	अयदत्	अयदताम्	अयदन् ।
२ म०	अयदः	अयदतं	अयदत ।
३ व०	अयदं	अयदाथ	अयदाम

[४] लोट् [आहार्य]

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	अदत्, अदतात्	अदतां	अदन्तु
२ म०	अद	अदतं	अदत ।
३ व०	अदानि	अदाथ	अदाम ।

[५] लिङ् [विध्वय]

१ प्र०	घदेत्	घदेनां	घदेयुः ।
२ म०	घदे-	घदेत	घदेत ।
३ उ०	घदेयम्	घदेव	घदेम ।

अशाच तद्देने छाडी दिलेन्या घातूनीं हपें वाचकाना मनविना मनील—

प्रथम गण परस्मैपदी घातु.

रण् [शब्द वरणे] रणोते, रणिष्यति, अरणन्, रणन्, रणेत्, रणितुं ।

रुह् [उगरणे] रोहति, रोह्यति, अरोहन्, रोहन्, रोहेत्, रोहितुम् ।

लृप् [बोलणे] लरति, लरिष्यति, अलरन्, लरन्, लरेत्, लरितुम् ।

लुभ् [लोभ वरणे] लोभाति, लोभिष्यति, अलोभन्, लोभन्, लोभेत्, लोभितुम् ।

वृद् [वोलणे] वदति, वदिष्यति, अवदन्, वदन्, वदेत्, वदितुम् ।

वम् [ओक्वणे] वमति, वमिष्यति, अवमन्, वमन्, वमेत्, वमितुम् ।

वस [राहणे] वसति, वसिष्यति, अवसन्, वसन्, वसेत्, वसितुम् ।

वृष् [वाढणे] वर्धति, वर्धिष्यति, अवर्धन्, वर्धन्, वर्धेत्, वर्धितुम् ।

मृश् [जाणे] म्रजति, म्रजिष्यति, अम्रजन्, म्रजन्, म्रजेत्, म्रजितुम् ।

शंस [स्तुति करणे] शंसति, शंसिष्यति, अशंसन्, शंसन्, शंसेत्, शंसितुम् ।

पाठ ११

आता मा धन्यामप्ये पुढील धातूची रूपे करा व त्याचा वाक्यात उपयोग,
करा—

शुंष् [खण्ड करणे] शुंषति, शुंषिष्यति, अशुंषत्, शुंषतु, शुंषेत्, शुंषितुम् ।

शोभ् [प्रकाशयुक्त होणे] शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्, शोभतु, शोभेत्, शोभितुम् ।

श्लिप् [आलिंगन देणे] श्लेषति, श्लेक्ष्यति, अश्लिषत्, श्लेषतु, श्लेपेत्, श्लेषितुम् ।

सह् [सहन करणे] सहति, सदिष्यति, असहत्, सहतु, सहेत्, सहितुम्, सोढुम् ।

सृप् [नष्ट करणे] सर्गति, सप्स्यति, असर्गत्, सर्गत्, सर्वेत्, सर्गुम्, स्रप्सुम् ।

स्वल् [अडकणे] स्वलति, स्वलिष्यति, अस्वलत्, स्वलतु, स्वलेत्, स्वलितुम्, स्वलिषुम् ।

स्तन् [गर्जना करणे] स्तनति, स्तनिष्यति, अस्तनत्, स्तनतु, स्तजेत्, स्तनितुम्, स्तनिषुम् ।

स्था [उभे राहणे] तिष्ठति, म्थाम्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु, तिष्ठेत्, स्थातुम् ।

स्फुट् [फुटणे] स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत्, स्फोटतु, स्फोटेत्, स्फोटितुम्, स्फोटिषुम् ।

स्मृ [स्मरण करणे] स्मरति, स्मरिष्यति, अस्मरत्, स्मरतु, स्मरेत्, स्मरितुम्, स्मरिषुम् ।

स्यु [गळणे] स्यति, स्यिष्यति, अस्यत्, स्यतु, सयेत्, स्यितुम् ।

हल् [नागरणे] हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलतु, हलेत्, हलितुम्, हलिषुम् ।

हिस्र [हिता करणे] हिस्रति, हिस्रिष्यति, अहिस्रत्, हिस्रतु, हिस्रेत्, हिस्रितुम्, हिस्रिषुम् ।

हृ [हरण करणे] हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरतु, हरेत्, हरितुम्, हरिषुम् ।

येवे " शुम् " प्रत्ययान्त रूपे ग्रन्थेकं भातूया दोषटीं दिलीं आदेत,
याचरोनी नीट लक्षपूर्वक पदानी—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स राजकुमारः अश्वं आरोहति । तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति । कथं वीर-
हस्तिनं आरोहं वाचनोति ? स पुनरः अश्वं आरोहत् ।

२ एव किं कथयति ? ए किं न आकलयति । त्वं किमर्थं तथा आकलयिष्यसि ।
यदि त्वं आकलयितुं इच्छसि, तर्हि तथा वृक्ष । स तथा कदापि न आकलयत् ।

३ तौ किमर्थं न वदतः । ते सर्वेऽपि वाक्ताः तत्र वदित्यस्मिन् । ते कदापि
न वदन्तु । सा पुनिका तथा वदतु परंतु त्वं न वद । यदि त्वं वदितुं इच्छसि
तर्हि प्रथमं पुस्तकं पठ ।

४ स उचरति अतः वमसि । न हृदानीं स न उचरति, परंतु वमसि । तेन
वमसाय कपाय, पीठ तेन स तथा वमसि ।

५ स तस्मिन् गृहे वसति । त्वं कुत्र वसत्यसि ? यदि स वस्तुं इच्छति तर्हि
तत्र वसतु ।

६ स सर्पति त्वं तथा सर्पसि किं ? सर्पुं न इच्छामि अतः तत्र हृदानीं
मेव आगमिष्यामि ।

७ अहं न स्नायामि यत् त्वया तदानीं तत्र वस्त्वं । तत् त्वमपि स्नासि किं
यत् । त स्नातु तेन यत् वस्त्वं ।

८ तत् पात्रं खड्गति अतः तस्मात् पात्रात् सर्वं जडं बहिः आगतम् ।

९ अहं भूमिं न हलामि । तर्हि क इच्छिष्यति ? मम दूरय, हलिष्यति ।
कदा स तत्र हलितुं यमिष्यति ?

१० तस्मात् कृषात् सः जलं आहरति । अहं कदापि न आहरामि,
स एव तथा आहरति । अः आहर्तुं इच्छति ? वः आहर्तुं इच्छति, स
जलं आहरतु ।

मराठी वाक्ये.

१ तो राजकुमार घोड्यावर चढतो. त्या शेतात वृक्ष उगवतो. कसा वीर हत्तीवर चढू शकतो ? तो मनुष्य घोड्यावर चढो !

२ तू का बोलतोस ? तो का नाही बोलत ? तू का तमें बोलशील ? जर तू बोलू इच्छितोस तर तसें कर. तो तसें कधीही नाही बोलता.

३ ते [दोघे] का नाहीत बोलत ? ते सर्व हो. बालक तेथे बोलतील. ते कधीही नाही बोलले. ती मुलगी तसें बोलो, परंतु तू नको बोलूं. जर तू बोलू इच्छितोस तर प्रथम पुस्तक घ्या.

४ तो आशारी आहे म्हणून ओरतो. नाही, आता तो नाही आशारी परंतु ओरतो. तो ओकण्याकरिता काढा म्याला, त्यामुळे तो तसा ओकतो

५ तो त्या घरात राहतो. तू कोठे राहशील ? जर तो राहू इच्छितो तर तेथे राहो.

६ तो सरपटत जातो. तू तसा सरपटत जाशील काय ? मी सरपटत जाऊ नाही शकित. म्हणून तेथे आता नाहीच येणार.

७ मला नाही स्मरण जे तू तेव्हा तेथे बोललास. तें तुला तरी स्मरणें काय, पोल त्याने जें रागितलें त्याने तो स्मरण करो.

८ हे माझे गळतें म्हणून त्या माग्यातून सर्व पाणी बाहेर आलें

९ मी जमीन नाही भांगरत. तर कोण बायतील ? माझा धाडर भांगरील. फेव्हा तो तेथे भांगरप्याकरिता जाईल !

१० त्या विदितून तो पाणी आणतो. मी कधीही नाही आणीत परंतु तोच नेहमी आणतो कीण आणू इच्छितो ? जो आणू इच्छितो तोच पाणी आणो !

धातु-साधिते.

“त्वा” प्रत्यय लागून धातुप्रकारचे धातुसाधित बनविता येत. ७२६९
पहा—

धातु		धातु साधित
गम् [जाणे]	=	गस्वा [जाऊन]
पठ् [पठन करणे]	=	पाठेस्वा [पठन करून]
स्मृ [स्मरणे]	=	स्मृत्या [स्मरण करून]
हृष् [पाहणे]	=	हृष्ट्या [पाहून]
अद् [भटवणे]	=	अटित्वा [भटवून]
मन्द् [आनंद कर]	=	मंदित्वा [आनंद करून]
हिंस [हिता करणे]	=	हिसित्या [हिता करून]

‘त्वा’ व ‘य’ प्रत्यय

धातूच्या पाठोमागे उपसर्ग असताना “त्वा” प्रत्ययाच्या ऐवजी “य” प्रत्यय लागत असतो “त्वा” प्रत्यय लागून धातुसाधिताचा जो अर्थ होतो तोच “य” प्रत्यय लागला असताही होत असतो उदाहरणार्थ पहा—

सं	+	गम्	—	सगम्ब	[मिटून]
प्र	+	पठ्	—	प्रपठ्य	[विशेष वाचून]
वि	+	स्मृ	—	विस्मृत्य	[विसरून]
सं	+	स्पर्श	—	संस्पर्श	[स्पर्श करून]
प्र	+	पठ्	—	प्रपठ्य	[पाठ करून]
वि	+	हिंस	—	विहिंस्य	[हिता करून]
अभि	+	मन्द्	—	अभिमन्य	[अभिनंदन करून]
वि	+	स्मृ	—	विस्मृत्य	[विसरून]

पाठ १२

‘ य ’ प्रत्यय लावलेली धातुमाधिते पूर्वी दाखयली आहेत. तशीच आपल्या या प्रश्नात पहा--

स + ट्ठ् = संट्ठस्य [चांगले पाहून]

अधि + भट् = अभ्यट्ठस्य [पर भटकून]

वि + नंद् = विनंद्य [विशेष आनंद करून]

वि + हिच् = विदिंस्य [विशेष हिंसा करून]

“ ह्या ” प्रत्ययाच्या पूर्वी कित्येक धातूंना “ इ ” लागते व कित्येकाना ती लागत नाही, परंतु ज्या धातूंना उपसर्ग लागलेला असतो. त्या धातूंना मात्र “ इ ” प्रत्यय कधीही लागत नाही हा एवढा साधारण नियम वाचरानी लक्षात ठेवला असता त्यांना अशा तऱ्हेच्या धातुमाधिताचा उपयोग वाक्यांत सहज करता येईल. उदाहरणार्थ या धातुमाधिताचा उपयोग करून पुढे काही वाक्ये दिली आहेत, ती पहा--

संस्कृत-वाक्यानि.

१ एवं ते मामे गत्वा किं करिष्यसि ? अहं तत्र गत्वा, गुरुं नत्वा, ईश्वरं च प्रणम्य, गुरोः सकाशात् कायं पठित्वा, राम मित्रं दृष्ट्वा च. सायंकाले पुनः अग्रेष्व स्वस्तमीं च भागमिष्यामि ।

२ एवं कदा भोजनं करिष्यसि ? अहं अद्य सायंकाले शीतोदधेन स्नात्वा, सन्ध्यं उपास्य, परमेश्वरस्य च्चान कृत्वा, हस्तोत्थागि च पठित्वा, येदं अधीत्य, गुरोः दर्शनं च कृत्वा, पुनः गृहं आगत्य, मित्रैः सह संलापं कृत्वा, हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य, पश्चात् पुनः भोजनं करिष्यामि ।

मराठी अर्थ.

१. तू त्या गावाला जाऊन काय करशील ? मी तेथे जाऊन गुरूला नमस्कार करून आणि ईश्वराचा प्रणाम करून, गुरूजकळी काव्य पढ़ून, माझ्या मित्राला पाहून, उद्या संध्यासाली पुनः येथेच तुझ्याजवळ येईन.

२. तू वेदका भोजन करशील ? मी आज संध्यकाठी चंड पाष्यानि स्नान करून सध्या पढून, परमेश्वराचें ध्यान करून, स्तोत्रे म्हणून, वेदाचा अभ्यास आणि गुरूंचें दर्शन घेऊन, पुनः परी येऊन, मित्राच्या बरोबर मोठी बोईल, हातपाय धुवून, नंतरच भोजन करीन.

सूचना.

“ ३ घा ” आणि “ ४ ” प्रत्यय लावून धातुसाधितें करीं घनतात, हें समजून आत्म्यामुळे वर दिलेल्या वाक्यांसारकीं गितीतरी मोठ्ठमोठीं वाक्यें बनवितां येतात, हें वाक्यांना वाचकाने सहजच कळून चुकतें असेल म्हणून असा तादृश्या हावाचा उपयोग करून वाचकांना अतः काही अशी मोठ्ठमोठी वाक्ये करतां येतील.

संधि केलेलीं वाक्यें.

घनइषामहासिम्मागौं पठति । माहं ज्ञानमि वन किं पतिवम् । महम-
नैव ज्ञात पास्यामि । अहं शो दुःख मापिषम् । तव पुत्रो वृग्ध दिवतु । रुग्ण-
पुत्रयो ज्ञात न पिबेत् । ज्ञातस्य पुत्रोऽपिमासे कुरुपि । तव सर्वेऽपि वृक्षा
जागामिनि माते कलिध्यन्ति । गुरुर्नामबोधत् ५ स गुरुतिहासिम्माहोस्तवे
सर्वं नगरं भूषिष्यति । स्वर्गो धर्मं भूषति । राजपुत्रो नगरं रक्षति ।
आरपालो भद्रि रक्षति ।

पाठ १३

वाकीच्या लकारांची परस्मैपदी रूपे.

पाच प्रकारच्या लकारांचीं रूपे वाचकाना आता जाता येऊ लागली आहेत. सहाव्या लकाराचीं रूपे फक्त वेदाच्या मंत्रांमध्येच येत असतात. म्हणून या सहाव्या लकाराचा विचार करण्याची या ठिकाणी पारशी आवश्यकता नाही तेव्हा आता फक्त चार लकारांचीं रूपे कशी बनतात, तेवढेच पहावयाचे उरले आहे. त्यापैकी पुढे एका लकाराचीं रूपे कशी बनतानाची, ते यागितले आहेत, ती तीन वाचकानी नीट लक्षात ठेवानी.

(१) अनघतनपरोक्षभूते-लिट् ।

अनघतन अर्थात् जे वाही आत्र झाले ते नाही आणि परीय अर्थात् आपल्यासमोर झाले ते नाही, अशा प्रकारच्या भूतगळ चा जेव्हा उद्देशाने करावयाचा असतो, तेव्हा ' लिट् ' च्या रुपाचा वाचकात उपयोग करावयाचा असतो असे- " राम राजा झाला होता. " अर्थात् भात्र झाला नाही व आपल्या समोरही साज नाही हेच याकडे लक्ष ठेवून असे म्हणता येईल- " राम राजा बभूव । " त्याच मार्गे " रावण नाम राक्षसाना अधिराजि बभूव । " इ. या लिट्चीं रूपे खाली दिली आहेत--

	एक	द्वि०	बहु०
१ प्र०	बभूव	बभूवतु	बभूवु
२ न०	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
३ उ०	बभूव	बभूविब	बभूविम

ही " भू " पातूचीं रूपे आहेत यातील पहिले अक्षर दोनदा येत असते जसे- " भू " चे रूप प्रथम " भू भू " असे बनते त्यानंतर " भू भू " च " बभू " असे रूप बनून नंतर त्यास पुढे प्रत्यय लावावयाचा असतो आता " रक्ष " पातूचीं लिट्चीं रूपे कशी होतात, ते पहा-

पाठ १४

प्रम् = चमाम, चक्षमतुः	{	स्था = तरयो, तस्थतुः
फ्रीड = चिदीड, निफ्रीडतुः		स्मृ = सस्मार, सस्मरतुः
क्षर् = क्षभार, चक्षरतुः		हिस = जिहिस, जिहिसतुः

ही हपें वाचकानी वाचार्थीत व वाच धातूंचीं चारींचीं रूपेही मनविण्याचा प्रयत्न करामा, तीं स्थाना स्वतःलाच वनविता येणाजोगीं आतेत. इतक्या धातूंचीं हपें वाचकाना वनवितां देऊं लागल्यानंतर चाफीच्या धातूंचीं रूपेही छाना सहजच वनविता देऊं लागतील. पूर्वी सांगितलेल्या रूपाप्रमाणेच वाचकानी या धातूंचीं सर्व रूपे प्रथम कागदावर लिहून वाढण्याचा पुष्टळ सराव ठेवावा. म्हणजे रूपे लवकर लक्षात राहतील.

[०] अनघतन भविष्यति लुट् ।

जो भविष्यदाळ ३-७ चा नाही, त्या भविष्यदाळाचा अनघतन भविष्य म्हणतात.

या अनघतन भविष्यदाळाचा उपयोग करावयाचा असताना “ लुट् ” च्या रुपाचा उपयोग करावयाचा असतो.

“ भू ” धातूंची “ लुट् ” चीं रूपे—

ए०	दि०	बहु०
१ प्र०	भविता	भवितारौ भवितारः
१ म०	भवितासि	भवितास्यः भवितास्य
१ उ०	भवितास्मि	भवितास्वः भवितास्मः

“ लुट् ” धातूंची “ लुट् ” चीं रूपे—

१ प्र०	चोधिता	चोधितारौ चोधितारः
१ म०	चोधितासि	चोधितास्यः चोधितास्य
१ उ०	चोधितास्मि	चोधितास्वः चोधितास्मः

या " लुट् " ची ह्ये वनविष्णुची रीत फारच मोठी आहे पर जे " तासै, तास " ह्यादे प्रथम दिजे आहेत, ते एक घातून चोहून दिजे, म्हणजे त्याचीच रूप घेता अन्ते कितेंच घातून प्रचयाच्या पूर्वी " ६ " लागत अन्ते व सि येवना जायत नवते याही बाबती माहिती नेहमी निर- निराळ्या सरहून येवतें याबत करीत येवतें होऊ नये या " लुट् " ची ह्ये सस्कृत भाषेन फारच थोडी जाणवत पाचव्या धर्मात " लुट् " च्या भविष्य काळाची ह्ये सांगितली आहेत, त्याचाच बुद्ध्या वाचवांनून पुष्कळ उपयोग होत असतो म्हणून या " लुट् " च्या रूपाविषयी फारसे विविधाची या टिकाणी आवश्यकता दिसत नाही

(३) भूते " लुट् "

सर्वोपाहार्य भूतछात्राच्या जेव्हा उपयोग करावयाचा असतो, तेव्हा या " लुट् " च्या रूपाचा उपयोग वाचवात करावा

" भू " भातूची " लुट् " ची ह्ये

१ प्र०	अभूत	अभूताम्	अभूतन्
२ म०	अभू	अभूतम्	अभूत
३ व०	अभूतम्	अभूत	अभूत

निरनिराळ्या भातूची या " लुट् " ची ह्ये वनविजे घोटेंत अवघड आहे म्हणून या " लुट् " विषयी उवा काही सूचना लक्षात ठेवणे आवश्यक जे त्यामुळे वेळोवेळी येण्या यातील

पाठ १५

[४] हेतुहेतुमद्भाषाद्यर्थे अभविष्यति लृङ् ।

“ असें झालें तर असें होईल, ” अशा वाक्ये एकमेकाविषयी हेतुभाव ज्या वेळीं दाखनावयाचे असतात, तेव्हा या “ लृङ् ” च्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो

“ भू ” धातूची “ लृङ् ” चीं रूपें

१ प्र०	अभविष्यत्	अभविष्यतां	अभविष्यन्
२ म०	अभविष्य	अभविष्यतं	अभविष्यत
३ उ०	अभविष्य	अभविष्याव	अभविष्याम

या “ लृङ् ” च्या रूपामध्ये जें वंशिष्ठ्य आहे, तें हें कीं आरम्भाचा “ अ ” कार व शेवटच्या प्रत्यय हे तर “ अनद्यतन भूत-लृङ् ” चेच आहेत व मध्येही “ भविष्य लृङ् ” चा “ ह्य ” लागलेला आहे याप्रमाणे “ लृङ् ” आणि “ लृङ् ” याचा मिलाफ या “ लृङ् ” मध्ये झालेला आहे ही एवढी विशेष गोष्ट जर वाचकांनीं नटि लक्षात ठेवली, तर त्यांना ‘ लृङ् ’ चीं रूपें सहज मनविता येऊ लागतील

या ठिकाणीं उरलेल्या चारी लकारांचीं रूपें वनविषयाचीं रीत सांगितली आहे पहिल्या पाच लकारांचीं रूपें वनविषयाचीं रीत नापूर्वीं आरंभींच दिलेल्या धड्यांत आलेली आहे याप्रमाणें एतदर ९ लकारांच्या रूपांचीं वाचकांच्या आता पर्यंत परिचय झाला आहे दहावा लकार वेदाच्या मन्त्रातूनच नेत असतो म्हणून त्याचा दिचार इतक्यातच करण्याची आवश्यकता नाहीं

या रूपाचे प्रयोग व तसेंच त्याचा उपयोग पुढें सांगितला जाईल, या नऊही लकारांचीं रूपें नीटच लौकर समजावित, म्हणून पुन एवढा तीं घालीं देत आहे—

वस् धातूचीं रूपे.

- १ (लट्) वसति, वसतः, वसन्ति । वससि, वसथ, वसथ । वसानि,
वसाव, वसाम् ॥
- २ (लृट्) वत्स्वसि, वत्स्वसत, वत्स्वसन्ति । वत्स्वसि, वत्स्वसथ, वत्स्वसथ ।
वत्स्वसामि, वत्स्वसथ वत्स्वसाम ॥
- ३ (लङ्) अवसन्, अवसतां अवसन् । अवस अवसत, अवसत । अवस,
अवसाव, अवसाम ।
- ४ (लोट्) वसन् वसन्तान् वसन्त, वसन्तु । वस वसन्तः, वसन्त, वसत ।
वसानि, वसाव, वसाम् ॥
- ५ (लिट्) वसे, वसेत, वसेतु । वसे, वसेत, वसेत । वसेथ, वसेथ,
वसेम ॥
- ६ (णिङ्) वससि, वससु, वसु । वससिथ, वससु, वस । वसन्,
वसन्ति, वसन्ति ॥
- ७ (लुट्) वस्ता, वस्ताते, वस्तार । वस्तासि, वस्ताम्य, वस्ताथ ।
वस्तामि, वस्तास्य, वस्तास्य ॥
- ८ (लुङ्) अवाप्ति, अवाप्ताम् अवाप्ति । अवाप्ति, अवाप्ति, अवाप्ति ।
अवाप्ति, अवाप्ति, अवाप्ति ॥
- ९ (लृट्) अवसन्, अवसन्ता, अवसन् । अवसन्, अवसन्तं अवसन्त
अवसन्, अवसन्त, अवसन्त ॥

सूचना.

“ वस् ” धातूचीं रूपे इतर धातूहून धोडीचीं अधिक कठिण असल्या -
मुळ या ठिकाणी दिली आहेत इतर धातूचीं रूपे पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे
च वाचकांना मनविता येतील

या ठिकाणी परस्मैपदांच्या प्रथम गणांच्या धातूंचे प्रकरण समाप्त झाले आहे

पाठ १६

या घट्यात महाभारतांतील पुढील श्लोकांचा अभ्यास करा—

(म० भात वन० अ० २५९)

वैशंपायन उवाच ।

घने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ।
 वर्षाण्येकादशाऽतीत्युः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥
 फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
 प्राप्तकालमनुभ्यांतः सेहिरे वरपुरुषाः ॥ २ ॥
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मपराधजम् ।
 चितयन् महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥
 न सुधाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवाऽर्पितैः ।
 दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले घृतोज्ज्वलस्य हि ॥ ४ ॥

हे भरतर्षभ । हे भरतर्षभ । तैषां महात्मनां पांडवानां घने निवसता-
 मेकादश वर्षाणि कृच्छ्रेण वष्टेन व्यतीत्युः व्यतीतानि ॥ १ ॥ ते हि सुखार्हाः
 सुखाय योग्या अपि फलमूलाशनाः फलमूलभक्षकाः भूत्वा प्राप्तकालं प्राप्त-
 समयमनुभ्यान्तो विद्यारण्यो वरपुरुषाः श्रेष्ठमनुभ्यान् उत्तममभ्यंतं दुःखं
 सेहिरे ॥ २ ॥ महाबाहु राजर्षियुधिष्ठिरस्तु राजघटो धर्मराजस्तु आत्मकर्म-
 पराधर्ज आत्मनः सत्य कर्मणः अपराधान् जनितं वरपुं आरुणो बाहूनां
 उत्तमं दुःखं चितयन् ॥ ३ ॥ स राजा हृदि अर्पितैः शल्यैः इव घृतोज्ज्वल
 घृतजितस्य तथ दौरात्म्यं काले अनुपश्यन् सुखं न सुधाप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ—कृच्छ्र = कष्ट, सेहिरे = सहन केले. चितयन् = विचार कर-
 णारा. अर्पित = शिलेला. सुधाप = निजला. दौरात्म्यं = दुःख.
 शल्यं = धार, घाव. सुखं न सुधाप = सुखानें नाही निजला.

सस्मरन्पदपा धाव सतपुत्रस्य पादध ।
 नि श्वासपरमो दीनो विभ्रत्कोपविष महत् ॥ ५ ॥
 अर्जुनो यमजो चोभौ द्रौपदी च यशसिनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्षुस्त्रमनुत्तमम् ।
 अवाशिष्ठमल्पकालं मन्वाना पुरुपर्णभा ॥ ७ ॥
 यपुरन्यदिवाऽकार्पुंरुत्साहामर्षचेष्टितैः ।
 कस्याचस्वथ कालस्य ध्यास सत्यवतीसुत ॥ ८ ॥
 आजगाम महायोगी पादवानवलोककः ।

सतपुत्रस्य कर्णस्थ पदपा दृष्ट्वा धाव सस्मरन् स्नात् पादध
 धमराजो महत् कोपविष क्रोधस्य विष विभ्रत् धारयन् नि श्वासपरमो नि श्वा
 र्गुको दीनश्च अर्जुनः ॥ ५ ॥ अर्जुनः उभौ यमजौ नकुलसहदेवौ यश
 सिनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमा बली बलिष्ठो महातेजा महातेजस्वी स
 भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुषपराः युधिष्ठिरमुदीक्षन्तो अल्पकालमवाशिष्ठ
 मन्वाना विचारयन्तोऽनुत्तममायुषं दुःखं सेहृं सेहिरे ॥ ७ ॥ उत्साहामर्षं
 चेष्टितं अर्पयन् निजं हव यपुं शरीरं अकार्षुः । अथ कस्यचित् कालस्य
 पश्चात् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पादवान् अवलोकको द्रष्टुकामो
 ध्यास आजगाम ।

शब्दाध-पदप= कर्ण कोपविष क्रोधार्थं विष नि श्वासपरम -
 दाघ दास पैणरा अनुत्तम- अत्यंत उत्तम मन्वान - विचार
 करने सेहृ सद्वन करने शब्दे अमर्ष सद्वन न करने चेष्टित-
 प्रयत्न वपु- शरीर अवगेषक - पादध्याची इच्छा करणरा
 आजगाम- आला उदीक्षन्- पाहणरा

पाठ १७

तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । ॥ ९ ॥

प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।

समासीनमुपासीनः शुभ्रपुर्नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥

तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पांडवनन्दनः ।

तानपेक्ष्य कृशान्पौत्रान्यने वन्येन जीयता ॥ ११ ॥

महर्षिर्नुकंपार्यमग्रवीद् वाप्यगद्वदम् ।

युधिष्ठिर महाबाहो धृगु धर्ममृतां वर ॥ १२ ॥

नाऽतस्तपसो लोके प्राप्नुयन्ति महामुखम् ।

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥

न ह्यनंतं सुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥

कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः तं व्यासं आगतं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य महात्मानं
व्यासं प्रत्युद्गम्य समुल्लं गत्वा यथाविधि विधिं अनुसृत्य प्रत्यगृह्णाद् प्रति-
महं हृत्तवान् ॥ ९ ॥ तं व्यासं आसीनं उपविष्टं पांडवनन्दनः पांडुपुत्रः युधि-
ष्ठिरः नियतेन्द्रियः संपतेन्द्रियः उपासीनः समीपमेव उपस्थितः शुभ्रपुः
सेवाकर्तृकामः प्रणिपातेन नमस्कारेण तोषयन् संतोषयन् । तान् पौत्रान्
पुत्रस्य पुत्रान् वन्येन कंदमूकफलादिना जीयतः जीयते कुर्वतः अतएव
कृशान् दुर्बलान् अपेक्ष्य इत्या ॥ ११ ॥ महर्षिः अनुकंपार्यं दयार्थं वाप्यग-
द्वदं वाप्यगदितनेत्राभ्यां गद्वदितकंठेन च अग्रवीद् उक्तवान् । हे युधिष्ठिर !
हे महाबाहो ! हे धर्ममृतां वर ! धृगु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतस्तप-
सुतः महामुखं न प्राप्नुयन्ति । हि पुरुषः सुखदुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥
हे पुरुषर्षभ ! कश्चित् हि अनन्तं सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

शब्दार्थ-शुभ्रपुः= सेना करण्यारवी इच्छा करण्यार, अतस्तपः=
उपासने तप केले नाही. पर्याय= एकाभांगून एक.

प्रजावांस्त्वेव पुरुषा संयुक्ता परया धिया ।
 उदयास्तमनसो हि न हृष्यति न शोचति ॥ १५ ॥
 सुखमापतितं सेवेद् दुःखापतितं घदेद् ।
 कालप्राप्तमुपासीत सत्यानामिव कर्षकः ॥ १६ ॥
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विंदते महत् ।
 नाऽसाभ्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १७ ॥
 सत्यमार्जयमक्रोधः सविभागो दमः शमः ।
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ॥ १८ ॥
 पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ।
 अथर्मवचनो मूढा तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुभ्रता न सुखं विंदते जनाः ॥ १९ ॥

* प्रजावान् बुद्धिमान् एव पुरुषाः परया धिया संयुक्ता उदयास्तमनसः
 उदयं अस्तमनं अस्तं च जानाति इति उदयास्तमनसः न हृष्यति न च
 शोचति न शोकं करोति ॥ १५ ॥ आपतितं प्राप्तं सुखं सेवेद्, आपतितं दुःखं
 घदेद् । कर्षकः कृषिकर्मकर्ता सत्यानां कालप्राप्तं फलं इव उपासीत ॥ १६ ॥
 हि तपसः तपस्येणात् परं नेष्टं किञ्चित् अपि नास्ति । तपसा महत् फलं
 विंदते प्राप्नोति । हे भारत । बुद्धिहिंसा । तपसः असाभ्यं किञ्चिदपि नास्ति
 इति बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥ सत्यं, मार्जयं = अशुभं = सरलावं,
 अक्रोधः = क्रोधादिरागं, संविभागः = समविभागः, दमः = इन्द्रियदमनं,
 शमः = मनसः शान्तिः, अनसूया = असूयाराहित्यं, अविहिंसा =
 अहिंसा, शौचं, इन्द्रियसंयमः ॥ १८ ॥ हे महाराज । पुण्यकर्मणो नराणां
 एतानि पावनानि कर्मणि सन्ति । अथर्मवचनः मूढाः तिर्यग्गतिपरायणाः
 अथर्माति प्रति मरुताः, कृच्छ्रां कष्टवदो योनिं अनुपाप्वाः जनाः सुखं न
 विंदते ॥ १९ ॥

पाठ १८

आत्मनेपदी धातु.

परस्मैपदाच्या पद्धित्या गणाची ओळख वाचकांना आतां चांगली झाली आहे. आता यापुढे वाचकांना आत्मनेपदाच्या पद्धित्या गणाची ओळख करून द्यायची आहे. वास्तविक पाहिल, तर “ परस्मै (दुसऱ्यांकरितां) पदा ” चा अर्थ दुसऱ्यांशीं सम्बन्ध दाखविणारा व “ आत्मने (आपणां स्वतःकरितां) पदाचा ” अर्थ आपणांशीं-स्वतःशीं-सम्बन्ध दाखविणारा असा आहे व अशा तऱ्हेच्या अर्थाचा प्रयोग फार प्राचीनकाळीं रुढी होता; परन्तु हल्लीं हा भेद कोणत्याही रीतीनें दिसून येत नाही. कोणत्याही पदाचा उपयोग स्वतःकरितां अथवा दुसऱ्यांकरितां करता येतो; परन्तु परस्मैपद व आत्मनेपद हे शब्द फार प्राचीन काळीं बरील अर्थांमध्यें रुढ होते, ही गोष्ट मान खरी आहे. वसो. आत्म-नेपदाच्या पद्धित्या गणाच्या धातूंचीही पूर्वी सांगितलेल्या वहा “ लकारा ” चीं रूपें होत असतात. जसे—

क्रंद् = (रडणें) प्रथम गण आत्मनेपद.

१ लृट् (वर्तमानकाल)

ए०	दि०	गृ०
१ क्रंदते	क्रंदते	क्रंदस्ते
२ क्रंदसे	क्रंदथे	क्रंदध्वे
३ क्रंदे	क्रंदावहे	क्रंदामहे

२ लृट् (भविष्य काल)

१ क्रंदिष्यते	क्रंदिष्येते	क्रंदिष्यन्ते
२ क्रंदिष्यसे	क्रंदिष्यथे	क्रंदिष्यध्वे
३ क्रंदिष्ये	क्रंदिष्यावहे	क्रंदिष्यामहे

३ लङ् (भूतकाळ)

१	अक्रंदत	अक्रंदेनाम्	अक्रंदन्त
२	अक्रंदथाः	अक्रंदेयाम्	अक्रंदध्वम्
३	अक्रंदे	अक्रंदावहि	अक्रंदामहि

४ लोट् (आहार्य)

१	क्रंदताम्	क्रंदेताम्	क्रंदन्ताम्
२	क्रंदस्व	क्रंदेयाम्	क्रंदध्वम्
३	क्रंदै	क्रंदावहे	क्रंदामहे

५ लिट् (विध्यर्थ)

१	क्रंदेत	क्रंदेयाताम्	क्रंदेरन्
२	क्रंदेथा	क्रंदेयाथाम्	क्रंदध्वम्
३	क्रंदेय	क्रंदेवाहि	क्रंदेमहि

याप्रमाणे खालील धातुंबीही स्वें होत असतात—

प्रथम गण, आत्मनेपदी धातु.

अंङ् = (विद् करणे) अङ्गते, अङ्गिष्यते, अङ्कत, अङ्कतां, अङ्कित ।

कृष् = (प्रशंसा करणे) कृष्यते, कृषिष्यते, अकृषत, कृषताम्, कृषेय ।

कम् = (इच्छिते) कामयते, कामयिष्यते, अकामयन्, कामयताम्, कामयेय ।

काश् = (प्रकाशने) काशते, काशिष्यते, अकाशत, काशताम्, काशेत ।

क्रंङ् = (रङ्गणे) क्रंदते, क्रदिष्यते, अक्रंदत, क्रंदताम्, क्रंदेत ।

क्षम् = (क्षमा करणे, सहन करणे) क्षमते, क्षमिष्यते-क्षंस्यते, अक्षमत, क्षमताम्, क्षमेत ।

- खंड् = (तोड़ने) खंडते, खंडिष्यते, अखंडत, खंडताम्, खंडेत ।
 गर्ह् = (निंदा करने) गर्हते, गर्हिष्यते, अगर्हत, गर्हताम्, गर्हेत ।
 ग्रस् = (रागें) ग्रसते, ग्रसिष्यते, अग्रसत, ग्रसताम्, ग्रसेत ।
 गाह् = (स्नान करने) गाहते, गाहिष्यते, अगाहत, गाहताम्, गाहेत् ।
 चंड् = [क्रोध करने] चंडते, चंडिष्यते, अचंडत, चंडताम्, चंडेत ।
 चेष्ट् = [बेघा करने] चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत ।
 डी = [उड़ने] डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत ।
 अप् = [लज्जित होने] अपते, अपिष्यते, अपस्यते, अपसत, अपेताम्, अपेत ।
 ग्री = [रक्षण करने] ग्रायते, ग्रास्यते, अग्रायत, ग्रायताम्, ग्रायेत ।
 त्वर = (शक्तिता करने) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्, त्वरेत ।
 दध् = (धारण करने) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत ।
 दय् = (दया करने) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत ॥
 = [देखने] देखते, देखिष्यते, अदेखत, देखताम्, देखेत ।
 ध्वंस् = (नष्ट होने) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्, ध्वंसेत ।
 पण् = [व्यापार करने] पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत ।
 पृ = [पवित्र करने] पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत ।
 प्रथ् = [प्रसिद्ध करने] प्रथते, प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम्, प्रथेत ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं नम वक्ष्ये अंके । त्वं किं तत्र अकंसे ? तौ द्वौ पुरुषौ अप्र न अंकेते ।
 स कदा अंकिष्यते ? धर्मं नैव अंकिष्यामहे ।

२ अहं कथिष्ये । जातौ कथिष्यामहे । परं न कथिष्यामहे । स तुभ्यं
 पुराणकथां कथ्यताम् । ते सर्वे कथां अकथ्यन्त ।

३ अहं ह्यः न अकथे । यूयं पुन सत्र ह्यः अकथ्यन् । यदि ॥ बालः कंदिषुं
 छन्दति तर्हि स मुपं कंदताम् ।

४ स योगी शीतोष्णो क्षमते । अहं तव अपराधं नैव क्षंसे । सर्वे वयं क्षंसामहे । वयं तं क्षमामहे । कः न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं तं गर्हते ? यदा स तं गर्हते, तदा त्वं तं न गर्हस्व । स तं सदैव गर्हियते । कः तं अगर्हत् ?

६ अहं सदागस्त्य क्षीते जले गाढे । त्वं किं न गाढसे ? ते सर्वे कदा अगा-
हन्त ? त्वं किं न अगाढयाः ? अहं तत्र ह्यः अगाढे ।

७ कः तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तदा नैव चेष्टयामा-
स चेष्टते । अत्र कः एवं अचेष्टत् ?

८ पक्षिणः आकाशे उड्डयते । विमानं आकाशे उड्डयते । त्वं कः उड्डयि-
ष्यसे ? अहं अपुना उड्डये । त्वं न उड्डयसे ।

९ क्षत्रान् प्राप्तये यः स क्षत्रियः भवति । स क्षत्रियः भूत्वा कथं प्रजा-
न प्राप्तये ? कथं स क्षत्रान् न अत्रावत् ?

१० त्वं किं पणसे ? वयं सर्वे अपि असिन् दशे पणामहे । किमर्थं स
सिन् स्थाने न पणते ? कः तत्र अपणत् ?

११ त्वं हृदानीं किमर्थं दूष स्वसे ? सर्वे अपि ते स्वस्मे । यदि वयं न
दूषं स्वसामहे, तर्हि कथं तत्र गमिष्यामः ।

मराठी वाक्ये.

१. मी माझ्या वस्त्रावर बिन्दू करतो. तू त्वं येथें बिन्दू नरतोस ? ते दोन पुरुष
येथे नाहीत बिन्दू करीत. तो केव्हा बिन्दू करीत ? आम्ही जाहीच करणार.

२. मी प्रशंसा करीन. आम्ही [दोघे] प्रशंसा करूं. आम्ही [सर्वे] नाही
प्रशंसा करणार. तो तुम्हाला जुनी कथा सांगो. त्या सर्वांनी कथा सांगितली.

३ मी काल रडलो नाही. तुम्हीच काल तेथे रडलां. जर तो मुलगा रडू इच्छिते, तर तो खुशाल राहो !

४ तो योगी शक्तिव्य सदन करतो. मी तुझ अवरुध नाहीच राहून करणार. सगळे आम्ही सदन करूं. आम्ही लाला दया कर्ते. केवळ दया नाही करित ?

५, तो अशी का त्याची निन्दा करतो ? अशी तो त्याची निन्दा करतो, तर ती तुं त्याची निन्दा नको करूस तो ह्य चं नेहमीच निरा करील. कोणी त्याची निन्दा केली ?

६ मी तलावाच्या घंटा पण्यान स्नान करतो. तूं का नाहीस स्नान करित ? त्या सर्वांनी वेढही स्नान केलें ! तूं का नाहीस स्नान केलंस ? मी तेथे काल स्नान केलें.

७ केव तेथे अशी चेष्टा करतो ? तो अशी का चेष्टा करतो ? मी तशी नाहीच चेष्टा करित, अशी तो चेष्टा करतो. येथे कोणी अशी चेष्टा रेली ?

८ पक्षी आकाशात उडतात. विमान आकाशात उडतें. तूं कसा उडशील ? मी आता उडतो. तूं नाहीस उडत.

९ क्षत्र (दु.क्षा) पासून रक्षण करणे जो, तो क्षत्रिय होतो. तो क्षत्रिय पासून कसे पजेथे नाही रक्षण करित ? कसे ह्मणे स्वामे नाही संरक्षण केलें ?

१० तूं का नाहीस व्यापार करित ? आम्ही सर्वही या देशांत व्यापार करतो. का तो त्या ठिकाणी नाही व्यापार करित ? कोणी येथे व्यापार केल ?

११ तूं आता वा अशी पाई करतोस ? रावडी (जग) ते पाई घेतात जर आम्ही नाही अशी पाई करणार, तर कसे तेथे पोहोचूं ?

पाठ १९

आत्मनेपदाच्या लकारांची रूपे.

१ लट् (वर्तमानकाळ) = (भाष् धातु) भाषते भाषेते, भाषन्ते ।
२ भाषसे, भाषेये, भाषध्वे । ३ भाषे, भाषान्वे, भाषामहे ।

१ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूतकाळ) = (भाष् धातु), १ वभाषे,
वभाषाते, वभाषिरे, । २ वभाषिसे, वभाषाये, वभाषिध्वे । ३ वभाषे, वभा-
षिवहे, वभाषिमहे ।

३ लृट् (अनद्यतन भविष्यकाळ) = (भाष् धातु) १ भाषिता, भाषि-
तारी, भाषिताः । २ भाषितासे, भाषितासाये, भाषिताध्वे । ३ भाषिताहे,
भाषितास्वहे, भाषितास्महे ।

४ लृट् (भविष्यकाळ) = (भिक्ष् धातु) १ भिक्षिष्यते, भिक्षिष्येते,
भिक्षिष्यन्ते । २ भिक्षिष्यसे, भिक्षिष्येये, भिक्षिष्यध्वे । ३ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्यावहे,
भिक्षिष्यामहे ।

५ लोट् (याचे प्रयोग कण वेदाच्या मंत्रांतूनच येत असतात.)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = (भृज् धातु) १ भर्जेताम्, भर्जेताम्, भर्जे-
न्नाम् । २ भर्जेस्व, भर्जेयाम्, भर्जेष्वम् । ३ भर्जे, भर्जिवहे, भर्जामहे ।

७ लङ् = (अनद्यतन भूत) (भ्रज् धातु) १ अभ्रसेत, अभ्रसेताम्,
अभ्रसेन्त । २ अभ्रसेयाः, अभ्रसेयान्, अभ्रसेष्वं । ३ अभ्रसे, अभ्रसेष्वहि,
अभ्रसेमहि ।

८ लिङ् = (विध्यर्थ) = (भ्राज् धातु) = १ भ्राजेत्, भ्राजेयाताम्
भ्राजेन् । २ भ्राजेयाः, भ्राजेयायाम्, भ्राजेष्वम् । ३ भ्राजेयं, भ्राजेष्वहि,
भ्राजेमहि ।

लिङ् = (आशीर्वाद) = (यज् धातु) १ यतिषीष्ट, यतिषीयास्ताम्,
यतिषीरन् । २ यतिषीष्टाः, यतिषीयास्याम्, यतिषीष्वम् । ३ यतिषीय, यतिषी-
वहि, यतिषीमहि ।

१ लुङ् (भूतकाल) = (व्यञ् धातु) १ अव्ययिष्ठ, अव्ययिपाता, अव्ययिपत । २ अव्ययिष्ठाः, अव्ययिपायाम्, अव्ययिभ्रम् । ३ अव्ययिषि, अव्ययिष्यादि, अव्ययिष्यामहि ।

१० लृट् (हेतुमद्भावार्थ) = (संप् धातु) अलंसिष्यत्, अलंसिष्येताम्, अलंसिष्यत । २ अलंसिष्येयाः, अलंसिष्येयाम्, अलंसिष्येयम् ३ अलंसिष्ये अलंसिष्यादि, अलंसिष्यामहि ।

धातु.

भाष् = (भाषणे) भाषते, भाषिष्यते, अभामत, भाषताम्, भाषेत ।

भास् = (प्रकाशने होणे) भासते, भासिष्यते, अभामत, भासताम् ।

भिष् = (भोक्तृभाषणे) भिषते, भिषिष्यते, अभिषत, भिषतां भिषेत ।

भृज् = (भाजणे) भजते, भजिष्यते, अभम्रत, भजताम्, भजेत ।

आता पुढे काही धातु देत आहो. त्याची फक्त वर्तमान कळाचीच रूपे येथे दिली आहेत. ती पाहून वाचकानी याकीची भाषिष्यकळाची योग्ये इतर रूपे स्वतःच बनवावीत.

अंश् (पठणे) अंशते ।

आज् (चमकणे) आजने ।

मह् (वाढणे) महते ।

मुद् (आनंद करणे) मोदते ।

मृद् (मर्दन करणे) मृदने ।

यत् (यत्न करणे) यतते ।

रभ् (आरंभ करणे) रमते ।

रम् (रममाण होणे) रमते ।

रुच् (प्रकाशित होणे, पसंत

होणे) रोचते ।

लंघ् (जाणे) लंघते ।

शंक् (शंका करणे) शंस्ते ।

भाशंस् (इच्छा करणे) भाशीसते ।

शिक्श् (शिक्षणे) शिक्षते ।

शुभ् (शोभणे) शोभते ।

श्लाघ् (प्रशंसा करणे) श्लाघते ।

श्लोक् (कविता करणे) श्लोकते ।

वेष्ट् (वेष्टन करणे) वेष्टते ।

व्यथ् (दुःखी होणे) व्यथते ।

स्वर्ज् (आलिंगन देणे) स्वर्जते ।

(भावेभ्यः) स्वंदयते ।

सह् (सहन करणे) सहते ।

लृट् लृट्

लभ् (प्राप्त करणें) लभते ।
 लोक् (पढ़णें) लोक्ते ।
 लोच् (पाहणें) लोचते ।
 धृद् (बंदन करणें) बंदने ।
 धृच् (चमकणें) वर्धते ।
 धृप् (वर्धा करणें) वर्धते ।
 धृत् (राहणें) वर्तते ।
 धृध् (बाढणें) वर्धते ।
 धृप् (कापणें) वेष्टते ।

लेप् (सेवा करणें) सेवने ।
 स्पंद् (चालणें) स्पंदते ।
 स्पर्ध् (स्पर्धा करणें) स्पर्धने ।
 स्मि (हासणें) स्मरते ।
 क्कस् (पठणें) क्कसते ।
 स्वाद् (खव घेणें) स्वादते ।
 स्विद् (घाम घेणें) स्वेदते ।
 हृद् (शौचास जाणें) हृदने ।
 ह्लाद् (आनंदित होणें) ह्लादते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं हृदानीं किं भावते । तौ किं न भावन् । ते कदापि नैव भावन्ते
 वय सर्वेऽपि हृदानीं भावामहे ।

२ स भिक्षु किमर्थं न भिक्षुवते । सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते ।
 यथा त्वं भिक्षसे तथैव ॥ भिक्षते ।

३ यथा सूर्यः भास्वते, तथैव अग्निः अपि भास्वते । यथा रात्रीः अग्निः
 भाजते, तथा न दिवा ।

४ एवं किं न यतमे ? अत्र कः यतते । तौ यततः । वयं न यतामहे ।
 यथा त्वं यतसे तथा अहं अपि यते ।

५ ॥ वृद्धः पुत्रं वेष्टते । स रोगेन व्यथते । किमर्थं एव पुत्रं वेष्टते ?

मराठी वाक्ये.

१ तू आतां काय बोळतोस इते (दोघे) का नाहींत बोलत ? ते कधीही नाहीं
 बोलत आम्ही सर्वही आतां बोलतो.

२ ते भिक्षारी तो नाही मीक मागत ? सर्वही भिक्षारी येवे मीक मागतात
 अशी तू मीक मागतोस, तसाच तो मीक मागतो.

३ ज्याप्रमाणें सूर्य प्रकाशतो, त्याचप्रमाणें अग्निहिही प्रकाशतो ज्याप्रमाणें
 रात्रीं अग्नि प्रकाशतो, त्याप्रमाणें दिवसा न हो.

४ तू को नहींम यत्न करोन ? येये कोअ खटपट करतो ? ते (दोवे) मत करताम. थाप्ही नाही यत्न करति. जसा तू प्रयत्न करतोय, तसा मीही प्रयत्न करतो.

५ तो व्दानारा मनुष्य वापतो. तो रोगागुळे दुःखी होतो. कां तू असा कापतोस ?

वाचकांनी वाचमाणें स्वतःच वाच्यें वनवारीं व स्वतःच धातूंची श्लो वन-
दिण्याचा अन्वास करावा. आता पुढील श्लोक पढा—

(महाभारत पद० अ० २०९)

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिधाप्य युधिष्ठिरम् ।

वधये विह्वलो राजंस्तोश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥

तमु शच्यं पूजो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सभ्यसाधिना ॥ २० ॥

अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः कथञ्चित् ।

श्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥

एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्धः पुरुषाधमः ।

गतस्त्वयामिव घात्वा कर्तारिमनुमस्य तम् ॥ २२ ॥

■ जयद्रथः मुक्तः संव्रमात् मोचितः युधिष्ठिरं राजानं अभ्येत्य समीपं
गत्वा तं च अभिधाप्य नमस्कृत्य, हे राजन् ! तदा मुनीन् दृष्ट्वा विह्वलः
व्यथितः भूत्वा तान् वधये वंदनं कृतवान् ॥ १९ ॥ धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः पूजो
दयामयः राजा, सभ्यसाधिना अर्जुनेन गृहीतं चद्रं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा, तं
उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः असि, अदासः वासमाचरहितः गच्छ, एवं पुनः क-
ञ्चित् मा कार्षीः, त्वं क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन मुक्तः
असि, श्रीकामं वा धिगस्तु ॥ २१ ॥ स्वदन्धः कः पुरुषाधमः एवं-विधं
हि कुर्यात् ? मनुमस्य कर्मणः कर्तारं तं जयद्रथं गतस्त्वयं वदहीनं इव
ज्ञात्वा ॥ २२ ॥

पाठ २०

प्रथम गणाचे उभयपदी धातु

अथ काही धातु आहेत की, ज्यांची रूपे परस्मैपदाप्रमाणे होतात व आत्मानेपदाप्रमाणेही होतात अशा धातूंना “ उभयपदी धातु ” म्हणतात फक्त परस्मैपदाचीं रूपे व फक्त आत्मानेपदाचीं रूपे मागील एकीर्णास धर्यातून सांगितलीच आहेत आता दोन्ही रीतींनी काही धातूंचीं रूपे वृत्तवाक्याची असतात, त्याची रीत या धर्मास सांगायचा आहे

आत्मानेपदाचा उपयोग पूर्वी स्वयं सवधानेच केला जात होता व परस्मै पदाचा उपयोग दुसऱ्याच्या सवधानेच केला जात होता, ही गोष्ट पूर्वीच वाचकांना सांगितली आहे उदाहरणार्थ, “ यद् ” धातु उभयपदी प्रथम गणाचा आहे याचीं रूपे “ यदति, यदते ” अशीं होताना. ‘ यदति ’ परस्मैपदाचें रूप असल्यामुळे त्याचा वास्तविक अर्थ ‘ पर ’ अर्थात् दुसऱ्याच्या बरोबर बोलतो, ” अना होतो आणि “ यदते ” रूप आत्मानेपदाचें असल्यामुळे त्याचा अर्थ “ तो स्वतःशी ” बोलतो, अना होतो जरी हा भेद फार प्राचीन काळी प्रचलित होता, तरी पुढे पुढे संस्कृत भाषेमध्ये हा भेद राहिला नाही व दोन्ही पदांचा उपयोग सारखाच होऊ लागला

ही गोष्ट येथे सांगण्याचें कारण असें की, संस्कृत भाषेपासून ज्या इतर अनेक भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या भाषांतून हा भेद अजूनही दिसून येतो निदण्णाचें ज्ञान होण्याकरितां ॥ गोष्ट लक्षात राहणें आवश्यक आहे आता उभयपदांचीं रूपे कशीं होतात, ते पहा—

१ लट् (वर्तमानकाल) = (खन धातु) = (परस्मैपद्) १ खनति खनत, खनति । २ खनथि, खनथ खनथ । ३ खनामि, खनाथ खनाम ।

(आत्मानेपद्) १ खनते, खनते, खनन्ते । २ खनसे, खनथे, खनथे । ३ खने, खनावहे, खनामहे ।

-२ लङ् (अनयतन भूत) = (युष् धातु) = (परस्मैपद) ।

१ अबोधेन्, अबोधताम्, अबोधन् । २ अबोधः, अबोधतां, अबोधत ।
३ अबोधम्, अबोधाय, अबोधाम् ।

(आत्मनेपद) १ अबोधत, अबोधताम्, अबोधन्त । २ अबोधथाः,
अबोधेयाम् अबोधध्वम् । ३ अबोधे, अबोधायहि, अबोधामहि ।

वाचकांना याप्रमाणें नऊदां लकारांचां उभयपदी रूपें स्वतःच वनावितां येतालि.
आतां उभयपदी कांहीं धातु पहा—

प्रथम गणाचे उभयपदी धातु.

खन् = (खोदणें) खनति, खनते । खनिष्यति, खनिष्यते ।

गूह् = (गुप्त ठेवणें) गूहति, गूहते । गूहिष्यति, गूहिष्यते ।

चप् = (मक्षण करणें) चपति, चपते । चापिष्यति, चापिष्यते ।

छद् = (आच्छादन करणें) छदति, छदते । छदिष्यति, छदिष्यते ।

रिधप् = (चमकणें) र्वेपति, र्वेपते । र्वेपिष्यति, र्वेपिष्यते ।

दाष् = (देणें) दासति, दासते । दाशिष्यति, दाशिष्यते ।

दास् = (देणें) दासति, दासते । दासिष्यति, दासिष्यते ।

धाप् = (घावणें) धापति, धापते । धापिष्यति, धापिष्यते ।

घृ = (धरणें) धरति, धरते । धरिष्यति, धरिष्यते ।

नी = (नेणें) नयति, नयते । नेष्यति, नेष्यते ।

पच् = (शिजविणें) पचति, पचते । पक्ष्यति, पक्ष्यते ।

युष् = (जागणें) बोधति, बोधते । बोधिष्यति, बोधिष्यते ।

मक्ष् = (खाणें) मक्षति, मक्षते । मक्षिष्यति, मक्षिष्यते ।

भज् = (सेवा करणें) भजति, भजते । भक्ष्यति, भक्ष्यते ।

भृ = (भरणें) भरति, भरते । भरिष्यति, भरिष्यते ।

मृप् = (सडन करणें) मर्यति, मर्यते । मरिष्यति, मरिष्यते ।

मेघ् = (जाणने, संगति करणे, दिशा करणे) मेघति, मेघते ।
मेघिष्यति, मेघिष्यते ॥

यज् = (पूजा, संगति करि दान करणे) यजति, यजते । यजति,
यज्यते ॥

याच् = (याचना करणे) याचति, याचते । याचिष्यति, याचिष्यते ।

रञ्ज् = (रंगविणे) रंजति, रंजते । रंज्याति, रंज्यते ।

राज् = (प्रकाशणे) राजति, राजते । राजिष्यति, राजिष्यते ।

लप् = (हृष्टा करणे) लपति, लपते । लपिष्यति, लपिष्यते ।

वद् = (बोलणे) वदति, वदते । वदिष्यति, वदिष्यते ।

वप् = (वपन करणे) वपति, वपते । वप्स्यति, वप्स्यते ।

वह् = (वाहणे) वहति, वहते । वह्यति, वह्यते ।

वृ = (वरणे) वरति, वरते । वरिष्यति, वरिष्यते ।

वे = (विगने) वसति, वसते । वास्यति, वास्यते ।

वाप् = (वापन करणे) वापति, वापते । वाप्यति, वाप्यते ।

ध्रि = (आश्रयाने राहणे) ध्रति, ध्रते । ध्रिष्यति, ध्रिष्यते ।

ह्रि = (भाङ्गन करणे) ह्रति, ह्रते । ह्रास्यति, ह्रास्यते ।

येथे प्रथम धातु, नंतर त्याचा अर्थ, त्यानंतर धातूची वर्तमान काळाची (परस्मैपदी व आत्मनेपदी) ह्रीं आणि शेवटी भविष्य काळाची दोन्ही पदांची रूपे दिवीं भावेत वाचींची ह्रीं वाचक स्वर व पूर्वसमाप्ते वनवूं शकतील.

श्लोक याचा.

संप्रेक्ष्य मरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ।

धर्मे ते धर्मतां बुद्धिर्मा चाऽधर्मे मनः कृपाः ॥ २३ ॥

नराधिपः मरतश्रेष्ठः तं संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा कृपां चक्रे । ते बुद्धिः धर्मे धर्मताम्,
अधर्मे मनः मा कृपा ॥ २३ ॥ (म० भा०)

पाठ २१

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सः खनते । तौ खनेते । ते सर्वे भिडित्वा तत्र खनन्ते । यदा त्वं खनि-
ष्यसि, तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिष्ये ।

२ बालः तेन मार्गेण यावते । बालकः तत्र हृदयं यावते । ते सर्वे हृदयं
पृथु यावद्विष्यन्ते ।

३ कः त्र्योप्यं मन्त्रोक्तः । अहं मन्त्रोक्ते । जायते मन्त्रोक्तोऽहम् । इयं मन्त्रो-
पायते । ते सर्वे मन्त्रोक्तन्ते ।

४ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषी परमात्मानं भजते । साधवः जगत्पतिं
भजन्ते ।

५ याचकः धनं याचते । तौ भूमिं याचते । कथं ते सर्वे अहं मयाचन्ते ।
तं किमर्थं याचते ।

मराठी वाक्ये.

१ तो खोदतो, ते (दोघे) खोदतात. ते सगळे मिळून तेथे खोदतात.
जेव्हां मी खोदशील, तेव्हां तोसुद्धा खोदो ! मी नाहीच खोदणार.

२ बालक ह्या मार्गाने यावतो. (दोन) बालक तेथे जाता भजतात. ते सर्व
(जण) आतांच यावतील.

३ कोणी तुला अता उपदेशी केला ! मी समजलो. आम्ही (दोघामी) जाणले.
आम्ही (सर्वांनी) जाणले, त्या सर्वांनी जाणले.

४ भक्त ईश्वरास भजतो. (दोन) सत्पुरुष परमात्म्याला भजतात. साधु
जगत्पतीला भजतात.

५ याचक धन मागतो. ते (दोघे) भूमी मागतात. कथे त्या सर्वांनी पाणी
मागितलें ! तू कां याचना करतोस ?

उपसर्गसहित धातु.

संभज् = (भजन, सेवन करने; विभाम करने) संभजते ।

विराज् (विशेष प्रकाशने) विराजति, विराजते ।

अभिलप् = (इच्छा करने) अभिलषति ।

संवद् = (संवाद करने) संवदति ।

याप्रमाणे निरनिराख्या धातूंना उपसर्ग लागून हीं यांची “लकारां” ची रूपे बनविता येतात. कांहीं कांहीं धातूंची पदे उपसर्ग लागल्यानंतर बदलतमुद्रां असतात.

आता इदिल्या गंगाच्या धातूंचे प्रकरण संपले. जरी सर्व धातूंचीं रूपे लीकर बनवितां आलीं माहीत, तरी संस्कृत ग्रंथ याचीत असतां त्यात येणारीं रूपे पाहतांच ओळखितां आलीं, तरीमुद्रां संस्कृत भाषा बरीचशी समजू लागली आहे, असें म्हणण्यास हरकत उरणार नाही; कारण सर्व धातूंचीं सर्व रूपे बनविणें हे काम विशेष विद्वतोचें अमुन, ते पुष्कळच अभ्यासाने साध्य होण्यासारखें आहे. म्हणून याचकांनी फक्त प्रत्येक लकाराचें वैशिष्ट्य तेवढेंच विशेषकरून घ्यानांत ठेवण्याचा प्रयत्न करावा व संस्कृत शिष्ट्याचा अभ्यास वाढवावा, असें केल्याने पुढे पुढे सर्व रूपे याचकांना आपे समजू लागतील.

श्लोक याचा.

साध्यः सारथपादातः स्थस्ति गच्छ जयद्रथ ।

ययमुक्तस्तु सद्योऽहं तूर्णानि किंचिद्वाङ्मुखः ।

जगाम राजन्दुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत

॥ १४

हे सयद्रथ ! साधः सारथपादातः रथैः पादातिभिः युक्तः स्थिति गच्छ । हे राजन् भारत ! मयं उक्तः तु सद्योऽहं सद्योऽहं तूर्णानि भूया किंचिद् अपि न उक्त्वा वाङ्मुखो भूया दुःखार्तः गंगाद्वाराय जगाम ।

पाठ २२

(महाभारत धनपर्व अ० २०३)

जनमेजय उवाच-एवं हतायां कृष्णार्यां प्राप्य फलेशमनुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच-एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।

आसांचके मुनिगणैर्धर्मराजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

मार्कण्डेयमिदं याक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-भगवन्देवर्षीणां त्वं खयातो भूतमविष्यद्विम् ।

संशयं परिपृच्छामि त्विच्छि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥

द्रुपदस्य सुता ह्येषा चेदिमध्यात्समुत्पिता ।

अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥ ५ ॥

मध्ये कालस्य भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।

अवितर्क्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच-एवं कृष्णार्यां श्रौपद्याम् हतायां श्रौपदीहरणे जय-

द्रथेन हृते, अनुत्तमं अत्यन्तं क्लेशं दुःखं प्राप्य, अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्रा नर-

व्याघ्राः पांडवाः किमकुर्वत ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच-कृष्णां श्रौपदीमेवं

शीला मोक्षयित्वा जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य पराभवं कृत्वा, धर्मराजो

युधिष्ठिर मुनिगणैः सह आसांचके उपविष्टः ॥ २ ॥ दृष्टवान् अनुशोचतः

तेषां महर्षीणां मध्ये मार्कण्डेयं महर्षिं पांडुनंदनो धर्मराज इदं, याक्यमब्रवीत्

॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच-हे भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतमविष्यद्वि-

म्वतः । मे हृदि दृश्यं स्थितं संशयं परिपृच्छामि त्वं संशयं त्विच्छि दूरी-

कुरु ॥ ४ ॥ ॥ एषा द्रुपदस्य सुता चेदिमध्यात्समुत्पिता महाभावनवि-

महाभगः पांडोः स्नुषा अस्ति ॥ ५ ॥ अहं मध्ये भगवान् कालः अथवा

विधिनिर्मितं दैवं भास्ति एव । भूतानां प्राणिनां यत् अवितर्क्यं अस्ति, तस्य

अवितर्क्यस्य व्यतिक्रमो विपर्ययो नास्ति ॥ ६ ॥

इमां हि पत्नोमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
 संस्पृशेद्वोदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवाऽनुतम् ॥ ७ ॥
 न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निर्दितं क्वचित् ।
 द्रौपद्या प्राप्नोष्वेव धर्मः सुचारितो महान् ॥ ८ ॥
 स। जहार यत्नाद्राजा मूढबुद्धिर्जवद्रथः ।
 तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥
 पराजयं च संग्रामे सप्तहायः समाप्तवान् ।
 प्रत्याहृताः तयाऽस्माभिर्हृत्वा तत्संघर्षं यत्नम् ॥ १० ॥
 तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवेतर्कितम् ।
 दुःखश्चाऽयं घने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११ ॥
 हिंसा च मृगजार्तानां घनौकोभिर्घनौकसाम् ।
 शातिमिष्टिमयासद्य मिथ्या व्यवसितैरियम् ॥ १२ ॥

हि इमां मस्माकं धर्मचारिणीं धर्मज्ञां पत्नीं ईदृशीं भावः ईदृग्विषयं
 दुःखं संस्पृशेत्, शुचिं छुदाचारं नरं अनृतं स्तैन्यमिव । जहो इत्याश्रयं ।
 ॥ ७ ॥ द्रौपद्या किंचिदपि पापं कर्म न कृतम्, क्वचित्किंचितं वाऽपि कर्म न
 कृतं । प्राप्नोष्वेव महान् धर्मः सुचारितः सुष्ठु भाचारितः ॥ ८ ॥ तं मूढ-
 बुद्धिर्जवद्रथो राजा यत्नाद्राजः । तस्याः संहरणात् द्रौपद्या हरणात् पापः
 सप्तहायो जवद्रथः शिरसः केशपातनं केशवपनं ॥ ९ ॥ संग्रामे युद्धे च
 पराजयं समाप्तवान् प्राप्तवान् तथा मस्माभिः संघर्षं सिधुदेशाधिपतेर्बलं
 हत्वा द्रौपदीं प्रत्याहृता ॥ १० ॥ मस्माभिः अवितर्कितं ॥ वितर्कितं तत्
 दारहरणं प्राप्तम् । घने प्रकारेण नर्यं वनवासः दुःखः दुःखकरः । मृगयायां
 च जीविका दुःखमदा एव जालि ॥ ११ ॥ घनौकोभिर्वनवासिभिर्घनौकसां
 घनचरणां मृगजामीनां इष्यं हिंसा मिथ्या व्यवसितैः मिथ्याव्यवहारैः
 दुःखैः शातिभिः विप्रवासः प्रमादः कदिनि-सारणं जालिकं सर्वमेव
 दुःखकरं जालि ॥ १२ ॥

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।

भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

नूनं मया सहस्रः कल्पभाग्यतरोः हीनभाग्ययुक्तः नरः मनुष्यः भवता
दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वो वा अपि नास्ति ? पूर्वं दृष्टः पूर्वं श्रुतः वाऽपि भवेत् ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच-प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥

आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुपम् ॥ २ ॥

प्रत्याज्ञहार तां रामः सुग्रीवबलमाधितः ।

वध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच- हे भरतर्षभ ! अप्रतिमं दुःखं रामेण प्राप्तम् । तस्य
भार्या जानकी बलीयसा रक्षसा रावणेन हृता ॥ १ ॥ दुरात्मना राक्षसेन्द्रेण
रावणेन मायां कपटं आस्थाय जटायुपं गृध्रं हत्वा तरसा येनेन (सीता
हृता) ॥ २ ॥ तां सीतां सुग्रीवबलं आधितः रामः प्रत्याज्ञहार पुनः जानीत-
वान् समुद्रस्य सेतुं बाध्या, शितैः शरैः लंकां दग्ध्वा ॥ ३ ॥ (वनपर्वण. २७४)

समाप्त.

१ अल्पभाग्यतरोः = अल्पं न तान् भाग्यं च अल्पभाग्यं । अधिकं अल्प-
भाग्यं यस्य स अल्पभाग्यतरोः ।

२ दृष्टपूर्वः = पूर्वं दृष्टः दृष्टपूर्वः ।

३ श्रुतपूर्वः = पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वः ।

४ अप्रतिमं = न विद्यते प्रतिमा यस्य तन् अप्रतिमम् ।

५ राक्षसेन्द्रः = राक्षसानां इन्द्र राक्षसेन्द्रः ।

६ सुग्रीवबलमाधितः = सुग्रीवस्य बलं सुग्रीवबलं । सुग्रीवबलं
आधितः ।

पाठ २३

संजय उवाच - समुदीर्णं ततो हृष्टा संप्रामं कुरुमुत्पयोः ।

अथाग्रवीक्षुं नस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥

अनयोर्घोरयोर्बुद्धे को ज्यायान् भवतो मतः ।

कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद् जनार्दन ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच - उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु यत्नसदः ।

कृत्वा यत्नपरस्त्वेव धार्तराष्ट्रं वृकोदरात् ॥ ३ ॥

भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।

अन्यायेन तु युध्यन्धै हन्यादेव सुयोधनम् ॥ ४ ॥

मायया निर्जिता वैधैरसुरा इति नः श्रुतम् ।

विरोचनस्तु शकेण मायया निर्जितः स वै ॥ ५ ॥

संजय गृणाला-जेन्ही (कुरुमुत्पयोः) दोनही कुरुकुलश्रेष्ठ वीरांचें भलें
(संप्रामं) सुद मुरु हाकेलें दिसलें, तेन्ही यशस्वी (वासुदेवं) भी-
कृष्णाका भर्तुन गृणाला. ॥ १ ॥ हे जनार्दना ! या दोनही वीरांचें युद्ध चालू
आहे, त्यांत तुमच्या मतानें कोण बरें अधिक श्रेष्ठ आहे ? कोणामध्यें
कोणता गुण अधिक आहे, हें मला सांगा. ॥ २ ॥ वासुदेव गृणाला - या
दोघांचीही (उपदेशः) विद्या पारंगत आहे; पण भीम अधिक बलवान्
आहे व हा दृतराष्ट्राचा मुलगा दुर्योधन (वृकोदरात्) भीमाहून अधिक
धोतरणी व प्रयत्नशील आहे. ॥ ३ ॥ भीमसेन जर केवळ धर्मप्रमाणे युद्ध
करूं लागला, तर अथ मिळणार नाही; पण जर अन्यायानें लढला, तरच
सुयोधनाला मारीक. ॥ ४ ॥ वैधानीं मायेनें अमुराचा पराभव केलें, असें
आम्ही ऐकलें आहे. विरोचन अमुराचा पराभवही (बलसूदनः) इंद्रानें
कपटानेच केला. ॥ ५ ॥

मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन ।
 तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥ ६ ॥
 प्रतिज्ञातं च भीमेन द्यूतकाले धनंजय ।
 ऊरु भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ ७ ॥
 सोऽयं प्रतिष्ठां तां चापि पातयत्वरिकर्षणः ।
 मायायिनं ॥ राजान माययैव निरुन्ततु ॥ ८ ॥
 यद्येव बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
 धिपमस्यस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पांडवेय निबोध मे ।
 धर्मराजापराधेन मयं नः पुनरागतम् ॥ १० ॥
 हृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरुन् ।
 जयः प्राप्ते यशः प्राग्न्यं धीरं च प्रतियातिसम् ॥ ११ ॥
 तदेवं धिजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ।
 अयुद्धिरेवा महती धर्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥

मायैनेच इन्द्राने पृथार्णे तेज कमी देके. म्हणून भीमाने मायैने
 (कपटाने) पराक्रम करावा. ॥ ६ ॥ हे अर्जुना ! द्यूत देखण्याच्या वेळी
 भीमाने प्रतिज्ञाच वेळी होती की, ' सुदामण्ये सुयोधनाच्या मांड्या
 पोडीन. ' ॥ ७ ॥ तर ही प्रतिज्ञा त्या अनुनाशन भीमाने आठो पाळावी.
 मायावी राजाचा बध मायैनेच करावा. ॥ ८ ॥ जर हा आपल्या बाकीच्या
 दिवासाने, न्यायाने युद्ध करूं लागेल, तर युधिष्ठिर राजा (धिपमस्य)
 आपत्तीत पडला, असे होईल. ॥ ९ ॥ हे पंडुपुत्रा ! पुनः मी सांगतो, तें
 ऐक. धर्मराजाच्या अपराधाने पुनः आम्हांला भय प्राप्त झाले आहे. ॥ १० ॥
 झोडा पुरुषार्थ देखा. भीष्मादि कौरवांना ठार मारेल, जय मिळविष्टा,
 यश कलावले व यैराचा सूड घेतला ॥ ११ ॥ हा जसा विजय मिळवला,
 तरी तो सर्व जाती संशयांत पडला, असे झाले. हे पाण्डवा ! ही धर्म-
 राजाची मोठी निर्बुद्धता आहे. ॥ १२ ॥

यदेकविजये युद्ध पाणित घोरमादशम् ।
 सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥
 अपि चोशनसा गीत श्रूयतेऽयं पुरातन ।
 श्लोकस्तद्वार्थसहितस्तन्मे निगदत शृणु ॥ १४ ॥
 पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीविनेपिणाम् ।
 भेतव्यमरिशोषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥
 साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
 न शक्यमग्रतः स्वार्तुं शक्तेणापि घनजयः ॥ १६ ॥
 सुयोधनमिमं भग्न हतसैन्यं हृदयं गतम् ।
 पराजितं घनमेष्टुं निराशं राज्यलभने ॥ १७ ॥
 को ह्येव सयुगे प्राह । पुनर्द्वे समाह्वयेत् ।
 अपि मे निजितं राज्यं न हरेत् सुयोधन ॥ १८ ॥

कारण था है कि एकदिवस लड़ाई के घोर युद्ध करवाया (पाणित) का होता । सुयोधन हा जति हुपार वीरही (एकायनगतः) एकहा मसहाय साकेला होतों ॥ १३ ॥ या ठिकानों कशनना अवीचा पुरातन शोक जाहे व त्यांत मोठे तपस भरके जाहे तें देख ॥ १४ ॥ जे शत्रु पुन युद्धाका जाके मसलीक, वाचव्याची भाशा त्यांना नाही, जे शत्रु पोडेसे ते शत्रु राहिके मसलीक, त्यांना भावें पाहेसेः कारण की ते मसहाय साह्याने जिवावर कशर साकेले मसलीक, ॥ १५ ॥ हे अर्जुना । जे माहस कहन एतत मसलीक, उवाता जीवित्याची भाशा वरकेली मसले, त्यांच्या पुर्वे हृदही उभा राहू शकत नाही ॥ १६ ॥ हा सुयोधन या देखी मंत्र, हृदय साकेला जाहे त्यांचे सैन्य भेके जाहे, तो हृदामध्ये दबला होता, पराजित झाला होता, राज्यप्राप्तीविषयी निराश झाला व घनोत जाण्याची हृष्टा करणारा मला जाहे ॥ १७ ॥ मलासी हृद-युद्ध करव्याका काई दाहाणा बरे आम्हाज करीक ? आतां आम्ही विकलेके राज्य सुयोधन हक मरे, म्हणजे साके । ॥ १८ ॥

अंक १४

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

चतुर्दशो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्वाध्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. खरत)

चतुर्थ आवृत्ति.

७५

शके १८७२, सन १९५०

दहाव्या गणाचीं क्रियापदे.

याच्या पूर्वीच्या पुस्तकात पहिल्या गणाचीं क्रियापदे दिली आहेत. सर्व क्रिया रणामध्ये पाहिल्या व दहाव्या गणाच्या क्रियापदांची मख्या अधिक आहे व या गणाच्या धातूचा उपयोगही विशेषतः होत. जमती म्हणून पूर्वीच्या पुस्तकात पहिल्या गणाचीं क्रियापदे स गितली व आता या पुस्तकात दहाव्या गणाची क्रियापदे मागावयाची आहेत.

वाचक या दोन गणांच्या क्रियापदांचे अध्ययन जर नीट लक्षपूर्वक करतील, तर आवश्यक लागणाऱ्या सर्व क्रियापदांची माहिती त्यांना सहज होऊ शकेल व योग्यरूपेन अभ्यास झाला अगती, संस्कृत-वाङ्मयाच्या भविष्यात वाचकाचा बराच वाटा प्रवेगदाईल.

नितरे धातु या दोन गणांमध्ये आहेत. तिरकध जवळ जवळ याकीच्या आठ गणांचे आहेत म्हणून नुसत्या पहिल्या व दहाव्या गणाची माहिती जरी वाचकाना ज्ञात्री, तरा संस्कृतमधाला ज्ञात्री क्रियापद-संग्रहाचा त्यांना आगला परिचय होईल. या दोन गणांच्या क्रियापदांचा उपयोग वाचक जमजसा अधिकाधिक करू शकतील, त्यातला त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास वाढू लागेल व दोघटी त्यांचा बराच लाभ होईल.

‘मानदाग्रम’

किष्ठा-पारडी, नि ७७

१-१-५०

लेखक

प थीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष—स्वाध्याय मण्डळ

मुद्रक आणि प्रकाशक— स० श्री० सातवळेकर, b A

भारत-मुद्रणालय, ‘मानदाग्रम’ किष्ठा-पारडी (नि सुरत)

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

चतुर्दशो भागः ।

पाठ १

दशम गणाचे धातु.

पहिल्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वनविभ्याची रीत जितकी सोपी आहे, तितकीच दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वनविभ्याची रीतही सोपी आहे. पहिल्या गणाच्या धातूंना धातु व प्रत्यय यांच्यामध्ये ज्या ठिकाणी ' अ ' लागत असतो, त्या ठिकाणी दहाव्या गणाच्या धातूंना धातु व प्रत्यय यांच्यामध्ये " अय " लागत असतो, हाच काय तो मुख्य भेद आहे. बाकी बहुतेक पहिल्या गणाच्या धातूंच्या रूपाप्रमाणेच या दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वनत असतात. उदाहरणार्थ पुढील रूपें पहा—

" पत् " (पठ्णे) हा धातु पहिल्या गणाचाही आहे व दहाव्या गणाचाही आहे. म्हणून या धातूचीं रूपें कशीं होतात, तें पहा—

पत् (पठ्णे)

प्रथम गण.

१ पतति

२ पतित्ता

३ पतिष्यति

दशम गण.

पतपति ।

पतपित्ता ।

पतपिष्यति ।

प्रथम गणका धातूना ज्या ठिकाणी " अ " लागत नाही, त्या ठिकाणी मुदा दहाव्या गणका धातूमध्येही घरसा परक पडत नाही. परक लिट् [भूत काला] च्या रुपामध्येन थोडसा भेद आहे. पहा—

प्रथम गण.

दशम गण.

१ पपात

पतथांचकार, पपात ।

बाबकांना दहाव्या गणका धातूची रुपे लवकर समजावीत, म्हणून ती प्रत्यक्ष भात देत आहे, ती पहा—

“ पप् ” पातु (पतणे, जाणे.)

१ लट् (वर्तमान काल) परस्मैपदाचीं रुपे—

१ पतयति, पतयतः, पतयन्ति । २ पतयसि, पतयथः, पतयथ ।

३ पतयामि, पतयावः, पतयामः ।

आत्मनेपदाचीं रुपे.

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते । २ पतयसे, पतयेधे, पतयध्वे ।

३ पतये, पतयावहे, पतयामहे ।

या धातूचीं रुपे आग्योही एसा रीताने होत अपात, तीं कर्णी तें पहा—

परस्मैपद.

१ पातयति

पातयतः

पातयति ।

आत्मनेपद.

१ पातयते

पातयेते

पातयते ।

धातूचीं कर्णीही “ प ” च्या ठिकाणी “ पा ” समजून करता येव्याम्याची आहेत. आता आणखी एसा धातूचीं रुपे पहा—

“ पुर ” (चोरणे)

१ लट् (वर्तमान) परस्मैपदाचीं रुपे.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरावः, चोरयामः ।

आत्मनेपदाचीं रूपे.

१ घोरयते, घोरयेते, घोरयते। २ घोरयसे, घोरयेथे, घोरयध्वे। ३ घोरये, घोरयावहे, घोरयामहे।

तद् (मारणे)

१ लङ् (अनद्यतन भूत) परस्मैपदाचीं रूपे.

१ अताडयत्, अताडयताम्, अताडयन्त। २ अताडयः, अताडयताम्, अताडयन्त। ३ अताडयम्, अताडयाव, अताडयाम।

आत्मनेपदाचीं रूपे.

१ अताडयत, अताडयेताम्, अताडयन्त। २ अताडयथा, अताडयेथाम्, अताडयध्वम्। ३ अताडये, अताडयावहि, अताडयामहि।

भू (विघाट करणे)

१ लोट् (आहार्य) परस्मैपदाचीं रूपे.

१ भावयतु, भावयताम्, भावयतु। २ भावय, भावयताम्, भावयत। ३ भावयानि, भावयाव, भावयाम।

आत्मनेपदाचीं रूपे.

१ भावयताम्, भावयेताम्, भावयन्ताम्। २ भावय, भावयन्त, भावयत। ३ भावय, भावयावहे, भावयामहे।

याप्रमाणे द्वाभ्या गणाचीं रूपे होत असतात. या गणात केवळ परस्मैपदी धातु धनुषा नसतातच. आत्मनेपदाने धातु काही थोडेसे आहेत व यांची सर्व धातु उभयपदी आहेत. उभयपदाचीं रूपे दर सांगितल्याप्रमाणे परस्मै व आत्मनेपदाच्या रूपांप्रमाणे होत असतात.

लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) चीं द्वाभ्या गणान्या धातूंचीं रूपे बनविण्याची रीत शरप सोपी आहे. आता हीं रूपे बघी बनतात, तें पहा—

धुर (चोरणें)

परस्मैपद.	आत्मनेपद.
चोरयामास	चोरयामास ।
चोरयावभूव	चोरयावभूव ।
चोरयाचकार	चोरयाचक्रे ।

अर्थात् " आस, यभूव " व " चकार, चक्रे, " ही रूपें लागून पूर्ण, रूप बनत असतें. बहुतेक सर्व धातूंचीं रूपें याचप्रमाणें होत असल्यामुळे हीं रूपें सहज बनवितां येतात.

परस्मैपदांचीं रूपें-

१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः, । २ चक्यं, चक्रधुः, चक्र । ३ चकार (चकर), चकृव, चक्रम ।

आत्मनेपदांचीं रूपें.

१ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृवे, चक्राते, चक्रद्वे । ३ चक्रे, चक्रवदे, चक्रमदे ।

हीं रूपें दशम गणाच्या कोणत्याही धातूच्या पुढें लावलीं असतां लिट्‌चीं रूपें बनतात, जसे—

१ चोरयाचकार, चोरयाचक्रतुः, चोरयाचक्रुः इत्यादि.

सर्वच धातूंना सर्वसाधारणपणें हाच नियम लागतो. आतां कांही धातु पहा—

दशम गणाचे धातु.

(उभयपदी.)

अष् = (पाप करणें) अष्यति, अष्यते । अषयाचकार-चक्रे । अषयिता ।
अषयिष्यति, अषयिष्यते ।

अंक् = (चिन्ह करणें) अंकयति, अंकयते । अंकयाचकार-चक्रे । अंकयिता ।
अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अंग् = (चिन्ह करणें) अंगयति, अंगयते । इत्यादि.

अंध् = (आंधळें होणें) अंधयति, अंधयते । अंधयाचकार-चक्रे ।
अंधयिता । अंधयिष्यति-ते ।

आम् = (रोग होणें) आमयति-ते । आमायाचकार-चक्रे । आमयिता ।
आमयिष्यति ।

अर्क् = (स्तुति करणें) अर्कयति-ते । अर्कयाचकार-चक्रे । अर्कयिता ।
अर्कयिष्यति-ते ।

अर्ध् = (पूजा करणें) अर्धयति-ते । अर्धयाचकार-चक्रे । अर्धयिता ।
अर्धयिष्यति-ते ।

अर्चं = (पूजा करणें) अर्चयति-ते । (पूर्ववत्)

अर्ह् = (पूजा करणें) अर्हयति-ते । अर्हयाचकार-चक्रे । अर्हयिता ।
अर्हयिष्यति-ते ।

अवधीर् = (अपमान करणें) अवधीरयति-ते । अवधीरयाचकार-चक्रे ।
अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति-ते ।

अंश् = (विभाग करणें) अंशयति-ते । अंशयाचकार-चक्रे । अंशयिता ।
अंशयिष्यति-ते ।

या ठिकाणीं धातु, त्याचा अर्थ, त्यानंतर (लट्) वर्तमान काळाची रूपें,
त्यानंतर (लिट्) अनद्यतन भूतकाळाचीं रूपें, त्यापुढें (लृट्) अनद्यतन भवि-
ष्याचीं रूपें आणि त्यानंतर (लृट्) भविष्यकाळाचीं रूपें दिली आहेत.
याप्रमाणें वाचकांना स्वतःच रूपें बनविता येतील.

वाचन-पाठ ।

१ स वस्त्रं अंकयति । स किं अकरोचक्रे ? अहं न किमपि अकरोचक्रे ।
त्वं कदा तद अंकयिष्यसि ?

२ किमर्थं स अकरोचक्रे ? यदा स अकरोचकार तदा किं कृतम् ? कथं न
अकरोचकम् ।

३ ते सर्वे सूर्यं अर्चयिष्यन्तः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्चयिष्यन्ति । कः तत्र
अर्चयिष्यति ? कथं स अर्चयिष्यति ? कः पृथं अर्चयति ?

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा पृथं अर्चयामि । यदा म
तं अर्चयिष्यकार, तदा त्वया किं कृतम् ?

५ तदा दुष्टः मनुष्यः सप्तपुरुषं अकरोचयति ।

याप्रमाणे वाचकानां निरनिराळीं वाक्ये आपोभाय बनवितां येतात. अशी
वाक्ये बनवून त्यांनी आपला अभ्यास वाढवावा, योगासा विचार करून काळजी-
पूर्वक वाक्ये बनविण्याची वाचक जर खटपट करतील, तर त्यांना पुढीलच निर-
निराळीं वाक्ये बनविण्याची योग्यता लवकरच प्राप्त होऊ शकेल.

पाठ २

शब्दार्थ.

धिपाकः = परिणाम.
 अयशः = अपसर्गि.
 उपास्थितः = प्राप्ता.
 सांप्रतं = आता.
 नृशंस = बुद्ध.
 सकाम = पत्न्या आशेन युक्त.
 द्रोणी = पात्र.
 चीज = चीज; ची.
 प्रकीर्यन्ते = परेकी जायात.
 त्वरमाणः = चाई करणारा.
 अनुजाने = आज्ञा देतो.
 एकैकशः = एकएकाम्याने.
 शुनः = पुन्याचा.
 भ्या = पुत्रा.
 जलदः = मेघ.
 उपायनं = देणगी.
 सप्तरात्र = सात रात्री.
 तुमुल = मोठा.
 आलय = मंदिर.
 उपाधाय = बास घेऊन.
 अत्यगात् = गेला.
 आख्याहि = साय

धिवासनं = सहारातून बाहेर
 घालविणे.
 निवर्तयिष्यामि = परत आणीन
 अनुत्तमं = सर्वांत उत्तम.
 मासांचक्रे = बसला.
 मोक्षयित्वा = बंधनापासून मुक्त
 होऊन.
 सिंधि = तोड.
 स्तुपा = एन.
 स्तैन्यं = पौरी.
 सैन्धवः = सिंध देशाचा.
 दारहरण = छी हरण करणे.
 धर्मोक्ता = तनात रोहणारा.
 विप्रवासः = सहाराच्या बाहेर
 घालवणे.
 अस्तिष्ठ = बघाशिवाय
 (पातु)
 उपस्था = उपस्थित होणे.
 संत्यज् = वेचणे.
 अप-नी = दूर घेऊन जावे.
 आ-नी = आगणे.
 आरया = गाढणे.
 विलप् = रडणे.

घंद् = [शब्द करणे] घंटयति-ते ।

चंद् = [उपावर्णे] चंटयति-ते ।

चर्घ् = [चारणे] चर्वयति-ते ।

घल् = [चालणे] चलयति-ते ।

चित्र् = [चित्र काढणे] चित्रयति-ते ।

चिन्त् = [चिंतन करणे] चिंतयति-ते ।

चिह् = [छुग करणे] चिह्नयति-ते ।

चुद् = [प्रेरणा करणे] चोदयति-ते ।

चुम्प् = [हिंसा करणे] चुंबयति-ते ।

संस्कृत वाक्ये.

१ अहं वस्त्राणि ज्ञप्रेव प्रक्षालयामि । ते सर्वे कदा स्वस्तीयानि वस्त्राणि प्रक्षालयाचकु । यः पुरुषः पक्षं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र भाग्यवन्तु ।

२ एवं किं खंडयति ? एवं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खंडयति ? कः तद् अक्ष-
दयत् ? यदि एवं खंडितुं इच्छसि, तर्हि काष्ठं खंडय । एवं तद् नैव खंडया-
चकृम ।

३ स रूपकान् गगयति । अहं रूपकान् जगमयम् । विद्यामित्र सर्वं गणयाचकार ।

४ मेघः आकाशे गर्जति । कदा मेघाः गर्जन्ति ? यदा कृष्टिमयः आग-
च्छति, तदा एव मेघा आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयाचकु ।

५ चित्रकारः सुन्दरं चित्रं चित्रयति । कस्य चित्रं सः चित्रयति ? यदा
तच्चित्रं भविष्यति, तदा स किं कुरिष्यति ।

६ मनुष्यः अन्नं चर्वयति । यथा स चर्वयति तथैवं एवं चर्वय । सर्वे अपि
चर्वयन्ति ।

याचसानो यात्रमाने पूर्वी सांगितकेन्या आतूर्ची रूपे ऋज्ज, वाक्ये घनवाचीत य
आपला अभ्यास वाटवावा.

पाठ ४

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

मृत्यवत्प्रणतस्तस्यौ देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥

“ तेजस्वी तेजोयुक्तः धनंजयः भर्तुनः च पुरंदरं शत्रुनगरविध्वंसकं हृद्दं
प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपतः इन्द्रस्य समीपं एव भूयवत् दाससमानं
प्रणतः कृत्रः भूत्वा तस्यौ स्थितवान् । ”

आध्याय तं महातेजः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकलमम् ।

हर्षेण महताऽऽविष्टः काशुगुनस्याऽथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

महातेजाः भक्तिरेतः कुंतीपुत्रः कुन्तीमन्दनः युधिष्ठिरः तं देवराजस्य
इन्द्रस्य मन्तिके समीपभागे एव स्थितं विनीतं नम्रं जटिलं प्रशस्त्राभिः
जटाभिः युक्तं, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकलमयं, पापरहितं तं धनंजयं भर्तुनं
अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य तं भर्तुर्न आध्याय च तस्य गन्धं आध्याय च भय काशु-
गुणस्य दर्शनात् महता हर्षेण भाविष्टः युक्तः भूयत् ।

बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥

त्यमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पांडव ।

स्मृतिं प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमं ॥ १३ ॥

“ (स युधिष्ठिरः) देवराजं हृद्दं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो बभूव ।
तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं दीनमनोभाव-
हितं युधिष्ठिरं श्रीमान् पुरन्दरः शत्रुनगरमेता देवराजः इन्द्रः इदं वचनं
अब्रवीत् । हे पांडव ! हे धर्मराज ! हे राजन् ! त्वं इमां पृथिवीं प्रशासि-

प्यसि राष्ट्रस्य शासनं ददित्यसि । हे कौन्तेय ! कुन्तीनन्दन धर्मराज ! पुनः
काम्यकं भाग्यमस्त्वस्मिन् प्राप्नुहि । ”

अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन सर्वाणि मत्तं प्रयत्नेन राजन् ।

कृतप्रियम्भाऽसि धनं जयेन जेतुं न शक्यास्त्रिभिरेव लोकैः ॥ १४ ॥

(म० भारत वन, १६६)

हे राजन् ! मत्तः मत्सकाणां पाण्डवेन पशून् दत्तेन अर्जुनेन सर्वाणि अस्त्र-
छानि अस्त्राणि प्राप्तानि । धनं जयेन अर्जुनेन अर्धं कृतप्रियः आसि । तेन मम
अवीरमिदं कार्यं कृतं इति अभिप्रायः । अतः एव अर्जुनः त्रिभिः लोकैः जेतुं न
शक्यः । एवं सर्वं विजयी एव संजातः । ”

हे श्लोक ६ एवाचा अर्थ यांचा अभ्यास झाल्यानंतर याचवार्ता सुनील श्लोकाचा
अभ्यास करावा.

युधिष्ठिर उवाच—कसिन् रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।

रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।

श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लृप्तकर्मणः ॥ ५ ॥

१ मार्कण्डेय उवाच—अजो नामाऽभवद्राजा महानिष्वाकुर्यराजः ।

तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाप्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥

अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मायं कोविदाः ।

रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥

रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

सुती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

(म० भा० वन० अ० १७४)

युधिष्ठिर उवाच—कसिन्कुले रामो जातः ? स किंवीर्यः ? किं पराक्रमः ?
रावणो वा कस्य पुत्रः ? तस्य रावणस्य तेन रामेण सह किंनिमित्तं वैरम् ?
॥ ४ ॥ हे भगवन् ! एतत् सर्वं मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अनिकट-

कर्मणो रामस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मार्कण्डेय उवाच—दृष्ट्वाकुर्वन्जनः
 जज्ञो नाम महान् राजा जभवत् । तस्य पुत्राः दशरथः शश्वत् निरंतरं
 स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६ ॥ तस्य दशरथस्य धर्मार्थ-
 कोषिदाः चत्वारः पुत्राः जभवन् । राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाः महाबलो भरतश्च
 ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौशल्या, भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः
 सुतौ परंतपौ शत्रुघाटकौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव जभवताम् ।

ततो गर्भः समभवत्पृथाया पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाऽप्यरे ॥ १ ॥

सा बांधवमयाद् बाला गर्भं सं विनिगूहती ।

धारयामास सुश्रोणी न चैमां ब्रुचे जनः ॥ २ ॥

न हि तां ऐश नार्यन्या कथिदात्रैयिकामृते ।

कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥

ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ॥

कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥

हे पृथिवीपते ! ततः पृथायाः पुत्र्याः गर्भः समभवत् । अंबरे आकाशे
 दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चंद्र इव ॥ १ ॥ सा बाका सुश्रोणी कन्या
 कुंती बांधवमयाद् विनिगूहती गूढं गुह्यं यथा भवति तथा कृत्वा रक्षणी सं
 गर्भं धारयामास । जनः एतां च न ब्रुचे न ज्ञातवान् । कन्यापुरगतां परि-
 रक्षणे निपुणां बालां धात्रैयिकां मृते धात्रीं विद्याय का चित् काऽपि कन्या
 मारी कन्या स्त्री तां न वैश न ज्ञातवती । ततः कालेन समयेन सा
 वरवर्णिनी उत्तम वर्णयुक्ता कुंदी तस्य देवस्य प्रसादात् अमरप्रभं देवसदृशं
 गर्भं पुत्रं कन्या एव सुपुत्रे उत्पादितवती ।

कर्ण उवाच—ममवन्तमहं मक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।

तथा परमातिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥

न मे वारा न मे पुत्रा न चाऽन्यदैवतं दिवि ।

तथेष्टा वै सदा मक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥

इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
 कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीये त्वं च मास्कर ॥ ३ ॥
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चाऽन्यद्देयतं दिवि ।
 जानीत इति चे कृत्वा भगवानाह मदितम् ॥ ४ ॥
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
 इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं ॥ मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

(म० भारत व० १०१)

हे परमविमोक्षो भक्ति-गोपते पृथ्वीपते सूर्य ! यथा मां
 देश्य जानासि तथा एव अहं भगवन्त एवो भक्तः नास्मि । अतः कथंचन त्वं
 किञ्चिदपि अर्हेयं दातुं अवयोज्यं नास्मि ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं
 मम भक्त्या सदा इष्टः नासि तथा अन्यत् दिवि देवतं न, न मे पुत्राः न
 च मे दायाः शिष्यः इष्टाः सम्पत् ॥ २ ॥ हे मास्कर सूर्य ! महात्मानः
 सज्जनाः इष्टायां च भक्त्या च इष्टो भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं जानीये भग्न
 संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य अन्यत् देवतं दिवि नास्मि
 इति कृत्वा एवं भगवान् भदित मम इति आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः
 भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे याचामि, इति एव ब्रवीमि । हे तिग्मांशो ! त्वं
 मे तत् भाषणं क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

प्रश्नाः

- १ शिष्यः कस्य पुत्रः ?
- २ रामः वसिष्ठं कुले जातः ?
- ३ रामः किं वीर्यं किं पराक्रमः आसीत् ?
- ४ रामस्य शिष्येण सह किमर्थं वरं जातम् ?
- ५ दशरथः राजा कस्य पुत्रः ?
- ६ तस्य मे पुत्रः ? तेषां नामानि कानि ?
- ७ रामस्य का माता ?
- ८ भरतस्य च का माता ? भरतस्य भ्राता कः ?

पाठ ५

या धर्मांत पुनः आपली काही धार्तवीं रूपे बनवून दारविणी आहेत.
याचदांनी विशेष लक्ष देऊन त्यांचा अभ्यास करावा—

[१] चूर्ण = पूर्ण करणे.

(लट्) वर्तमानकालाची रूपे (परस्मैपद)

- १ चूर्णयति, चूर्णयता, चूर्णयन्ति । २ चूर्णयसि, चूर्णयस्यः चूर्णयथ ।
३ चूर्णयामि, चूर्णयावः चूर्णयामः ॥

(आत्मनेपद)

- १ चूर्णयते, चूर्णयते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयसे, चूर्णयसे ।
३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ।

(२) छिद्र = छेद करणे.

(लङ्) अनयातन भूत (परस्मैपद)

- १ अछिद्रयत्, अछिद्रयताम्, अछिद्रयन् । २ अछिद्रयः ' अछिद्रय-
यतं, अछिद्रयत । ३ अछिद्रयं, अछिद्रयाव, अछिद्रयाम ।

(आत्मनेपद)

- १ अछिद्रयत, अछिद्रयताम्, अछिद्रयन्त । २ अछिद्रयथाः, अछि-
द्रयेथान्, अछिद्रयथस्व । ३ अछिद्रये, अछिद्रयावहे, अछिद्रयामहि ।

(३) आज्ञा = आज्ञा करणे

(लोट्) आज्ञार्थ (परस्मैपद्)

१ आज्ञापयतु, आज्ञापयतां, आज्ञापयन्तु । २ आज्ञापय, आज्ञापयतम्, आज्ञापयत । ३ आज्ञापयनि, आज्ञापयाव, आज्ञापयाम ।

(आत्मनेपद्)

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम् । २ आज्ञापयस्व, आज्ञापयेयाम्, आज्ञापयन्वम् । ३ आज्ञापये, आज्ञापयान्वहे, आज्ञापयामहे ।

(४) तुल्य = तोलणे.

(लिट्) विध्यर्थ (परस्मैपद्)

१ तोलयेत्, तोलयेताम्, तोलयेयुः । २ तोलयेः, तोलयेत, तोलयेत । ३ तोलयेयम्, तोलयेव, तोलयेम ।

(आत्मनेपद्)

१ तोलयेत, तोलयेयाताम्, तोलयेरम् । २ तोलयेषा, तोलयेयाधाम्, तोलयेष्वम् । ३ तोलयेय, तोलयेवहि, तोलयेमहि ।

(५) दुःख = दुःख देणे

(लिट्) अनवतन परोक्षभूत । (परस्मैपद्)

१ दुःखाधिकार, दुःखाधिकृतः, दुःखाधिकृ । २ दुःखाधिकृत्यं, दुःखाधिकृत्यु, दुःखाधिकृ । ३ दुःखाधिकार (चक्र), दुःखाधिकृत्य, दुःखाधिकृतम् ।

(आत्मनेपद)

१ दुःखयांचके, दुःखयांचक्यं, दुःखयांचक्रे । २ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचक्ये, दुःखयांचक्ये । ३ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचक्ये, दुःखयांचक्ये । ४ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचक्ये, दुःखयांचक्ये ।

[६] तिज् = तेज करणं.

[लट्] मविष्मच्छ [परस्मैपद]

१ तेजयिष्यति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति । २ तेजयिष्यति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति । ३ तेजयिष्यामि, तेजयिष्यातः, तेजयिष्यामः ।

(आत्मनेपद)

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते । २ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते । ३ तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते, तेजयिष्यामहे ।

वाचकानीं आप्रमाणं रूपं वनवादीति.

वाचनार्थ पाठः

१ तेजस्वी धर्मजयः पुरंदर प्रणिपत्य, देवराजसमीपयः भूषयत् प्रणतः सख्यौ । तं भर्तुं महातेजः कुन्तीपुत्रः युधिष्ठिरः दृष्ट्वा महादा हर्षेण आविष्टः हर्षं जातः ।

२ मत्तः अर्जुनेन सखाणि जघ्नाणि प्रयत्नेन लब्धानि । अतः एव धर्मजयः विभिः लोकैः भर्तुं न शक्यः ।

३ मे दृष्टः अतः च कर्णः । दिवि मे अन्यत् दैवतं ॥ ।

४ शिरसा पुनः पुनः प्रसाद्य याचे । हे तिग्मांशो हति मधीमि । एवं मे एतत् शस्तुं अर्हसि ।

दशमगण उभयपदी धातु.

घूर्ण	= [घूर्ण करणे]	घूर्णयति	-ते ।
छद्	= [आच्छादणे]	छादयति	-ते ।
छन्द	= [क्षांक्ते]	छन्दयति	-ते ।
छर्द्	= [जोषणे]	छर्दयति	-ते ।
छिन्द	= [छेदणे]	छिन्दयति	-ते ।
छेद्	= [,,]	छेदयति	-ते ।
जुप्	= [संतुष्ट होने]	जोषयति	-ते ।
जृ	= [जीर्ण होने]	जारयति	-ते ।
क्षप्	= [जप्ते]	क्षाययति	-ते ।
आह्रा	= [आशा करणे]	आहापयति	-ते ।
तद्	= [मारणे]	तद्ययति	-ते ।
तप्	= [तप करणे]	तापयति	-ते ।
तर्क	= [विचार करणे]	तर्कयति	-ते ।
तर्ज	= [निंदा करणे]	तर्जयति	-ते ।
तिज्	= [तीक्ष्ण करणे]	तिजयति	-ते ।
तिल	= [तेल लावणे]	तिलयति	-ते ।
तुल	= [तोलणे]	तोलयति	-ते ।
तप्	= [स्तुत होने]	तर्पयति	-ते ।
व्रस्	= [विरोध करणे]	व्रासयति	-ते ।
दण्ड	= [दंड देने]	दंडयति	-ते ।
दुःख	= [दुःख देने]	दुःखयति	-ते ।

संस्कृत वाक्य ।

१. वैद्यस्य मृत्युः जनस्यस्तिमूकानि घूर्णयति । २. कः एवं घूर्णयतिप्रकार ?

वयं न घूर्णयामहे । कौ घूर्णयिष्येते ॥

२ अहं एवं तर्कयामि । त्वं किं न तर्कयसि ? सो द्वौ अपि पुरुषौ तर्कयिष्यतः ।
त्वं तर्कय । स तर्कयतु ।

३ वैश्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति । तर्हि
त्वं तोलयस्व । यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि, तर्हि अहं तोलयिष्यामि ।

४ कथं स कीटः मृतम् काष्ठं छिद्रयति । कुत्र छिद्रयति ? यदा त्वं
पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति ।

५ आज्ञापय तव भूतं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु । त्वं किमर्थं
मो एवं आज्ञापयसि ? यदा स मृगः मत्त आगमिष्यति तदा एव स आता-
पयिष्यति ।

६ सः मद्रः पुरुषः पितृन्, देवान्, अविधीन् च तर्पयति । यदा स तान्
सर्वान् तर्पयौचकार तदा तैः वि तृप्ताः सन्तः त्वं स्वार्थं गताः ।

७ काष्ठकारः काष्ठं दाक्षेण छेदयति । यदि सः तत् छेदयिष्यति तर्हि त्वं
तत्र गच्छ, पश्य च तं यदि स छेत्तुं इच्छति वा न ।

८ घोरः पुरुषः सहर्षं तेजयति । नापितः क्षुरी तेजयति । शानी पुरुषः
वाचं तेजयति ।

९ यदि त्वं जोषयसि । तर्हि सः तत्र गच्छतु । त्वं किमर्थं तं जोषयितुं
इच्छसि ?

अशा तन्हेचौ वाक्ये जर वाचक स्वतःच वारंवार बनवितील, तर त्यांचा
मंस्कृतवा अभ्यास पुष्कळच वाढेल. आता पुढील वास्तु आणखी पहा—

दशमगण उभयपद.

दुल्ल = [हालणे] दोलयति ते ।

धू = [,,] धूनयति-ते, धावयति-ते दुष्पाव, धूनयांचकार-न्वके ।
धूनयिता, धविता । धूनयिष्यति ते, धविष्यति-ते ।

४ [सं. ख. शि. भा. १४]

- घृ = [धारण करणें] धारयति-ते ।
 धृप् = [अपमान करणें] धर्षयति ते ।
 ध्वन् = [शब्द करणें] ध्वनयति-ते ।
 नद् = [बोलणें] नाटयति-ते ।
 नद् = [शब्द करणें] नादयति-ते ।
 निधास् = [राहणें] निवासयति ते ।
 पक्ष् = [स्वीकार करणें] पश्यति-ते ।
 पङ्क्ष् = [विवेचन करणें] पञ्चयति-ते ।
 पद् = [बोलणें] पटयति-ते ।
 पत् = [पडणें] पतयति-ते ।
 पार् = [समाप्त करणें] पारयति-ते ।
 पिङ्क्ष् = [एके ठिकानों करणें] पिडयति-ते ।
 पीङ्क्ष् = [पीडा करणें] पीडयति ते ।
 पुप् = [पुष्ट करणें] पोषयति-ते ।
 पूज् = [पूजा करणें] पूजयति-ते ।
 पूर् = [भरणें] पूरयति ते ।
 पूर्ण् = [पूर्ण करणें] पूर्णयति ते ।
 पू = [वादन करणें] पारयति ते ।

संस्कृत वाक्ये ।

१ राजा राज्ञं धारयति । मनुष्यः प्राणं धारयति । देवी देहं धारयति ।
 वृक्षाः पुष्पाणि धारयन्ति ।

२ विज्ञानी पुरतः शास्त्रसिद्धान्तं प्रपञ्चयति । कः एवं प्रपञ्चयितुं
 शक्नोति ? एवं किं न प्रपञ्चये ?

३ स चोरः नदीं पारयते । तौ पुण्यौ नदीं पारयितुं न शक्नुतः ।
 पादसाक्षात् । सर्वेऽपि बालकाः नदीं पारयित्वास्ति पादत्र संशयः ।

४. जलेन तत् पात्रं पूरय । अहं हृदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि ।
 श्वः वा परश्वः वा पूरयिष्यामि । कः घृतं पात्रं नपूरयत् ।

५. यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं तं
 एवं पीडयसि ? स कं पीडयांचकार ।

६. ते पुरुषाः साः स्त्रियः धर्षयंचक्रे । कः एवं स्त्रीं धर्षयेत् ? किमर्थं
 एवं तां नधर्षयः ? यः एवं स्त्रीं धर्षयति सो राजपुरुषैः दंडयते ।

७. वायुः वृक्षं कथं दोलयति ? पश्य । त्वं स किमर्थं आंदोलयसि ?
 यदि एवं वृक्षं एवं दोलयति तर्हि वृक्षात् सर्वाणि फलानि पतित्यन्ति ।

८. त्वं एवं किमर्थं पिष्टं पिडयसि ? नपूर-निर्माणाय अहं एवं पिडयामि ।
 कः अपूरान् करिष्यति ।

सूचना.

वाक्ये घनविषयाचा असा अभ्यास करून बोलण्यासवरण्यांत सुद्धा अशाच
 सद्देच्या वाक्यांचा उपयोग करता येईल, इतकी आपली तयारी करा. असा अभ्यास
 केला असता वाचकाना संस्कृतमध्येच बोलण्याचा चांगला सराव होईल.

पाठ ६

(म० भारत० यन० अ० ६५)

बृहदथ उवाच- सा तच्छ्रुत्वाऽनवधांगी सार्धंवाहवचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिलालसा ॥ १ ॥

अथ काले बहुतिथे बने महति दारुणे ।

तडागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥

बृहदुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिपेक्षितम् ॥ ३ ॥

निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।

सुपरिभ्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो बधु ॥ ४ ॥

संमते सार्धंवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।

उवाच सार्धः सुमहान्पेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥

बृहदथ उवाच—सा जनवधोगी सुन्दरभरीगवयवा दमपग्वी तदा तन्
सार्धंवाहवच धुत्वा तस्य वणिजः भाषणं धुत्वा, सा पतिलालसा दमपग्वी
तेन एव सार्धेन वणिजो समूहेन सह जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ
जनतर बहुतिथे बहुविने काले समये स्वतोत्ते बहुकाळानंतरं, महति दारुणे
बने सर्वतो भद्रं सर्वतः कस्यान पद्मसौगन्धिकं पद्मानां कमलानां सुगन्धिना
पुष्पं महत् तडागं कापारम् ॥ २ ॥ रम्यं, प्रभूतयवसेन्धनं बहुतृणकाष्ठपुष्पं
नानापक्षिनिपेक्षितं अनेके पक्षिभिः सेवितं वणिजः ददृशु ॥ ३ ॥ निर्मल-
स्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलपुष्पं मनोहारी मनोहर सुशीतलं अतिशीतलं
तडागं दृष्ट्वा ते सुपरिभ्रान्तवाहाः अतिपरिभ्रान्तवाहनाः तत्र एव निवेशाय
मनः बधुः ॥ ४ ॥ सार्धंवाहस्य सुकृतस्य वणिजः संमते संमत्या वनमं वनं
विविशुः प्रविष्टा । तत्र पश्चिमां वेकां आसाद्य स सुमहान् सार्धं उवाच
तत्रैव निवासं अकार ॥ ५ ॥

अथाधरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।

सुप्ते सार्धे परिध्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥

पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।

अथाऽपश्यत् सार्धतं सार्धजान्सुबहुन्गजान् ॥ ७ ॥

ते तान्प्राप्यगजान्द्रष्टुं सार्धं चतुर्गजास्तदा ।

समाव्रजन्त वेगेन जिघांसन्तो भद्रोत्कटाः ॥ ८ ॥

तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽमृतम् ।

नगाप्रादिव शोणानां शृङ्गाणां पततां क्षिती ॥ ९ ॥

स्पन्दतामपि नामानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ।

मार्गं संरुप्य संसृप्तं पश्चिन्याः सार्धमुत्तमम् ॥ १० ॥

अथ निःशब्दस्तिमिते हृद्दरहिते हृदये सति वा अथरात्रसमये मध्यरात्र-
समये तदा परिध्रान्ते सार्धे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं हस्तीनां गजानां यूथं कपा-
गमत् आगमत् ॥ ६ ॥ मदप्रस्रवणाविलाम् मदप्रस्रवणसुषुप्तिं गिरिनदीं पानीयार्थं
जलपानार्थं तत् हस्तियूथं आगमत् । अथ तत् गजयूथं सार्धजान् सार्धगतान्
सुबहुन् गजान् सार्धं य तत्र अपश्यत् ॥ ७ ॥ तथा ते सर्वे भद्रोत्कटाः चत-
र्गजाः तान् प्राप्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः हिसितुमिच्छन्तः वेगेन
समाव्रजन्त तेषां कपरि अन्यथावन्त ॥ ८ ॥ तेषां आपततां आक्रमणकारिणां
गजानां वेगः दुःसहः सहताव अयोग्यः अभवत् । नगाप्रादिव पर्वताप्रादिव शोणानां
भिन्नानां भवत्पक्ष क्षिती भूम्यां पततां शृङ्गाणां वेगः यथा दुःसहः भवति
तथा स तेषां वेगः दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नामानां हस्तिनां स्पन्दतां घातनां
वनोद्भवाः पते उद्भूता मार्गाः नष्टाः नाजं प्राप्याः । पश्चिन्याः कमञ्चिन्याः
सकृन्ते मार्गं संरुप्य कृतमं सार्धं संसृप्तं आसीत् ॥ १० ॥

ते तं समृद्धुः सदृसा चेष्टमानं महीतले ।

हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥

धनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा पदबोऽभवन् ।

केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हना गजैः ॥ १२ ॥

निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसङ्कुलाः ।

भयादाघातमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥

घोराघ्रादाग्निमुञ्चन्तो निपेतुधरणीतले ।

वृक्षेष्वारुह्य संरम्भाः पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥

एवं प्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

राजन्विनिहितं सर्वं समृद्ध सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥

भारावः सुमहान्भासीत्रैलोक्यभयकारकः ।

एवोऽभिरुधितः कष्टस्त्रायष्वं धावताऽधुना ॥ १६ ॥

ते सर्वे वनगजाः तं महीतले चेष्टमानं यतमानं सार्थं समृद्धुः । शरणार्थिनः सार्थिकाः वणिजः हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः कुर्वन्तः बहवः मनुष्याः धनगुल्मान् वनस्थितान् वृक्षस्तमान् धावन्तः निद्रान्धा अभवन् । केचिद् मनुष्याः दन्तैः करैः वृक्षभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्च बहुलाः बद्धाः भयाः च निहताः, पदातिजनसङ्कुलाः पदातिजनाः सङ्कुलिताः भयात् आघातमानाः च तदा परस्परहता-परस्परघातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरात् नादान् विमुञ्चन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुह्य संरम्भाः संभ्रान्ताः विषमेषु विषमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥ एवं बहुभिः प्रकारैः हस्तिभिर्देवेन देवप्रेरणेन आक्रम्य, हेराजन् । सर्वं समृद्धं धनयुक्तं-सार्थमण्डलं विनिहितं विशेषेण नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा तत्र त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् भारावः कोलाहलं जन्य आसीत् । एष कष्टः कष्टमद्, अभिः उरुधित उपपन्नः, त्रायष्वं रक्षष्वं, अधुना धावत ॥ १६ ॥

रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीष्वं किं प्रघावत् ।
 सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥
 पयमेवाऽभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
 पुनरेवाऽभिधास्यामि चित्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे मजसंक्षये ।
 दमयन्ती च बुबुधे भयसन्प्रस्तमानसा ॥ १९ ॥
 अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकमयंकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा घाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विशीर्णः पतितः तं गृह्णीष्वं, किं प्रघावत् ?
 एतद् द्रविणं सामान्यं साधारणं वभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम
 वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥ तदा एवै एव अभिभाषन्तः भयात् विद्रवन्ति ।
 हे सकातराः सभयाः जनाः । पुनः एव अभिधास्यामि, कथमिष्यामि, चित्त-
 यध्वं विचारयध्वम् ॥ १८ ॥ राशिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये जनानां नाशे
 तथा वर्तमाने सति भयसंप्रस्तमानसाः भयेन प्रस्तमानसाः दमयन्ती बुबुधे
 जागृति प्राप्ता ॥ १९ ॥ तत्र सर्वलोकमयंकरं सर्वलोकमावर्हं वैशसं श्लेशं
 अपश्यत् पद्मनिभेक्षणा कमलसदृशलोचना घाला दमयन्ती तत् अदृष्टपूर्वं
 दृष्ट्वा भयभीता ॥ २० ॥

पाठ ७

१ छट् [वर्तमानकाळ] (परस्मैपद) १ भक्षयति, भक्षयतः, भक्षयन्ति ।
२ भक्षयसि, भक्षयथः, भक्षयथ । ३ भक्षयामि, भक्षयामः, भक्षयाम ।

(आत्मनेपद) १ भक्षयते, भक्षयेते, भक्षयन्ते । २ भक्षयसे, भक्षयेधे,
भक्षयध्वे । ३ भक्षये, भक्षयावहे भक्षयामहे ।

२ छिट् (अनद्यतन परोक्षभूतकाळ परस्मैपद)- १ भक्षयाचकार, भक्षया-
चक्रुः, भक्षयाचक्षुः । २ भक्षयाचक्षर्य, भक्षयाचक्षुः, भक्षयाचक्र । ३ भक्षया-
चकार-चक्षर, भक्षयाचक्षुव, भक्षयाचक्षुन ॥

(आत्मनेपद) १ भक्षयाचक्षे, भक्षयाचक्षते, भक्षयाचक्षिरे । २ भक्षया-
चक्षुषे, भक्षयाचक्षुषि, भक्षयाचक्षुष्वे । ३ भक्षयाचक्षे, भक्षयाचक्षुमहे, भक्षया-
चक्षुमहे ।

(सूचना-वेधे “ भक्षय ” च्या पुर्वे “ आस, बभूव ” इत्यादि रूपे
लागूनसुद्धा “ भक्षयमास, भक्षयावभूव ” इत्यादि रूपे होतात याविषयी पूर्वी-
सुद्धा लिहिसेच आहे] .

१ छुट् [अनद्यतन भविष्यकाळ, परस्मैपद] १ भक्षयिता, भक्षयितारी,
भक्षयितारः । २ भक्षयितासि, भक्षयितास्य, भक्षयितास्य । ३ भक्षयितास्मि,
भक्षयितास्व, भक्षयितास्मः ।

(आत्मनेपद) भक्षयिता, भक्षयितारी, भक्षयितारः । भक्षयितासे, भक्षयि-
तास्ये, भक्षयिताध्वे । भक्षयिताहे, भक्षयितास्वहे, भक्षयितास्महे ॥

४ लृट् [गविष्यकाळ] [परस्मैपद]- १ मक्षयिष्यति, मक्षयिष्यतः, मक्षयिष्यन्ति । २ मक्षयिष्यसि, मक्षयिष्यथः, मक्षयिष्यथ । ३ मक्षयिष्यामि, मक्षयिष्याव, मक्षयिष्यामः ॥

[आत्मनेपद] १ मक्षयिष्यते, मक्षयिष्येते, मक्षयिष्यन्ते । २ मक्षयिष्यसे, मक्षयिष्येथे, मक्षयिष्यथे । ३ मक्षयिष्ये, मक्षयिष्यावहे, मक्षयिष्यामहे ।

५ लोट् [याच्ना प्रयोग वेदामर्ष्येच होत असतो.]

६ लोट् [आशीर्वाद-परस्मैपद]- १ भक्षयन्तु-भक्षयताम्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु । २ भक्षय-भक्षयताम्, भक्षयतम्, भक्षयत । ३ भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाय ।

(आत्मनेपद) भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम् । २ भक्षयस्व, भक्षयेधाम्, भक्षयध्वम् । ३ भक्षयै, भक्षयावहे, भक्षयामहे ।

७. लृट् (जनयत न भूतकाळ) (परस्मैपद) १ अमक्षयत्, अमक्षयताम्, अमक्षयन्तु । २ अमक्षय, अमक्षयतम्, अमक्षयत । ३ अमक्षयम्, अमक्षयाव, अमक्षयाम ।

[आत्मनेपद]- १ अमक्षयत, अमक्षयेताम्, अमक्षयन्तु । २ अमक्षयथा, अमक्षयेधाम्, अमक्षयध्वम् । ३ अमक्षये, अमक्षयावहे, अमक्षयामहे ।

८. लिट् [विध्यर्थ-परस्मैपद]- १ मक्षयेत्, मक्षयेताम्, मक्षयेयुः । २ मक्षयेः, मक्षयेत, मक्षयेत । ३ मक्षयेयं, मक्षयेय, मक्षयेम ।

[आत्मनेपद] १ मक्षयेत, मक्षयेयाताम्, मक्षयेयन्तु । २ मक्षयेथाः, मक्षयेयाधाम्, मक्षयेयध्वम् । ३ मक्षयेय, मक्षयेयवहे, मक्षयेयमहे ।

यानंतर दशाब्ज्या गणाचे धातु पहा—

दशम गण उभयपदी धातु.

- प्रथ् = [प्रसिद्ध करणे] प्रथयति ते । प्रथयाचकार ।
 प्री = [उत्तुष्ट होणे] प्रीणयति ते । प्रीणयाचकार ।
 बाध् = [बाधणे] बाधयति ते । बाधयाचकार ।
 बध् = [„] बंधयति-ते । बधयाचकार ।
 भक्ष् = [खाणे] भक्षयति-ते । भक्षयाचकार ।
 भू = [विचार करणे] भावयति-ते । भावयाचकार ।
 भूष् = [अलंकार घालणे] भूषयति-ते । भूषयाचकार ।
 मद् = [भूषित करणे] मडयति ते । मडयाचकार ।
 मंश् = [विचार करणे] मन्त्रयति ते । मन्त्रयाचकार ।
 मह् = [पूजा करणे] महयति ते । महयाचकार ।
 मान् = [सन्मान करणे] मानयति ते । मानयाचकार ।
 मार्ग् = [शोधणे] मार्गयति-ते । मार्गयाचकार ।
 मार्ज् = [शुद्ध करणे] मार्जयति-ते । मार्जयाचकार ।
 मिश्र् = [मिश्रण करणे] मिश्रयति-ते । मिश्रयाचकार ।
 मुच् = [मुक्त करणे] मोचयति-ते । मोचयाचकार ।
 मूत्र् = [मुतणे] मूत्रयति-ते । मूत्रयाचकार ।
 मृश् = [शुद्ध करणे] मार्जयति-ते । मार्जयाचकार ।
 मर्प् = [सहन करणे] मर्षयति-ते । मर्षयाचकार ।
 यश् = [बंधन करणे] यन्त्रयति-ते । यन्त्रयाचकार ।
 यम् = [बांधणे] यमयति ते । यमयाचकार ।
 युज् = [योजना करणे] योजयति-ते । योजयाचकार ।
 रच् = [रचना करणे] रचयति ते । रचयाचकार ।
 रस् = [रस घेणे] रसयति-ते । रसयाचकार ।

संस्कृत वाक्ये.

१. विश्वामित्रः ग्रंथं रचयति । कः पठत् अरचयत् ? यः एवं अरचयत् स हृदानीं कुप्य गतः ?

२. भृत्यः प्रभातसमये समं स्थानं मार्जयति । सर्वे दासाः तत्र न मार्जयाचकुः । एवं यः मार्जयिष्यति किम् ?

३. यथा जगः मूत्रयति, तथा या न मूत्रयति । इत्यो प्रभूतं मूत्रयति, परन्तु मत्स्या न मूत्रयेति ।

४. मनुष्यः स्वदेहं अलंकारैः भूषयति । ज्ञानी पुरुषः एवं न भूषयति । तस्य विद्या एव अलंकारः भवति ।

५. हृदानीं कः अलं अक्षयति ? यः भक्षयितुं न हृच्छति, स हृता स्थानान् वृत्तं गच्छतु ।

६. राज्ञः प्रजां प्रीणयाचकार । शुजिष्ठिरः अपि सर्वान् मित्रान् अप्रीणयत् । किं एवं तथा प्रीणयिष्यति ?

७. सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय । एवं तत् सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्याः भैषज्यानि मिश्रयाचकुः ?

८. राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अथ वा श्वो वामोचयिष्यति । ते राजपुरुषाः तान् सर्वान् मोचयाचकुः ।

याप्रमाणे संस्कृत वाक्ये नूनवून बहुव्या गणान्या धातूनां ठिठिकानां उपयोग करणानां अभ्यास वाचकानां वाञ्छावा.

संस्कृत वाक्ये.

१. ऋत्विङ् देवतां स्तोमयति । यजमानः स्तोमयाचकार ।

२ अहं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?

३ नरः पशून् हिंसयति । व्याघ्रः हस्तिनं हिंसयति ।

याप्रमाणे चौडथोऽप्या धातूंचा उपयोग करून नेहमी वाक्ये बनविण्याचा अभ्यास विशेष करारा या पुस्तकात दिले आहेत इतके दहाव्या गणाचे धातु जरी वाचकांनी नीट घ्यानांत ठेवले, तरीसुद्धा संस्कृत भाषा त्यांना पुष्कळ लोकर समजू लागेल धातूंचीं रूपे चांगली समजू लागली, म्हणजेच संस्कृत भाषा सहज समजू लागते.

वर सांगितलेले दशम गणाचे उभयपदी धातु आहेत या गणांत प्रायः फक्त परस्मैपदाचे धातु नसतातच. उभयपदी जे धातु असतात, त्याचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपे होत असतात. परंतु केवळ आत्मनेपदी धातु काहीं थोडे आहेत, त्यापैकीं पुढें काहीं दिले आहेत, ते पहा—

दशम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी धातु.

अर्ध = [मागणे] अर्धयते । अर्धयाचके । अर्धयिता । अर्धयिष्यते ।

कुत्स् = [निंदा करणे] कुत्सयते । कुत्सयाचके । कुत्सयिता । कुत्सयिष्यते ।

गंध् = [हिंसा करणे] गंधयते । गंधयाचके ।

गर्व् = [घमेट करणे] गर्वयते । गर्वयाचके । गर्वयिता । गर्वयिष्यते ।

चित् = [विचार करणे] चेतयते । चेतयाचके ।

तर्ज् = [निंदा करणे] तर्जयते । तर्जयाचके ।

श्रुद् = [श्रुतणे] श्रोत्यते । श्रोत्याचके ।

दंश् = [दंश करणे] दंशयति । दंशयांचके ।
 दंस् = [दंश करणे] दंशयते । दंशयांचके ।
 भर्त्स = [निंदा करणे] भर्त्सयते । भर्त्सयांचके ।
 मृग् = [शोधणे] मृगयते । मृगयांचके ।
 यक्ष् = [पूजा करणे] यक्षयते । यक्षयांचके ।
 वीर = [वीर्यवान् होणे] वीरयते । वीर्यांचके ।
 संप्राम् = [सुख करणे] संप्रामयते । संप्रामयांचके ।

या धातूंचीं रूपें फक्त आत्मनेपदाच्या रूपाप्रमाणेंच होत असतात, आत्मने-
 पदाचीं रूपें पूर्वीच्या पद्यांतून दिर्लोक आहेत, त्याप्रमाणेंच यांचींही रूपें बनवून
 वाक्यें करा—

संस्कृत वाक्ये.

१. मित्रकः धनं प्रार्थयते । त्वं किं न प्रार्थयसे ? अहं अर्थये । स तदा
 अर्थयांचके । ते अर्थयांचकौरे ।

२. वीरः गर्भयते । वीरपुरुषा गर्भयिष्यते । त्वं एवं मा गर्भय । मूयं
 गर्भयांचकृद्वे ।

३. त्वं चेतयसे । त्वं चेतयिष्यसे । स चेतयांचकार ।

४. सर्वः मनुष्यं दंशयते । सर्वा मनुष्यात् दंशयिष्यन्ते ।

५. राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क पुनं एवं भर्त्सयेत् ?

६. राजा मने व्याप्तं मृगयते । त्वं मृगयसे किं ?

७. यः वीरयते स एव वीरः ज्ञायते ।

८. सर्वे पुरुषाः पानिपतवगोः संप्रामयांचकः ।

९. त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?

१०. भ्रातरः परस्परं कुरसयांचकः ।

याप्रमाणें वाक्यें बनवून वाचकांनी त्यांचा नेहमी बोळण्यांत उपयोग करावा.

संस्कृत वाक्ये.

१. अस्मिन् देवता स्तोमयति । यजमानः स्तोमयाचकार ।

२ अहं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?

३ नरः पशून् हिंसयति । व्याघ्र इल्लिनं हिंसयति ।

याप्रमाणे घोटघोषा धातूंचा उपयोग करून नेहमी वाक्ये बनविण्याचा अभ्यास विशेष करावा. या पुस्तकात दिले आहेत इतके दहाव्या गणाचे धातु जरी वाचकांनी नीट ध्यानात ठेवले, तरीमुळा संस्कृत भाषा त्यांना पुष्कळ लोकर समजू लागेल धातूंचीं रूपे चांगलीं समजू लागलीं, म्हणजेच संस्कृत भाषा सहज समजू लागते.

जर सांगितलेले दसम गणाचे उभयपदी धातु आहेत या गणांत प्रायः एक परस्मैपदाचे धातु नसतातच. उभयपदी जे धातु असतात, त्यांचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपे होत असतात. परंतु केवळ आत्मनेपदी धातु काहीं कोडे आहेत, त्यापैकीं पुढें काहीं दिले आहेत, ते पहा—

दशम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी धातु.

अर्प = [मागणे] अर्पयते । अर्पयाचके । अर्पयिता । अर्पयिष्यते ।

कुरु = [निदा करणे] कुरुयते । कुरुयाचके । कुरुयिता । कुरुयिष्यते ।

गंध = [हिंसा करणे] गंधयते । गंधयाचके ।

गर्व = [घमेड करणे] गर्वयते । गर्वयाचके । गर्वयिता । गर्वयिष्यते ।

चित् = [विचार करणे] चेतयते । चेतयाचके ।

तर्ज्ज् = [निदा करणे] तर्जयते । तर्जयाचके ।

श्रुद् = [श्रुतणे] श्रोत्रयते । श्रोत्रयाचके ।

- दंश् = [दंश करणे] दंशयते । दंशयांचके ।
 दंस् = [दंश करणे] दंसयते । दंसयांचके ।
 भर्त्स् = [निंदा करणे] भर्त्सयते । भर्त्सयांचके ।
 गृग् = [शोभणे] गृगयते । गृगयांचके ।
 यक्ष् = [पूजा करणे] यक्षयते । यक्षयांचके ।
 चीर् = [वीर्यवान् होणे] वीरयते । वीर्यांचके ।
 संग्राम् = [युद्ध करणे] संग्रामयते । संग्रामयांचके ।

या धातूंचीं रूपे कृत् आत्मनेपदाच्या रूपाप्रमाणेच होत असतात, आत्मनेपदाचीं हों पुरीच्या धव्यांतून दिलीच आहेत. त्याप्रमाणेच यांचीही रूपे बनवून वाक्यें करा—

संस्कृत वाक्ये.

१. मिथुनः धनं मार्ययते । एवं किं न मार्ययते ? अहं मर्यये । स तदा मर्ययांचके । ते मर्ययांचकिरे ।

२. वीरः मर्ययते । वीरपुरुषा मर्ययिष्यन्ते । एवं पुत्रं मा मर्यय । पुत्रं मर्ययांचकृद्दे ।

३. एवं चेतयते । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४. सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।

५. राजा रामपुरुषान् भार्त्सयते । क एनं एवे भार्त्सयेत् ?

६. राजा वने व्याघ्रं गृगयते । एवं गृगयसे किं ?

७. यः वीरयते स एव वीरः भवति ।

८. सर्वे पुरुषाः पानिपतनगेः संग्रामयांचकृः ।

९. एवं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?

१०. भ्रातरः परस्परं कुत्सयांचकृः ।

याप्रमाणे वाक्ये बनवून वाचकांनी त्यांचा नेहमी बोलण्यांत उपयोग करवा.

मम जीवता विना चाद्वैकीये, आहितं, क्रीतं वा वदन्नेन मया ता न शक्यं
लोपयितुम् । अहं पुनः यनात् आद्या लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भवि-
ष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि । ” इति ।

पुनः धातुः पादयोर्निपत्य भुक्तं पार्थयामास भरतः— “ अहमेकस्तु
क्षुमद्भ्याम् मोत्सहे रक्षितुम् । एवं हि शक्तः लोकस्य परिपालने ” । इति ।

राम पुनरवाच— “ हे भरत ! लक्ष्मीश्रद्धादुपेयान् हिमयान् वा
पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेळामतीयात्, य एवं प्रविशं त्यजेयम् । ”
इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातं । स आह च “ जार्य ! देहि तव पादुके । पुते
हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यसि । ” इति ।

तदा रामस्तथा हृत्वा पादुके भरतात् प्रावण्यत् । सौऽपि पादुके संयमय्य
उवाच— “ चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाघोरधारी धत्तिष्यामि नगराद् बहिः,
आगमनं तव आकाशम् ते पादुकयोः उपरि राज्यसंभ्रं स्पस्यामि । संपूर्णं हि
चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न प्रक्ष्यामि त्वां, हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । ” इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं क्षत्रुघ्नं भरतं परिष्वज्य उवाच— “ रक्ष
मातर कैकेयीं मातां प्रति रोष म कुरु । ” इति ।

हृद्युक्त्वा अधुपरीताश्रो रामः आतर् अतर् विसर्ज्य । भातोऽपि
राघवं प्रदक्षिणं चकार । उपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम ।

सतो मातुः अयोध्यां निक्षिप्य भरतोऽववीत्— “ अहं नंदिनामं
गमिष्यामि । ” उतो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नंदिनामेऽरसत् ।
अभिपिच्य तपार्थपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

पाठ १०

एवं शोचती तेषां रामभरतादीनां रजनी न्यक्षेत् । प्रभाते भरतो राम-
चन्द्र सुहृन्मध्ये उपविष्टमब्रीत्- “ मे माता कैकेयी त्वया संविता । राज्यं
च मयां दत्तम् । तदेव राज्यं मुन्यमहं वदामि । अकण्टकं मुंक्ष्व राज्यम् ।
इति । रामस्तु तदा भरतं एवं समाधामयत् ।

रामे उवाच— “ न आत्मनः वामचारो हि पुरुषः । किंतु अनीश्वर ।
सर्वेऽपि क्षयान्ताः । संयोगा वियोगान्ताः । मरणान्तं च जीवितं । अतस्त्व
स्वस्यो भव । अपोष्यो गच्छ, शोकं त्यज । यथा विन्ना नियुक्तोऽसि तथा
दुष्ट । अहमपि पुण्यकर्मणा तेनैव विन्ना यत्र नियुक्तोऽसि तत्रैवाऽस्वार्थस्य
सासनं परिणामि । उभयोरपि आवयोः स विता मान्य एव । ”

भरते उवाच— “ हे सत्यप्रतिज्ञ राम ! मयि प्रोषिते तत् अनिष्टं पापं
क्षुद्रया माया हृतम् । यतोऽसि धर्मवन्नेन तेन हमां मातर पापकारिणीं
न हन्ति । तात च न परिगर्हे स अस्माकं दैवतम् । को हि धर्मेश हंसा
कुर्यात् त्रिषु परिचिकीर्षु, अन्तर्धा दे हि प्राणिन गुह्यन्ति इति धुष्ट ।
ताम्रत्वल्लीकृतमत्र । प्राप्नु भगन् सर्वान् । क्व च अरण्य क्व च क्षात्रं । क्व
जटा क्व च प्रतापजनम् । अहं हि भरत बालः ज्ञानेन श्यानेन जन्मना
च । नोऽहं भरीति निष्ठानि कथं भूमिं पालयिष्यामि ? मां किञ्चिदपात्रम् ।
नोभेज्जता तार्थं अहमपि गमिष्यामि धनम् । ” इति ।

एतत्पुत्रत्वा एवमनाम्रमो रामः पुनः प्रयुगाच— “ हे धाता ! पुरा
क्रिन् तव पित्रा देवासुरग्रामे तव जन्मार्थं दौ घरी दत्तौ । ताभ्यां वराभ्यां
सा तव माता तव राज्य मम च प्रभुजन अयाचत । सोऽहं विदुः सत्यवादे
सिद्धे, भवागपि पितरं सत्यवादेन कर्तुमर्हसि । मत्ते लोक प्रसिद्धितः ।
भूमि कीर्तिं नक्षो रुदनी सत्यमेव समनुचरन्ते । सत्यमेव तवो भजेत् ।

मम जीवता विप्रा यद्विक्रीतं, आदितं, श्रीतं वा यत्नरत्नेन मया वा न शपथं
कोपयितुम् । अहं पुनः यनात् आप्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भवि-
ष्यामि तदा श्रुयिष्याः पतिर्भविष्यामि । ” इति ।

पुनः भ्रातुः पादयोर्निपत्य भ्रुवं पार्श्वयामास भरतः— “ जहमेष्टु
क्षुमद्द्वयं तोरसहे रक्षितुम् । एवं हि शक्तः लोकस्य परिपालने ” । इति ।

राम पुनरुवाच— “ हे भरत ! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमयान् वा
पर्वता हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयान्, न एवं प्रापिणो त्यजेयम् । ”
इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातं । स आह च = आर्य ! वेदि तव पादुके । एते
हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः । ” इति

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके आस्ताप प्रावच्छत् । सोऽपि पादुके संमणाय
उवाच— “ चतुर्दश वर्षाणामहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः,
आगमनं तव आकांक्षन् ते पादुकयोः उपरि राज्यसंभ्रं भवस्यामि । तैर्दूरे हि
चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न प्रक्ष्यामि त्वां, हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । ” इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं परिप्लव्य उवाच— “ रक्ष
मातरं कैकेयीं मातां प्रति रोष न कुह । ” इति ।

हृद्युवाच । अश्रुपरीताक्षो रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि
राधवं प्रदक्षिणं चकार । संपरितृप्त पादुके च स जयोध्यां आजगाम ।

ततो मातुः जयोध्यां निक्षिप्य भरतोऽग्रणीत्— “ त्वं नन्दिमानं
गमिष्यामि । ” ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नन्दिमामेऽवसत् ।
अभिविच्य तत्रार्थपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु अपवातेषु सकलमण्यो रामचन्द्रस्तत्र वार्धं वारोच्यते ।
ततो मुनिमिरभ्यनुज्ञातो रामचन्द्रः समार्यैः वनं प्रविशेत् ।

वैदकारण्यं प्रविश्य तु रामस्यापसाधममंडकं ददर्श । तत्र तत्रास्थापसाः
सिद्धाश्च तान् रामचन्द्रादीन् ययान्वाचं तर्पयामासुः । कृतातिथ्यास्तु वे
मुनीनामंशय वनमेवाऽम्वागाहन्त । रामकलमणौ तत्र भैरवं पुष्पाय विरावं
नाम राक्षसं दृशतुः । अपकम्ब वेदेही विराधोऽनवीत् । “ अहिष्कृति मने-
यं भार्या । रुधिरं च युवयोः पाष्यामि । ” इति । रामकलमणौ तु ततो द्दीप्तं
क्षारार्ण्यं ववर्षतुः । सौमित्रिः सख्यं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहुं बभक्ष । राम-
बाणेन विदः विराधः भूमौ पपात ममार च ।

पूर्वं विराधं राक्षसं दृष्ट्वा ते क्षरभंगस्याभयं अभिजगमुः । क्षरमंगेषापि
रामस्य आतिथ्यं यथायोग्यं कृतम् ।

शब्द

शोचत = शोक करणारा

रजनी = रात्र

सुहृद् = मित्र

साम्प्रित = शांत केला

अकंटक = निरंकटक, दु खरहित

समाश्वासयत् = धीर दिला

कामधारः = मनाला बाटेल
तसा व्यवहार.

स्वस्थ = शांत.

नियुक्त = प्रेरित.

शासन = आज्ञा

प्रोषित = प्रवासाळा गेला

किंदिष्य = पाप

सत्यवाक् = सत्यवचन

अनुवर्तते = पाठीमागून चालतो

भजेत् = सेवा करावी.

विकीत = विकलेले

मादित = राखले

क्षयांतं = नाश होवटी आहे
असे.

क्रीत = खेदी केले.

सृशं = पुनः

अपेयात् = निघून जावे

हिमवत् = हिमालय पर्वत

गर्ह = निंदा करने
 परिचिर्कायुः = इच्छेप्रमाणे
 करणार.
 प्रत्यक्षीकृत = प्रत्यक्ष केलें.
 प्रातु = रक्षण करो
 हुताशन = अग्नि
 परिष्वज्य = आलिंगन देऊन.
 रोषः = क्रोध
 विससर्ज = सोहन। दिल्.
 प्रदाक्षिणं = प्रदोक्षणा
 अपयात = गेलेला
 भैरव = भयंकर
 पुरुषादः = मनुष्यभक्षक
 सौमित्रिः = लक्ष्मण

हिमं = बर्फ.
 अश्रुपरीताक्षः = अश्रूनीं
 ज्याचे डोळे भरले आहेत.
 वेला = सीमा.
 अतीयात् = वर्णन करील
 पादुका = पडावा.
 प्रापच्छत् = दिलें.
 संप्रणम्य = नमन करून
 आकांक्षन् = इच्छा करणारा
 वासः = राहणें
 अरोचयत् = पसंत केलें.
 अभ्यनुष्ठात = आशा केल्या.
 मण्डल = समूह
 आमंड्य = बोलावून.

समाप्ताः।

१. रामभरतादयः = रामच भरतभ रामभरती । रामभरती भादी येषां ते रामभरतादयः ।
२. सुहृन्मर्ष्यं = सुहृदी मर्ष्य ।
३. अक्रांटकं = न विद्यते कंटकाः शस्त्रं च ।
४. कामचारः = कामं यथा स्थानं तथा पश्यति ।
५. अनीश्वरः = न ईश्वरः ।
६. क्षयान्तः = क्षयः भन्ते यस्य ।
७. मरणान्तः = मरणं भन्ते यस्य ।

८. स्वस्थ = स्वस्तिन् स्थितः ।
 ९. पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य ।
 १०. सत्यप्रतिष्ठा = सत्ता प्रतिष्ठा यस्य ।
 ११. धर्मज्ञः = धर्मं जानाति इति ।
 १२. प्रजापालनं = प्रजानां पालनं ।

—

अंक १५ ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

[संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय]

भाग १५ वा

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर आतयळेकर

अध्यक्ष- स्वाध्याय-मण्डल, साहित्य माध्यमि, गीतार्त्तकार

तृतीय आवृत्ति

संवत् २०१० शके १८७५ सन १९५४

मूल्य ८ आणे

दुसऱ्या, चौथ्या व सहाव्या

गणांचे धातु

१३ व्या भागात पहिल्या गणाच्या धातूचीं रूपें कशीं बनवावीत, हें सांगितलें व १४ व्या भागात सहाव्या गणाच्या धातूचीं रूपें कशीं बनवावीत तें सांगितलें. याच दोन गणांचे धातु विशेष उपयोगी असून याची संख्या इतर सर्व गणांच्या संख्येपेक्षा जास्त आहे, म्हणून या दोन गणांच्या धातूचा अभ्यास जर नीट झाला, तर संस्कृतमधील अर्ध्याहून अधिक धातूंचा वाचकाना परिचय होईल. बाकीचे धातु सरलेल्या आठ गणांत थोडे थोडे वाटले गेले आहेत. या आठ गणांपैकी, दुसऱ्या, चौथ्या व सहाव्या या तीन गणांच्या धातूंची रूपें कशीं बनवावी, याची त्यांची माहिती आता या भागात सादर केली आहे. या तीन गणांचा वेगळा अभ्यास करून वाचकांनीं संस्कृत भाषेमध्ये आरती अधिक प्रगति करून घ्यावी.

सहाव्या गणाच्या धातूचीं रूपें बनविणें बरेंच सोंपें आहे; म्हणून प्रथम सहाव्या गणाचीच माहिती या पुस्तकात दिली आहे. त्यानंतर चौथ्या व दुसऱ्या गणांची माहिती दिली आहे.

लेखक

श्री. दा. सातवळेकर

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

पंचदशो भागः ।

पाठ १

सहाय्या गणाच्च धातु

प्रथम गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी 'अ' लागतो आणि दहाव्या गणाच्या धातूंना 'अद्य' लागतो, हे १३ व १४ या भागांमध्ये सांगितलेले आहे. त्याचप्रमाणे या सहाय्या गणाच्या धातूंना 'अ' लागतो. पहिल्या गणाचा 'अ' व सहाय्या गणाचा 'अ' यांत थोडा फरक आहे. तो असा की, पहिल्या गणाच्या 'अ' रथा पूर्वीच्या स्वराने गुण होत असतो व सहाय्या गणाच्या 'अ' रथा पूर्वीच्या स्वराने गुण होत नाही. जसे—

१ बुध् = (जाणणे) प्रथम गण = बोधति, बोधतः, बोधन्ति ।

२ गुज् = (शब्द करणे) पष्ठ गण = गुजति, गुजतः, गुजन्ति ।

'बुध्' धातु सहाय्या गणाचा असता तर त्याचे रूप 'बुधाति' असे ज्ञाते असते आणि तसेच 'गुज्' धातु हा पहिल्या गणाचा असता तर त्याचे रूप 'गोजति' असे ज्ञाते असते. इतर या दोन्ही गणांमध्ये फरक आहे. बाकीची त्या भेदाकडे विशेष लक्ष घावे. बाकीच्या सहाय्या गणाच्या धातूंनी हरे बहुतेक प्रथम गणाच्या प्रमाणेच होतात. फक्त वर सांगितलेला गुण होण्या न होण्याचा फरक विशेष महत्वाचा आहे. आता या गणाच्या धातूंची हरे पुढे दिली आहेत, ती पहा—

चल् = चालणे (पठ गण)

१ लट् = (वर्तमान काल) = १ चलति, चलतः, चलन्ति ।
२ चलसि, चलयाः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलाम् ।

२ लिट् = (अनयतन परोक्ष भूत) = १ चचाळ, चचलतु, चचलु ।
२ चचाळेथ, चचलयुः, चचल । ३ चचाळ, चचलिव, चचलिम ।

३ लृट् = (अनयतन मविध्य) = १ चलिता, चलितारौ, चलितारः ।
२ चलितासि, चलितास्यः, चलितास्य । ३ चलितामि, चलितास्व, चलितास्य ।

४ लृट् = (मविध्य) = १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति ।
२ चलिष्यसि, चलिष्ययाः, चलिष्यथ । ३ चलिष्यामि, चलिष्यावः, चलिष्याम ।

५ लेट् = (यथा प्रयोग वेदाभ्येव होत असतो.)

६ लोट् = (आशय) = १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलामि, चलाव, चलाम ।

७ लङ् = (अनयतन भूत) = १ जचळत्, जचळताम्, जचळन् ।
२ जचळः, जचळतम्, जचळत ३ जचळम्, जचळाव, जचळाम ।

८ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ चळेत्, चळेताम्, चळेयुः । २ चळे, चलेतम्, चलेत । ३ चळेयम्, चळेव, चळेम ।
(आशीर्लिङ्) = १ चल्यात्, चल्याताम्, चल्यासुः । २ चल्या, चल्याताम्, चल्यात । ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यास्य ।

९ लृङ् = (भूतकाल) = १ जचाळीत्, जचाळिताम्, जचाळितुः ।
२ जचाळी, जचाळितं, जचाळित । ३ जचाळियम्, जचाळिव, जचाळिम ।

१० लृङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ जचाळिष्यत्, जचाळिष्यताम्, जचाळिष्यन् । २ जचाळिष्या, जचाळिष्यतम्, जचाळिष्यत ।
३ जचाळिष्यम्, जचाळिष्याव, जचाळिष्याम ।

वाचकांनीं अशा सधेनें सहाय्या गणाच्या घातुंची परस्मैपदी रुनें बनवावीत.

सहाय्या गणाचे घातु

परस्मैपद

इप् = (इच्छा करणे) इच्छति । इयेष । इपिता, इष्टा । इषिष्यति ।

उज्झ् = (सोडणे) उज्झति । उज्झांचकार । उज्झिता । उज्झिष्यति ।

आच् = (स्तुति करणे) अक्षति । आनर्च । आर्चिता । आर्चिष्यति ।

अच्छ् = (जाणे) अच्छति । आनर्छ । अच्छिता । अच्छिष्यति ।

कुप् = (सकोच होणे) कुचति । कुक्षेच । कुचिता । कुचिष्यति ।

कुट् = (कुटिल होणे) कुटति । कुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।

कृत् = (वापणे) कृत्तति । कर्तृत् । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्तयति ।

कृ = (केंकणे) किरति । चकार । कर्तिता । कर्तिष्यति ।

क्षुर = (खरचटणे) क्षुरति । चक्षार । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।

गु = (गौच करणे) गुचति । गुमान । गुता । गुचिष्यति ।

गुञ् = (शब्द करणे) गुञ्जति । जुगोत्र । गुञ्जिता । गुञ्जिष्यति ।

गुञ्ज् = (अस्पष्ट शब्द करणे) गुञ्जति । जुगुप्ज । गुञ्जिता ।

गुञ्जिष्यति ।

गुंप् = (गुंफणे) गुंफति । जुगुम्फ । गुंफिता । गुंफिष्यति ।

गृ = (गिळणे) गिरति । गगार । गरिता । गरिष्यति ।

= गिलति । गगाल । गलिता । गलिष्यति ।

गुर = (शब्द करणे) गुरति । जुगोर । घोरिता । घोरिष्यति ।

घूर्ण् = (विरवणे) घूर्णति । जुघूर्ण । घूर्णिता । घूर्णिष्यति ।

चल् = (चालणे) चळति । चणाल । चलिता । चलिष्यति ।

संस्कृत वाक्ये ।

१ । त्वं किं इच्छसि ? तौ किं उज्झताः ? ते कोष्ठितुं इच्छन्ति । स कदा श्रीशं कर्तुं इषिष्यति ? सर्वे बालकाः घातिषु इषिष्यन्ति किम् ?

२ पंडिताः परमात्मानं ऋचन्ति । क एवं देवं जानते ? यदि एवं अर्चि-
ष्यसि तर्हि अहमपि देवं तया अर्चिष्यामि ।

३ यथा काष्ठकारः काष्ठं कुन्तति, तथा वयं न कुन्तामः । नापितः केशान्
कुन्तति ।

४ बालकः बालकेन सह गुञ्जति । तदा यूयं कः जुगोञ्ज ? यूयं कदा
गुञ्जिष्यथ ? सर्वे पुरुषाः तत्र गुञ्जन्ति ।

५ बालिकाः पुत्रानां माताः गुम्फन्ति । मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि
जानयति, माता च गुंफति । एवं कदा मातां गुम्फिष्यसि ?

६ यत्रकारः चक्राणि घूर्णति । एवं किं घूर्णसि ? यदा स घूर्णिष्यति, तदा
एवं किं करिष्यसि ?

७ सर्वे मानवाः साधकाले भ्रमणात् चालिष्यन्ति किम् ? बालकाः भ्रमणात्
चलन्तु । एवं अपि भ्रमणात् चल ।

वाचकानां याप्रमाणे धातूंचीं रूपे वनवून त्याचा वाक्यामध्यें उपयोग करावा
आणि आपला अभ्यास वाढवावा. आपल्या रोजच्या व्यवहारामध्यें सुद्धा अशाच
तन्हेने वाक्यें वनवून त्याचा बोलभ्यासवरण्याच्या कामी नेहमी उपयोग केला
असता वाचकांचा संस्कृताचा अभ्यास बराच होईल

पाठ २

आता या घट्यात महाभ्या गणाच्या धातूंचीं कोही परस्परदी रूपे दिलीं
आहेत. तीं पाठ केलीं अगतां वाचकानां महाभ्या गणाच्या इतर धातूंचीं रूपेही
सदृज करता येतील.

जुह् = (जोडणें.)

१ लट् = (वर्तमान काल) = १ जुहति, जुहतः, जुहन्ति । २ जुहसि,
जहथः, जहथ । ३ जुहामि, जुहावः, जुहामः ।

‘ तिल् = (तेल लावणं.)

२ लिट् = (अनयतन परस्मै भूत) १ तिलेत्, तिलितुः, तिलितुः ।
२ तिलेत्थि, तिलिष्युः, तिलिष्युः । ३ तिलेत्, तिलिष्य, तिलिष्यम ।

टप् = (तृप्त होणें.)

३ लुट् = (अनयतन मविध्य-) = १ तर्पिता, तर्पितारि, तर्पितारः ।
२ तर्पितासि, तर्पितास्वः, तर्पितास्व । ३ तर्पितामि, तर्पितास्वः, तर्पितामः ।
सूचना— या धातूची ‘ तर्प्ता, त्रप्ता ’ अर्थादी रूपें होतात.

डुट् = (तोडणें)

४ लृट् = (भविष्य) = १ डुटिष्यति, डुटिष्यतः, डुटिष्यति । २
डुटिष्यसि, डुटिष्यथः, डुटिष्यथ । ३ डुटिष्यामि, डुटिष्याथः, डुटिष्यामः ।
५ लोट् (यान्ता प्रयोग फक्त वेदामध्येय होत असतो.)

धु = (हालवणें.)

६ लोट् (आह्वय) = १ धुनु, धुवताम्, धुवन्तु । २ धुव, धुवतम्,
धुवत । ३ धुवामि, धुवाथ, धुवाम ।

जु = (स्तुति करणें.)

७ लृट् (अनयतनभूत) = १ अनुयत्, अनुयताम्, अनुयन्तु ।
२ अनुय । अनुयतम्, अनुयत । ३ अनुयाम, अनुयाथ, अनुयाम ।

याचप्रमाणें गृहस्था गणान्या इतर धातूंचीदी रूपें मंडवाचीत—

यण गण परस्मैपदी धातु

चुट् = (छेडणें) चुटति । चुटोत् । चुटिता । चुटिष्यति ।

चुट् = (भेडणें) चुटति । चुटोत् । चुटिता । चुटिष्यति ।

जुट् = (ओडणें, घावणें) जुटति । जुटोत् । जुटिता । जुटिष्यति ।

तिल् = (तेल लावणें) तिलति । तिलेत् । तिलिता । तिलिष्यति ।

तुट् = (क्षयडणें, भाडणें) तुटति । तुटोत् । तुटिता । तुटिष्यति ।

तुट् = (तोडणें) तुटति । तुटोत् । तुटिता । तुटिष्यति ।

टप् = (तृप्त होणें) तृपति । तृप । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

- वृट् = (तोड़ने) वृटति । वृटोड । वृटिता । वृटिष्यति ।
 दृभ् = (संबन्ध जोड़ने) दृमति । ददमं । दर्मिता । दर्मिष्यति ।
 संदृभ् = (संबन्ध जोड़ने) संदमति । संददमं । संदर्मिता । संदर्मिष्यति ।
 धि = (धारण करने) धियति । दिधाय । धेता । धेय्यति ।
 धू = (हालविणे) ध्रुवति । दुधाव । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।
 ध्रु = (गति देने, स्थिर होने) ध्रुवति । दुधाव । ध्रुता । ध्रुष्यति ।
 जु = (स्तुति करने) जुवति । जुनाव । जुविता । जुविष्यति ।
 पिश्र् = (रंग देने) पिशति । विपेश । पेशिता । पेशिष्यति ।
 पुण् = (शुभ कर्म करने) पुणति । पुपोण । पोणिता । पोणिष्यति ।
 पुर = (पुर्वे आने) पुरति । पुवार । पोरिता । पोरिष्यति ।
 पृण् = (संतुष्ट होने) पृणति । पपर्ण । पर्णिता । पर्णिष्यति ।
 प्रकृह् = (विचारने) पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
 वृह् = (उद्योग करने) वृहति । ववर्ह । वर्हिता । वर्हिष्यति ।
 भुज् = (वृष्टि होणे) भुजति । भुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति ।
 मरुज् = (स्नान करने) मज्जति । ममज्ज । मंक्ता । मंक्ष्यति ।
 मृ = (मरणे) ममार । मर्ता । मरिष्यति ।

- संस्कृत वाक्यानि

१ यथा नापितस्य क्षुरः क्षुरति, तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि क्षुरन्ति एव ।
 तस्य क्षुरिकाः बाणकं क्षुरिष्यन्ति ।

२ त्वं किमर्थं वृक्षं तुडसि ? क वृक्षानस्य वृक्षान् तुतोड ? यः वृक्षं तुतोड
 स कुत्र जति ?

३ स देवान् मनुष्यान् पितरान् च भजेन तर्पिष्यति । यः सदा भक्षादिना
 देवादीन् तृपति स एव भेद्यो मनुष्यः ।

४ वायुः वनस्थान् वृक्षान् ध्रुवति । त्वं किमर्थं तत् काष्ठं अधुवः ? स एव
 वधं ध्रुवतु, तत् तथा मा ध्रुव ।

५ त्वं अधुना कं जुवसि ? सर्वे मानवाः परमात्मान् जुवन्तु । कः अपि
 मानवं मा जुवन्तु ।

६ शृणु स त्वो किं पृच्छति । शृणुं पृच्छथ । ते प्रहसन्ति । शृणुं सर्वे अपि प्रशान् प्रच्छथ ।

■ छात्राः नदीबले मज्जन्ति । ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन् नगाधे बले समज्जुः । त्वं कदा भंक्षसि ?

■ सर्वेऽपि प्राणिनः जलेन तदं पृणन्ति । त्वं कदा तत्पानं जलेन कपूणः ? मेघः जलेन पृथिवीं परिष्कति ।

९ महं हृदानीं तिलामि । स नः लेलिष्यति । त्वं कदा लेलिष्यसि ? यदा सर्वे लेलिष्यन्ति तदा महमपि लेलिष्यामि ।

वाचकांनीं भक्षा रीतीनं वाक्ये बनवावीं आणि धातूंचीं रूपे समवर्ण्यान्वाभ्यास करावा. आतां थोडेसे धातु वहा—

यष्ट गण परस्मैपदी धातु

मृज् = (विचार करणे) मृशति । ममर्श । म्रशति । म्रक्षति ।

रुज् = (मग्न होणे) रुजति । रुरोञ्च । रोका । रोक्षति ।

लिज् = (लिहिणे) लिजति । लिजेत् । लेखित्वा । लेखिष्यति ।

विज् = (प्रवेश करणे) विजति । विजेत् । वेष्टा । वेक्षति ।

यदच् = (छेदन करणे) यदति । यदत् । यक्षित्वा । यद्विष्यति । यक्षति ।

शुभ् = (शोभणे) शुभति । शुशोभ । शोभित्वा । शोभिष्यति ।

सुर = (ऐश्वर्ययुक्त होणे) सुरति । सुशोर । सोरित्वा । सोरिष्यति ।

सू = (प्रेरणा करणे) सूति । सूयात् । सावित्वा । सविष्यति ।

सृज् = (उत्पन्न करणे) सृजति । ससर्ज । स्रष्टा । स्रक्षति ।

स्पृज् = (स्पर्श करणे) स्पृशति । पस्पृज । स्पष्टा । स्पक्षति ।

स्फुट् = (विकसित होणे) स्फुटति । पुस्फोट । स्फुटित्वा । स्फुटिष्यति ।

स्फुर् = (स्फुरण पावणे) स्फुरति । पुस्फोर । स्फुरति । स्फुरिष्यति ।

स्फुल् = (हातने) स्फुलति । पुस्फोल । स्फुलित्वा । स्फुलिष्यति ।

हिल् = (हाडणे) हिलति । निहेल । हेळित्वा । हेळिष्यति ।

कांहीं लकारांचीं रूपे

विद् = (शिरणे, घुमणे)

८ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ विशत्, विशताम्, विशेयु । २ विशे^१, विशेतम्, विशेत । ३ विशेषम्, विशेष, विशेषे ।

(आशीर्लिङ्) १ विद्यात्, विद्याताम्, विद्यासु । २ विद्या, विद्यान्तम्, विद्यान् । ३ विद्यास, विद्यास्व, विद्याम्य ।

९ लुङ् = (भूतकाल) १ अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन् । २ अविक्ष, अविक्षतम्, अविक्षन् । ३ अविक्षम्, अविक्षाव, अविक्षाम ।

१० लुङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यताम्, अवेक्ष्यन् । २ अवेक्ष्य, अवेक्ष्यतम्, अवेक्ष्यन् । ३ अवेक्ष्यम्, अवेक्ष्याव, अवेक्ष्याम ।

संस्कृत वाक्यानि

१ एव किं हृदानीं मृणालि ? अहं किमपि न मृशामि । ॥ एव सर्वं मृश । अनुत्पन्ना मृशन्तु । एव किं न अक्षयसि ?

२ बाळका. स्वगृहे विद्यन्तु । पक्षिणः तत्र न वेक्ष्यन्ति । एव कदा तस्मिन् गृहे वेक्ष्यसि ?

३ अधिकारिण पत्राणि लिखन्ति । रामः एक पत्र लिखेत् । यदा एव नियमं लेखिष्यसि तर्हि अहं नैव लेखिष्यामि ।

४ मलिना पुरुषा तत्र जलं स्पृशन्तु । एव शान् स्पर्शान् न स्पृश । अहमेव तं स्पर्शयामि ।

५ नटः तत्र कथं हिलति तत् पदम् । एवं तथा न हिलसि । कदा त्वं तथा अहिल यथा मं हिलसि ?

६ एव सर्वानपि पृक्षान् किमर्थं पश्यसि ? स कदा वनस्पतीन् वदन् ? अहं कदापि नैव वदन्त्यामि ।

७ नरपतिः सभायां शुभति । त्वमपि तथा शुभसि यथा ॥ शुभति । अलक्षारैः एव शोभिष्यसि ।

वाचरात्री या पदस्तीने वाक्ये वनवाती आणि आपला अभ्यास उत्तम हाने वाढवावा

पाठ ३

सहाय्या गणाचे आत्मनेपदी धातु

सहाय्या गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं रूपें कशीं बनवावीं, हें मागील दोन अध्यांतील सांगितलें. आतां आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीत या अध्यांत पहा—

कु = शब्द करणें.

१ लट् (वर्तमान काल) = १ कुवते, कुवेते, कुवन्ते । २ कुवसे, कुवेसे, कुवस्ये । ३ कुये, कुयावहे, कुयामहे ।

जुष् = सेवन करणें.

२ लिट् (अनघतन भूतकाल) = १ जुजुषे, जुजुषासे, जुजुषिरे । २ जुजुषिषे, जुजुषाषे, जुजुषिष्ये । ३ जुजुषे, जुजुषावहे, जुजुषामहे ।

भा-ट् = आदर करणें.

३ लुट् = (भविष्यकाल) = १ भादर्ता, भादर्तारी, भादर्तारः । २ भादर्तासे, भादर्तासासे, भादर्तास्ये । ३ भादर्ताहे, भादर्तास्वहे, भादर्तामहे ।

धृ = घरणें.

४ लृट् (भविष्यकाल) = १ धरिष्यसे, धरिष्येते, धरिष्यन्ते । २ धरिष्यसे, धरिष्येसे, धरिष्यस्ये । ३ धरिष्ये, धरिष्यावहे, धरिष्यामहे ।

लज् = लाजणें

५ लोट् (आक्षार्ण्य) = १ लज्जताम्, लज्जेताम्, लज्जन्ताम् । २ लज्जाम्, लज्जेयाम्, लज्जयाम् । ३ लज्जे, लज्जावहे, लज्जामहे ।

याचकांनीं अज्ञान रीतीनें पुढील धातूंचीं रूपें बनवावीं—

षष्ठ गणाचे धातु

आत्मनेपद

कु = (शब्द करणें) कुवते । कुवे । कुवित । कुविष्यते ।

जुष् = (प्रीति करने) जुषते । जुषते । जोषिता । जोषिष्यते ।

आदृ = (आदर करने) आदृष्यते । आदृष्टे । आदृता । आदृष्यते ।

धृ = (धरने) ध्रियते । दध्रे । धर्ता । धरिष्यते ।

मृ = (मरने) म्रियते ।

लज्ज् = (लाजने) लज्जते । लज्जते । लज्जिता । लज्जिष्यते ।

स्मृना—‘स्मृ’ धातूचीं कांहीं रूपें परस्मैपदीप्रमाणें व कांहीं आत्मनेपदी-प्रमाणें होत असतात.

बरीत धातूंचा उपयोग करून संस्कृत वाक्यें बनवा.

संस्कृत वाक्यानि

१ कः अत्र कुवते ? ते किमर्थं कुवन्ते ? एवं किं न तथा कुवसे यथा स कुवते ? वयं न कुवामहे ।

२ एवं किं जोषिष्यते ? आवां जुषुषामहे, वयमपि जुषुषामहे । ते जोषितारः ।

३ कात्राः गुहं आदरिष्यन्ते । को छात्रो गुहं न आदरिष्येते ? एवं राजानं किं न आदरिष्यसे ?

४ सर्वाः स्त्रियः लज्जन्ते । एवं एवं किमर्थं लज्जसे ? कः अपि पुरुषः एवं लज्जते ।

५ प्राणिनः म्रियन्ते । मानवाः अपि म्रियन्ते । कर्मा योगी दीर्घं न म्रियते ।

अशा तऱ्हेने धातूंचा उपयोग करतां येतो.

षष्ठ गणाचे उभयपदी धातु

उभयपदी धातूंचीं रूपें दोन्ही प्रकारांनीं म्हणजे परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी धातूंच्या रूपांसारकीच होतात.

कृष् = नागरणे.

१ लट् (वर्तमान काळ) = (परस्मैपदी) १ कृषति, कृषतः, कृषन्ति ।

२ कृषसि, कृषथ, कृषथ । ३ कृषामि, कृषाव, कृषामः ।

(आत्मनेपदी) १ कृषते, कृषेते, कृषन्ते । २ कृषसे, कृषेथे, कृषध्वे । ३ कृषे, कृषावहे, कृषामहे ।

क्षिप् = फेकणे.

२ लृङ् = (अनद्यतन भूत) = (परस्मै०) १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन् । २ अक्षिपः, अक्षिपतम्, अक्षिपत । ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम ।

(आत्मनेपदी) १ अक्षिष्व, अक्षिष्वताम्, अक्षिष्वत । २ अक्षिष्वः, अक्षिष्वाम्, अक्षिष्वध्वम् । ३ अक्षिष्वे, अक्षिष्वामहि, अक्षिष्वामहि ।

तुद् = दुःखी होणे.

१ छोट् (आहार्य) = (परस्मै०) १ तुदतु, तुदताम्, तुदन्तु । २ तुद, तुदतम्, तुदत । ३ तुदामि, तुदाव, तुदाम ।

(आत्मनेपदी) १ तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम् । २ तुदस्य, तुदेयाम्, तुदन्वम् । ३ तुदे, तुदावहे, तुदामहे ।

मुष् = मुक करणे.

४ विधिलिङ् (विध्यर्थ) = (परस्मै०) १ मुञ्चेत्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः । २ मुञ्चः, मुञ्चतम्, मुञ्चेत । ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

(आत्मने०) १ मुञ्चेत, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेयुः । २ मुञ्चेयाः, मुञ्चेयायाम्, मुञ्चेयम् । ३ मुञ्चेय, मुञ्चेयहि, मुञ्चेमहि ॥

आतां मक्षाया गगाचे आज्ञां काही उभयपदी यातु पदा—

पष्ठ वणाचे धातु

उभयपदी

कृप् = (नागर्णे) कृपति-ते । कृष्ये, कृष्ये । कष्टा, कष्टा । कष्टयति-ते । कष्टयन्ति-ते ।

क्षिप् = (फेकणे) क्षिपति-ते । क्षिपेय, क्षिपिरे । क्षेत्ता । क्षेप्यति-ते ।

तुप् = (तुष्ट होने) तुष्टति-ते । तुतोद, तुतुदे । तोता ।
तोत्स्यति-ते ।

दिग् = (सांगने, वाशा करने) दिशति-ते । दिदेश, दिदिसे । देश ।
देश्यति-ते ।

नुद् = (प्रेरणा करने) नुदति-ते । नुनोद, नुनुदे । नोता ।
नोत्स्यति-ते ।

भृज् = (भुजने) भृजति-ते । बभ्रज, बभ्रजे । भर्ता । भ्रज्यति-ते ।

मिळ् = (मिळने, एकत्र होने) मिळति-ते । मिमेल, मिमिले ।
मेलिता । मेलिष्यति-ते ।

मुष् = (सोडने) मुञ्चति-ते । मुमोच, मुमुचे । मुक्ता । मुक्ष्यति-ते ।

लिप् = (लेपन करने) लिपति-ते । लिकेप, किलिपे । लेप्ता ।
लेप्स्यति-ते ।

विद् = (जानने, मिळविने) विदति-ते । विवेश, विविदे । वेत्ता,
वेदिता । वेत्स्यति-ते । वेदिष्यति-ते ।

सिच् = (छिपने) सिचति-ते । सिवेचे, सिविचे । सेत्ता । सिद्यति-ते ।
आ धातूची हरे मनवून त्यांचा कर्मसामर्थ्ये उपयोग करा.

संस्कृत वाक्यानि

१ कृषीवसाः भूमिं कृषन्ति । ते भूमिं कदा कर्षन्ते ? प्रथमं राजा भूमिं
कृषते, पश्चात् प्रजाजनाः कृषन्ते ।

२ सः वस्त्रं कूपे क्षिपति । अहं मय वस्त्रं तत्र न अक्षिपम् । तौ तत्र किं
क्षेप्यते ?

३ तस्य भृत्यः तुदति । सः अनुदत् । तौ न अनुदेताम् । स तत्र
तोत्स्यति किम् ?

४ रामः लक्ष्मणं दिदेश । स त्वं कदा देदयति ? अहं तं न आदिशम् ।
त एव भवान् दिशतु ।

५ स धान्यं भृजते । स न बभ्रजे । अहं एव चणकान् अक्षयामि । त्वं
अक्षयसि किम् ?

६ स जय सं मिलति । न स गतभासे एव मिमेल । त्वं कदा मे लिप्यसि ?
स न भमिलत् ।

७ स इदानीं जलं मुञ्चति । मेघाः आकाशात् जलं मुञ्चन्ति । त्वं सं पशुं
कदा मोक्षयसे ?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा छेप्यसे ? नह्यं तत्स्थानं न लिपामि । स एव
लिप्यतु ।

९ मनुष्यः स्थानेन सुखे विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यम् । विद्यया
विन्दतेऽमृतम् ।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिञ्चति । स्वमपि तथैव जलं सिञ्चस्व । यद्
त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे ?

वाचकानीं याप्रमाणे वाक्ये वनविषयाणां अभ्यासं करावा. येयें सहाय्या
गणाद्या धातूंचें प्रकरण समाप्त झालें. आतां पुढें चतुर्थे गणाच्या धातूंचा विचार
केला जाईल.

पाठ ४

रामायणम् ।

एवं विरार्धं राक्षसं दृष्ट्वा ते शरभंगस्याश्रमं जग्मुः । स तु तपोविनो रामं
इष्टोवाच— “ हे मरुत्याग्र रामधेद्र ! तवागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, त्वाम-
तिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः । अतस्त्वं
मृदुस्मान् एवाऽहं स्थितोऽन्यः । ”

इत्युरत्यः रामं संपूज्य, तस्याऽऽतिथ्यं कृत्वा स्वयमचिरादेवाऽति
मविचेत् ।

ततो मह्यन्तापता राममभिगम्योचुः । “ महानये ब्राह्मणभूविष्टो वान-
प्रस्थगणो राक्षसैरनायकद्वन्द्वते । जतोऽम्भारं त्वमेव नायः । एहि पश्य ।

घोरै राक्षसैर्मदत्तं ददनं कृतम् । एवं तपस्विनां दुःखं न वयं मृष्यामः । त्वा
 च वयं सर्वेऽपि रक्षणायै समुपास्थिताः । ”

तापसानां वचने श्रुत्वा राम उवाच— “ ओ ओ विद्याः ! मम वनवासो
 भवतां दुःखविनाशाय तथा च भवतां रक्षणायैवास्ति । अतो भवद्भिर्मयं न
 कर्तव्यम् । अहं क्षीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि । ” इति ।

ततः सीतारामलक्ष्मणालैः सर्वैरपि द्विजैः सह श्रूयैः सुतीक्ष्णस्याश्रमपर्यं
 अगमुः । अग्रतो रामो मध्ये सीता पृष्ठतो अनुष्यान्निर्जङ्घमणश्चेति क्रमेण ते
 सर्वेपां तपस्विनामाश्रमागममुः । तत ऊर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्म-
 णेन च सह गतः ।

किञ्चिद्गं गत्वा रामोऽगस्त्यस्याश्रमं वदयं । तत्र गत्वा महाबाहु रामः
 सूर्यसममगस्त्य मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य तत्रैव कृताञ्जलिस्तथी ।

मुनिर्लब्धोऽगस्त्यो राममुवाच— “ भवान् मम पूज्योऽतिथिर्मान्द्यश्च ।
 ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं दिव्यं खापं विद्यते ।
 मल्लणा दत्ताश्च शरोत्तमाः अत्र सन्ति । अक्षयसायकी क्षीरी च । रमतकी-
 चाश्च अभिरस्ति । हे राम ! तव जघाण एतान् प्रतिगृह्णीष्व ” । तत्सर्वं
 श्रेष्ठमायुधमातं रामाय दत्त्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत् । “ इतो द्वियोजना-
 तूर्ध्वं पंचवटीति विश्रुतो देशः । तत्र गत्वा स्वकीये आश्रमं कुरु । स एव
 भद्रेशो यत्र तवानत ऊर्ध्वं वसत्यम् ” ।

अथैवं पञ्चवटीं गच्छन्प्रपुनैर्नो महाकार्यं भीमपराक्रमं गृध्रं दृष्टवान् । तं
 गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभयौ रामलक्ष्मणौ तं राक्षसं मेनाते । “ को भवान् ”
 इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच— “ वसत राम ! मामात्मनः पितुर्बल्यं जिद्धि ” ।
 इति । पूजयित्वा पितृसत्तं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पयच्छ । स जाय-
 चक्षे । “ मजापतेर्दक्षस्य षड्विंशतिरारः । तासां अष्टौ कश्यपः प्रतिजग्माद ।
 तासु ताम्रायाः शुकी नाम्न्येकतमा कन्यका बभूव । तस्याः पौत्री विनवा
 नाम्न्यासीत् । विनवायाः पुत्रयोगेन्द्राक्षयोर्मध्येऽह्णादहं जातः । जटायु-
 रिति मे नाम । संपातिश्च ममाग्रजः । सोऽहं यदीच्छति ते सहायको

अविष्यामि । सलक्ष्मणे त्वयि बद्धिरितिऽहं सीतां रक्षिष्ये ।” इति । एवं जटायुना कथितं वृत्तान्तं रामः श्रुत्वा । श्रुत्वा च तं पितुर्मित्रं शास्त्रा पञ्चमामास ।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पञ्चवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये गोदावरीप्रदेशे स्थिता पथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रुः । बहुफले लक्ष्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन कंचित्कालं न्यबसताम् ।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा देवतोपमं रामं दिलोक्य सन्नामता । तं रामे दृष्ट्वा सा राक्षसी काममोहिता बभूव । तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मितपूर्वमब्रवीत् । “ कृतदारोऽस्मि । इयं मम दयिता भार्या सीता । नतो मम भ्रातरं भज ” । एतच्छ्रुत्वा रामं विसृज्य राक्षसी लक्ष्मणं प्राप्ता । तामागतो लक्ष्मणोऽब्रवीत् । “ कथं दासस्य मे भार्या भूत्वा त्वं दासी भवितुमिच्छसि परवशोऽहम् । मम भ्राता राम एव त्वां भजिष्यति । गच्छ तं प्रति ” ।

सा पुनः रामं गवोषाच । “ एवंभूता ते मानुषी भार्या भक्षयिष्यामि । नि सपत्ना भूत्वा त्वया सह परिष्यामि ” । तच्छ्रुत्वा क्रुरितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । “ जनार्थः सहोऽऽर्यैः कथंचनैवं परिहासो नैव कार्यः । नलं परिहासेन ” ।

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्रित्य तस्याः शूर्पणखायाः कर्णनालिके चिचुडे । सा तु शूर्पणखा तदा भित्तरे विनश्यत्प्राप्य वनं प्रमुखाव ।

सा ततो रुधिरं रिधिरन्ती घोरदर्शना शूर्पणखा भ्रातुः स्वरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं दादंस ।

एवंविधा भगिनी शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं स्वभ्रातरं दूषणनामानमुवाच । “ हे भ्रातः ! चित्तानुवर्तिनां मम राक्षसानां चतुर्दश सदृष्टानि सज्जीकुरु ” । इति । एवं मुवागस्य सस्यैव दूषण आचचक्षे । “ युक्ते महा-रथः सदृष्टे । निर्यातानि च घोरानां राक्षसानां चतुर्दश सदृष्टानि ” ।

तानागतान् राक्षसान् रामो ददर्श । रामोऽपि प्यामुत्तम्य ज्याघोषेण दिशः

पूरयन् सगैव सज्जीभूत्वा स्थितः । क्रुद्धा निष्ठाचरा रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्य-
चर्यन्त । रामस्य शरा अपि राक्षसानां प्राणानावृद्धुः । क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण
राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि ।

राक्षसानां घघादूर्ध्वं रामस्तगैव सीतया सह लक्ष्मणेन च सह उवाच ।

शब्दार्थ.

नरव्याघ्रः = मनुष्यश्रेष्ठ.

घनुष्पाणिः = हातात घनुष्य
घेतलेल्य.

कृताञ्जलिः = हात जोडलेला

हेमयज्जविभूषितः = सोने आणि
वज्र यांनी भूषित झालेला

अक्षय्यसायकः = ज्याचे माग क्षम
पावत नाहीत.

रजतकोशः = चादीचे भ्यान.

आयुधजातं = शस्त्रांचा समूह.

द्वियोजनं = दोन योजन.

वयस्यः = मित्र.

विस्वरं = बैसूर.

पितृसखः = बापाचा मित्र.

प्रतिजग्राह = समन केलें.

पौत्री = नात.

व्यवसतां = (ते द्ये) राहिले.

कृतदारः = ज्यानें विवाह केला आहे
असा.

दयिता = प्रिया.

परवशः = परतंत्र.

कथंचन = कशा प्रकारानें ही.

अलं = बस.

निर्यात = गेलेला.

सज्जीभूतः = तयार.

आवृद्धुः = घेतो झाले.

व्यरतरं = अधिक कठोर.

पाठ ५

चतुर्थ गणाचे परस्मैपदी धातु

ज्याप्रमाणें प्रथम गणाच्या धातूला ' अ ' दशम गणाच्या धातूला ' ल्य ' आणि सहाव्या गणाच्या धातूला ' ञ ' लागतो, त्याचप्रमाणें चतुर्थ गणाच्या धातूला ' य ' लागतो. उदाहरणार्थ—

- १ प्रथम गण = वद् + अ + ति = वदति ।
 २ दशम गण = भक्ष् + भय + ति = भक्षयति ।
 ३ यष्ट गण = विश् + अ + ति = विशति ।
 ४ चतुर्थ गण = कुष् + य + ति = कुप्पति ।

वाचकानी या चिन्हांकडे विशेष लक्ष्य द्यावें. हीं प्रत्येक गणाचीं चिन्हें आहेत; यांना विकरण म्हणतात. आता चतुर्थ गणाच्या धातूंचीं हवें कशीं बनवावीं, तें या धर्मात दाखवावयाचें आहे. वरील 'कुप्पति' ह्यावरून वाचकाना हें समजलेंच असेल कीं, या गणामध्ये 'ति' च्या पूर्वी 'य' लागतो. धातूंचीं हवें प्रथम गणाच्या रूपाप्रमाणेंच होतात.

चतुर्थ गणाचे परस्मैपदी धातु.

अस् = (वेंऊणें.)

- १ लट् = (वर्तमान काळ) १ अस्वति, अस्वतः, अस्वन्ति । २ अस्वसि, अस्वसः, अस्वसि । ३ अस्वामि, अस्वामः, अस्वामः ।

कुष् = (मोडित होणें.)

- २ लिट् = (अनघतन परोक्ष भूत) १ कुक्षोष, कुक्षुषतः, कुक्षुषः ।
 २ कुक्षोषिष, कुक्षुषथुः, कुक्षुष । ३ कुक्षोष, कुक्षुषिष, कुक्षुषिष ।

कलम् = (घटणें.)

- ३ लृट् = (अनघतन भविष्य) १ कलमिता, कलमितारौ, कलमितारः ।
 २ कलमिताति, कलमितास्यः, कलमितास्य । ३ कलमितामि, कलमितामः, कलमितामः ।

क्रुष् = (मोड करणें.)

- ४ लृट् = (भविष्य काळ) १ क्रोधिष्यति, क्रोधिष्यतः, क्रोधिष्यन्ति ।
 २ क्रोधिष्यसि, क्रोधिष्यसः, क्रोधिष्यस । ३ क्रोधिष्यामि, क्रोधिष्यावः, क्रोधिष्यामः ।

५ लोट्चा प्रयोग वेदामध्येच होतो, म्हणून येथे त्याची रूपे सांगितली नाहीत

कुप् = (रागावणे)

६ लोट् = (आक्षार्ण्य) १ कुप्यतु, कुप्यताम्, कुप्यन्तु । २ कुप्य, कुप्यत, कुप्यत । ३ कुप्यानि, कुप्याव, कुप्याम ।

७ लट् = (अनयतनभूत) १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ।

८ लिङ् = (विधिलिङ्) १ कुप्येत, कुप्येताम्, कुप्येयुः । २ कुप्ये, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येयन्, कुप्येय, कुप्येम ।

(आशीर्लिङ्) १ कुप्यात्, कुप्यास्ताम्, कुप्यासुः । २ कुप्याः, कुप्या-
स्तम्, कुप्यास । ३ कुप्यासम्, कुप्यास्व, कुप्यास ।

९ लुङ् = (भूतकाल) १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २ अकुप्य, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ।

१० लृट् = (हेतुहेतुमद्भावात्) १ अकोपिष्यत्, अकोपिष्यताम्, अकोपिष्यन् । २ अकोपिष्य, अकोपिष्यतम्, अकोपिष्यत । ३ अकोपिष्यम्, अकोपिष्याव, अकोपिष्याम ।

अशाच प्रकारे खालील धातूंची रूपे मनवा

चतुर्थ गणाचे परस्मैपद धातु

अस् = (वैश्ये) अस्वति । आम् । आसिता । आसिष्यति ।

क्रष् = (वृद्धि होणे) कष्यति । मामर्थे । आर्थिता । आर्थिष्यति ।

कुप् = (रागावणे) कुप्यति । कुप्येय । कोपिता । कोपिष्यति ।

कृद् = (असक्त होणे) कृश्यति । चक्रे । कर्षिता । कर्षिष्यति ।

क्रुध् = (क्रोध करणे) क्रुध्यति । क्रुध्येय । क्रोधा । क्रोह्यति ।

कलम् = (यकणे) कलाम्यति । चकलाम । कलमिवा । कलमिष्यति ।

किल्ब = (भिन्नविधे) किलयति । किलकेद् । कलेत्ता, कलेदिता ।

कलेह्यति, कलेदिष्यति ।

क्षम् = (क्षमा करने) क्षाम्यति । चक्षाम । क्षमिता, क्षमता । क्षमिष्यति,
क्षंस्यति ।

क्षिप् = (फेंकने) क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्यति ।

क्षुप् = (भूख लगाने) क्षुप्यति । चक्षोध । क्षोद्धा । क्षोत्स्यति ।

क्षुम् = (रागाने) क्षुम्यति । चक्षोम । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।

गुप् = (गुप्त होने) गुप्यति । जुगोप । गोपिता । गोपिष्यति ।

गृध् = (लोभ करने) गृह्यति । जगर्ध । गर्धिता । गर्धिष्यति ।

छो = (कापने) छरति । चष्ठी । छाता । छात्यति ।

जृ = (जीर्ण होने) जीर्यति । जगार । जरिता, जरीता । जरिष्यति,
जरीष्यति ।

तम् = (दृष्टा करने) ताम्यति । तवाम । तमिता । तमिष्यति ।

तुप् = (संतुष्ट होने) तुप्यति । तुवोप । तोष्टा । तोदयति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ पुत्रे वीर शत्रान् मर्यति । एवं बाणान् मरिष्यति किम् ? सः
बाणान् शत्रूणां वपदि मर्यतु ।

२ तौ कुप्यतः । ते कुप्यन्ति । स इदानीं कुप्यतु । स तदा तदा न मकु-
प्यत् यथा त्व मकुपः । यदि स मकोपिष्यत् तर्हि अहमपि कोपिष्यामि ।

३ यूय कृष्यस्य । किमर्थं ते यकुशुः ? त्व कर्तिष्यति किम् ? स मरुदपत् ।

४ सर्वे प्राणिनः मलाश्रयन्ति । क न मलाभिष्यति ? यदि स ममलाभि-
ष्यत् तर्हि स्वमपि न मर्यत् ।

५ यूय मर्याणि क्षिपत । स मर्य क्षिपतु । एवं इदानीं बाणान् क्षेप्यति
किम् ?

६ बाणकः इदानीं क्षुप्यति । एवं नैव क्षुप्यामि । स कदा क्षोत्स्यति ? स
नाऽक्षुप्यत् ।

७ वीरः न कदापि गृह्यति । स किमर्थं गार्धिष्यति ? अहं कदापि नैव गार्धिष्यामि ।

८ ईश्वरः भक्त्या तुष्यति । राजा बलेन तुष्यति । त्वं कथं तुष्यसि ? अहं धनेन नातुष्यम् ।

वाचकांनीं अशा प्रकारें वाक्यें बनवावीं व पुढें अभ्यास करावा.

पाठ ६

चतुर्थे गण परस्मैपदी धातु.

चतुर्थे गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं रूपें खालीं दिलीं आहेत, तीं वाचकांनीं पहावीं; तीं पाठ केलीं असतां इतर धातूंसुद्धा लवकरच पाठ होतील.

तुष = (तुप्त होणे.)

१ लट् = (वर्तमान काल) = १ तुष्यसि, तुष्यत, तुष्यन्ति । २ तुष्यसि, तुष्यथ, तुष्यथ । ३ तुष्यामि, तुष्यावः, तुष्यामः ।

२ लङ् = (अनद्यतनभूत) = १ अतुष्यत्, अतुष्यतां, अतुष्यम् । २ अतुष्य, अतुष्यतम्, अतुष्यत । ३ अतुष्यम्, अतुष्याव, अतुष्याम ।

३ लोट् = (आज्ञा) = १ तुष्यतु, तुष्यतां, तुष्यन्तु । २ तुष्य, तुष्यतम्, तुष्यत । ३ तुष्यामि, तुष्याव, तुष्याम ।

४ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ तुष्येत्, तुष्येताम्, तुष्येयुः । २ तुष्ये, तुष्येतम्, तुष्येत । ३ तुष्येयम्, तुष्येव, तुष्येम ।

(आशीर्लिङ्) = १ तुष्यात्, तुष्यास्ताम् । तुष्यातुः । २ तुष्याः, तुष्यास्तं, तुष्यास्त । ३ तुष्यासम्, तुष्यास्व, तुष्याम्य ।

अश् = (ग्रस्त होणे.)

५ लृट् = (भविष्यकाल) = १ अशिष्यति, अशिष्यतः, अशिष्यन्ति । २ अशिष्यसि, अशिष्यथ, अशिष्यथ । ३ अशिष्यामि, अशिष्यावः, अशिष्यामः ।

मृत् = (नाचनें)

६ लिट् = (अनशतनपरोक्षभूत) = १ ननर्त्त, ननृततुः, ननृतुः ।
२ ननर्त्तिथि, ननृतथुः, ननृत । ३ ननर्त्त, ननर्त्तिथि, ननर्त्तिम ।

अशा प्रकारानें पुढील धातूंचीं रूपे वाचसंतीं बनवावीं-

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु-

चृष्ट् = (चृष्ट होणे) चृष्ट्यति । चृष्टर् । चर्षिता, चर्षा । चर्षिष्यति, चर्ष्यति ।

चृप् = (तहान काढणे) चृप्यति । चर्षर् । चर्षिता । चर्षिष्यति ।

च्रस् = (च्रस्त होणे) च्रस्यति । च्रन्नास । च्रसिता । च्रसिष्यति ।

चम् = (चश होणे) चाम्यति । च्चाम । चमिता । चमिष्यति ।

चस् = (नाश होणे) दस्यति । ददास । दमिता । दमिष्यति ।

दिष्ट् = (खेळणे) दीष्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।

दुप् = (दोषित होणे) दुप्यति । दुदोष । दोष्टा । दोक्ष्यति ।

दृप् = (गर्वित होणे) दृप्यति । ददर्ष । दर्षिता, दर्षा, द्रसा । दर्षिष्यति,
दृष्यति, द्रप्यति ।

दौ = (तुकडे करणे) द्यति । ददौ । दाता । दास्यति ।

द्रुह् = (द्रोह करणे) द्रुह्यति । द्रुद्रोह । द्रोहिता, द्रोधा, द्रोहा । द्रोहि-
ष्यति, द्रोक्ष्यति ।

नश् = (नाश पावणे) नश्यति । ननाश । नशिता, नष्टा । नशिष्यति,
नंक्ष्यति ।

नृत् = (नाचणे) नृत्यति । ननर्त्त । नर्त्तिता । नर्त्तिष्यति, नर्त्स्यति ।

पुप् = (पुष्ट होणे) पुप्यति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।

अम् = (पिरणे) अम्यति । अन्नाम । अमिता । अमिष्यति ।

अंश् = (पडणे) अंश्यति । अंश्रंश । अंशिता, अंशिष्यति ।

मद् = (दर्शित होणे) माप्यति । ममाद् । मदिता । मदिष्यति ।

मिद् = (श्रुति करणे) मेप्यति । मिमेद् । मेदिता । मेदिष्यति ।

मुह् = (मोहित होणे) मुह्यति । मुमोह । मोहिता । मोहिष्यति ।

- मृग् = (धुँडणे, शिकार करने) मृग्यति । ममर्ग । मर्गिता । मर्गिष्यति ।
 मृप् = (सहन करने) मृप्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति ।
 यस् = (प्रयत्न करने) यस्यति । ययास । यसिता । यमिष्यति ।
 राघ् = (यात्रणे) राघ्यति । रराघ । राद्या । रास्यति ।
 रिप् = (नाश होने) रिप्यति । ररेष । रेपिता । रेपिष्यति ।
 रुप् = (हिसा करने) रुप्यति । रुतोप । रोपिता । रोपिष्यति ।
 लुप् = (लुप्त होने) लुप्यति । लुलोप । लोपिता । लोपिष्यति ।
 लुभ् = (लोभ करने) लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता । लोभिष्यति ।
 व्यध् = (तारण करने) व्यध्यति । व्यध्याध । व्यद्या । व्यस्यति ।
 म्रीड् = (लज्जा करने) म्रीड्यति । विम्रीड । म्रीडिता । म्रीडिष्यति ।
 शम् = (शांत होने) शाम्यति । शशाम । शामिता । शामिष्यति ।
 शुष् = (शुद्ध होने) शुष्यति । शुशोष । शोद्या । शोस्यति ।
 शुष् = (सुकने) शुष्यति । शुशोष । शोष्टा । शोक्ष्यति ।
 शो = (भारीक करने) श्यति । शशौ । शाता । शास्यति ।
 धम् = (यकने) धाम्यति । धधाम । धमिता । धमिष्यति ।
 श्लिप् = (आलिंगन देने) श्लिष्यति । श्लिभ्लेय । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ।
 छिप् = (छुटने) छीप्यति । छिष्टेय । छेपिता । छेपिष्यति ।
 सद् = (दृढ़ होने) सद्ध्यति । ससाद् । सद्दिता । सद्दिष्यति ।
 सिध् = (सिद्ध होने) सिध्यति । सिरेय । सेद्या । सेस्यति ।
 सीय = (शिवणे) सीप्यति । सिपेय । सेपिता । सेपिष्यति ।
 स्निह् = (स्नेह करने) स्निह्यति । सिप्यह । स्नेहिता । स्नेहिष्यति ।
 स्विद् = (घाम येने) स्विष्यति । स्विपेद । स्वेप्ता । स्वस्यति ।
 हप् = (आनंदित होने) हप्यति । सहर्ष । हपिता । हर्षिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा नहं न तृप्यामि । स त्वां नैव तर्पिष्यति । परशुरामस्य पितरः पशुपुः । देवा तृप्यन्तु ।

२ राज्ञः अनेन कारणेन भ्रश्यन्ति । के एवं न त्रसिष्यन्ति ? भयन्तः-
किमर्थं त्रसन्ति ? यूयं सर्वे अपि मा त्रसत ।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति । यूयं कदा देविष्यथ ? वयं अद्य नैव
देविष्यामः । स मा दीव्यतु । अक्षैर्मा दीव्यः ।

४ शश्वतः दुहन्ति, ते सर्वे दुहन्तु, परंतु अहं कदापि नैव दुहामि ।
एवमपि द्रोहिष्यसि किम् ?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति । सर्वे जगत् नश्यति । परंतु आत्मा नैव नश्यति ।

६ नटा नृत्यन्ति । बालका नाट्यशास्त्रार्थां नृत्यन्तु, परंतु ते अन्त्यत्र न
नृत्येयुः । अहं गृहे एव नर्तिष्यामि ।

७ पुरुषः अनेन पुष्यति । शरीरं जलेन विना न पुष्यति । एवं कथं
षोडयसि ? स रसेन पुष्यतु ।

८ राजा राम्यात् भ्रश्यति । तारकाः भाकाणात् भ्रश्यन्ति । भूयः प्रासा-
दात् भ्रश्यति । एवं तस्मात् स्थानात्मा भ्रश्य ।

९ एवं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः
मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुष्यन्ति । मनः सत्येन शुष्यति । ज्ञानेन बुद्धिः
शुष्यति । तपसा आत्मा शुष्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिध्यति ? एवं स्वसिद्धान्तं सेत्स्यसि
किम् ?

१२ भ्राताः विजयेन हृष्यन्ति । सर्वेऽपि धनप्राप्या हर्षिष्यन्ति । हृष्यन्तु
शुभं दृष्ट्वा मातापितरौ हृष्यतः ।

पाठ ७

चतुर्थं गण आत्मनेपदी घातु.

या घातूरी ह्ये तालीं लिहिन्याग्रमाणं होतात—

विलिङ् = (क्लेश भोगे.)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ लिङ्यते, लिङ्यते, लिङ्यन्ते ।

२ किलिश्यसे, किलिश्येये, किलिश्यध्वे । ३ किलिश्ये, किलिश्वावहे, किलिश्वामहे

खिद् = (खिन्न होणे.)

१ छिद् (अनद्यतनभूत) = १ अखिद्यत, अखिद्येताम्, अखिद्यन्त ।
२ अखिद्यथाः, अखिद्येया, अखिद्यध्वम् । ३ अखिद्ये, अखिद्यावहि, अखिद्यामहि ।

तप् = (ऐश्वर्ययुक्त होणे.)

१ लोट् (आहार्य) = १ तप्पताम्, तप्पेताम्, तप्पन्ताम् ।
२ तप्पस्व, तप्पेयाम्, तप्पध्वम् । ३ तप्पे, तप्पावहे, तप्पामहे ।

पूर = (भरणे.)

४ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ पूर्वेत्, पूर्वेयातां, पूर्वेरन् । २ पूर्वेथाः, पूर्वेयाथी, पूर्वेध्वम् । ३ पूर्वेथ, पूर्वेवहि, पूर्वेमहि ।

युज् = (जोडणे.)

५ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) = १ युजुजे, युजुजाते, युजुजिरे ।
२ युजुजिरे, युजुजाधे, युजुजिरे । ३ युजुजे, युजुजिवहे, युजुजिमहे ।

वृज् = (सोडणे.)

६ लृट् (भविष्यकाल) = १ वृक्ष्यते, वृक्ष्येते, वृक्ष्यन्ते । २ वृक्ष्यसे, वृक्ष्येथे, वृक्ष्यध्वे । ३ वृक्ष्ये, वृक्ष्यावहे, वृक्ष्यामहे ।

चतुर्थं गणाचे धातु.

आत्मनेपद.

फिलिङ् = (दुःख भोगणे) विवदपते । विविलसे । विलेशिता ।
विलेशिष्यते ।

स्त्री = (हिता करणे) क्षीयते । विक्षिद्ये । क्षेता । क्षेप्यते ।

खिद् = (खिन्न होणे) खिद्यते । खिलेद । क्षेता । क्षेप्यते ।

जान् = (जन्म घेणे) जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।

डी = (रडणे) क्षीयते । विक्ष्ये । क्षियता । क्षियिष्यते ।

तप्	= (ऐश्वर्ययुक्त होणे) तप्यते । तपे । तप्ता । तप्यते ।
दीप्	= (प्रकाशणे) दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।
दू	= (दुःखी होणे) दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।
पत्	= (ऐश्वर्ययुक्त होणे) पत्यते । पते । पतिता । पतिष्यते ।
पद्	= (जाणे) पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्स्यते ।
पी	= (पिणे) पीयते । पिबे । पीता । पीष्यते ।
पूर	= (भरणे) पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।
प्री	= (प्रीति करणे) प्रीयते । प्रिविदे । प्रेता । प्रेष्यते ।
पुध्	= (जानणे) पुष्यते । पुपुधे । पोद्धा । पोत्स्यते ।
मन्	= (मनन करणे) मन्थते । मेने । मन्ता । मंथते ।
युज्	= (संयोग करणे) युज्यते । युयुजे । योद्धा । योक्ष्यते ।
युध्	= (लढणे) युष्यते । युपुधे । योद्धा । योत्स्यते ।
विद्	= (होणे) विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।
सू	= (प्रसृत होणे) सूयते । सुपुवे । सविता । सोष्यते, सविष्यते ।
सृज्	= (सोडणे) सृज्यते । सृजे । सृष्टा । सृक्ष्यते ।

वाचक आता यांचा उपयोग वाक्यांत करूं शकतील.

संस्कृत वाक्यानि

१ । त्वं किमर्थं एव विछिद्यसे ? स विछिद्यती परंतु त्वं न विछिद्यस्व ।
लोकहृतीः राजा विछिद्यते ।

२ । प्राज्ञाः तत्र लिखते । त्वं लेख्यसे किम् ? ज्ञातव्यमानः बहुधा
विजायते । काष्ठात् अग्निः ज्ञे ।

३ । विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते । अहं दीपेन तव दीपं दीदिष्ये । स
दीप्यताम् ।

४ । यथा स पुष्यते तथा त्वं न पुष्यसे । तव शिष्यः यथा पुपुधे, तथा स
वाचः न युष्यते ।

५ अहं मन्ये तत्रैव एतत् राज्यामिति । त्वं किं मन्यसे ? यदि त्वं एवं
मन्यसे, तर्हि अहं किमपि न वादिष्यामि ।

६ यदा त्वं युष्यसे तदा तव पदावयवः कुत्र भवन्ति । यदि त्वं हृष्टमि
तर्हि मया सह युष्यस्व ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम् ? मम गृहे महाभारतस्य पुस्तकं विद्यते ।

८ त्वं अस्मिन् देशे किमर्थं तप्यसे ? सः अपि तथा न तप्यते, यथा त्वं
तप्यसे ।

९ पक्षिणः आकाशे व्रीयन्ते । उष्णकाले मयूराः आकाशे किमर्थं न
व्रीयन्ते ? स इदिष्यते किम् ?

वाचकानी अशा प्रकारें धातूंची रूपें बनवून त्याचा वाक्यामध्ये उपयोग करावा.
चतुर्थे गणाच्या आत्मनेपदी धातूंचा विचार आतापर्यंत केला. आता पुढें चतुर्थे
गणाच्या उभयपदी धातूंचा विचार करे—

चतुर्थे गणाचे उभयपदी धातु.

१ उभयपदी धातूंचीं रूपें परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी या दोन्ही प्रकारांनी
होत असतात—

शुच् = (शुद्ध होणे)

१ लट् = (वर्तमानकाळ)

(परस्मैपदी) = १ शुच्यति, शुच्यतः, शुच्यन्ति । २ शुच्यसि, शुच्यथ,
शुच्यध्वं । ३ शुच्यामि, शुच्यावः, शुच्यामः ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्यते, शुच्येते, शुच्यन्ते । २ शुच्यसे, शुच्येध्वे,
शुच्यस्व । ३ शुच्ये, शुच्यावहे, शुच्यामहे ।

२ लङ् = (अनगतन भूत)

(परस्मैपदी) = १ अशुच्यत्, अशुच्यताम्, अशुच्यन् । २ अशुच्यः,
अशुच्यत, अशुच्यत । ३ अशुच्याम्, अशुच्याव, अशुच्याम ।

(आत्मनेपदी) = १ अशुच्यते, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त । २ अशुच्यथाः,
अशुच्येथाम्, अशुच्यस्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

३ लोट् = (आशार्ध.)

(परस्मैपदी) = १ श्रुच्यत्, श्रुच्यताम्, श्रुच्यन्तु । २ श्रुच्य, श्रुच्यते, श्रुच्यत । ३ श्रुच्यानि, श्रुच्याव, श्रुच्याम ।

(आत्मनेपदी) = १ श्रुच्यताम्, श्रुच्येताम्, श्रुच्यन्ताम् । २ श्रुच्यस्व, श्रुच्येषाम्, श्रुच्यध्वम् । ३ श्रुच्यै, श्रुच्यावहे, श्रुच्यामहे ।

■ छिङ् = (निधिलिङ्)

(परस्मैपदी) = १ श्रुच्येत्, श्रुच्येताम्, श्रुच्येयुः । २ श्रुच्येः, श्रुच्ये-
'तम्, श्रुच्येत । ३ श्रुच्येवम्, श्रुच्येष, श्रुच्येम ।

(आत्मनेपदी) = १ श्रुच्येत, श्रुच्येयाताम्, श्रुच्येरन् । २ श्रुच्येधाः,
श्रुच्येयाधाम्, श्रुच्येध्वम् । ३ श्रुच्येय, श्रुच्येवहि, श्रुच्येमहि ।

अथा प्रकारे निरनिराख्या लकारांश्चो ह्ये वनवित्ता वेतात्.

चतुर्थं गणाच्चे धातु.

उभयपदी.

रञ् = (रंज देणे) रञ्जति-ते । ररञ्ज-ररञ्जे । रंक्ता । रंजयति-ते ।

शुच् = (शुद्ध करणे) शुध्यति-ते । शुशोच । शोचिता । शोचिष्यति-ने ।

संस्कृत वाक्यानि

१ रंजयिता बालानि रञ्जति । त्वं किं न यद्ये रञ्जये ? अहं नैव रंजयामि ।

२ त्वं सर्वं शुध्यसे । अहं न शुध्ये । सर्वं शुच्यामहे । त्वं शोचिष्यसि ।

३ त्वो शोचिष्यथः । मूर्खं शोचिष्यथ ।

सांघि केलेलीं वाक्ये.

१ त्वं किमिच्छसि ? तौ किमिच्छतः ? तेऽत्र प्रीडितुमिच्छन्ति किम् ? ते
हेमर्धमत्र प्रीडितुं नेच्छन्ति ? सर्वे बालका अत्रैवेदानीं कोट्णु ।

२ बालको बालकेन सह क्रीडति । ते सर्वे बालकास्तत्र तेः सह क्रीडन्तु ।
सर्वे मनुष्याः सर्वैर्वाक्यैः सदात्रैवेदानीं क्रीडन्तु ।

३ सा बालिका पुष्पमालां गुम्फति । तत्रेदानीं सर्वाः स्त्रियः किं कुर्वन्ति ?
किं न स्त्रियोऽपि बालिकाभिः सह पुष्पाणां मालाः गुम्फितुमिच्छन्ति ?

४ बालुर्नैस्थान्दृष्टान्बुधति । सर्वेऽपि प्राणिनो जलेनोदरं पृजन्ति ।

येथे चतुर्थं गणाच्चा विचार समाप्त झाला. याच्या पुढे द्वितीय गणाच्या घातूच्या विचार वेला जाईल. त्यापूर्वी पुढील धर्क्यांत एक वाचनपाठ दिलेला आहे, तो आता वाचा.

पाठ ८

रामायणम् ।

ततः क्षूर्यणक्षा दूषणं स्मरं त्रिगिरस्तं च रामेण हतं दृष्ट्वा परमोद्विग्नः
रावणपाकिष्ठो हंको जगाम, ददृशं च दशग्रीवम् । तं रावणमुपगम्य भय-
विह्वला क्षूर्यणक्षाऽमवीत् । “ हे रावण ! त्वं कामभोगेषु प्रमत्तः बोद्धव्यं घोरं
भयं नाऽवबुध्यसे । कामघृत्तं क्षुब्धं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तं महीपालिं प्रजाः
यद्बु न भयन्त्ये । पुत्रेन रामेण राज्ञस्तामी चतुर्दश सहस्राणि इत्यादि, खरोऽपि
दूषणेन सह हतः । दंडकारण्यं निर्भयं कृतम् । ऋषयो निर्भयाः जाताः ।
कथं त्वं सर्वमेतत् नाऽवबुध्यसे ? ”

एतच्छ्रुत्वा रावणः सकुब्धत्वा पुनः पप्रच्छ । “ कोऽयं रामः ? किं वीर्यः ?
तस्य किं रूपम् ? किमयं प्रविष्टो दुर्गमं दंडकप्रणयम् ? किं च तस्यायुधं
येन राज्ञस्तां हताः ? केन च त्व एवं विरूपिता ? ” इति ।

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा मोघमूर्च्छिता क्षूर्यणक्षा रामलक्ष्मणयोः पराक्रम-

माध्यातवती । सा रावणं पुनस्त्वाच- “ हे वशमुख ! रामस्य धर्मपत्नी
सीता नाम विशालाक्षी सुंदरी तथारूपा नारी मया कुत्रापि न दृष्टव्या ।
यादृशी सीता तादृशी न देवी, न गंधर्वी, न यक्षी, न किन्नरी । अतः सा
तवैवाऽनुरूपा भार्या । त्वं च तस्या योग्यः पतिः । अहं तामानेतुमुद्यताऽस्मि,
परंतु क्रूरेण कक्षमणेन विरूपिताऽस्मि । ” इति ।

श्रुत्वा तत्तूर्पणस्यावचनं राक्षसाधिपो रावणो रथशाकां गत्वा “ रथः
संयुज्यतां ” इति सूत्रं संचोदयामास ।

रावणो रथमास्थाप्य समुद्रस्य पारं गत्वा मारीचस्वाश्रमं ददर्श । तत्र
जटामण्डकधारिणं नियताहारं मारीचं नाम राक्षसं दृष्ट्वा उवाच- “ भवान्
हि मे परमा गतिः । जनस्थाने मानुषेण त्रिखिरदूषणादयो राक्षसा इवाः ।
मम भगिनी सूर्यणस्याऽपि कर्णनासिकाच्छेदनेन विरूपिता । अतोऽस्य भार्या
जनस्थानाद्गतपिष्यामि । तत्र मे सहायो भव । सीतायाः संमुखं सौवर्णो
गृगो भूत्वा विचर । त्वां तु दृष्ट्वा सीता निःसंदेहं त्वां गृह्यतामिति भर्तारं
कक्षमणं च कथयिष्यति । रामलक्ष्मणौ अपि स्वदम्पत्यर्थं आश्रमादुद्दिर्गमि-
ष्यतः । यदा ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विहीन आश्रमो भरिष्यति, अहं तत्र
प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि । ”

रावणस्यैतद्भाषणं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रत्युवाच “ हे राजन् ।
मुञ्चभा प्रियवाचिनः । नाप्रियस्य पथ्यस्य च भोक्ता वक्ता च दुर्लभः ।
अयुक्ताचारप्रपञ्चस्य महावीर्यगुणोपेतं रामं च बुध्यसे । संक्रुद्धो रामो लोका-
नराक्षसान् क्रुष्यात् । त्वद्विषः कामवृत्तौ हि राजा दुःशीलः पापमंत्रितः
स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति । दीप्तस्याग्नेर्ज्वालिते सा सीता तपोयितुं न
शक्या । परदारमशोचतु, नाऽन्यन्महत्पातकं परतरम् । अतः स्वदारनिरतो
भव । रक्ष स्वकुलं राक्षसांश्च । ”

तन्मारीचस्य युक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह । कालप्रेरितश्चाऽभवोत्-
“ मारीच ! निष्फलं वाक्यं किमर्थमेवं ब्रवीषि ? खरपाशिनस्तस्य रामस्य
प्रिया भार्या सीता मयाऽनदयमेव हर्तव्या । मादशास्य राज्ञः प्रतिकूलो भूत्वा

न कोऽपि सुखं प्राप्नोति । यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न कर्तुमिच्छसि तर्हि
 बलात्करिष्यसि । " ततस्त्याटिकासुतो मारीचस्तथेत्युवाच । तत उभौ अपि
 राघवस्याश्रमं जग्मतुः । मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याऽऽश्रमद्वारि विचचार ।
 तं सौवर्णमृगं सुरचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं रामं लक्ष्मणं चाप्रवीत्—
 " हे राम ! पश्य सौवर्णं मृगं । अहो अस्य रूपं । अहो अक्षमीः । स्वरसंपन्न
 शोभना । हे महापाहो राम ! जानयैनं । एष मः कीदृशं भविष्यति । "
 इति ।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच । " हे लक्ष्मण ! इह त्वं सखदो
 भव । रक्ष तावत् सीताम् । यावद्दहमानयामि मृगम् । अश्रमत्तेन त्वया
 भाग्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च त्वया सीता । " इति ।

इत्यादिद्वय उद्वेगप्रसक्तो रामो आपं गृहीत्वा मृगमनुगतः । रामं भवेदया-
 ऽवेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेव न दृश्ये मुहुर्दूरादेव प्रकाशते च । रामस्तु तमु-
 द्दिश्य प्रशीलं ब्रह्माक्षं मुमोच । स शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं विभेद,
 नदा तत्रैव स न्यपतत् । आप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येवाक्रोशं
 चकार— " हा सीते ! हा लक्ष्मण ! " इति । एवमाक्रोशं कृत्वा तत्रैव
 ममार च ।

तस्य तीव्रं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं भाविवेश । ततश्च श्रुत्वा " रामो
 कथं भवेत् ? कथं च लक्ष्मणः ? " इति स मनसि विचारयामास ।

एवं मृगरूपं राक्षसं दृष्ट्वा त्वरमाण आश्रमाभिमुखं ससार ।
 अत्र सीता रामस्यातं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह— " गच्छ रामं जानीहि ।
 आक्रन्दमानं आतरं त्रातुमर्हसि " इति ।

अतुराशो स्मृत्वा ॥ अगाम लक्ष्मणः । जनकात्मजा ततः कुट्टा लमुवाच—
 " यस्त्वमस्यामवस्थायां नाभिगच्छसि आतरं, नूनं मत्कृते लोमादेराऽप्र-
 स्थितोऽसि । "

एवं प्रवृत्तीं वेदेर्ही लक्ष्मणोऽनवीत्— " हे देवि ! ते अश्वं पथगासुर-
 गंधर्वादेरदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः । समरेऽदृष्टो हि रामः । अतो मां

नैवं वचतुमर्हसि । अस्मिन्वने राघवे विना त्वां हतुं नोत्सहे । नाऽन्यथा
रचितयितुमर्हसि वैदेहि । यदास्थने निविधवाचो राक्षसा एवं व्याहरन्त्येव । ”
इति ।

तयापि क्रुदा सीता संरक्तकोचना भूत्वा पर्यं वात्यमप्रवीत्- “ जनार्ण
कहमण ! हे नृशंस ! कुलपातन ! मन्वे राघवस्य महद्दयसर्तं तुभ्यं रोचत
एव । नैवचित्रं यत् स्वहृदिषु सपत्नेषु मच्छन्नचारिषु नृशंसेषु पार्यं मवेत् ।
सुबुद्धस्यम् । मन्वे मम हेलोरेव स्वमेकं राममनुगतोऽपि । मरतेनापि वा
अनुक्तो भवेः हे सौमित्रे । नैव तबोद्दिष्टे सिध्यति । कथं रामं भर्तारं
माप्स्याऽन्यं जनं कामयेयम् ? यदि हतो न गच्छसि रामरक्षणाय, तर्हि स्व-
रसमक्षमेवाऽत्र प्राणान्संस्तुजामि । ” इति ।

एवं परपशुको अितेन्द्रियो छहमणः प्राजकिराह । — “ नोत्सहे वचतु-
मस्योत्तरम् । हे सीते ! स्त्रीषु न चित्रमेतद्वाक्यम् । स्वभावा एवैषो तारीणाम् ।
मवती तु मम दैवतम् । इदं तु यत् वाक्यं तत्त्वताराचसंनिभं न सहे
श्रोतुम् । वपश्चक्षुः मे साक्षिणः सर्वेऽपि वनचराः पर्यं यथाऽहं वाक्यं
स्वयोक्तोऽसि । स्त्रीत्वाद् बुद्धस्वभावेन मां भ्रातृपारयै व्यवस्थितमपि विश-
कसे । नस्तु ते स्वास्ति । गच्छामि यत्र काकुत्स्थः । ” इत्युक्त्वा शिशो गृत्वा
कहमणो निष्क्रान्तः ।

वृक्षवल्लीषु प्रच्छन्नो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिमार्जकरूपधृक् काषापवज्र-
धारी वैदेहीमभिषेकाम् । रामस्याश्रममागत्य तत्र सीतां दृष्ट्वा ब्रह्मघोषमु-
दीरयन् सीतामेवमप्रवीत् “ वीरकीशेयवासिनि ! त्वं श्रीः शुभा वा कस्मी-
रसरा वा काऽसि ? का त्वं देवता प्रविमासि मे । कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि ?
राक्षसानामप्यं वासः । ” इति ।

एवं रावणेन संपृष्टा सीता सर्वं शोवाध वृत्तम् । सा तमुवाच च- “ ज्ञात-
मिष्यसि मे भर्ता शुक्लं वन्दमादाय । स त्वं नाम च शोत्रं च कुलं च
समाचक्ष्व । एकाकी च त्वमस्मिन्दंष्टकारण्ये किं चरसि ? ” इति ।

त रावणः प्रत्युवाच- " स देवासुरमानुषा लोका येन विव्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः । कङ्का नाम महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, यत्र गावा मेऽग्रमहिषी भव । " इति ।

अनादृत्य तस्य वदाम्यं कुरिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच — " अहं तितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेयानुवताऽस्मि । त्वं पुनर्जन्म्लो भूत्वा सिद्धीं मामि-
हेच्छसि ? माहं चाकवा त्वया स्प्रष्टुमपि । " इति ।

श्रुत्वा तस्मीतावाक्यं दशग्रीवः स्वकीयं ययुः सुमहदकार सा तौ पुनर्बभाषे च — " मये त्वया मम वीर्यपराक्रमौ न ध्रुवौ । अहं भुजाभ्यां वृषिबीमुद-
देयम्, सप्तभूमि संपूर्णमारिषेयम्, रणे भूयुमपि हृन्माम् । " इति ।

इत्युक्त्वा रावणः सीतां केक्षेपु हस्तेनैकेन जमाह अपरेणोर्वोः । एवं गृहीत्वा सा सीता भयार्ता विह्वलं लुकोच- " हा राम, हा राम " इति । " हां छद्मम्, हा छद्मम् " इति च । एवं ह्रीयमाणा सीता विह्वलाप वैदम्-
" हा राम ! न जानीषे मां राक्षसेन ह्रीयमाणाम् । न पश्यसि मामधर्मेण ह्रीयमाणाम् । कथं न शाधि पापमेवंविधे रावणम् । हन्त ! सकामा कलु-
कैकेयीदामीं संवृत्ता । हे राम ! पश्य माम्, रक्ष माम् " इति ।

एवं विह्वलसीता गृहीत्वा रावणो लंकां प्रस्थितः ।

शब्दाथः.

उद्दिप्त = खिन्न, दुःखी.
पालिता = पालन केली गेलेली.
विह्वल = दुःखी, पीडित.
घोद्धव्यं = जाणण्यास योग्य.
ग्राम = खेडवळ, पीडलेला.
आख्यातवती = सांगणारी.
नियताहार = नियमित भोजन.
पथ्य = हितकर.
अयुक्ताचार = दुराचारी.

अपल = चरल.
सज्जद = सवार, सिद्ध.
त्वरमाणः = जलदी करणारा.
ससार = निघाला.
पञ्चग = सर्प.
जेतुं = जिंकण्याकरितां.
ह्रातुं = खोडण्याकरितां.
विविधवाचः = अनेक प्रकारानें
शब्द मोलणारे.

व्याहरन्ति = बोलतात.
 पश्य = कठोर.
 पापमंत्रित = पापयुक्त सत्ता.
 बलात् = जबरदस्तीने.
 सथा = ठीक थावे.
 लक्ष्मी = शोभा.
 स्वरसंपत् = शब्दांची शोभा.

काकुत्स्थः = राम.
 नृशंस = शूर.
 कुलपांसन = कुलघातकी.
 नाराचः = बाण.
 संनिभ = सदृश.
 वन्य = वनांत उत्पन्न झालेला.

समासाः ।

- १ रावणपालिता = रावणेन पालिता ।
- २ कामभोगौ = कामश्च भोगश्च ।
- ३ विशालाक्षी = विशाले भक्षिणी यस्याः सा ।
- ४ दृष्टपूर्वा = पूर्वं दृष्टा ।
- ५ रथशाला = रथानां शाला ।
- ६ जटामंडलधारिन् = जटायाः मंडलं जटामंडलं । तद् धारय-
तीति जटामंडलधारी ।
- ७ नियताहारः = नियतः आहारः यस्य ।
- ८ कर्णनासिकाच्छेदनं = कर्णश्च नासिका च कर्णनासिके तयोः
छेदनं ।
- ९ प्रिययादिन् = प्रियं वदति इति ।
- १० अपुक्ताचारः = न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः अस्वभावः यस्य ।
- ११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ । महान्तौ च
तौ वीर्यगुणौ च महावीर्यगुणौ । ताभ्यां उपेतः ।
- १२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।
- १३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्याः सा ।
- १४ कापायधस्त्रधारी = कापायं च छद्मं च कापायधस्त्रं । तद्
धारयति इति ।

पाठ ९

द्वितीय गणाचे धातु.

जशी प्रथम, चतुर्थ, पष्ठ आणि दशम गण यांची क्रमशः “ अ, य, अ, अय ” ही विकरणे आहेत, तशाच तऱ्हेने द्वितीय गणासाठी कोणतेही विकरण नाही. विकरणाशिवायच द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्यय लागत असतात ते वसेल आता पहा—

गण	धातु	विकरण	प्रत्यय रूप	अर्थ
प्रथम गण - भू (भृ)	+	अ +	ति = भवति = (जावे)	
चतुर्थ गण - कृ	+	य +	ति = कृत्यति = (रागावतो.)	
षष्ठ गण - भुज्	+	अ +	ति = भुजति = (वाकडा होतो.)	
दशम गण - गण्	+	अय् +	ति = गणयति = (मोजतो)	
द्वितीय गण - अद्	+	० +	ति = अत्ति = (खातो)	
द्वितीय गण - पा	+	० +	ति = पाति = (रक्षण करतो)	
द्वितीय गण - या	+	० +	ति = याति = (जातो.)	

वाचकांच्या प्यानीत द्वितीय गणाचे वैशिष्ट्य आता आलेच असेल आता यांची आणखी रूपे पहा—

अद् = (खाने, भक्षण करणे)

परस्मैपद्

१ लट् (वर्तमान काळ) १ अति, अत्त, अदन्ति । २ अरि, अरय, अरय । ३ अग्नि, अद्गः, अग्नः ।

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अदि, अत्तम्, अत्त । ३ अदानि, अदात्, अदाम ।

३ लङ् (धनदातन भूल) १ आदय, आत्ताम्, आदय् । २ आदः, आत्तम्, आत्त । ३ आदम्, आद, आग ।

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ अघात्, अघाताम्, अघुः । २ अघाः, अघा-
तम्, अघासि । ३ अघाम्, अघाव, अघाम ।

द्वितीय गणाचे धातु.

परस्मैपद.

- अद् = (भक्षण करने) अक्षि । आदत् । आद । अत्ता । अत्स्यति ।
अम् = (श्रासोन्वाप्त करने) अनिति । आन । अनिता । अनिष्यति ।
अस् = (होने) आस्ते । आसीत् । मविता । मविष्यति ।
ई = (जाने) एति । अयाचकार । एता । एष्यति ।
कु = (शब्द करने) कौति । कुकुवे । कोता । कोष्यति ।
एया = (सागने) एयाति ।
चकास् = (प्रकाशित होने) चकासि । चकासाचकार । चकामिता ।
चकाभिष्यति ।

- जक्ष् = (खाने) जक्षिति । जजक्ष । जक्षिता । जक्षिष्यति ।
जागृ = (जागने) जागर्ति । जगामार । जागरिता । जागरिष्यति ।
दरिद्रा = (दरिद्री होने) दरिद्राति । दरिद्राचकार, ददरिद्रौ । दरि-
द्रिषा । दरिद्रिष्यति ।

- दा = (कापने) दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।
द्रा = (पकने) द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति ।
लु = (रद्दति करने) नीति । लुनाव । नविता । नविष्यति ।
पा = (पालन करने) पाति । पपौ । पाता । पास्यति ।
भा = (प्रकाशित होने) भाति । बभौ । भाता । भास्यति ।
मा = (मापने) माति । ममौ । माता । मास्यति ।
या = (जाने) याति । ययौ । याता । यास्यति ।
यु = (मिथित करने) यीति । युयाव । यविता । यविष्यति ।
ला = (देने, देने) लाति । लळौ । लाता । लास्यति ।
घच् = (बोलने) घकि । उवाच । यक्ता । वदस्यति ।

रा = (देखें) राति । ररौ । राता । राखाति ।

रुद् = (रक्षणे) रोदिति । रुरोद् । रोदिता । रोदिष्यति ।

छा धातूनी रूपे बनवून त्यांचा वाक्यांमध्ये उपयोग करा.

संस्कृत वाक्ये.

१ अहं फलं भक्षि । त्वं फलं नासि किम् ? स किं फलं न भक्षि ? रामः फलानि पृथु भक्षु ।

२ तत्र पुस्तकं भक्षि, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र भक्षि ? अहं अत्रैव भक्षि ।

३ स शोभना कथां वयाति । त्वं किं न वयासि ? यथा स शोभनां कथां वयाति, तथा त्वं किं न वयासि ?

४ अद्य स जायति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं जागर्दि ? स जागर्तु । त्वं जागृहि ।

५ राजा धनं माह्वनाय राति । स तस्मै पुस्तकं राखति । अहं न तुम्हें द्दव्यं रामि ।

६ राजा मानवान् पाति । राष्ट्रं नपि राजा पृथु पाति । त्वं किं पासि ? त्वं ईश्वरः पासि ।

७ अथ, घीघ्र याति । अथ अपि तथैव यातु । त्वं याहि इदानीं । अहं न यास्यामि । स यातु ।

८ त्वं किमर्थं रोदसि ? यथा स रोदति, तथा कः अपि न रोदिति । अहं नैव रोदिष्यामि ।

९ स वक्ति । अहं वच्मि । त्वं वक्षि । स किं वक्ष्यति ? अहमपि तथैव वक्ष्यामि । मनुष्यः वक्तु ।

१० मनुष्यः वने पृति । बालकः इदानीं गृहं पृत्तु । त्वं किं तत्र न पृष्यसि ? अहं अपि नैव तत्र पृष्यामि ।

द्वितीय गणाध्या घातृर्ची रूपे.

अस् = (होणे.)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ अस्ति, स्वः, सन्ति । २ अस्ति, स्वः, स्वः ।
३ अस्ति, स्वः, स्वः ।

२ लोट् (आहार्ये) = १ अस्तु, स्वाम्, सन्तु । २ अस्ति, स्वाम्, स्वः ।
३ अस्तानि, अस्ताव, अस्ताम ।

३ लङ् (अनघातन भूत) = १ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । २ आसीत्, आस्ताम्, आस्त । ३ आसम्, आस्य, आस्यम् ।

■ लिट् (विध्यर्थे) = १ स्यात्, स्याताम्, स्युः । २ स्यात्, स्याताम्, स्यात् । ३ स्याम्, स्याव, स्याम ।

इ = (जाणे.)

१ लट् = १ इति, इतः, यन्ति । २ इति, इतः, इत । ३ इति, इतः, इतम् ।

२ लोट् = १ इतु, इताम्, यन्तु । २ इति, इतम्, इत । ३ इति, इतम्, इतम् ।

३ लङ् = १ ऐत्, ऐताम्, आयन् । २ ऐत्, ऐताम्, ऐत । ३ आयन्, ऐव, ऐवम् ।

४ लिट् = १ इयात्, इयाताम्, इयुः । २ इयात्, इयाताम्, इयात् । ३ इयाम्, इयाव, इयाम् ।

ख्या = (सांगणे)

१ लट् = १ ख्याति, ख्यातः, ख्यान्ति । २ ख्याति, ख्यातः, ख्यात । ३ ख्याति, ख्यातः, ख्यातम् ।

२ लोट् = १ ख्यातु, ख्याताम्, ख्यान्तु । २ ख्याति, ख्यातम्, ख्यात । ३ ख्याति, ख्यात, ख्यातम् ।

३ लङ् = १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्युः-अख्यान् । २ अख्यात्, अख्याताम्, अख्यात । ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ।

४ लिट् = १ ख्यायात्, ख्यायाताम्, ख्यायुः । २ ख्यायाः, ख्याया-
यम्, ख्यायात् । ३ ख्यायाम्, ख्यायाव, ख्यायाम् ।

जागृ = (जागर्ते.)

१ लट् = १ जागर्ति, जागृतः, जाग्रति । २ जागर्षि, जागृथ, जागृथ ।
३ जागर्मि, जागृवः, जागृमः ।

२ लोट् = १ जागर्तुं, जागृताम्, जाग्रतु । २ जागृद्धि, जागृतम्,
जागृत । ३ जागराणि, जागराव, जागराम् ।

३ लङ् = १ जजागः, जजागृताम्, जजागरुः । २ जजागाः, जजागृ-
यम्, जजागृत । ३ जजागम्, जजागृव, जजागृम ।

४ लिट् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयुः । २ जागृयाः, जागृ-
यायम्, जागृयात् । ३ जागृयाम्, जागृयाव, जागृयाम् ।

सूचना.

वाचकांना समजव्याकरिता काही घातूंचीं रूपें येथें दिली आहेत. अशा प्रकारें
दुसऱ्या घातूंचीं रूपेंही वाचकांना स्वतःच बनविता येतील. रूपें बनविण्यावर
त्याचा वाक्यांमध्ये उपयोग करावा; म्हणजे वाचकास संस्कृत बोलता येईल.

सांघि केलेलीं घातूंचें.

१ अहं फलमग्निः । एवं किमस्ति ? स फलं किं नास्ति ? रामोऽथ फलाग्न्ये-
षात्तु । अहमग्निः फलम् । फलमदस्यहम् । अथ स किं फलानि नास्ति ? सोऽथ
किं नास्ति फलानि ?

२ अत्र दीपो नास्ति । नास्त्यत्र दीपः । नात्रास्ति दीपः । तत्र पुस्तकम-
स्ति । पुस्तकमस्ति तत्र । अत्र पुस्तकं नास्ति । नास्त्यत्र पुस्तकम् । पुस्तकं
नास्त्यत्र ।

३ एवं कुत्रास्ति ? एवं कुत्र गतोऽस्ति ? एवं कुत्र गतोऽसीदानीम् ? एवं
कस्मात्स्थानाद्गमोऽसीदानीम् ?

पाठ १०

लु = (स्तुति करणं.)

१ लट् = १ नौति, लुठः, लुवन्ति । २ नौषि, लुवः, लुथ । ३ नौमि,
लुषः, लुमः ।२ लोट् = १ नौत, लुताम्, लुवन्तु । २ लुढि, लुवम्, लुत । ३ नवानि,
लुवाव, लुवाम ।३ लृट् = १ ननुत, लुनुताम्, लुनुवन् । २ ननौः, लुनुवन्, लुनुत ।
३ ननवम्, लुनुय, लुनुम ।॥ लिङ् = १ लुमात्, लुपाताम्, लुपुः । २ लुपाः, लुपातम्, लुपात ।
३ लुपाम्, लुपाव, लुपाम ।

लृश् = (इच्छा करणं.)

१ लट् = १ लष्टि, लृष्टः, लृवन्ति । २ लृषि, लृष्ट, लृष्ट । ३ लृमि,
लृषः, लृमः ।२ लोट् = १ लष्टु, लृष्टाम्, लृवन्तु । २ लृढि, लृष्टम्, लृष्ट । ३ लृशानि,
लृषाव, लृशाम ।

विद् = (ज्ञाणं.)

१ लट् = १ वेष्टि, वित्तः, विदन्ति । २ वेष्टि, वित्तः, वित्त । ३ वेष्टि,
विदः, वित्तः ।

छात्री दूसरी रूपें छात्री लिखितप्रमाणें होतात—

१ वेष्ट, विदन्तु, विदुः । २ वेष्ट्य, विदधुः, विद् । ३ वेष्ट, विद्, विष्ट ।

लोट् = १ वेष्टु, विष्टाम्, विदन्तु । २ विष्टि, वित्तम्, वित्त । ३ वेष्टानि,
वेष्टाव, वेष्टाम ।

छात्री दूसरी रूपें छात्रीलिखितप्रमाणें होतात—

१ विदाङ्गोत्तु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुरुन्तु । २ विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरु-
रुतम्, विदाङ्कुरुत । ३ विदाङ्करवाणि, विदाङ्करवाव,
विदाङ्करवाम ।

३ लङ् = १ अवेद, अवित्तम्, अविदुः । २ अवेः, अवित्तम्, अवित ।
३ अवेदम्, अविद्व, अविद्य ।

४ लिङ् = १ विद्यात्, विद्याताम्, विद्युः । २ विद्याः, विद्यातम्,
विद्यात । ३ विद्याम्, विद्याव, विद्याम ।

शास् = (राज्य करने)

१ लट् = १ शास्ति, शिष्टः, शासति । २ शास्ति, शिष्टः, शिष्ट ।
३ शास्ति, शिष्टः, शिष्टम् ।

३ लोट् = १ शास्तु, शिष्टाम्, शास्तु । २ शाधि, शिष्टं, शिष्ट ।
३ शासानि, शासाव, शामाम ।

१ लृङ् = १ अशात्, अशिष्टाम्, अशातुः । २ अशाः, अशिष्टम्,
अशिष्ट । ३ अशातम्, अशिष्ट्य, अशिष्ट्यम् ।

४ लिट् = १ शिष्यात्, शिष्याताम्, शिष्युः । २ शिष्याः, शिष्या-
तम्, शिष्याम । ३ शिष्याम्, शिष्याव, शिष्याम ।

वाचकानी अथा रीतीने द्वितीय गणाद्या धातूषी रूपे बनवून त्यांचा धातूना-
मध्ये उपयोग करावा.

द्वितीय गण परस्मैपदी धातु

वृश् = (इच्छा करने) वृष्टि । उवाच । वृशिता । वृशित्यति ।

वा = (जाणे) वाति । ववी । वाता । वात्यति ।

विद् = (जाणने) वेत्ति, वेद । विवेद, विद्वांश्कार । वेदिता ।
वेदित्यति ।

वी = (जाणे) वेत्ति । विवाय । वेता । वेत्यति ।

शास् = (शासन करने) शास्ति । शदास । शासिता । शासित्यति ।

धा = (शिजवणे) धाति । धधी । धाता । धात्यति ।

अस् = (आस घेणे) असिति । अशास । असिता । असित्यति ।

सु = (प्रसवणे) सूति । मुषाव । सूता । सूत्यति ।

स्ना = (स्नान करने) स्नाति । स्नौ । स्नाता । स्नात्यति ।

स्वप् = (निजर्णे) स्वपिति । सुष्याप । स्वप्ता । स्वप्स्यति ।

हन् = (हिंसा करने) हन्ति । जघास । हन्ता । हनिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ अहं वने न्याग्रान् हन्मि । एवं तत्र कं हंसि । अत्र वानरं हन्ति ।
क्याधः मृगान् मा हन्तु । शूराः शत्रून् युद्धे ध्नन्ति ।

२ एवं किमर्थं तं हंसि ? अहं नैव हनिष्यामि । स हनिष्यति किम् ? एवं
मा हन् ।

३ स तस्य उद्भागस्य जलेन तत्र स्नाति । अहमपि तथैव स्नामि । एवं न
स्नास्यति किम् ?

४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति । एवं श्वसिति । अहं अपि श्वसिमि । एवं श्वसि-
ष्यसि । अहं श्वसिष्यामि ।

५ राजा राष्ट्रं शासति । राजपुत्रः कदा राज्यं शासिष्यति ? राज्ञः प्रथमः
पुत्र एव शासिष्यति नाऽन्यः ।

श्लोकाः ।

सात्यकिः उवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषसे ।

यथाकूपोऽन्तरात्मा ते तथाकूपं प्रभाषसे ॥ १ ॥

सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।

उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्पति ॥ २ ॥

एकस्मिन्नेव जायेते कुले फलीवमहावली ।

फलाफलवती शाखे ययैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३ ॥

महाभारत उद्योग ० ३

सात्यकिः उवाच = पुरुषस्य यादृशः आत्मा तादृशं (एवं) संप्रभाषसे ।
ते अन्तरात्मा यथाकूपः तथाकूपं (एवं) प्रभाषसे । पुरुषाः शूराः सन्ति वै,
तथा कापुरुषाः (अपि) सन्ति । एतौ उभौ (अपि) दृढौ पक्षौ पुरुषा-
न्पति दृश्येते । एकस्मिन् एव कुले फलीवमहावली जायेते । यथा एकस्मिन्
वनस्पतौ फलाफलवती शाखे (भवतः) ।

शब्दार्थः

यादृशः = जसा
तादृशः = तसा
भाष् = बोलणे
यथारूप = जसा
बुद्ध = बलवान्

फलीय = बलहीन
कुलम् = वंश
महायल = बलवान्
फलाफलवती = फल देणारी
आणि फल न देणारी

वाचकांनी याप्रमाणे श्लोकाचा अभ्यास करावा.

संधि केलेलीं घाक्ये.

१ अहं वने व्याघ्रान्दग्मि । इम्यहं व्याघ्रान्वने । व्याघ्रान्दग्म्यहं वने ।
सर्वे तत्र कं हंसि ? कं हंसि तत्र खम् ? सोऽत्र वानरं हन्ति । इम्यत्र स
वानरम् । वानरमत्र स हन्ति ।

२ व्याघ्रो भृगान्मा हन्तु । भृगान्मा व्याघ्रो हन्तु । मा भृगान्वाघ्रो
हन्तु । दूरा युद्धे शत्रून्पुन्यन्ति । पुन्यन्ति दूरा शत्रून्पुन्यन्ति । शत्रून्पुन्यन्ति दूरा
पुन्यन्ति ।

३ अहं नैव हनिष्यामि । अहमद्य नैव हनिष्यामि । अहमद्यात्र नैव सं
हनिष्यामि । अहमद्यात्रेदानीं सं हयमपि नैव हनिष्यामि । कपूवमद्यात्रेदानीं
सं हनिष्यति ?

पाठ ११

द्वितीय गण आत्मनेपद धातु.

आस् = (वचने)

१ लट् = १ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्ते, आसाते, आसते ।

३ आसे, आसहे, आसडे ।

२ लोट् = १ आस्ताम्, आसाताम्, आसताम् । २ आस्व, आसायाम्,

आसवम् । ३ आसै, आसावहे, आसामहे ।

३ लङ् = १ आस, आसाताम्, आसत । २ आसाः, आसायाम्, आस्यम् । ३ आसे, आसवदि, आसमदि ।

४ लिङ् = १ आसीत्, आसीयाताम्, आसीत् । २ आसीयाः, आसीया-
याम्, आसीप्यम् । ३ आसीव, आसीवदि, आसीमदि ।

चक्ष् = (चोक्षणे)

१ लङ् = १ चक्षे, चक्षाते, चक्षते । २ चक्षे, चक्षाते, चक्ष्वहे । ३ चक्षे,
चक्षवहे, चक्षमहे ।

२ लोट् = १ चक्षाम्, चक्षाताम्, चक्षताम् । २ चक्ष, चक्षायाम्,
चक्ष्वम् । ३ चक्षे, चक्षावहे, चक्षामहे ।

३ लृट् = १ अचक्ष, अचक्षाताम्, अचक्षत । २ अचक्षाः, अचक्षायाम्,
अचक्ष्वम् । ३ अचक्षि, अचक्षवदि, अचक्षमदि ।

४ छिङ् = १ चक्षीत्, चक्षीयाताम्, चक्षीरत् । २ चक्षीयाः, चक्षीया-
याम्, चक्षीप्यम् । ३ चक्षीव, चक्षीवदि, चक्षीमदि ।

आप्रमाणे छातीं दिनेत्या धातून् ह्ये वाचक भातां भवन् सकृत् ।

द्वितीय गणाच्चे धातु-

आत्मने पद-

आस् = (वसणे) आस्ते । आसां चके । आसिता । आसिष्यते ।

ईङ् = (समर्थ होने) ईङ्ते । ईशां चके । ईशिता । ईशिष्यते ।

आध् = (बोझने) आधे । आधे । आधाता । आधायति-ते ।

यस् = (आच्छादन घालणे) यस्ते । यवसे । यसिता । यसिष्यते ।

यृज् = (वर्ज्य करने) यृजे । यवृजे । यर्जिता । यर्जिष्यते ।

आशास् = (इच्छा करने) आशास्ते । आशशास्ते । आशासिता ।
आशासिष्यते ।

शी = (निजने) शीते । शिभ्ये । शायिता । शायिष्यते ।

सू = (प्रसवने) सूते । सुपुते । सोता, सविता । सोप्यते, सविष्यते ।

संस्कृत वाक्यानि

- १ स पुरुषः पृथस्य अभस्तात् आस्ते । तो पुरषौ तत्र आसाते । सर्वे
बाढकाः तत्र आसते । एवं कुत्र आस्ते ?
- २ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । एवं किं ईशिये ? ते सर्वे राजानः ईक्षते । वयं
सर्वेऽपि ईदमहे । अहं ईसे ।
- ३ स बाधः शोभनं पष्टे । एवं हृदानीं किं चक्षे ? स अपि किं चक्षे ? ते
दूराः किं चक्षते ?
- ४ मनुष्याः तत्र वसते । एवं कुत्र वस्ते ? अहं जत्र वसे । स तत्र वक्षाम् ।
एव जत्र वरस्व ।
- ५ मनुष्यः धनं भाषास्ते । एवं किं भाषास्ते ? अहं न किमपि भाषास्ते ।
- ६ नारी पुत्रं सूते । अहं बाढकं सुवे । तस्य क्षियः पुत्रात् सुवते । पूर्वं
सुष्वे ।

द्वितीय गण उभयपदी धातुः

घू = (शोल्ने)

- १ लट् = (परस्मै०) १ मवीति, मूतः, मुवन्ति । २ मवीदि, मूय',
मूय । ३ मवीमि, मूवः, मूमः ।
- (परस्मै०) द्वार्थी आणखी एका प्रकारने रूपे होतात—
१ आह, आहत्तः, आहु । २ आत्य, आह्यु', मूय । ३ मवीमि, मूव', मूमः ।
- (आत्मने०) = १ मूते, मुषाते, मुषते । २ मूये, मूवाये, मूव्वे । ३ मूवे,
मूवहे, मूमहे ।
- २ लोट् = (परस्मै०) १ मवीतु, मूताम्, मुवन्तु । २ मूहि, मूतम्,
मूत । ३ मवाणि, मवाण, मवाम ।
- (आत्मनेपद) १ मूताम्, मुवाताम्, मुवताम् । २ मूव्व, मुवापाय, मूव्वम् ।
३ मूवे, मवावहे, मवामहे ।
- ३ लृट् = (परस्मै०) १ ममवीत्, ममूताम्, ममुवन् । २ ममवीः,
ममूतम्, ममूत । ३ ममवम्, ममूव, ममूम ।
- (आत्मने०) = १ ममूत, ममूवाताम्, ममुवत । २ ममूधाः, ममूवा -
याम्, ममूव्वम् । ३ ममूवि, ममूवदि, ममूमदि ।

४ लिङ् = (परस्मै०) १ म्यात्, म्याताम्, म्युः । २ म्याः, म्यातम्, म्यात । ३ म्याम, म्याव, म्याम ।

(आत्मने०) = १ मुवीत्, मुवीयाताम्, मुवीरन् । २ मुवीथाः, मुवीयायाम्, मुवीष्यम् । ३ मुवीथ, मुवीवदि, मुवीमहि ।

उभयपदी धातूंची रूपे परस्मैपदाप्रमाणें आणि आत्मनेपदाप्रमाणें होतात, याविषयी मागे कित्येक वेळा सांगितलें आहे.

द्वितीय गणाचे धातु.

उभयपदी.

दुह् = (दुध काढणें) दोग्धि, दुग्धे । दुहोद्, दुहुदे । दोग्धा । धोदयति-ते ।

द्विष् = (द्वेष करणें) द्वेष्टि, द्विष्टे । दिद्वेष, दिद्विष्ट । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति ।

धू = (बोलणें) धवीति, धूते । उवाच, ऊचे, । वक्ता । वक्ष्यति ।

लिङ् = (खाद घेणें) लेदि, लीढे । लिळेद्, लिलिहे । लेढा । लेक्ष्यति ।

स्तु = (स्तुति करणें) स्तोति, स्तवीति-स्तुते, स्तुवीते । तुष्टाव, तुष्टुवै । स्तोता । स्तोष्यति-ते ।

संस्कृत वाक्यानि.

१ भक्तः ईश्वरं स्तौति । एवं कं स्तौषि ? अहं कं नपि मानवं न स्तौमि ।
सर्वे बालकाः परमेश्वरं स्तुवन्तु ।

२ न किं प्रवीति ? एवं किं प्रवीषि ? अहं न किमपि प्रवीमि । स मूताम् ।
एवं मूढि ।

३ क एवं द्वेष्टि ? अहं न कमपि द्वेष्टि । यः सर्वदा एव द्वेष्टि स द्वेष्टु ।

४ माता मा दोग्धि । एवं किं न मां धोष्टि ? अहं मां दोष्टि परंतु मम पत्नी दोग्धि । सर्वे मानवाः गानः दुहन्तु ।

५ बालकः मधु लेदि । एवं क्षीरं लक्षि किं ? अहं क्षीरं न लेदि । प्राणिनः
कल लिङ्गति ।

वाचकांनी अशीच उभयपदी धातूंचीं रूपे मनवांची व ह्याचा वाच्यामध्ये
उपयोग करावा.

येथे द्वितीय गणाचे विवचन पूर्ण झालें.

पाठ १२

(म० भा० अनु० अ० २)

भीष्म उवाच— अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाधित्य निर्जितः ॥ ४ ॥

मनोः प्रजापते राजाधिष्ठाकुरमवत्सुतः ।

तस्य पुत्रशतं जमे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥

दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।

माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्वाजा परमधार्मिकः ।

सत्ये तपसि दाने च यस्य निरयं रतं मनः ॥ ७ ॥

मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८ ॥

भीष्मः उवाच— गृहस्थेन धर्ममाधित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणे निर्जितः अतः अत्रापि जमिन् विषये यदि पुरातनं माधीने इतिहासं कर्षा (कथाः) उदाहरन्ति कथयन्ति ॥ ४ ॥ हे राजन् ! हे नृप ! प्रजापतेः नराधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्य-वर्चसो रश्मिबन्धनमावृत्य नृपतेः सूर्यस्य तस्य इक्ष्वाकोः वज्रसत्वं अतसंबन्धः सुतः जमे जातः ॥ ५ ॥ हे भारत ! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथार्थ-पराक्रमः राजा अभूत् जमवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः वेतः निरयं सदा सत्ये यथाधर्मापने तपसि उपवासादितपश्चरने दाने त्यागे च रतं आसक्तं आसीत्, सः दशाश्वस्य सुतः पुत्रः तु परमधार्मिकः राजा नृपः आसीत् बभूव ॥ ७ ॥ यः पृथिवीपतिः सूर्यपतिः सदा सत्यमिन् काले धनुर्वेदे धनुर्विद्यायां वेदे श्रुतौ च निरतः प्रवीणः मदिराश्व इति च पृथिव्यां ख्यातः अभवत् स एव दशा-श्वस्य पुत्रः ॥ ८ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमाश्राम पार्थिवः ।

महामागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ९ ॥

पुत्रो द्युतिमतस्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।

सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥ १० ॥

धर्मात्मा कोपघांश्चापि देवराज इवापरः ।

सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंप्रामदुर्जयः ॥ ११ ॥

स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रमृतां धरः ।

दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽश्विस्तदृशद्युतिः ॥ १२ ॥

दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ।

तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संप्रामेध्वनिवर्तिनः ॥ १३ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रः सुनुः तु महामागः महाभागशाली महातेजाः विपुल-
 पराक्रमः महासत्त्वः अतीव धैर्यवान् महाबलः अतीव बलिष्ठः द्युतिमाश्राम
 पार्थिवः द्युतिवीर्यवान् अभूत् ॥ ९ ॥ द्युतिमतः पुत्रः तु परमधार्मिकः अति-
 क्षमेन धर्मेतरः सर्वलोकेषु सर्वेषु अश्विनेषु लोकेषु भारतादिषु प्रदेशेषु
 विख्यातः प्राप्तिर्दि गतः नामतः नाम्ना सुवीरो नाम सुवीर इति एषातः
 राजा नृपः आसीत् अभवत् ॥ १० ॥ सुवीरस्य तु पुत्रः सर्वसंप्रामदुर्जयः
 अश्विनेषु युद्धेषु परः दुर्जयः दुर्धन जेतुं शक्यः अपरः द्वितीयः देवराज
 इन्द्रः इव धर्मात्मा धर्मेतरः अपि च कोपवान् अभूत् ॥ ११ ॥ सर्वशस्त्र-
 मृतां निविशन् अस्त्राणि मध्ये धरः श्रेष्ठः सः सुवीरस्य पुत्रः दुर्जयः इति
 दुर्जयनाम्ना ख्यातः प्राप्तिर्दि गतः । इन्द्रवपुषः इन्द्रसमानशरीरस्य अश्वि-
 सत्तमद्युतिः अश्विदेवसमानरूपः ॥ १२ ॥ राजर्षिसत्तमः अपितुल्यनृणां मध्ये
 श्रेष्ठः दुर्योधनो नाम महान् राजा आसीत् । इन्द्रसमवीर्यस्य इन्द्रतुल्यपरा-
 क्रमस्य संप्रामेधु युद्धेषु अनिवर्तिनः अपर्यायमानस्य तस्य ॥ १३ ॥

विषये वासेवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्तते ।
 रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यश्चापि पृथग्वधे ॥ १३ ॥
 नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूषस्तदाऽभवत् ।
 न तस्य विषये चाभून्कृपणा नापि दुर्गताः ॥ १४ ॥
 व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः कश्चित् ।
 सुदक्षिणो मधुरं चाग्नस्य युजितेन्द्रियः ।
 धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाधिकस्थानः ॥ १५ ॥
 यस्या च दास्यो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 न चावमन्ता दाता च वेदेषु दाह्यपारगः ॥ १६ ॥
 तं नमंदा देवतदी पुण्या दीतञ्जला शिष्या ।
 चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन मारुत ॥ १७ ॥

तस्य देशे वासवः इन्द्रः सम्यगेव उत्तमपकारेण प्रवर्तते बृहिं करोति । अस्य
 नगरं विषयः देशः च एतैः राजभिः धनैः द्रव्यैः अपि च पृथग्वधैः चाग्नः
 ॥ १३ ॥ तदा प्रतिपूषः परिपूषः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो भवान्छूतः
 दुर्गताः मृतिव्यः अपि न अभूत् ॥ १४ ॥ तस्मिन् तस्य दश वचनैश्च व्याधितः
 कृशः कृशः दुर्गताः अपि वा नरः मनुष्यः नाभूत् नासीत् । न च सुदक्षिणः
 अतीव उदारः मधुरावाक् मधुरभाषी अभवत्पुः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः
 संपतेन्द्रियः धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अमूरः विक्रान्तः विक्रमशाली
 अथ अपि च अधिकस्थानः आत्मश्लाघामकुशलाः ॥ १५ ॥ यस्या विधिपूर्वक
 यशकता दान्तः बाह्येन्द्रियविप्रपी मेधावी सुदिमान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः
 सत्यसंगरः सत्यप्रतिष्ठः अभवत्, अवमन्ता परेषां अवमानशालः च न
 आसीत् दाता दानशीलः च वेदेषु दाह्यपारगः वेदेषु शिक्षादिषु वेदाना-
 मङ्गेषु च प्रवीणः आसीत् ॥ १६ ॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाध-
 नीमूला शीतञ्जला शीतकोशका शिष्या मंगलकरिणी दशवदी देवानां अमराणां
 नदी नमंदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे वरणागात् ॥ १७ ॥

तस्यां जग्रे तदा तयां कन्या राजीवलोचना ।
 नास्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥
 तादृग् रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनसुता यादवमवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
 तामग्निश्चकमे साक्षादाजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 भूया च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥
 इन्द्रिध्यालयजंश्च ममायमिति पार्थिवः ।
 न विस्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽमृद्व्यवाहनः ।
 ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विर्जास्तदा ॥ २३ ॥

हे राजन् । तदा तस्यां भयां नर्मदायां राजीवलोचना कमलमदशलोचना
 नास्ना सुदर्शना रूपेण च सुदर्शना दर्शनीय कन्या बाका जग्रे जाता ॥ १९ ॥
 दुर्योधनसुता दुर्योधनस्य पुत्री यादव यादवी वरवर्णिनी उत्तमरूपवती
 भगवत् वभूत्, हे युधिष्ठिर ! तादृग् रूपा नारीषु भूतपूर्वा न पूर्व न भूता
 ॥ २० ॥ हे राजन् ! तां राजकन्यां सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे देखत् ।
 अग्निः च ब्राह्मणो भूया ब्राह्मणवेषं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास
 प्रार्थयामास ॥ २१ ॥ पार्थिव राजा अयं द्रविद्रः निर्धनः मन भगवणः
 भिक्षवर्णिवः च इति सखा तस्मै विप्राय तां सुदर्शनीं सुतां कन्यां न
 विस्सति दातुं नेच्छति यः ॥ २२ ॥ ततः अनेकं अस्य दुर्योधनस्य
 वितते नारदं यज्ञे दृश्यवाहनः अग्निः नष्टोऽमृतं नाश यतः । ततः अग्नि-
 माजगतां राजा दुर्योधना सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्वा तदा द्विजान्
 वाक्यं वक्ष्यमाण आह उक्तवान् ॥ २३ ॥

मंगलमूर्ति गणेश

लेखक— पं. श्री. दा. सातवळेकर

गणेशपुराणाच्या आधारेने लिहिलेले अत्यंत स्फूर्तिदायक असे हे चरित्र प्रत्येक घरातील प्रत्येक तरुणाने वाचून घ्यावे. मनन करावे व गणेशाला अग्रपूजेचा मान घ्यावे. स्वराज्यातील तरुणांनी हेच आपले पाहिजे. मूल्य २ रु. ८ अ. १॥ व. आ. नं. २॥ अडीच रें. पाठवा.

श्रीमद्भगवद्गीता

(पुरुषार्थ-बोधिनी-टीकेसह)

लेखक— पं. श्रीपाद रामोदर सातवळेकर
गीतालेखक, साहित्य-वाक्स्पति

वेद, उपनिषदे इत्यादि प्राचीन आर्य-ग्रंथांतील विद्वान्तच मनीषी पदवीने गीतेत कथा प्रकार मोडले आहेत, हे 'पुरुषार्थ-बोधिनी' नावाच्या गीतेवरील या टीकेत विस्तृत उत्तर देऊन दाखवले आहे. अर्थात् वैदिक विद्वानांसह गीताविद्वानांचे विषयदीकरण होय या पुरुषार्थ-बोधिनी टीकेचे वैशिष्ट्य आहे. याचा हिंदी अनुवाद हिंदी प्रांतात व गुजराती अनुवाद गुजराती प्रांतात विशेष मान्यता पावला असून अत्यंत लोकप्रिय झालेला आहे. पृष्ठ-संख्या १४५, मूल्य १२॥ रु. व ट. अ. २५ रु.

मंत्री-स्वाध्याय मण्डळ, आनंदाश्रम,
किल्ला-पारडी (जि. धरत)

अंक १६

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय.)

पोडशो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्याष्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. सुरत)

चतुर्थ आवृत्ति.

७३६६

शके १८७२, सन १९५०

धातूने प्रथम अक्षर च्च धर्मातीत ज्या क्रमाचे असेल, त्याच क्रमाचे च्च धर्माचे
अक्षर त्याच्या ठिकाणी येते असे—

“ गा ” (स्तुति करणे) “ गागा, गगा, जगा जिगा + ति =
जिगाति । ”

“ भी ” (मगशीत होणे) “ भीभी, बिभी, बिभे + ति = बिभेति ।
इकाराच्या देलीत अक्षर बनते, जसे “ हु ” (हवन करणे) “ हुहु, जुहु,
जुहो + ति = जुहोति ” इत्यादि प्रकारे रूपे बनतात बहुतरुन “ लिद् च्च
ह्यामध्ये ही गोष्ट बाबदांनी सादिलीच असेल बाबदांना या धातूची रूपे बन
विण्याची रीत लोकर समजावी, म्हणून काही धातूची रूपे येथे दाखवली आहेत,
ती त्यांनी पहावीत—

हु (हवन करणे) धटस्मैपद् ।

१ लट् = १ जुहोति, जुहुव, जुहति । २ जुहोवि, जुहुषा, जुहुष ।
३ जुहोमि, जुहुव, जुहुम ।

२ लोट् = १ जुहोतु, जुहुताम्, जुहव । २ जुहुषि, जुहुतम्, जुहुत ।
३ जुह्वानि, जुह्वान्, जुह्वाम ।

३ लङ् = १ अनुजुहोतु, अनुजुहताम्, अनुजुहव । २ अनुजुहो, अनुजुहताम्,
अनुजुहत । ३ अनुजुहम्, अनुजुहव अनुजुहम ।

४ लिङ् = १ जुहुयात्, जुहुयाताम्, जुहुयु । २ जुहुया, जुहुयाताम्,
जुहुयात । ३ जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम ।

५ लिट् = १ जुहान्, जुहवन्, जुहुयु । २ जुहविष, जुहवथु, जुहुव ।
३ जुहाव, जुहुविष, जुहुविम ।

१ जुहवाचकार, जुहवाचकु, जुहवाचकु । २ जुहवाचकर्थ,
जुहवाचकु, जुहवाचक । ३ जुहवाचकार, जुहवाचकृन्,
जुहवाचकम् ।

६ लृट् = १ होष्यति, होष्यतः, होष्यन्ति । २ होष्यति, होष्यथः, होष्यथ । ३ होष्यामि, होष्यावः होष्यामः ।

वाच्यवर्गो ज्ञान प्रकर्षे धातुर्धौ ह्ये वमन्तु शांता वाक्यांमध्ये उपयोग करावा.

तृतीय गणाचे धातु.

परस्मैपद.

अ = (जाणे) इयति । आर । अर्ता । अरिष्यति ।

किञ् = (जाणणे) चिकेति । चिकेत । चेतित । चेतिष्यति ।

गा = (स्तुति करणे) जिगति । जगौ । गाता । गास्यति ।

घृ = (प्रकाशने) गिषति । अपार । घर्ता । परिष्यति ।

पृ = (पालन-पोषण करणे) पिषति । पपार । परिता । परिष्यति ।

मी = (भयभीत होणे) बिभेति । बिभाय । विभयांचकार । भेता । भेष्यति ।

हा = (त्याग करणे) जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।

हु = (घेणे, देणे, हयन करणे) जुहोति । जुहान्, जुहवांचकार । होता । होष्यति ।

ह्री = (लजित होणे) जिहति । जिहाम्, जिहयांचकार । हेता । हेष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञं आहुतीः जुहोति । मन्त्रचारिणः शस्त्री आहुतीः जुहति ।
एवं किं न होष्यति ? हाः तत्र कः अनुहोत् ?

२ वीरः शत्रून् पिषति । स कं पपार ? ते सर्वेऽपि तान् पिबु । एवं परिष्यसि किम् ?

३ अहं धीराण् न विभेमि । स व्याघ्रात् अपि न बिभेति । धीराः शूराः
कस्मिन् अपि जुहे न बिभ्यति ॥

पाठ २

तृतीय गणाचे धातु.

आत्मनेपद.

मा = (मोजणे, तुलना करणे) मिमीते । ममे । माता । मास्यते ।

हा = (जाणे) जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

या धातूंचीं रूपे.

मा = (माणणे)

लट् = १ मिमीते, मिमाते, मिमते । २ मिमीषे, मिमाषे, मिमीषे ।
३ मिमै, मिमीवहे, मिमीमहे ।

लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम् । २ मिमीष्व, मिमाषाम्, मिमीष्व । ३ मिमै, मिमावहे, मिमामहे ।

लृट् = १ अमिमीत, अमिमिताम्, अमिमन्त । २ अमिमीषाः, अमिमा-
षाम्, अमिमीष्वम् । ३ अमियान्, अमिमीवहि, अमिमीमहि ।

लिट् = १ मिमिती, मिमीषाताम्, मिमीरन् । २ मिमीषाः, मिमीषायाम्,
मिमीष्वम् । ३ मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि ।

ह्रा = (स्ताणें)

लट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीषे जिहाषे, जिहीषे ।
३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अश्वः सदा जिहति । पुरुषाः कदापि न जिहति । ते सर्वे जिहयो-
चक्षुः । मारी द्वेष्टति श्वम् ।

२ हंशः सर्वं चिरेति । मनुष्यः तेन माधनेन पृथं वेतिष्यति । योगी
पुरुषः सर्वं मनोगतं चिरेन ।

१ स धान्यं मिमीते । अहं धृतं न जमिणि । एवं मिमीष्य ते भूमिं
निमग्नम् ।

तृतीय गणाचे धातु.

उभयपदा.

दा = (देणे) ददाति, दत्ते । ददौ, ददे । दाता । दास्यति-ते ।

धा = (धारण पोषण-करणे) दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता ।
धास्यति-ते ।

निज् = (शुद्ध वरणे) नेजेत्ति, नेनिच्चे । निनेज, निनिजे । नेष्ठा ।
नेक्ष्यति-ते ।

भृ = (धारण-पोषण करणे) विभर्ति, विभृते । बभार, बभ्रे । विभरा-
चकार-चक्रे । भर्ता । भरिष्यति-ते ।

विघ् = (वृष्ये होणे) वेवेफि, विविफे । विवेज, विविजे । वेक्षा,
वेक्ष्यति-ते ।

विप् = (व्यापणे) वेवेष्टि, वेविष्टे । विवेप, विविपे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते
धातुर्चा रूपे

लट् = (परस्मै०) ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः, दत्थ ।
ददामि, दद्वः, ददम ।

(आत्मनेपद) १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाये,
ददध्वे । ३ ददे, दद्वहे, ददध्वे ।

लोट् = (परस्मै०) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ वेदि, दत्ताम्,
दत्त । ३ ददानी, ददाव, ददाम ।

(आत्मनेपद) १ ददातुम्, ददाताम्, ददताम् । २ दन्त,
ददधाम्, ददध्वम् । ३ ददं, ददावहे, ददामहे ।

लङ् = (परस्मै०) अददान्, अददाम्, अदद । २ अददा, अददाम्
अदत्त । ३ अददाम्, अदद्व, अददम ।

(आत्मने०) १ अदत्त, अददाताम्, अददत् । २ अदत्ताः, अददायाम्, अददध्वम् । ३ अददि, अददद्दि, अददद्दि ।

भु = (धारण-पोषण कर्णे)

उद् = (परस्मै०) १ विभर्ति, विभृतः विभ्रति । २ विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्य । ३ विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्यम् ।

(आत्मने०) १ विभृते, विभ्राते, विभ्रते । २ विभृषे, विभ्राषे, विभृषे । ३ विभ्रे, विभृवहे, विभृमहे ।

लोद् = (परस्मै०) १ विभर्तु, विभृताम्, विभ्रतु । २ विभृहि, विभृतम् विभृत । ३ विभराभि, विभराव, विभराम ।

(आत्मने०) १ विभृताम्, विभ्राताम्, विभ्रताम् । २ विभृष्व, विभ्राषाम्, विभृष्वम् । ४ विभरै, विभरावहे, विभरामहे ।

वाचकांनी अशा तऱ्हेनें रूपे वनविषयाचा प्रयत्न करावा :

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स महं धनं ददाति । ते तुम्हें किं ददाति ? राजा महं सुवर्णस्य-
लंकारं अददात् ।

२ त्वं तस्य मूल्यं अमुना वस्त्रे देहि । अहं तस्मै पुस्तकं ददामि । त्वं तस्मै
किं ददासि ?

३ ईश्वरः स्यात्परं धर्मं जगत् स्वशक्त्या विभर्ति । त्वं किं विभर्षि ?
यथा राजा राष्ट्रं विभर्ति, तथा गृहस्थः गृहं विभर्ति ।

वाचकांनी याप्रमाणे वाक्याची रचना करिता येईल. येथे तृतीय गणाचा विचार
समाप्त झाला.

पाठ ३

(महाभारत विराटपर्व ॥ ५)

वैशम्पायन उवाच ।

ते धीरा यद्वनिर्लिखास्तथा यद्वक्त्राणि नः ।
 यद्वगोधांगुलिप्राणाः कालिदीमभितो ययुः ॥ १ ॥
 ततस्ते वक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
 निवृत्तवन्वासा हि स्वराष्ट्रेऽप्यस्तदा ॥
 यसंतो गिरिदुर्गेषु यनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥
 विध्यन्तो मृगजातानि महेष्यासा महाबलाः ॥
 उत्तरेण दशार्णास्ते पञ्चालादक्षिणेन च ॥ ३ ॥
 अंतरेण यकृल्लोमाञ्छूरसेनांश्च पांडवाः ।
 लुब्धा वृषाणां मांस्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥
 धन्विनो यद्वनिर्लिखा विवर्णाः श्वभुघारिणः ।
 ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमवर्षात् ॥ ५ ॥
 पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ।
 व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥
 यस्मादेहाऽपरां रात्रीं बलवान्मे परिभ्रमः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पांचालीं यद्द भारत ।
 राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वमादितः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तामाद्यार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराजिव ।
 संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।

फवायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥

सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ।

समुद्देगं जनस्याऽस्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥

गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।

तच्चेदायुधमादाय शच्छामो नगरं वयम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

६ वैशम्पायन उवाच अब्रवीत्— ते पांडवाः वीराः वीरपुत्राः, बहूनिर्क्षि-
ता बद्धलङ्का, तथा बद्धकलापिनः बद्धकेशपाशः, बद्धगोर्वाण्डित्राणां
गोर्वाण्डेण अंगुलित्राणं बद्धं चै- ते, कार्त्तिकीर्णमित अभिमुखं कृत्वा पयुः
जम्मु ॥ १ ॥ ततः अनन्तरं ते पदातयः एव पत्न्या एव गच्छन्तः कार्त्तिकी-
र्णः दक्षिण तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन् । तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः
वनवासात् निवृत्ताः देवराष्ट्रं स्वकीयराज्यं प्रेषयः प्रकर्षेण हृद्यं गिरिदु-
र्गेषु पर्वतस्थानेषु वनदुर्गेषु वनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेष्वासा
महाधनुषधारिणः महाबलाः महाशक्तयः वनेषु शृगजातीनि शृगसमूहान्
शरैः विष्णन्तः ते उत्तरेण दक्षिणान् देशान् तथा दक्षिणेन पंचालान् देशान्
अंतरेण च मकृतोमान् शूरसेनान् देशान् कृत्वा “ वयं लुब्धाः लुब्धकाः
स्वाधाः ” इति सुभाषाः कथयन्त वयान् मत्स्यस्य विषये देसं प्राविशन्
प्रविष्टाः ॥ ३ ॥ चन्विनः क्षुण्णमन्तः बहूनिर्क्षिप्ताः तद्गुणधारिणः विधर्मा
शोभनवर्णरदिताः इमंशुधारिणः ते पांडवाः आसन्, ततः मत्स्यस्य नगरं
प्राप्य राभानं धर्मराजानं कृत्वा द्रौपदीं अब्रवीत् कथयामास ॥ ५ ॥ पश्य
एकपद्यः एकपादपरिमिता मार्गा एकपद्य पदस्य दृश्यन्ते, अवलोक्यन्ते
विभिन्नानि च क्षेत्राणि च दृश्यन्ते, अतः अनेन चिह्नेन व्यक्तं स्पष्टं भवति,
यत्^१ १४८२२२ राज्ञः राजधानी राजनगरी तूरे एव आविष्यति ॥ ६ ॥ अतः

इह एव अपरां राज्ञि वसाम, यतः मे बलवान् पारिभिमः आतः ॥ युधिष्ठिर उवाच- हे मारुत धनंजय अर्जुन! एवं पांचाळी द्रौपदी समुपम्य यद् । इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवस्यामः ? ॥ ७ ॥ नैशम्पायन उवाच- अर्जुनः गजराट् इव तूर्णं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं स्थाप्य अर्जुनः तौ अयतारयत् ॥ ८ ॥ स धर्मराजः कौन्तेयः कुन्तपुत्रः राजधानीं स्थाप्य अर्जुनं अमबोध् । आयुधानि कथं समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेक्ष्यामः ? ॥ ९ ॥ हे काठ ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः, तर्हि अस्य जनस्य समुन्नेनं करिष्यामः अत्र न संशयः ॥ १० ॥ गांधीयं गांधीवनामकं धनुः महाराष्ट्रं अतिदृढं अस्ति लोकैश्च गृणां मनुष्याणां तरुणं विदितं प्रतिदं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विशाते पुनः अस्माभिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं अविश्रुति, यतः कथा नः अतिहातं, तथा अस्माभिः प्रतिज्ञा कृता ॥ १२ ॥

समासाः ।

१ यद्गनिर्लिशः = यद्गः निलिशः यैः ।

२ यद्गोधांगुलित्राणाः = यद्गानि गोधांगुलित्राणानि यैः ।

३ निवृत्तयनयासाः = यनवासात् निवृत्ताः ।

४ सराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।

५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।

६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।

पाठ ४

पंचम गणाचे धातु.

पाचव्या गणाचें विकरणाचें चिन्ह " लु " हें आहे हें चिन्ह धातूला प्रत्ययाच्या पूर्वी लागत असतें या गणाचीं रूपें पुढें दिव्याप्रमाणें होतात—

साध् = साधर्णे

१ लट् = १ साप्नोति, साप्नुत, साप्नुवन्ति । २ साप्नोषि, साप्नुष, साप्नुष । ३ साप्नोमि, साप्नुव, साप्नुम ।

२ लोट् = १ साप्नोतु, साप्नुताम्, साप्नुवन्तु । ३ साप्नुहि, साप्नुतम्, साप्नुत । ३ साप्नवामि, साप्नवाव, साप्नवाम ।

३ लङ् = १ असाप्नोत्, असाप्नुताम्, असाप्नुवन् । २ असाप्नो, असाप्नुतम्, असाप्नुत । ३ असाप्नुवम्, असाप्नुव, असाप्नुम ।

४ धिघिलिङ् = १ साप्नुयात्, साप्नुयाताम्, साप्नुयु । २ साप्नुया, साप्नुयातम्, साप्नुयात । ३ साप्नुयाध्, साप्नुयाव, साप्नुयाम ।

याप्रमाणें या गणाच्या परस्मैपदी धातूचीं रूपें होत असतात उदाहरणार्थ
यद्वा—

१ लट् = (आष् धातु) १ आप्नोति, आप्नुत, आप्नुवन्ति । २ आप्नोषि, आप्नुष आप्नुष । ३ आप्नोमि, आप्नुव, आप्नुम ।

२ लोट् = (राष् धातु) १ राप्नोतु, राप्नुताम्, राप्नुवन्तु । २ राप्नुहि, राप्नुतम्, राप्नुत । ३ राप्नवामि, राप्नवाव, राप्नवाम ।

आता पुढें दिलेल घातु पहा—

पंचम गणाचे घातु.

परस्मैपदी.

आप् = (व्यापणे) आप्नोति । आप । आप्ता । आप्स्यति (॥ उपसर्ग-
पूर्वक) व्याप्नोति । व्याप । व्याप्ता । व्याप्स्यति ।

आर्ध् = (धाढणे) आर्ध्णोति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

तृप् = ('तृप्त' होणे) तृप्नोति । तत्तर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दु = (दुःख देणे) दुनोति । दुदाह । दोता । दोष्यति ।

दृ = (हिंसा करणे) दृणोति । दहार । दर्ता । दरिष्यति ।

राध् = (सिद्ध करणे, पूर्ण करणे) राध्णोति । रराध । राद्धा । राहस्यति ।

शक् = (शक्तिमान् होणे) शक्नोति । शशाक । शक्षा । शक्ष्यति ।

साध् = (साधणे, पूर्ण करणे) साध्णोति । ससाध । साद्धा । सात्स्यति ।

हि = (जाणे, वाढणे) हिनोति । जियाय । हेता । हेप्स्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आप्नोति । शालकः वृक्षस्य फलं न
आप्नोति । स धनं प्राप्नोति ।

२ अहं तत्कर्म कर्तुं न शक्नोमि । त्वं शक्वसि किम् ? यः न शक्नोति
स तत्र ना गच्छतु ।

३ ॥ साधकः साध्यं साधनेन साध्णोति । सर्वेऽपि तथैव साध्नु-
ष्यन्तु ।

४ त्वं कथं तत् शप्नुषि ? स न जराप्नोत् । त्वं राध्णोहि । सः अपि
राध्णोतु ।

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
 गोपु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥
 भृत्यैर्वणिज्यचारं ह पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।
 अद्भ्योऽग्निर्यज्ञतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥
 तेषां सर्वं भगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
 नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥
 क्षमायन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिष शिरसे ।
 यस्य मंत्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥
 स राजा सर्वतश्च भुञ्जिरमभ्वर्यमश्नुते ।
 करिष्यन् प्रभायेत कृतान्येच तु दशयेत् ॥ १६ ॥
 धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।
 गिरिपुष्टमुपाहृत्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥

च महानसं पाकशाळां दद्यात्; गोपु आत्मसमं मित्रं दद्यात् स्वयं एव कृषिं
 व्रजेत् गच्छेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैः परिचारकं वणिज्यचारं व्यवहारं सेवेत्,
 द्विजान् पुत्रैः सेवेत । अद्भ्यः जहान् अग्निं, अश्मनः बाह्यान् क्षत्रं क्षत्रिय-
 अश्मनः प्रस्तराद् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निरक्षत्रियलोहानां तेजः
 यद्यपि सर्वं भगं सर्वतः संचारि वर्तते तथापि स्वासु योनिषु स्वकीयोत्पत्ति-
 स्थानेषु शाम्यति । कुले जाताः अष्टे कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः
 अग्निवत्प्रकाशकः ॥ १४ ॥ क्षमायन्तः क्षमायुक्ताः काष्ठे अग्निः इव यथा
 काष्ठे अग्निः अव्यक्तरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ताः शिरसे भवन्ति ।
 बाह्याः अभ्यन्तराश्च ये पुर्या यथा मन्त्रं विचारं न जानन्ति ॥ १५ ॥ स
 राजा सर्वतश्च भुङ्क्ते सर्वत्र दृष्टिः ऐश्वर्यं प्रभुत्वं चिरं विरक्तान् अश्वेः प्राप्नोति ।
 करिष्यन् कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभायेत, कृत्यानि एव तु कर्माणि
 दशयेत् ॥ १६ ॥ धर्मदामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबन्धीनि कर्माणि पूर्णतया
 कृत्या एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि । गिरिपुष्टं पर्वतमिश्रं उपा-
 रतः, नाहृत्य प्रासादं इदं गच्छन् ॥ १७ ॥ रहोगतः पृथग्नास्थाने गतः ॥ १८ ॥

अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।	
नाऽसुहृत्परमं मंत्रं भारताऽर्हति वेदितुम्	॥ १८ ॥
अपठितो वाऽपि सुहृत् पठितो वाऽप्यनात्मवान् ।	
नाऽपरीक्ष्य महीशालः कुर्यात्सचिवमात्मनः	॥ १९ ॥
अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ।	
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः	॥ २० ॥
धर्मे चाऽर्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।	
गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरनशयम्	- ॥ २१ ॥
अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।	
स तेषां विपरिधंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि	॥ २२ ॥
कर्मणां प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।	
तेषामेवाऽननुष्ठानं पद्यात्तापकरं मतम्	॥ २३ ॥

नि शलाके एकान्ते रहति अरण्ये वा एव विधे स्थाने मंत्रः गुप्तविचारः
विधीयते त्रियते । हे भारत । अतकुलत्पन्न । परमं श्रेष्ठं मंत्रं अमित्रो
असुहृत् वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ १८ ॥ अपठित मन्त्रः वा अपि सुहृत् मित्रं,
पठितो वाऽपि अनात्मवान् नात्मबलरहितः । महीशाल सचिव मंत्रिणं
अपरीक्ष्य परीक्षां न कृत्वा ॥ कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्य हि अर्थलिप्सा अर्थ-
लाभेच्छा तथा मंत्ररक्षणं गुह्यविचारस्य रक्षणे तथा च यस्य पारिषदाः
मन्त्राः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥ २० ॥ स राजा धर्मे च अर्थे
च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति । गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः असंशयं
सिद्धिः भवति ॥ २१ ॥ यः राजा मोहात् अप्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति
करोति, स तेषां कार्याणां विपरिधंशाद् जीविताद् अपि भ्रश्यते ॥ २२ ॥
प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् । तेषां प्रशस्तानां
कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं पद्यात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ यथा

अनर्घोऽस्य यथा वेदाश्च विप्रः श्राद्धमर्हति ।
 एवमधुतपाद्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति
 स्थानवृद्धिस्तयस्य पाद्गुण्यविदितात्मनः ।
 अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप

१४ ॥

॥ १५ ॥

वेदाद् अनर्घोऽस्य विप्रः श्राद्धं न अर्हति । एवं एव अधुतपाद्गुण्यः पाद्गु-
 णानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न नर्हति ॥ १४ ॥ हे नृप ! स्थानवृद्धि-
 क्षयस्य पाद्गुण्यविदितात्मनः पाद्गुण्यज्ञानपुरुषस्य अनवज्ञातशीलस्य
 प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ १५ ॥

समाप्ताः ।

१ अविश्वस्तः = न विश्वस्तः ।

२ गुप्तदारः = गुप्तः दारः यस्य ।

३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य ।

४ सर्वप्रभं = सर्वत्र गच्छति इति ।

५ गिरिपृष्ठं = गिरेः पृष्ठम् ।

६ गूढमंत्रः = गूढः मंत्रः यस्य ।

७ अधुतपाद्गुण्यः = अधुते पाद्गुण्ये येन ।

८ अनवज्ञातशीलः = अनवज्ञानं शीलं यस्य ।

९ पश्चात्ताडकरं = पश्चात्तारं करोति इति ।

१० सुखायहं = सुखं आवहति इति ।

११ अनर्घोऽस्य = न अर्घ्योऽस्य ।

१२ स्थानवृद्धिस्तयस्य = स्थानं च वृद्धिस्तयस्य स्थानवृद्धिस्तयाः
 तेषां ज्ञाता ।

पाठ ७

सप्तम गणाचे घातु.

सातव्या गणार्थे विन्द् " न " हें आढे, हें विन्द् घातूच्या अंतिम स्वराच्या पुढे १ अंतिम व्यंजनाच्या पूर्वी घातूच्या मध्येच लागत असतें. जसें-

हिस (हिसा करणें) हिस + न = हि (न) स = हिनस् + ति = हिनस्ति ।

कृन् = (कापणें) कृन् + न = कृ (न) त् = कृणत् + ति = कृणति ।

पिप् = (चूर्ण करणें)

लट् = १ पिनष्टि, पिष्टः, पिषन्ति । २ पिनासि, पिष्टः, पिष्ट ।

३ पिनधि, पिष्वः पिष्वाः ।

लोट् = १ पिनष्टु, पिष्टाम्, पिषन्तु । २ पिष्टि, पिष्टम्, पिष्ट ।

३ पिनषाणि, पिषाव, पिषाम ।

लङ् = १ अपिनद् अपिष्टाम्, अपिषन् । २ अपिन्द, अपिष्टम्, अपिष्ट ।

३ अपिनयम्, अपिष्व, अपिष्वा ।

विधिलिङ् = १ पिष्यात्, पिष्याताम्, पिष्युः । २ पिष्याः, पिष्याताम्, पिष्यात ।

३ पिष्याम्, पिष्याव, पिष्याम ।

टिस् = (ठार मारणें)

लट् = १ दिनस्ति, टिस्तः, टिमान्ति । २ टिनास्ते, टिस्थः, टिस्थ ।

३ टिनस्मि, टिस्वः, टिस्वः ।

लोट् = १ दिनस्तु, टिस्ताम्, टिसन्तु । २ टिन्धि, टिस्तं, टिस्त ।

३ टिनसानि, टिनसाव, टिनसाम ।

लङ् = १ आदिनत्, आदिस्ताम्, आदिषन् । २ आदिनः, आदिस्ताम्, आदिस्त ।

३ आदिनसम्, आदिस्व, आदिस्व ।

विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्यु । २ हिंस्या, हिंस्यातम्,
हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम् ।

अञ्ज् = (अञ्जन करणे, तेल लावणे)

लट् = १ अनक्ति, अह्क, अञ्जन्ति । २ अनक्षि, अह्क्ष, अह्क्ष ।
३ अनग्मि, अन्त्व, अञ्जम् ।

लोट् = १ अनक्तु, अह्काम्, अञ्जन्तु । २ अह्क्षि अह्क्षम्,
अह्क्ष । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम् ।

लङ् = १ आनक्, आह्काम्, आञ्जन् । आनक्, आह्कम्, आह्क ।
३ आनगाम्, आञ्जव, आञ्जम् ।

विधिलिङ् = १ अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम्, अञ्ज्यु । २ अञ्ज्या,
अञ्ज्यातम् अञ्ज्यात । ३ अञ्ज्याम्, अञ्ज्याव, अञ्ज्याम् ।

सप्तम गणाचे धातु.

परस्मैपदा

अञ्ज् = (अञ्जन करणे, तेल लावणे) अनक्ति । अनञ्ज । अह्क्ता,
अमिता । अनक्तु ।

उन्द् = (भिनने) उनक्ति । उन्दावसार । उन्दिता । उन्दिष्यति ।

छत् = (घापणे) छणक्ति । छर्तते । छर्तिता । छर्तिष्यति ।

पृत् = (स्पर्श करणे) पृणक्ति । पृण्ये । पृचिना । पृचिष्यति ।

भञ्ज् = (तोडणे) भनक्ति । भमञ्ज । भक्ष । भक्षयति ।

घृज् = (हवणे) घृणक्ति । घर्ज । घर्जिता । घर्जिष्यति ।

शिष् = (विशेष होणे) शिनष्टि । शिषेव । शेषा । शेषयति ।

हिंस् = (हिंसा करणे) हिंस्ति । हिंसि । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

पाठ ८

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ इषाध भरण्या ऋरण्यान् पशून् दिनस्ति । एव तत्र किं दिनस्ति ? क्षीग्रय प्रजाः सा दिनस्तु । नहं कदापि न दिनस्ति ।

२ श्रुत्य धान्य विनष्टि । यदा स यत्रेण विनष्टि, तदा क इहोन विष्णात् ?

३ क काष्ठ कृणस्ति ? एवष्टा तत्र किं कृणस्ति ? यदा स तत्र कृणस्ति, तदा एव किं न कृणस्ति ?

४ वायु वृक्षाभनवित । वायुः । सर्वान् वृक्षान् वधञ्च । एव किमर्थं राद् भद्भवति ?

याप्रमाणे वाक्यामये वा धातून् उपयोग करा

। सप्तम गणाच्चे धातुः ।

आत्मनपदी

इन्ध् = (प्रकाशने) इधे । इवाचके । इधिता । इधिष्यते ।

विक् = (विचार करणे) विन्ते । विविदे । वेत्ता । वेरस्यते ।

या धातून् रूप पुढीलप्रमाणे होतात—

इन्ध् = (प्रकाशने)

लट = १ इन्दे, इन्धाते, इन्धते । २ इन्से, इवाने इन्ध्वे ।

३ इन्धे, इन्ध्वहे इन्ध्वहे ।

लोट = १ इन्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । इन्धाम्, इन्धाधाम्, इन्ध-
धाम् । ३ इन्धे, इन्धावहे, इन्धावहे ।

लङ् = १ इन्द, ऐन्धाताम्, ऐन्धते । २ ऐन्धा ऐन्धाधाम्, ।
ऐन्ध्वम् ३ ऐन्धि, ऐन्ध्वहि, ऐन्ध्वहि ।

विधिलिङ् = इधति, इन्धयिताम् इन्धीरन् । २ इन्धीया, इन्धाया-
याम्, इन्धीष्यम् । ३ इन्धीय, इन्धीविहि, इन्धीमाहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अग्निवजः अग्निं हृषते । ते पुरुषाः । अग्निं ऐन्दवर्त ! अहं हृन्धे, त्वं इमस्ते, स हृन्धे ।

२ स विन्दे । राजा विविन्दे । बाळकः वेत्स्यते ।

सातव्या गणाचे येवळ आत्मनेपदी धातु फारच थोडे आहेत म्हणून आता याची उभयपदी धातु देत आहो, ते पाह्या—

सप्तम गणाचे धातु.

१ उभयपदी

धृद् = (चूर्ण करणे) क्षुणति, क्षुन्ते । शुक्षोद, शुक्षुदे । क्षोत्स्यति-ते ।

छिद् = (छेदणे) छिनति, छिन्ते । विच्छेद, विच्छिदे । छेत्ता ।
छेत्स्यति-ते ।

तृद् = (हिंसा करणे, धनादर करणे) तृणति, तृन्ते । ततर्द, ततृदे ।
तर्दिता । तर्दिष्यति-ते ।

भिद् = (भेद करणे) भिनति, भिन्ते । विभेद, विभिधे । भेत्ता ।
भेत्स्यति-ते ।

भुज् = (खाने, भोगणे) भुनक्ति, भुङ्क्ते । भुभोज, भुभुजे । भोक्ता ।
भोक्ष्यति-ते ।

युज् = (जोडणे) युनक्ति, युङ्क्ते । युभोज, युभुजे । योक्ता । योक्ष्यति-ते ।

रिच् = (रिक्त करणे) रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरेच, रिरिचे । रेक्ता ।
रेक्ष्यति-ते ।

रघ् = (प्रतिग्रह करणे) रणति, रन्धे । रघोष, रघ्वे । रोद्धा ।
रोत्स्यति-ते ।

विच् = (भिन्न होणे) विनक्ति, विङ्क्ते । विवेच, विविधे । वेक्ता ।
वेक्ष्यति-ते ।

पाठ ९

धातुंचीं रूपें.

लट् । युज् = (जोडणें)

(परस्मै०) १ युनक्ति युक्कः, युजन्ति । २ युनक्ति, युक्कः, युक्क्य ।
३ युनजि, युज्वः, युजः ।

(आत्मने०) = १ युक्ते, युजाते, युजते । २ युक्ते, युजाथे, युद्महे ।
३ युज्ते, युज्वहे, युज्यमहे ।

लोट् ।

(परस्मै०) = १ युनक्तु, युक्ताम्, युज्यन्तु । २ युक्थि, युक्ताम्, युक्क । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ।

(आत्मने०) = १ युक्ताम्, युज्यताम्, युज्यताम् । २ युक्थ, युज्यायाम्, युक्थम् । ३ युनजे, युनजावहे, युनजामहे ।

लृट् ।

(परस्मै०) = १ अयुनक्, अयुक्ताम्, अयुज्यन्तु । २ अयुनक्, अयुक्कम्, अयुक्क । ३ अयुनजम्, अयुज्व, अयुज्यम् ।

(आत्मने०) = १ अयुक्क, अयुज्यताम्, अयुज्यत । २ अयुक्था, अयुज्यायाम्, अयुक्थम् । ३ अयुज्ति, अयुज्यवहि, अयुज्यमहि ।

विधिलिङ् ।

(परस्मै०) = १ युज्यातम्, युज्याताम्, युज्यतु । २ युज्याः, युज्यातम्, युज्यात । ३ युज्याम्, युज्याव, युज्याम ।

(आत्मने०) = १ युज्जीत, युज्जीयाताम्, युज्जीतु । २ युज्जीथा, युज्जीयायाम्, युज्जीथम् । ३ युज्जीथ, युज्जीवहि, युज्जीमहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं शुण्ठीं क्षुण्णसि किम् ? अहं शुण्ठीं न क्षुण्णसि, परन्तु भान्दं क्षुण्णसि ।

२ कः वृक्षस्य शाखो छिनत्ति ? किमर्थं स पृथं वृक्षान् छिनत्ति ? कः स्वः छेदस्यते ?

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुञ्जन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं भुञ्जते ? बालकैः कदा अन्नं खादितम् ?

४ स तत्र जलं रुणादि । गोपा सर्वानपि पशून् रुधन्ति । मार्गे सैनिकान् कः रोहयति ?

५ योगी स्वीयं मनः परमात्मनि युनक्ति । सः मनः विवक्षया युज्यते ।

(म० भा० उद्योगपर्वं अ० ३८)

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्यवेक्षिणः ।

आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।

भृत्येभ्यो विसृजेद्दधानिकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥

ग्राहणं ग्राहणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।

अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजनमेव च । ॥ २८ ॥

अमोघक्रोधहर्षस्य, अन्यर्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च न स्वार्थः तस्य स्वयं कर्म कृत्वा अन्यवेक्षिणः अन्यवेक्षिणः कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वकीयकोशस्य प्रत्ययः कुर्वतः वसुंधरा वसुधा, धनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥ नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत । भृत्येभ्यः अर्थान् धनानि विसृजेत् दद्यात् । एक एव सर्वहरो सर्वधनहारकः न भवेत् ॥ २७ ॥ ग्राहणः ग्राहणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा च राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥

पाठ १०

(महाभारत उद्योगपर्व अ० ३८)

' न शत्रुर्व्यशमापन्नो मोक्तव्यो बध्यतां गतः ।
 न्यरभून्वा पशुं पासीत बध्यं हन्याद्वले सति ।
 अहतास्त्रि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २९ ॥
 दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु प्राप्तेषु च ।
 नियंतव्यः सदा क्रोधो बृद्धबालातुरेषु च ॥ ३० ॥
 निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
 कीर्तिं च लभते लोके न चाऽनर्थेन युज्यते ॥ ३१ ॥
 प्रसादा निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२ ॥
 न बुद्धिर्धनलाभाय न आद्यमसमृद्धये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥

दास्युः यदि वर्तमानः प्राज्ञः बध्यतां च गतः स कदापि न मोक्तव्यः ।
 तं पश्यं पशुं बले सति स्वकीये बले सति हन्यात् पुनः अन्यथा न न्यक्तुं
 भूयाः पुनः अभिमुखो भूयाः पशुं पासीत आक्रमणं करिष्यति अतः भवन्त्य-
 मेव यशगतः शत्रुः हन्तव्यः ॥ २९ ॥ अहतास्त्रि तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्र-
 मेव भयं जायते ॥ २९ ॥ प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु प्राप्तेषु च बृद्धबालातु-
 रेषु स्थविरः, लङ्करोणिषु च क्रोधः सदा नियंतव्यः न कर्तव्यः ॥ ३० ॥ मूढ-
 सेवितं मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं अर्थहीनं कलहं प्राज्ञः जानी वर्जयेत् । तेन लोके
 कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते, अर्थेन लोगेन च युक्तो भवति ॥ ३१ ॥
 यस्य प्रसादः, भेतोपः निष्कलः कलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः, न
 भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः पण्डं पतिं न इच्छन्ति ॥ ३२ ॥
 केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनलाभाय एव सदा न भवति, तथा आद्यं जडता
 बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये धनलाभाय एव सदा न भवति । लोकपर्यायवृत्तान्तं
 लोकपरलोकव्यवस्थो प्राज्ञः जानी एव जानाति न इतरः अज्ञः ॥ ३३ ॥

विद्याशौलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।	
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते	॥ १४ ॥
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।	
अन्याः क्षिप्रमायान्ति चागुष्टं क्रोधनं तथा	॥ १५ ॥
अविसंवादनं दानं समयस्याऽव्यतिक्रमः ।	
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक्	॥ १६ ॥
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।	
अपि संक्षोणकोशोऽपि लभते परिहारणम्	॥ १७ ॥
धृतिः शमो दमः शौचं कारणं वागनिष्ठुरा ।	
मित्राणां चाऽनभिद्रोहः समैताः समिधः ध्रियः	॥ १८ ॥
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रयः ।	
तादृक् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप	॥ १९ ॥

विद्याशौलवयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शौलवृद्धान्, वयोवृद्धान्, बुद्धिवृद्धान्,
 च धनाभिजातवृद्धान्, धनवृद्धान्, अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान् च, हे
 भारत । मूढः एव नित्यं अवमन्यते, न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते
 ॥ १४ ॥ अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारम् अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, असूयकं,
 निद्रकं, अधार्मिकं, चागुष्टं दुष्टभाषणकर्तारं, तथा क्रोधनं अन्याः क्षिप्रं
 आपान्ति ॥ १५ ॥ अविसंवादं अविवादः, दानं, समयस्य कालस्य च
 अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता प्रयुक्ता च वाक् एतानि कृत्यानि भूतानि
 आवर्तयन्ति समीपं कुर्वन्ति ॥ १६ ॥ अविसंवादकः विवादस्य अवर्ता,
 दक्षः, कृतज्ञः, मतिमान्, कृजुः सरलः, एवं विधः राजा यदि अपि संक्षोण-
 कोशो धनहीनः भवति तथापि, परिहारणं श्रुत्यादिपरिहारं लभते प्राप्नोति
 ॥ १७ ॥ धृतिः धैर्यं, शमः, दमः, शौचं, कारणं करुणा दया, मनिष्ठुरा-
 मधुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः अद्रोहः, एताः सप्त ध्रियः ऐश्वर्यस्य
 समिधः सन्ति ॥ १८ ॥ हे नराधिप ! असंविभागी धनस्य अदाता, दुष्टात्मा,
 कृतघ्नः, निरपत्रयः निकृष्टः, तादृक् एवं विधः नराधिपः लोके वर्जनीयः ॥ १९ ॥

न च रात्रौ सुखं जेतुं ससर्पं इव चेहमनि ।
 यः कौपयति निर्दोषं स दोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ४० ॥
 येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
 सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाऽऽचरेत् ॥ ४१ ॥
 येऽर्थाः स्त्रीषु समाधुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।
 ये चाभ्यर्थे समासक्ताः सर्वे ते सशयं गताः ॥ ४२ ॥

स रात्रौ सुखं न जेतुं ससर्पं सर्पयुक्ते चेहमनि गृहे इव । यः निर्दोषं कौप-
 यति स दोषो अभ्यन्तरं जनं भवति मातयति ॥ ४० ॥ हे भारत । येषु दुष्टेषु
 दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसंबन्धी दोषः स्यात् देवतानां इव तेषां सदा
 प्रसादनं प्रसन्नार्थं आचरेत् ॥ ४१ ॥ यः कदा स्त्रीषु समाधुक्ता यः प्रमत्त-
 पतितेषु च समासक्ता, ये च अभ्यर्थे अभ्यर्थेण सह समासक्त, ते सर्वे भर्थाः
 सशयं गतः तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

समासाः ।

- १ अविसर्वादक = विशेषेण सवादकं विसर्वादकं । न विसर्वादकं
अविसर्वादकं ।
- २ कृतज्ञ = कृतं जानाति इति कृतज्ञः ।
- ३ सक्षीणकोश = सम्बद्धक्षीण सक्षीणः । सक्षीणः कोशः यस्य ॥
सम्भाणकोशः ।
- ४ अनिष्ठुरा = न निष्ठुरा ।
- ५ नगाधिप = नराणां अधिपः ।
- ६ दुष्टात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य ।
- ७ कृतघ्नः = कृतं हन्ति इति कृतघ्नः ।
- ८ निरपन्नः = निर्गता अपन्ना लज्जा यस्मात् ।

पाठ ११

अष्टम गणाचे धातु.

आठव्या गणाच्या धातूंचें चिन्ह " उ ", हें आहे व हें चिन्ह धातु ५ प्रत्यय धाच्यामध्ये लागत असतें असें—

क्षिप् + उ + ति = क्षिणोति (परस्मै०)

क्षिप् + उ + ति = क्षिणुते (आत्मने०)

आठव्या गणात केवळ परस्मैपदी धातु नाहीत व आत्मनेपदी धातु जे आहेत, ते शरच बोंडे आहेत. उभयपदी धातूही काहीं फारसे नाहीत. म्हणून उभयपदी धातूंचीच हपें बनविण्याची रीत पुढें दिनी आहे—

तन् = (विस्तार करणे) उभयपदी धातु.

लट् ।

(परस्मै०) = १ तनोति, तनुत, तन्वन्ति । २ तनांषि, तनुषः, तनुष । ३ तनोमि, तनुव (तन्व.), तनुमः (तन्म) ।

(आत्मने०) = १ तनुते, तन्वेते, तन्वते । २ तनुषे, तन्वाधे, तनुषे । ३ तन्ये, तनुवहे (तन्वहे), तनुमहे (तन्महे) ।

लोट् ।

(परस्मै०) = १ तनोतु, तनुताम्, तन्वन्तु । २ तनु, तनुतम्, तनुत । ३ तनवामि, तन्वाव, तनवाम् ॥

(आत्मने०) = १ तनुतम्, तन्वाताम्, तन्वताम् । २ तनुष्य, तन्पायान्, तनुष्वम् । ३ तन्ये, तनवावहे, तनवामहे ।

लृट् ।

(परस्मै०) = १ अननोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अननो, अतनु-तन्, अतनुत । ३ अतनवम्, अतनुव (अतन्व), आतनुम (अनन्म) ।

(आत्मने०) = १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत । अतनुथाः, अतन्वाथाम्, अतनुष्वम् । २ अतन्वि, अतनुवहि (अतन्वहि), अतनुमहि (अतन्महि) ।

विधिलिङ् ।

(परस्मै०) = १ तनुयावः, तनुयाताम्, तनुयुः । २ तनुयाः, तनुयातम्, तनुयात । ३ तनुयाम्, तनुयाव, तनुयाम ।

(आत्मने०) = १ तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन् । २ तन्वीथाः, तन्वीयाथाम्, तन्वीष्वम् । ३ तन्वीव, तन्वीवहि तन्वीमहि ।
वाचप्रमाणं निरनिराख्या धातून् रूपां वनयिता येतात.

काशीं वचनाचीं घर दोन दोन हपें बनकून दारविलीं आदेत, हीं शेट वाच-
काच्या ध्यानीं आलीच असेल. आतां अष्टम गणाचे उभयपदी धातु पुढें देत
आहें, ते पहा—

अष्टम गणाचे धातु.

उभयपदी.

अण् = (जाणें) ऋणोति, ऋणुते । आनर्ण, आनृणे । अर्णिता । अर्णि-
ष्यति-ते ।

कृ = (करणें) करोति, कुरुते । अकृर, अक्रे । कर्णा । करिष्यति ।

क्षिप् = (हिसा करणें) क्षिणोति, क्षिणुते । चिक्षेण, चिक्षिणे । क्षेणिता ।
क्षेणिष्यति-ते ।

तन् = (विस्तारणें) तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनिता । तनि-
ष्यति ते ।

तृप् = (खाणें) तृणोति, तृणुते । ततर्ष । तर्णिता । तर्णिष्यति-ते ।

सन् = (देणें) मनोति, सनुते । समान, सेने । सनिता । सनिष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स यजं तनुते । धर्माध्यक्षौ धर्मं तन्वाते । बालकाः उपवनक्रीडां
छन्दन्ति ।

२ जदं पठनं करोमि । त्वं किं करोषि ? सः करोतु । त्वं कुरु ।
सः मा करोतु ।

३ सिद्धः वने हस्तिनः क्षिणोति । त्वं किमर्थं क्षिणोषि ? बालः क्षिणोतु,
परंतु प्राज्ञः मा क्षिणोतु ।

याप्रमाणे वाक्ये वनवितां येतात. आतां आरमनेपदाचे धातु पहा—

अष्टम'गणाचे धातु, आत्मनेपदी.

मन् = (विचार करणे, जाणणे) मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते ।

यन् = (याचना करणे) यनुते । यवने । यनिता । यनिष्यते ।

लिट् = १ मनुते, मन्वाते, मन्यते । २ मनुषे, मन्वाथे, मनुष्वे । ३ मन्वे,
मनुवद्दे, मनुमद्दे ।

लोट् = १ मनुताम्, मन्वाताम्, मन्वताम् । २ मनुष्व, मन्वायाम्, मनु-
ष्वम् । ३ मन्वै, मनवायद्दे, मनवामद्दे ।

लृक् = १ अमनुत, अमन्वाताम्, अमन्वत । २ अमनुषाः, अमन्वायाम्,
अमनुष्वम् । ३ अमन्वि, अमनुषद्दि, अमनुमद्दि ।

घिघिलिट् = १ मन्वीत, मन्वायिताम्, मन्वीरन् । २ मन्वीयाः, मन्वी-
यायाम्, मन्वीष्वम् । ३ मन्वीष, मन्वीषद्दि, मन्वीमद्दि ।

अशाच तद्धेने “ यन् ” धातूची रूपेहि वनवाक्याचीं अरतात या धातूच्या
पुत्रीत वाक्यांमध्ये उपयोग करून दाखविला आहे, तो पहा—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यद्य सर्वेऽपि मानवा मनुमद्दे । मूढः मनुष्यं अपि मनुते ।
प्राज्ञस्तु मनुते एव ।

२ याजकः अहं वनुते । कः एव अवनुत ? त भिक्षुः वनुताम् परन्तु
त्वं मा वनुष्व ।

पाठ १२

नवम गणाचे धातु.

नवम गणाचें विकरण.

' ना ' हें नवम गणाचें चिन्ह आहे व तें आठव्या गणाप्रमाणेंच धातूला प्रत्ययाच्या पूर्वी लागत अर्तें. उदाहरणार्थ पहा—

अश्+ना+ति = अश्नाति ।

पुप्+ना+ति = पुष्पाति ।

स्तश्+ना+ति = स्तश्नाति ।

याप्रमाणें या धातूंचीं रूपें होमात. या गणाच्या धातूंचीं रूपें वनविण्याची रीत पुष्कळच सोपी आहे.

घंघ् = (बांधणें)

लट् = १ घप्ताति, घप्तीतः, घप्सि१ । २ घप्तासि, घप्नीयः, घप्नीय ।
३ घप्तामि, घप्नीव, घप्नीमः ।

लोट् = १ घप्तातु, घप्ताताम्, घप्सतु । २ घपान, घप्तीतम्, घप्तीत ।
३ घप्तामि, घप्ताव, घप्ताम ।

लृट् = १ अवघ्नात, अवघ्नीताम्, अवघ्नन् । २ अवघ्नाः, अवघ्नीतम्, अवघ्नीत । ३ अवघ्नाम्, अवघ्नीव, अवघ्नीम ।

विधिलिट् = १ घप्नीयात्, घप्नीयाताम्, घप्नीयुः । २ घप्नीयाः, घप्नीयातम्, घप्नीयात । ३ घप्नीयाम्, घप्नीयाम्, घप्नीयाम ।

या गणाचे काही परस्मैपदी धातु पुढें दिले आहेत. त्यांचीं रूपेंही याच पद्धतीनें बनवावीत.

नवम गणाचे धातु.

परस्मैपदी.

अश् = (भोजन करणें) अश्नाति । अश्नान । अश्नातः । अश्नियति ।

अह् = (जाणें) अर्णाति । अर्णाचकार । अर्णातः । अर्णियति ।

३ [सं. स्व. शि. भा. १६]

कुंश् = (दुखी होनें) कुञ्जाति । कुञ्ज् । कुञ्जिता । कुञ्जिष्यति ।
 क्लिञ्श् = (दुःख भोगनें) क्लिञ्जाति । क्लिञ्ज् । क्लिञ्जिता, क्लिञ्ज् ।
 क्लेशिष्यति ।

क्षुप् = (क्षुब्ध होनें) क्षुब्जाति । क्षुब्धोम । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।
 गृ = (शब्द करनें) गृणाति । अगार । गरिता । गरिष्यति ।
 ग्रथ् = (जोड़नें) ग्रथ्णाति । अग्रन्थ । ग्रंथिता । ग्रंथिष्यति ।
 जृ = (म्हातारा होनें) जृणाति । अजार । जरिता, जरीता । जरिष्यति,
 जरीष्यति ।

द = (फाड़नें) दृणाति । ददार । दरिता । दरिष्यति ।
 नभ् = (हिंसा करनें) नभ्णाति । ननाभ । नमिता । नभिष्यति ।
 नृ = (चेतन जानें) नृणाति । ननार । नरिता । नरिष्यति ।
 पुष् = (पुष्ट होनें) पुष्णाति । पुषोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।
 पृ = (दाननपोषण करनें) पृणाति । पशार । परिता । परिभ्यति ।
 वंष् = (बांधनें) वंष्णाति । वबंध । वन्धा । मन्त्स्यति ।
 भृ = (मिटा करनें, पोषण करनें) भृणाति । बभार । भरिता ।
 भरिष्यति ।

मन्थ् = (घुसड़नें) मन्थ्णाति । ममन्थ । मन्थिता । मन्थिष्यति ।
 मुष् = (बोरी करनें) मुष्णाति । मुमोष । मोषिता । मोषिष्यति ।
 मृद् = (दावनें) मृद्नाति । ममर्द । मर्दिता । मर्दिष्यति ।
 मृ = (हिंसा करनें) मृणाति । अमार । मरिता । मरिष्यति ।
 शृ = (हिंसा करनें) शृणाति । शशार । शरिता । शरिष्यति ।
 भ्रन्थ् = (डिलें करके, आनंदित होनें) भ्रन्थ्णाति । शथन्थ । भ्रंथिता ।
 भ्रथिष्यति ।
 स्तम्भ् = (धारण करनें) स्तम्भ्णाति । तस्तम्भ । स्तम्भिता ।
 स्तम्भिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं जलं भक्षन्ति । सर्वे प्राणिनः जलं भक्षन्ति । बाळकाः प्रथमं भक्षन्ति ।

२ भृत्यः सत्रं किमर्थं विदधाति ? शिष्यः मा विदधातु । शिष्यः न विदधातु ।

३ मालाकारः पुष्पाणां मालाः प्रपन्नाति । एवं किं प्रपन्नाति ? यदा स प्रपन्नाति, तदा स्वमपि प्रपान ।

४ वृद्धेन बाळः पुष्पाति । एवं केन वृद्धेन पुष्पाति ? सर्वे मनुष्यः पुष्पाति ।

५ योऽपि गृहं मित्रा धनं मुष्णाति । कः अपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

६ बायुः मेघे उदकं स्थाप्नाति । हिमकालः वृक्षान् उदकं स्थाप्नाति । एवं नदीजलं स्थापान ।

संधि केलेलीं वाक्ये.

(१) जना मधुरमज्जमभक्षन्ति । सर्वे प्राणिनोऽपि मधुबन्धु । बाळ-
काः प्रथममभक्षन्ति । (२) भृत्यस्तत्र किमर्थं विदधाति ? शिष्यो
मा विदधातु । शिष्यो न विदधातु । (३) मालाकारः पुष्पाणां
माला प्रपन्नाति । (४) बाळो वृद्धेन पुष्पाति । एवं केनापि
पुष्पाति । (५) कोऽपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा
मुष्णातु ।

पाठ १३

नवम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी.

वृ = (सेवन करणे, वरणे) वृणीति । वने । वरिषा । वरिष्यति ।

आत्मनेपदी रूपे.

लट् = १ वृणीति, वृणाते, वृणते । २ वृणीषे, वृणाये, वृणीष्ये । ३ वृणे, वृणीषहे, वृणीमहे ।

लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व, वृणाधाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणे, वृणावहे, वृणामहे ।

लङ् = १ अवृणीत, अवृणीताम्, अवृणत । २ अवृणीषा, अवृणाधाम्, अवृणीध्वम् । ३ अवृणि, अवृणीवहि । अवृणीमहि ।

विधिलिङ् = १ वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् । २ वृणीषा, वृणायायाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ।

संस्कृत धात्र्यानि ।

१ पुरुषः विद्यां जप्त्वा ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहस्थाश्रमाय वृणीते धर्मेण विधिना ।

२ हे शिष्य ! त्वं इदानीं विद्याव्रतस्नातकोऽसि अतः अनुरूपं शिष्ये वृणीष्व ।

३ सर्वा भजाः राजवशासनाय सुयोग्य राजानं वृणते ।

नवम गणाचे धातु.

उभयपदी.

वृ = (दिना करणे) वृणाति, वृणीते ।

व्री = (खरेदी वरणे) व्रीणाति, व्रीणीते । विशाय, विक्रिये । वेता । वेप्यतिने ।

गृह् = (घेर्) गृह्णाति, गृहीते । अग्राह, जगृहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति-ते ।
 ज्ञा = (जानर्) जानाति, जानीते । जज्ञौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति-ते ।
 धू = (कापर्ण) धूनाति, धुनीते । दुधाव, दुधुवे । धोता, धयिता ।
 धोष्यति-ते ।

पू = (पयिन्न करर्ण) पुनाति, पुनीते । पुषाव, पुषुवे । पविता । पवि-
 ष्यति-ते ।

प्री = (संतुष्ट होर्ण) प्रीणाति-प्रीणीते । पिप्राव, पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यति-ते ।

मी = (हिंसा करर्ण) मीमाति, मीमीते । ममौ, मिम्ये । माता ।
 मास्यति-ते ।

यु = (बंधन करर्ण) युनाति, युनीते । युषाव, युयुवे । योता ।
 योष्यति-ते ।

लृ = (कापर्ण) लृणाति, लृनीते । लृलाव, लृलुवे । लविता ।
 लविष्यति-ते ।

वृ = (वरर्ण) वृणाति, वृणीते । वषार, ववे । वरिता । वरिष्यति-ते ।

श्री = (शिजवर्ण) श्रीणाति, श्रीणीते । शिभाव, शिभ्रिये । श्रेता ।
 श्रेष्यति-ते ।

सि = (बांधर्ण) सिनाति, सिनीते । सिषाव, सिष्ये । सेता । सेष्यति-ते ।

स्तृ = (ध्वर्ण) स्तृणाति, स्तृणीते । तस्ताव, तस्तरे ।
 स्तरिता । स्तरिष्यति-ते ।

पाठ १४

उभयपदी धातूंचीं रूपें.

लट्

(परस्मै०) १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति । २ क्रीणासि, क्रीणीषः, क्रीणीथ । ३ क्रीणामि, क्रीणीवः क्रीणीमः ।

(आत्मने०) १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । २ क्रीणीथे, क्रीणाथे, क्रीणीध्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे ।

लोट्

(परस्मै०) १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु ।

२ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत ।

३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम ।

(आत्मने०) १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् ।

२ क्रीणीष्व, क्रीणाथ्वम्, क्रीणीष्वम् ।

३ क्रीणै, क्रीणावहे, क्रीणामहे ।

लङ्

(परस्मै०) १ अक्रीणन्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् ।

२ अक्रीणा, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत ।

३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीमः ।

(आत्मने०) १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत ।

२ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीष्वम् ।

३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ।

विधिलिङ्

(परस्मै०) १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयुः ।

२ क्रीणीथा, क्रीणीयातम्, क्रीणीयात ।

३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयामः ।

(आत्मने०) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीएन् ।

२ क्रीणीयाः, क्रीणीयायाम्, क्रीणीध्वम् ।

३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं धान्यं क्रीणामि, एवं किं क्रीणीषे ? एवं किं नः क्रियसि ? न
अहं पृतं अक्रीणम् ।

२ अहं जानामि, एवं जानासि, स जानातु । अहं न अजानाम् यत् एवं
तत्र पुस्तकं भवति ।

३ अहं ते सौमगत्याये हस्तं भुङ्क्षामि । त्वं अहं गृह्णतु । एवं किं
अदिव्यसि ?

४ वायुः चंपकवनानि भुनाति । एवं वनं किं न भोष्यसि ? ते सर्वे
काष्ठानि भुनक्ति ।

५ स तां भूमिं जलेन पुनक्ति । एवं किं पुनक्ति ? स मंत्रीः कर्णो पुनक्ति ।
महात्मा आशीर्वादैः सर्वान् पुनातु ।

अर्शो वाक्त्रे आता वाक्त्रकानां सहजं वनवितां येतीत ।

सूचना.

आतापर्यंत संस्कृतमधील सर्व घातूचा विचार केला. घातूचीं हर्षे वनविध्याची
असंत छोपी रीत पुढील भागामध्ये दिली जाईल, ती रीत नीट पाहून वाक्त्रकानीं
आपला अभ्यास अधिक वाढवावा. याप्रमाणें अभ्यास केला असेता, वाक्त्रकानीं
पुष्कळच प्रगति संस्कृतमध्ये होईल असेल

समाप्त.

१ चंपकवनं = चंपकानां वनम् ।

२ सौमगत्वं = सौमगस्य भावः ।

पाठ १५

(महाभारत उद्योगपर्व अ० ३९)

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भापसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥
विदुर उवाच ।

धर्तावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमपेक्षते ॥ १० ॥
परापथादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥
सदोषं दर्शने येषां संवासे मुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥
ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रया शठाः ।

धृतराष्ट्र उवाच—। सर्वं प्राज्ञसंमतं- सुज्ञसंमतं भापयतीयुक्तं द्वितिकरं
भापसे, तथापि सुतं पुत्रं त्यक्तुं न- उत्सहे उत्साहं न धारयामि । जतः
साधमेव पुतत्र, यतः धर्मः ततो जयः ॥ ९ ॥ विदुर उवाच— य- शस्तीव
गुणसंपन्नः गुणे, युक्तः विनयान्वितश्च अस्ति सः भूतानां प्राणिनां सुसूक्ष्मं
अत्यल्पमपि उपमर्दं नाशं न अपेक्षते न हृष्यति ॥ १० ॥ परापथादनिरताः
परानिन्दारताः दुष्टाः सततोत्थिता सततज्वाररुद्धा भूत्वा परस्परविरोधे परस्पर-
कलहे यतन्ते प्रयतन्ते तथा च परदुःखोदयेषु परदुःखकारकेषु कर्मसु च प्रय-
तन्ते ॥ ११ ॥ येषां दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते
येषां अर्थादाने घनप्रहणे महान् दोषः, येषां घनस्य प्रदाने च महद्भयं
वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥ ये वै शठाः छळाः निस्त्रया निर्विज्ञाः,
सकामाः कामेन सन्निताः, तथा भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥

युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान् विवर्जयेत् ।

निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नाचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥

या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहर्दे चैव यत्सुखम् ।

यतते चापचादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥

अल्पेऽप्यपहृते मोहात्तत्र शांतिमधिगच्छति ।

साहर्षाः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतारमभिः ॥ १६ ॥

निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ।

यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दुरिदं दोनमातुरम् ॥ १७ ॥

॥ पुत्रपशुभिर्दुर्दि श्रेयश्चाऽऽनृत्यमश्नुते ।

ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

पापा इति विख्याताः ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निंदिताः सन्ति । तैः सह मैत्री कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः तान् नरान् सौहर्दये विवर्जयेत् । सौहार्दे निवर्तमाने नाशगाने जीये जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिर्वृत्तिः सौहर्दे मित्रत्वे च एव यासुखं धर्तते, तत्तु नीचसंगत्या नैव प्राप्नोति । यः अपचादाय निदाकरणाद्यै एव यतते यत्नयान् भवति, क्षये नाशाय एव यत्न आरभते ॥ १५ ॥ या च अल्पे अपि अपहृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शांतिं न वाधिगच्छति प्राप्नोति, साहर्षाः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः अकृतारमभिः हीनात्मभिः सह संगतं मित्रत्वं ॥ १६ ॥ बुद्ध्या विचारयन्त्या निपुण निशम्य पूर्णं विचार्य विद्वान् पुरुषः दूरात् विवर्जयेत् । तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या । यः दुरिदं दोनं मातुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥ न पुत्रपशुभिर्दुर्दि श्रेयः कल्याणस्य आनन्दस्य आनन्दार्थं च अश्नुते प्राप्नोति । ये आत्मनः शुभं इच्छन्ति, तैः ज्ञातयः वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥ यः कुलपृथि च इच्छति, तेन अपि

कुलवृद्धिं च राजेंद्र तस्मात्साधु समाचार ।

श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥

विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।

किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥

प्रसादं कुरुवीराणां पांडवानां विशांपते ।

दीयताम् ग्रामकाः केचित्तेषां कृत्यार्थमीश्वर ॥ २१ ॥

एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।

वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥

मया चापि हितं चाख्यं विद्धि मां त्वद्वितैषिणम् ।

ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ।

सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्मरतर्षभ ॥ २३ ॥

तथैव कर्तव्यं । हे राजभेष्ट ! तस्मात् साधु यथा स्वात् तथा समाचार,
शोभनं माचरणं कुरु । हे राजन् ! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते
कल्याणेन युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतभेष्ट ! विगुणाः गुणहीना
अपि ज्ञातयः स्वज्ञातिपुरुषाः संरक्ष्याः । किं पुनः त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव
प्रसादं एव इच्छन्तः ते गुणवन्तः ज्ञातयः रक्षणीया इति वक्तव्यम् ॥ २० ॥
हे विशांपते ! प्रजानां पाळक ! वीराणां पांडवानां उपरि प्रसादं कुरु । हे
ईश्वर ! राजन् ! तेषां कृत्यार्थं किंचित् ग्रामकाः ग्रामाः दीयताम् ॥ २१ ॥ हे
नराधिप ! एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति । हे तात ! त्वया वृद्धेन हि
पुत्राणां शासनं कार्यम् ॥ २२ ॥ मया च अपि हितं चाख्यम् । मां त्वद्वितै-
षिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि । हे तात ! शुभार्थिना शुभं
इच्छता पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः । हे भरतर्षभ !
ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सहभोजनानि सुखानि सुखकारकाणि भवन्ति ॥ २३ ॥

पाठ १६

रामायणम् ।

एवं विलपन्ती सीता तदा वृक्षगणं गृध्रं ददौ । सा सीता तदा तं
गृध्रमुद्दीक्ष्य समाकन्दच्च महता शब्देन । “ वक्ष्य माम्, रावणस्य वशं
गताऽस्मि, ददौ मां, अनाभवत् द्वियमाणाम् ” इति ।

जदायुस्तु वृक्षगणं भुत्वा, दृष्ट्वा च तां राक्षसेन द्वियमाणां,
व्याजहार— “ राक्षसायम् । नार्हति निर्दिष्टं कर्म कर्तुम् । धीरो
मैवं कर्म समाप्तेषु येन तं परो विगर्हयेत् । यथाऽऽत्मनो दास-
त्वाया परेषामपि रक्षया एव । नतं तु वृद्धः । त्वं तु युवा क्वचिन्मम शत्रु-
किं तु सीतामादाय कुशली नैव गमिष्यसि । ” इति ।

एवमुक्ती रावणो जमर्पणशीलः पतंगेन्द्र गृध्रं जदायुं अभिदु-
द्राव दातोद्गतयोर्ममयोरेव तयोस्तत्र तुमुकः संप्रदातो वसूष
जदायुस्तु तदा तुडेन रावणस्य दश बाहुनतिक्रम्य तं गद्वत्त एवामीदोऽपि
सीतां तत्रोत्सृज्य क्रोधात् मुष्टिर्मां चरणाभ्यां गृध्रराजमपोधयत् । सद्गतेन
सह्य पक्षौ पादौ चाऽऽस्तिनत् । तदाऽप्यौ जदायुः भरण्यां पपात् ।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता शून्यं विललाप । रावणस्तु तं,
क्रोशन्तीं वेशेषु जग्राह । तदा सर्वे जगत् अन्धेनं समसा व्यासन् । सत्तगज
इव ॥ दशाननस्यामादाय सार्धं प्रस्थितः । तदा तस्याः शरीरात् पुष्पमाला-
व्युता धरिणीतले पपात् । तस्याश्चरणाच्च रत्नभूषितं नूपुरं कंठाद्वारचक्यं
च ब्रष्टम् । एवं रावणेन द्वियमाणां सीतायां दिवाकरः प्रभारहितो यभूव ।
यत्र रावण पीतां पवित्रतां हरति तत्र चर्मो नास्ति, कुक्कः सत्यं, भार्गवं नपि
न इति सर्वाण्यपि भूतानि पर्वदेवयत् ।

शब्दार्थ-वृक्षगणं = वृक्षावरं बसलेला. समाकन्दत् = मोरटली.
व्याजहार = बोळज. कुशली = सुखाल. जमर्पणशीलः = रणवि.
अभिदुद्राव = धावला. तुडं = तोंड. निरीक्ष्य = पाहून.

एवं विलपन्तं छद्मणेन राममब्रवीत्—“ क एष शोकः ? संस्तंभ राम । सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि गच्छन् । स्थानं तावदुभयं पापस्य । सीता ततो ह्रास्यति निधनं वा गमिष्यति । भार्यपुत्र । उरसाहं धर्षय । नास्त्युत्साहात्परमं बलम् । सोऽसाहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभं वर्तते । ” इति ।

एवं छद्मणेन संबोधितो रामस्त्वत्तदा शोकं धैर्यमुपागमत् । अतिक्रम्य ततः पयोऽक्षयमूकपर्वतस्य समीपं रामछद्मणेन प्राप्यौ वानरानां वनस्यानां अभिप्रेतं च दृष्टौ ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शक्तितोऽभवत् । शोकितं च तं वाक्यकोविदो हनूमानुवाच । “ स्वजतामेष संभ्रम । मलयोऽयं गिरीवरः । नेह भवं वाञ्छिनः ” इति । सुग्रीवस्तुवाच—“ कस्य न स्याद्गम्यते पुरुषोत्तमौ दीर्घ-
बाहू दीर्यवत्तरौ वीरौ दृष्ट्वा ? शंके वाकिप्रहितानेवैतौ भवत । नाऽत्र विश्वासः संशयश्च । जानीहि भद्र ! एतौ शुदात्मानौ वा अन्यथेति । ”

एवं समादिष्टौ हनूमान् अक्षयमूकात्पुप्सुवे वनं रामछद्मणेन गच्छाम् । हनूमान् मिथुरूपेण तत्र गतो विनीतवदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमु-
वाच—“ राजर्षिप्रातिमौ तापसौ कथं प्राप्यौ जमुं देशम् ? सुग्रीवनामको हि वानरराजो धर्मात्मा विनिकृष्टो भ्रात्रा तु सितोऽत्र तिष्ठति । तेन महात्मनाऽहं प्रेषितो हनूमाञ्जाम वानरोऽसि । स हि पुत्राभ्यां सख्यमिच्छति । तस्य सुग्री-
वस्य मां सचिवं जानीतम् । कामगं कामचारी चाऽसि । केवलं सुग्रीवमित्र-
करणात् अक्षयमूकपर्वतादिह प्राप्तोऽसि । नान्यत् किञ्चित् कर्तव्यमास्ति । ”

पाठ १८

रामायणम् ।

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्- “ सावित्रीऽयं वानरेन्द्रस्य, ममान्ति-
कमागतोऽस्ति । अनेन दृष्टं न्याकरणमपि पठितमिति दृश्यते । यतः न्याह-
रताऽनेन किंचिदपि नापशिष्टतम् । ” एवमुक्तो लक्ष्मणो हनूमन्तमब्रवीत्-
“ विदिता हि शुभाः सुप्रसिद्धाः, तमेव त्वयं मार्गावः । यस्मिन्निवचनाद्
ब्रवीषि तत्कारिण्यावः । ” इति ।

तच्छ्रुत्वा हनूमाणप्रस्थ- “ किमर्थं रामः सानुग्रो चोर्ध्वं घनमागतः । ”
इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि घृष्टातः तस्मै निवेदिता । उवाच
च - “ यस्य प्रसादेन सर्वो हमाः प्रजाः प्रसादयेयुः, स एव रामः शरण्य-
स्य वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य प्रसादमधिक्यं भवे ” इति । करुणमेवं हुवाणं
सौमित्रं हनूमान्प्रबुवाच । “ दिष्टया वानरेन्द्रेणैतत्ता दृष्टव्या जितक्रोधा
बुद्धिर्मेवो जितेन्द्रियः वीराश्च दर्शनमागतः । सोऽयं सुग्रीवो बालिना राज्या-
दिभ्यः कृतपैरथ । कृतदारथ भ्रात्रा वने तस्यो विनिकृत्य चृष्टं युवयोः
सहाय्यं करिष्यति इति ” । हनूमांस्ततो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं लारीप-
यामास, कृष्यमूकपर्वतान्मलयगिरिं गत्वा कपिशाजाय सुग्रीवाय रामलक्ष्मणा-
वागतौ इति निवेदयामास ।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राघवमुवाच- “ एष ब्रह्मारितो बाहुर्विदो रोचते मे
तत्कर्मम् । अल्पतां ध्रुवा मर्यादा ” इति । उभौ ततो हस्तौ संपीड्य क्षीप्यमा-
नमग्निं प्रदक्षिणीचक्रतुः ययस्यत्वं घोषाज्जगतुः । सुग्रीवमनसौ च कपि-
राघवौ तदाऽन्योन्यमभिबीक्षन्तौ कूर्तिं नाऽभिगतौ । सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो
राममुवाच- “ हृष्टो मी त्वं वयस्यः । पुत्रं नो सुखं दुःखं च । विदितो हि मे
पुत्रान्तः सर्वस्वताम्नादभूमतो मंत्रिवरात् । हे राम ! जहं तव भाव्यां
अचिरादेवानयिष्यामि । येन दुःखादियोगजान्मुक्तो मविष्यति । अनुमाना-
ज्जानामि च द्वियमाणां सीता मया दृष्टेति । तथैव स्वकीयं उत्तरीयं शोम-

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

सप्तदशो भागः ।

पाठ १

वर्तमानकाल (लट्)

आतांपर्यन्त जितका अभ्यास झाला आहे, त्याच्या योगाने वढाही गणांचीं मान, भूत व भविष्यकालांतील क्रियापदांचीं रूपे वाचकांना बनविता येऊं गेलीं आहेत. तथापि तींच रूपे विशेष सोप्या रीतीनें कशीं बनवितां येतात, तें ठिकाणीं आतां सांगायलाचें आहे. घातूचे दहा गण केले आहेत व प्रत्येक तूचीं वर्तमानकाळ (लट्) वगैरे दहा रूपे होत असतात. हीं मोष्ट वाचकांना होत आहेत. या लट् आदि दहा लकारांपैकी ज्या लकारांना गणांचीं चिन्हे गतांत, तो लकार हे आहेत—

१ लट् (वर्तमान)

बोधति ।

२ लोट् (आशार्थ)

बोधतु ।

३ लृट् (अनयतन भूतकाळ)

अबोधत् ।

४ (विधि) लिट् (विध्यर्थ)

बोधेत् ।

याकींच्या सहा लकारांचा गणांचीं फरसा सम्यन्ध येत नाहीं. अर्थात् बहुत-
लि वाकींच्या सर्व लकारांचीं रूपे सर्वही गणांच्या धातूंचीं सारणींच होत अस-
त. उदाहरणार्थ पहा—

५ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत)	बुबोध ।
६ लुट् (अनद्यतन भविष्य)	बोधिता ।
७ लृट् (भविष्य काल)	बोधिष्यति ।
८ लेट् (वैदिक)	
आशीर्लिङ् (आशीर्वादार्थ)	• बुध्यात् ।
९ लुट् (भूतकाल)	अबुधत् ।
१० लृट् (हेतुहेतुमद्भावात्)	अबोधिष्यत् ।

आशीर्लिङ् याचा पूर्वी सांगितलेल्या “ विधिलिङ् ” ची सम्बन्ध आहे व लेट्ची रूपे केवळ वेदामध्येच येत असतात म्हणून त्याची रूपे येथे घनवून दाखविली नाहीत वेदामध्ये त्याची रूपे येतात तीच वाचकांनी पुढे पहावीत, म्हणून या ‘लेट्’ ची रूपे वनविषयाची रीत येथे समग्रपणे काही आवश्यकता नाही

१ लट्, २ लोट्, ३ लृट् व ४ विधिलिङ् याच चार लकारांना गणांची चिन्हे लागतात, व यांची सहा लकारांच्या रुपांचा गणचिन्हाशी काहीएक सम्बन्ध नसतो, ही गोष्ट वाचकांनी येथे विशेषत लक्षात ठेवावी ही एवढी एक गोष्ट लक्षात राहिल्याने रूपे वनविषयाचा पुष्कळच जास कमी होईल आता वर्तमानकाळाचे प्रत्यय पहा—

वर्तमानकाळाचे परस्मैपदी प्रत्यय.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्रथम पुरुष ति	तः	अन्ति
२ मध्यम ,, -सि	थ	थ
३ उत्तम , आमि	आथ	आम

हे प्रत्यय सर्व गणांच्या परस्मैपदी वर्तमानकाळाच्या रुपांकरिता सारखेच आहेत उदाहरणार्थ पुढील ध्यातातील रूप पहा—

पाठ २

युष् धातु=	योध-ति	योध-तः	योधान्ति ।
	योध-सि	योध-थ-	योध-थ ।
	योधामि	योधावः	योधामः ।

अशास्त्र सन्देशे प्रत्येक गणाय धातुना गणार्थे चिन्ह लावून त्यापुढे वरील प्रत्यय लावले असता, त्या धातूची वर्तमानकाळाची रूपे बनतात. हा एवढा एक नियम लक्षात ठेवला असता प्रत्येक धातूच्या वर्तमानकाळाची रूपे पाचराना सहज बनविता येतील. उदाहरणार्थ पहा—

१ प्रथम गण (गणचिन्ह झ) = भू (भव) = होणे

१ भवति, भवतः, भवन्ति । २ भवसि, भवथ, भवथ । ३ भवामि, भवावः, भवामः ।

२ द्वितीय गण (गणचिन्ह बाही नाही) पा = रक्षण करणे

१ पाति, पातः, पान्ति । २ पासि, पाथः, पाथ । ३ पामि, पावः, पामः ।

३ तृतीय गण (गणचिन्ह बाही नाही, परन्तु धातूच्या प्रथम अक्षराचे द्वित्व होते) दा = देणे

१ ददाति, ददातः, ददन्ति । २ ददासि, ददथ, ददथ । ३ ददामि, ददावः, ददामः ।

४ चतुर्थ गण (गणचिन्ह य) कुष् = क्रोध करणे

१ कुप्यति, कुप्यतः, कुप्यन्ति । २ कुप्यसि, कुप्यथ, कुप्यथ । ३ कुप्यामि, कुप्यावः, कुप्यामः ।

५ पंचम गण (गणचिन्ह लु) सु = रस काढणे

१ सुनोति, सुनुतः, सुन्वन्ति । २ सुनोषि, सुनुथ, सुनुथ । ३ सुनोमि, सुनुवः, सुनुवः ।

६ पष्ठ गण (गणचिन्ह छ) चल् = चालणे.

१ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलयः, चलय । ३ चलामि, चलावः, चलामः ।

७ सप्तम गण (गणचिन्ह न) हँ चिन्ह धातूच्या मध्ये शिरते-
हिंस् = हिसा करणे.

१ हिनसि, हिंसः, हिंसन्ति । २ हिनस्मि, हिंस्यः, हिंस्य । ३ हिनसि,
हिंस, हिंस. ।

७ अष्टम गण (गणचिन्ह उ) तन् = पसरणे.

१ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुयः, तनुय । ३ तनोमि
तनुवः, तनुमः ।

९ नवम गण (गणचिन्ह ना) बंध् = बांधणे.

१ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीयः, बध्नीय । ३ बध्नामि,
बध्नीवः, बध्नीमः ।

१० दशम गण (गणचिन्ह अय) चोर = चोरणे.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयामि । २ चोरयसि, चोरययः, चोरयय ।
३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ।

पहा. या युक्तीने वाचराना सर्व गणाच्या धातूंची वर्तमानराळाची परस्मैपदी
रूपे सहज बनविता येतील. सर्व धातूंना एकच प्रत्यय आहेत. एक पत्रक काय
तो गणचिन्हामध्ये आहे. याप्रमाणे वाचकांनी या सोप्या पद्धतीने निरानेराळ्या
धातूंची रूपे बनवावीत.

संस्कृत-वाक्यानि ।

स गच्छयति तदहं बोधामि । यद्भवति तद्भवतु । ईश्वरः सकलं जगत्पा-
ति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति । यः पुरुषः कृष्यति ॥ कथं
मनसः शांतिं लभेत् ? अग्निजः यज्ञे सोमं सुन्वन्ति । त्वं कुत्र चलसि ?
व्याघ्रः जग्नं हिनसि । त्वं तत्र किं तनोषि ? राक्षसा तमहं बध्नामि ।
चोरः धनं चोरयति ।

पाठ ३

वर्तमानकालाचे आत्मनेपदा प्रत्यय.

पहिल्या प्रख्यांत वर्तमानकालाचे परस्मैपदा प्रत्यय रांगितले व आतां या अख्यांत आत्मनेपदाचे प्रत्यय सांगायचे आहेत—

(१)

वर्तमानकाल आत्मनेपद.

(प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ आणि दशम गण)

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्रथम पुरुष	...ते	...इते	...अस्ते
१ मध्यम ,,	...से	...इधे	...अधे
३ उत्तम ,,	...ई	...आवहे	...आमहे

हे प्रत्यय पूर्वीप्रमाणेच धातूंना लागतात व आत्मनेपदाचीं रूपे तयार होतात. प्रथम धातू, त्याच्यापुढें ह्या धातूच्या गणाचें चिन्ह व त्याच्यापुढें वरील प्रत्यय लागतात आणि मग आत्मनेपदाचें रूप तयार होतें. जसे—

प्रथम गण (गणचिन्ह अ)

१ नी (नय्) नेजे-१ नय-ते, नये-ते, नय-न्ते । २ नय-से, नये-धे, नय-ध्वे । ३ नये, नया-वहे, नया-महे ।

चतुर्थ गण (चिन्ह य)

४ युष् = छड्जे-१ युष्यते, युष्येते, युष्यन्ते । २ युष्यसे, युष्येधे, युष्यध्वे । ३ युष्ये, युष्यावहे, युष्यामहे ।

षष्ठ गण (चिन्ह व)

६ क्षिप् = वेकजे-१ क्षिपते, क्षिपेते, क्षिपन्ते । २ क्षिपसे, क्षिपेधे, क्षिपध्वे । ३ क्षिपे, क्षिपावहे, क्षिपामहे ।

दशम गण (चिन्ह अथ)

१० चूर्ण = चूर्ण करणे = १ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयसे, चूर्णयध्वे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ।

याप्रमाणें या चार गणांच्या धातूंचीं रूपं होतात. बाकीच्या सहा गणाना अपूर्णा द्वितीय, तृतीय, पंचम, सप्तम, अष्टम व नवम गणांच्या धातूंना पुढील प्रत्यय लावावयाचे असतात—

वर्तमानकाल, आरम्भनेपदी प्रत्यय.

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्रथम पुरुष	...ते	...आसे	...असे
२ मध्यम ,,	...से	...आये	...ध्वे
३ उत्तम ,,	...ए	...धहे	...महे

प्रथम सांगितलेल्या प्रत्ययामध्ये व या प्रत्ययामध्ये थोडासाच फरक आहे. पूर्व्याच्या प्रत्ययांतील “ ह ” वाराच्याऐवजी या ठिकाणी “ आ ” आहे व आगळीही थोडासा फरक आहे. हे प्रत्यय द्वितीय गणाच्या पुढील सर्व गणाना फारच उपयोगी आहेत, जसे—

द्वितीय गण (चिन्ह नाही.)

१ आस् = वगणें-१ आसे, आसाते, आसने । २ आसे, आसाये, आस्ये ।
३ आसे, आस्यहे, आस्यहे ।

तृतीय गण (चिन्ह-धातूच्या पाहिल्या अक्षराचें द्वित्व होतें)

१ धा = धारण करणें-१ धत्ते, दधाते, दधते । २ धत्से, दधाते, दधध्वे ।
३ दधे, दधहे, दध्यहे ।

पंचम गण (चिन्ह जु)

५ अश् = व्यापणें-१ अश्नुते, अश्नुराते, अश्नुवते । २ अश्नुपे, अश्नुवाये, अश्नुध्वे । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे ।

सप्तम गण (चिन्ह न)

७ युज् = जोड़ने । - १ युज्ते, युज्जाते, युज्जते । २ युज्से, युज्जाये, युज्जये । ३ युज्ने, युज्जहे, युज्जाहे ।

अष्टम गण (चिन्ह उ)

८ कृ = करने - १ कुरुते, कुरुति, कुरीते । २ कुरपे, कुर्याये, कुरुष्वे । ३ कुर्ये, कुर्यहे, कुर्यहे ।

नवम गण (चिन्ह ना)

९ क्री = विक्री करणे - १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । २ क्रीणीये, क्रीणाये, क्रीणीष्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीषहे, क्रीणीमहे ।

पहिल्या, चौथ्या, सहाय्या व दहाव्या गणाच्या धातूंच्या प्रत्ययामध्ये एकाचकात दोठे दोठे समानता आहे, दोठे विपमता आहे व बारीक्या सहा गणांच्या प्रत्ययामध्येही दोठे दोठे समता आहे व कांठे विपमता आहे, हे पाचकांनी न ट पहावे. ही गोष्ट एवढा लाना नीट समजली, म्हणजे पर्यायवाक्याची परस्मै व आत्मनेपदाची हवे वनविषयाचे काम लोकां विळकुल अवयव वाटणार नाही

संस्कृत-वाक्यानि ।

सैनिकाः समरभूमीं शस्त्राणि वयम्ने । त्वं तत्र जलं वयामहे । राजा किमर्थमेवं कुरुते ? अहं कदापि न कुष्ये । स जले वस्तरान् क्षिपते । त्वं नृमो किं क्षिपते ? ■ वैद्यः काष्ठानि भेषजार्थं कूर्णयते । स तत्राऽऽस्ते । वयं जलाऽऽमहे । त्वं बहुमूल्यं ऊर्णाविभ्रं धत्से । नात्मा परितः धत्ते । ईशः सर्वत्राऽऽश्रुते । योगी मनः युज्ते । अहं मनः युज्ने । कर्मकारः कर्म कुरुते । इदानीमहं न किमपि कुर्ये । स घनेन घाम्नां कोणीते ।

पाठ ४

(लोट्) आज्ञार्थ.

पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणाच्या परस्मैपदी धातूंची आज्ञार्थ (लोट्) ची रूपे करावयाची असतील, तर त्याकरता पुढील प्रत्ययांचा उपयोग करावा—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र० पु०	-तु	-ताम्	-अस्तु
२ म० पु०	-०	-तम्	-त
३ उ० पु०	-आनि	-आव	-आम

धातु, गणाचे चिन्ह व हे प्रत्यय मिळून बरील वार गणाच्या आज्ञार्थाची परस्मैपदी रूपे होतात उदाहरणार्थ पाह्या—

प्रथम गण (चिन्ह अ)

नी = (नय) नेने - १ नयतु, नयताम्, नयन्तु । २ नय, नयतम्, नयत । ३ नयानि, नयाव, नयाम ।

चतुर्थ गण (चिन्ह व)

तृप् = स्रष्टृ होणे - १ तृप्सु, तृप्सताम्, तृप्सन्तु । २ तृप्स, तृप्सतम्, तृप्सत । ३ तृप्सानि, तृप्साव, तृप्साम ।

षष्ठ गण (चिन्ह झ)

चलृ = चलणे - १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

दशम गण (चिन्ह य)

तड् = ताडणे वरणे - १ ताडयतु, ताडयताम्, ताडयन्तु । २ ताडय, ताडयतम्, ताडयत । ३ ताडयानि, ताडयाव, ताडयाम ।

माप्रमाणे पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणांचीं आक्षेपांचीं परस्परदी रूपे होतात. आतां बाकीच्या सहा गणांचे आक्षेपांचे प्रत्यय वहा—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र० पु०	-तु	-ताम्	-वन्तु
२ द्वि० पु०	-दि	-तम्	-त
३ तृ० पु०	-आनि	-आथ	-आम

१. द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनामध्ये जेथे पूर्वी कांहींच प्रत्यय नव्हता, तेथे 'हि' प्रत्यय या ठिकाणी आहे, एवढाच अर्थ तो पूर्वीच्या प्रत्ययात व या प्रत्ययांचे मोड आहे. बाकीचे प्रत्यय पूर्वीप्रमाणेच आहेत. आतां हे प्रत्यय लावून होणारी रूपे पहा—

द्वितीय गण (बिन्दू नाही)

अद् = खालें - १ अत्तु, अत्ताम्, अवन्तु । २ अदि, अतम्, अत ।
३ अदानि, अदाव, अदाम ।

तृतीय गण (पहिल्या अक्षराचे द्वित्व)

दा = देणें - १ ददातु, दताम्, ददन्तु । २ देदि, दतम्, दत ।
३ ददानि, ददाव, ददाम ।

पंचम गण (नु)

साध् = सिद्ध करणें - १ साध्नुतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुदि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नुवनि, साध्नुवाव, साध्नुवाम ।

सप्तम गण (नु)

युज् = जोडणें - १ युज्नुतु, युज्नुताम्, युज्नुवन्तु । २ युज्नुधि, युज्नुतम्, युज्नुत । ३ युज्नुजनि, युज्नुजाव, युज्नुजाम ।

अष्टम गण (उ)

कृ = करणें - १ कर्तुतु, कर्तुताम्, कर्तुवन्तु । २ कुरु, कुरुताम्, कुरुत ।
३ कर्तुवनि, कर्तुवाव, कर्तुवाम ।

(नियम - “ उ ” वाराच्या पुढे येणाऱ्या “ हि ” प्रत्ययाचा लोप होतो. या नियमाला अनुसरून “ कुरुहि ” असे रूप झाले नाही तर ते “ कुरु ” असेच झाले)

नवम गण (ना)

क्री = विवृत्य करणे - १ क्रीणानु, क्रीणीताम्, क्रीणंतु । २ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत । ३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम ।

याप्रमाणे दहाही गणांची आज्ञार्थांचीं रूपे बनतात आता आत्मनेपदाचीं आज्ञार्थांचीं रूपे बनविण्याची रीत पाहा—

आज्ञार्थांचे आत्मनेपदी प्रत्यय

१	-ताम्	-इताम्	-अस्ताम्
२	-स्य	-इयाम्	-व्यम्
३	-षे	-आश्वहे	-आमहे

पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणांच्या आत्मनेपदी घातूंकारिता हे प्रत्यय आहेत आता यांपासून होणारीं रूपे पाहा—

प्रथम गण (अ)

शुष् (जाणणे) - १ ओशताम्, ओषेताम्, ओषन्ताम् ।
२ ओषस्व, ओषेधाम्, ओषध्वम् ।
३ ओषे, ओषानहे, ओषामहे ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणे) - १ शुच्छताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् ।
२ शुच्यस्व, शुच्येधाम्, शुच्यध्वम् ।
३ शुच्ये, शुच्यानहे, शुच्यामहे ।

पाठ ५

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेरणें) - १ क्षिपताम्, क्षिपेताम्, क्षिपन्ताम् । २ क्षिपस्व, क्षिपेधाम्, क्षिपध्वम् । ३ क्षिपै, क्षिपावहे, क्षिपामहे ।

आकीर्त्या गणाना, आक्षार्षाचीं आत्मनेपदी रूपे करणवाचीं असतांना, पुढील प्रत्यय लागतात—

	एक०	द्वि०	बहु०
१	-ताम्	-माताम्	-अताम्
२	-स्व	-आथाम्	-ध्यम्
३	-ये	-आवहे	-आमहे

१. पूर्वोक्त्या प्रत्ययात न या प्रत्ययात परक इतहाच आहे कीं, पूर्वोक्त्या प्रत्यया-
मध्ये ज्या ठिकाणी “ इ ” आहे, तेथे या ठिकाणी “ आ ” आहे न
“ अन्ताम् ” प्रत्ययाच्या ठिकाणी “ अताम् ” प्रत्यय आहे. हाथ काय तो परक
आहे. आता याचीं रूपे पहा—

द्वितीय गण (०)

ईह = (स्तुति करणें) - १ ईहाम्, ईहाताम्, ईहताम् । २ ईहिय, ईहाभाम्, ईहध्वम् । ३ ईहै, ईहारहे, ईहामहे ।

तृतीय गण (धातूच्या पहिल्या अक्षराजें द्वित्व)

भृ = (भरणें) - १ भिभृताम्, भिभ्रताम्, भिभ्रताम् । २ भिमृय, भिभ्राभाम्, भिमृध्वम् । ३ भिगरी भिमरावहे, भिमरामहे ।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काढणें) - १ सुनुताम्, सुन्वाताम्, सुन्वताम् । २ सुनुय, सुन्वाभाम्, सुनुध्वम् । ३ सुनयै, सुनवावहे, सुनवामहे ।

सप्तम गण (न)

इध् = (जळणें) - १ इधाम्, इधाताम्, इधताम् । २ इध्न्व, इधाभाम्, इध्वम् । ३ इधयै, इधवावहे, इधवामहे ।

सप्तम गण (उ)

कृ = (कर्णे) - १ कृस्ताम्, कृताम्, कृत्याम् । २ कृष्य, कृष्याम्, कृष्यम् । ३ कर्त्तु, कर्त्तव्य, कर्त्तव्यम् ।

अष्टम गण (ज्ञ)

क्री = (क्रीणे) - १ क्रीणीताम्, क्रीणीताम्, क्रीणीताम् । २ क्रीणीष्य, क्रीणीष्याम्, क्रीणीष्यम् । ३ क्रीणै, क्रीणीष्य, क्रीणीष्यम् ।

याप्रमाणे भाषायां चोपे वनतात, फक्त प्रलय जरी लक्ष्यात राहिले, तरी-
मुद्रा रूपे ओळखता येतात

संस्कृत-वाक्यानि ।

पक्षिणः पत्राणि नयन्तु । एवं जनेनाज्ञेन तुष्य । सर्वेऽपि अस्मैव शीघ्रं
चलन्तु । अहं चलामि किम् ? तं विद्वान् न वादय, परन्तु तं ज्ञानं अमुनैव
वादय ।

अत्रत्याः सर्वेऽपि मानवाः यद्यदोचते तत्तदस्मदन्तु । एवं किमपि मा
अदि । यः धनं याचकेभ्यो ददाति, स ददातु । एवं मह्यं वस्त्रं देहि । अहं तुभ्यं
किं ददामि ?

योषी मनः तत्र युनक्तु । स्वमपि तथैव स्वकीयं मनः युद्धि । सर्वे
छात्राः स्वकीयबलवृद्ध्यर्थं व्यायामं कुर्वन्तु । त्वं तु साध्यात् यथा स
व्यायामं करोति, तथैव कुरु ।

यदहं वदामि तत्त्वं श्रोतव्यं । सोऽपि श्रोतव्यम् । एवं ह्येवं ज्ञानं
ईदृक् । सर्वे सिष्यः स्वकीयानि चक्षुः शिष्याम् । एवं यज्ञे सोमं
मुनुष्य । अग्निं त्वं इन्तु ।

पाठ ६

(लङ्) अनद्यतन भूत (अपूर्ण भूत)

परस्मैपदाचे प्रत्यय.

	एक०	द्वि०	बहु०
१	...त	...ताम्	...वन्
२	...स्व	...तम्	...त
३	...अम्	...व	...म

(लङ्) अनद्यतन भूताचीं रूपे बनवितेवेळीं धातूच्या पूर्वी " अ " लागतो.
प्रथम गण (अ)

नी = (नृ) नेणे. १ अनयत्, अनयताम्, अनयन् । २ अनयः, अनयतम्, अनयत । ३ अनयम्, अनयाव, अनयाम ।

द्वितीय गण (०)

श्या = (श्रागणे) - १ अश्यात्, अश्याताम्, अश्यन् (अश्रुः) ।
२ अश्याः, अश्यातम्, अश्यात । ३ अश्याम्, अश्याव, अश्याम ।

तृतीय गण (द्विर्य)

दा = देणे - १ अददात्, अददाताम्, अददुः । २ अददाः, अददात्, अददा । ३ अददाम, अददाव, अददाम ।

चतुर्थ गण (य)

कुप् = (कृगावणे) - १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यन् । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ।

पंचम गण (नु)

साप् = (मिद करणे) - १ असाप्नोत्, असाप्नुताम्, असाप्नुन् ।
२ असाप्नोः, असाप्नुतम्, असाप्नुत । ३ असाप्नवम्, असाप्नुव, असाप्नुम ।

षष्ठ गण (अ)

गुंफ् = (गुफणे) - १ अगुंफत्, अगुफताम्, अगुफन् । २ अगुफ ,
अगुफतम् अगुफत । ३ अगुफम्, अगुंफाव, अगुफाम ।

सप्तम गण (न)

पिप् = (चूर्ण करणे) - १ अपिनद्, अपिष्टाम्, अपिषन् । २ अपिनद्,
अपिष्टम् अपिष्ट । ४ अपिनयम्, अपिष्व, अपिभ्यम् ।

अष्टम गण (उ)

तन् = (वस्त्रकरणे) - १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अतनो ,
अतनुतम्, अतनुत । ४ अतनुवम्, अतनुव, अतनुम् ।

नवम गण (ना)

क्री = (विक्री करणे) - १ अक्रीणात्, अक्रीणाताम्, अक्रीणन् ।
२ अक्रीणा , अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । ३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव,
अक्रीणीम् ।

दशम गण (अय)

चर्ष् = (चारणे) - १ अचर्षयात्, अचर्षयताम्, अचर्षयन् । २ अचर्षय ,
अचर्षयतम्, अचर्षयत । ३ अचर्षयन्, अचर्षयान् अचर्षयाम् ।

परस्मैपदो सर्वे धातून् अनद्यतनभूत (लङ्) स्त्री रूपे वनदिप्याभरिता ह्येव
प्रत्यय आहते आनि सर्वे धातून् रूपे बहुधा एसाच नियमाने होतात धातूच्या
पूर्वी ' अ ', स्त्राच्यापुढे धातु आपुढे गणाचे चिह्न व त्या-याही पुढे लङ्चा
प्रत्यय लानावनाचा असतो सर्व धातूना एकच प्रत्यय असल्यामुळे रूपे चङ्ज
वनरिता येतात

पाठ ७

आता लक्ष्णे आत्मनेपदाचे प्रत्यय पहा—

(लक्ष) अनद्यतन भूत

आत्मनेपदी प्रत्यय

एक०	द्वि०	बहु०
१ —अ	—इताम्	—अस्त
२ —थाः	—इधाम्	—ध्वम्
३ —इ	—याहि	—महि

पूर्वीप्रमाणेच घातूच्या पूर्वी 'अ', स्थापुडें घातु, स्थापुडें गणाचें चिन्ह व शेषां प्रत्यय लावावा 'अ + घातु + गणाचें चिन्ह + लक्ष् वा प्रत्यय' याप्रमाणें रूप बनत असें करूं तें आता खालील उदाहरणावरून पहा—

प्रथम गण (अ)

बुध् = (जाणें)— १ अवोधत, अवोभताम्, अवोधन्त । २ अवोधया, अवोधेयाम्, अवोधध्वम् । ३ अवोधे, अवोधावहि, अवोधामहि ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणें)— १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त । २ अशुच्यथा, अशुच्येयाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेकणें)— १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेयाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ।

दशम गण (अय)

गण् = (मोडणें)— १ अगणयत, अगणयेताम्, अगणयन्त । २ अगणयथा, अगणयेयाम्, अगणयध्वम् । ३ अगणये, अगणयावहि, अगणयामहि ।

वाकीच्या गणांच्या रूपांवरिता, पूर्वीच्या प्रत्ययातील “इताम्” व “इयाम्” च्या ठिकाणी “आताम्” व “आथाम्” हे प्रत्यय आहेत, असे समजावे आता हे प्रत्यय लागू नवणारीं रूपे पहा-

द्वितीय गण (०)

आस् = (वसणे)- १ आस्त, आसाताम्, आसत । २ आस्था, आसायाम्, आस्थम् । ३ आसि, आसहि, आसहि ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देणे)- १ अदत्त, अददाताम्, अददत । २ अदरथा, अददायाम्, अददध्वम् । ३ अददि, अददहि, अददहि ।

पंचम गण (जु)

सु = (रस वाटणे)- १ असुनुत, असुन्वाताम्, असुन्वत । २ असुनुया, असुन्वायाम्, असुनुध्वम् । ३ असुन्वि, असुनुवहि, असुनुमहि ।

सप्तम गण (न)

युज् = (युक्त होणे)- १ अयुज्क, अयुज्जाताम्, अयुज्जत । २ अयुज्या, अयुज्जायाम्, अयुज्ध्वम् । ३ अयुज्मि, अयुज्महि, अयुज्महि ।

अष्टम गण (उ)

तन् = (पसरणे)- १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत । २ अतनुया, अतन्वायाम्, अतनुध्वम् । ३ अतन्वि, अतनुवहि, अतनुमहि ।

नवम गण (ना)

अक्री = (विव्री करणे)- १ अक्रीणीत, अक्रीणीताम्, अक्रीणीत । २ अक्रीणीया, अक्रीणीयाम्, अक्रीणीध्वम् । ३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ।

याप्रमाणे अनद्यतन मृताचीं रूपे होत असतात. परसैपदाचीं व आत्मने-
पदाचीं रूपे कशीं बनतात, त्या दोन्ही रीति या एकाच धर्मांत सांगितल्या
आहेत. काही धातूंचीं रूपे बनविण्याचे काही विशेष नियमही असतात; परन्तु येथे
त्या विशेष गोष्टींचे विवेचन करावयाचे नसून, फक्त सर्व-साधारण नियमच
सांगायचा आहे.

संस्कृत-वाक्यानि ।

यदाऽहं तदाऽहं तत्राऽनयं तदा त्वं कुत्र गतः ? यदा स अकुप्यतदा त्वं
किमकरोः ? यदा तव पुत्री पुण्यायां माता अगुंफत् तदा स कुत्र गतः ?
यदा त्वमन्नमन्त्रयस्वतदा त्वं अहं किं नाऽपिबः ? स त्वां तदा किमण्यात् ?
त्वं तदा तस्मै किमददाः ? तेन कर्मणा ते सर्वे पुरुषाः किमसाप्नुवन् ?
यदाऽहं सर्वाणि भेषजानि सम्यक्तयाऽपिनयम् तदा त्वया तत्र अहं किं
नानीतम् ? युद्धेन स्वकीयं यत्नः सर्वासु दिक्षु स धीरोऽतनोत् । तदा साः
कोऽक्रीणात् ?

त्वमबोधयाः किं यन्मया कथितम् ? यदा स अशुष्यन् तदा त्वया
किं कृतम् ? कस्तत्र तदक्षिपत् ? किमर्थे त्वमेवं तदक्षिपः ? त्वमगणयमाः
किम् ? अहं नागणयेः स तत्रास्ताम् । अहं छात्राणं पुस्तकमददि ।
स सोममनुनुत । योगी परमात्मनि मनः अयुक्त् । ॥ तत्र यद्यत्र नावनुत ।
स वशिक् तत्र नाक्रीणीत ।

पाठ ८

विध्यर्थ (विधिलिङ्)

परस्मैपदी धातूंची विधिलिङ्ची रूपे बनवण्यासाठी पुढील प्रत्यय लावावे—

विधिलिङ्-परस्मैपदी प्रत्यय.

१ ...ईत्	...ईताम्	...ईयु.
२ ...ईः	...ईतम्	...ईत
३ ...ईयम्	...ईव	...ईम

प्रथम गण (अ)

कुप् = (जाणणे)- १ बोधेत्, बोधेताम्, बोधेयु । २ बोधे, बोधेतम्, बोधेत । ३ बोधेयम्, बोधेव, बोधेम ।

चतुर्थ गण (य)

कुप् = (रागावणे)- १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयु । २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम ।

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (वेळणे)- १ क्षिपेत्, क्षिपेताम्, क्षिपेयु । २ क्षिपेः, क्षिपेतम्, क्षिपेत । ३ क्षिपेयम्, क्षिपेव, क्षिपेम ।

दशम गण (अय)

चुर = (चोरणे)- १ चोर्येत्, चोर्येताम्, चोर्येयु । २ चोर्येः, चोर्येतम्, चोर्येत । ३ चोर्येयम्, चोर्येव, चोर्येम ।

बाकीच्या गणांना विधिलिङ्चे पुढील प्रत्यय लागतात—

१ ...यात्	...याताम्	...यु.
२ ...याः	.. यातम्	...यात
३ ...याम्	.. याव	...याम

द्वितीय गण (०)

अद् = (काणें)- १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । २ अद्या, अद्यात्, अद्यात् । ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम् ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देणें)- १ दद्यात्, दद्याताम्, दद्युः । २ दद्या, दद्यात्, दद्यात् । ३ दद्याम्, दद्याव, दद्याम् ।

पंचम गण (जु)

साध् = (साधणें)- १ साध्यात्, साध्याताम्, साध्युः । २ साध्या, साध्यात्, साध्यात् । ३ साध्याम्, साध्याव, साध्याम् ।

सप्तम गण (न)

पिप् = (पीठ करणें)- १ पिप्यात्, पिप्याताम्, पिप्युः । २ पिप्या, पिप्यात्, पिप्यात् । ३ पिप्याम्, पिप्याव, पिप्याम् ।

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणें)- १ कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः । २ कुर्या, कुर्यात्, कुर्यात् । ३ कुर्याम्, कुर्याव, कुर्याम् ।

नवम गण (ना)

स्तम् = (स्तमन करणें)- १ स्तम्नीयात्, स्तम्नीयाताम्, स्तम्नीयुः । २ स्तम्नीया, स्तम्नीयात्, स्तम्नीयात् । ३ स्तम्नीयाम्, स्तम्नीयाव, स्तम्नीयाम् ।

आशीर्लिङ्

विधिलिङ्चा उपयोग विध्यर्थाशार्तो व आशीर्लिङ्चा उपयोग आशीर्वाद् सावमाना असंताना वेला जातो विधिलिङ्ची रीत पूर्वा दिलीच आदे आता आशीर्लिङ्ची परस्मैपदो रूपे भवविध्याची रीत पद्दा.

पाठ ९

आशीलिङ्चे प्रत्यय

१	—यात्	—यास्ताम्	—यासुः ।
२	—याः	—यास्तम्	—यास्त ।
३	—यासम्	—यास्व	—यास्म ।

भू = (होणे)- १ भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । २ भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । ३ भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म ।

धू = (हालणे)- १ धूयात्, धूयास्ताम्, धूयासुः । २ धूयाः, धूयास्तम्, धूयास्त । ३ धूयासम्, धूयास्व, धूयास्म ।

स्मृ = (स्मरण करणे)- १ स्मर्यात्, स्मर्यास्ताम्, स्मर्यासुः । २ स्मर्याः, स्मर्यास्तम्, स्मर्यास्त । ३ स्मर्यासम्, स्मर्यास्व, स्मर्यास्म ।

दा = (देने)- १ देयात्, देयास्ताम्, देयासुः । २ देयाः, देयास्तम्, देयास्त । ३ देयासम्, देयास्व, देयास्म ।

यज् = (यज्ञ करणे)- १ इज्यात्, इज्यास्ताम्, इज्यासुः । २ इज्याः, इज्यास्तम्, इज्यास्त । ३ इज्यासम्, इज्यास्व, इज्यास्म ।

गणाद्या निरनिराळेगणाच्चा येथे काही विशेष साम्यच नाही, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षात आलीच असेल. सर्व धातूंची रूपे प्राय एवढारखीच होतात आता विधिलिङ्चे आत्मनेपदाचे प्रत्यय पहा—

विधिलिङ् (आत्मनेपदी)

१	...ईत	...ईयाताम्	...ईरन् ।
२	...ईथाः	...ईयाथाम्	...ईष्वम् ।
३	...ईय	...ईषहि	...ईमहि ।

नी = (नेणे)- १ नयेत, नयेयाताम्, नयेरन् । २ नयेथाः, नयेयाथाम्, नयेष्वम् । ३ नयेय, नयेषहि, नयेमहि ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होने)- १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २ शुच्येषा, शुच्येषाम्, शुच्येष्वम् । ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि ।

षष्ठ गण (ञ)

क्षिप् = (फेंकने)- १ क्षिपेत, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन् । २ क्षिपेषा, क्षिपेषाम्, क्षिपेष्वम् । ३ क्षिपेय, क्षिपेवहि, क्षिपेमहि ।

दशम गण (अय)

ताड् = (मारने)- १ ताड्येत, ताड्येयाताम्, ताड्येरन् । २ ताड्येषा, ताड्येषाम्, ताड्येष्वम् । ३ ताड्येय, ताड्येवहि, ताड्येमहि ।

द्वितीय गण (ँ)

आसी = (बसने)- १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन् । २ आसीषा, आसीषाम्, आसीष्वम् । ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ।

तृतीय गण (इत्थ)

दा = (देने)- १ ददीत, ददीयाताम्, ददीरन् । २ ददीषा, ददीषाम्, ददीष्वम् । ३ ददीय, ददीवहि, ददीमहि ।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काटने)- १ सुन्वीत, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् । २ सुन्वीषा, सुन्वीषाम्, सुन्वीष्वम् । ३ सुन्वीय, सुन्वीवहि, सुन्वीमहि ।

सप्तम गण (न्)

इन्ध् = (जाळने)- १ इन्धीत, इन्धीयाताम्, इन्धीरन् । २ इन्धीषा, इन्धीषाम्, इन्धीष्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ।

पाठ १०

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणे)- १ कृवीत, कृवीयाताम्, कृवीरन् । २ कृवीयाः, कृवीयायाम्, कृवीष्वम् । ३ कृवीय, कृवीवहि, कृवीमहि ।

नवम गण (ना)

क्री = (विकणे)- १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् । २ क्रीणीयाः, क्रीणीयायाम्, क्रीणीष्वम् । ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ।

आशीर्लिङ् आत्मनेपदी प्रत्ययः.

१	...सीष्ट	...सीयास्ताम्	• सीरन् ।
२	सीष्टाः	...सीयास्याम्	• सीष्वम् ।
३	सीय	...सीवहि	...सीमहि ।

धु = (हालवणे)- १ धोपीष्ट, धोपीयास्ताम्, धोपीरन् । २ धोपीष्टाः, धोपीयास्याम्, धोपीष्वम् । ३ धोपीय, धोपीवहि, धोपीमहि ।

जन् = (उत्पन्न करणे)- १ जनिषाण, जनिपीयास्ताम्, जनिपीरन् । २ जनिषीष्टाः, जनिपीयास्याम्, जनिपीष्वम् । ३ जनिपीय, जनिपीवहि, जनिपीमहि ।

लिङ्करितां लेट्

लिङ् यापूर्वीच सांगितला आहे व त्याचे विधिमिड् व आशीर्लिङ् असे दोन भेद असतात, हेही वाचकाना कळून पुढले आहे. वेदामध्ये या “ लिङ् ” च्या ठिकाणी “ लेट् ” चा प्रयोग होत असतो आतापर्यंत “ लेट् ” चा रूप बनविण्याची रीत सांगितलेली नाही, कारण या “ लेट् ” चा प्रयोग फक्त वेदामध्येच होत असतो व इतरत्र कोठे येत नाही वेदाचे शब्द मनीन बनविले जात नाहीत वेदामध्ये जे शब्द आहेत, त्याचाच अभ्यास करावयाचा असतो,

म्हणून वैदिक लेट्टींनीं हें वनविन्यासी कांहीं आवश्यकता नाहीं. लिट्चा उपयोग ज्या अर्थाकरितां केला जातो, त्याच अर्थाकरितां वेदामध्ये “लेट्” चा उपयोग होत असतो, एवढीच गोष्ट वाचकांनीं लक्षात घरावी. वाचकांनीं या प्रश्नाचा नीट अभ्यास करावा व तो नीट समजून घ्यावा.

रामायणम् ।

एवं ज्ञानित्वतो रामो वस्तान्तेनाऽश्रुणि प्रमार्जयत् । सुग्रीवमुवाच च—
“कृतं कृतं स्वया मित्रस्य कर्तव्यम् । दुरुभो हि त्वत्सदृशो बंधुः ।
विशेषतः पुर्याद्विषेऽस्मिन्काळे । किंतु स्वया महान्धरः कार्यः सतिषाः
परिमार्जणे ।” इति ।

ततो मधुरया गिरा प्रणवास्तुग्रीव उवाच—“आत्रा कृतकार्योऽहं मया—
दित्तकराणि मित्रं ज्ञप्स्यमूकम् । मम ज्ञातुर्वाकितो भयाग्मां घातुमर्हसि”
इति ।

पृथमुक्तस्तु धर्मवत्सलो रामः सुग्रीवं प्रहसादिव प्रमुवाच—

“अपकारलक्षणं मित्रं जरिद्विषणं अपकारः । अतस्त्वत्त आर्वापहारिणं
त्यद्भावरमद्यैव हनिष्यामि ।” इति ।

तत्पृच्छायां हृष्टः सुग्रीवो रामं प्रशंसति च उवाच च रामं—“राम !
वाकिनः शौर्यं, शौर्यं पौरुषं च श्रुत्वा यमुक्तं तद्विषयम् । शृणु तस्य धीर्मे, अनु-
दिते सूर्ये बाली अपविशान्तः पश्चिमे समुद्रे कामति । कैलाशिचरागम्यभ्युत्थं
तारमोरपातयति । पुर्याद्विषे वीरिष्ठं कथं त्वं हन्तुं शक्यसे ?”

पाठ ११

भविष्य काळ (लट्)

याच भागाच्या पहिल्या पाठामध्ये जे वर्तमानकाळाचे प्रत्यय दिले आहेत, तेच प्रत्यय या ठिकाणीही उपयोगांत आणतनाचे आहेत एक घातु व हे प्रत्यय याच्यामध्ये एक " ह्य " आला म्हणजे लागलोच भविष्यकाळाचे रूप तयार होतं वर्ये—

भू = भव् + ति = भवति ।

भू = भव् + ह्य + ति = भविष्यति ।

सर्व धातूना याचे नियम सारखेच आहेत एक विशेष गोष्ट इतकीच आहे की, कित्येक धातूना " ह्य " च्या पूर्वी " ह् " लागते व कित्येकांना ती लागत नाही आता याची उदाहरणे पाहू—

कृ— १ करिष्यति, करिष्यत, करिष्यन्ति । २ करिष्यसि, करिष्यथ, करिष्यथ । ३ करिष्यामि, करिष्याव, करिष्याम ।

सूचना—आत्मनेपदाने वर्तमानकाळाचे प्रत्यय लावले असता वरीलप्रमाणेच आत्मनेपदी धातूची रूपे होतात वर्ये—

कृ— १ करिष्येते, करिष्येते, करिष्यन्ते । २ करिष्येसे, करिष्येथे, करिष्येथे । ३ करिष्ये, करिष्यावहे, करिष्यामहे ।

उदा धातूना " ह् " कार लागत नाही, त्याची रूपे खाती लिहित्या प्रमाणे होतात

दृश् = १ दृश्यति, दृश्यत, दृश्यन्ति । २ दृश्यसि, दृश्यथ, दृश्यथ । ३ दृश्यामि, दृश्याव, दृश्याम ।

सृज् = १ सृज्यति, सृज्यत, सृज्यन्ति । २ सृज्यसि, सृज्यथ, सृज्यथ । ३ सृज्यामि, सृज्याव, सृज्याम ।

हों उदाहरणें पाहिलीं असतां, भविष्यकालांहीं रूपें वनविणें किती सोपें आहे, हें वाचकांना तेव्हाच समजून येईल. कारण सर्व घातुंने प्रत्यय एकसारखेच आहेत. तथापि वाचकांना याहुनही सोप्या रीतीनें अभ्यास करतां यावा, म्हणून यांचे प्रत्यय पुढें देत आहे—

भाषेप्य काल (लृट्) चे प्रत्यय

परस्मैपदी,

१ ...स्यति	...स्यतः	...स्यन्ति ।
२ ...स्यसि	...स्यथः	...स्यथ ।
३ ...स्यामि	...स्याचः	...स्यामः ।

आत्मनेपदी

१ ...स्यते	...स्येते	...स्यन्ते ।
२ ...स्यसे	...स्येथे	...स्यथे ।
३ ...स्ये	...स्यायहे	...स्यामहे ।

हेतुहेतुमद्भावाय (लृट्)

सौम्या पाठाच्या आरंभी याच पुस्तकांत अनघतनभूत (लृट्) चे प्रत्यय दिले आहेत, त्यांच्या पूर्वी “स्य” सत्वला, म्हणजे या लृट्ची रूपें होत असतात. हे प्रथम विशेष लौकट ध्यानांत यावेत म्हणून ते प्रत्यक्षच येथे देणें. अतस्तुद्धां लृट् (अनघतन भूताध्याप्रमाणें) घातुच्या पूर्वी “अ” लागत असतो. आतां याचे प्रत्यय पुढा—

हेतुहेतुमद्भावाय

परस्मैपदी प्रत्यय.

१ ...स्यन्	...स्यताम्	...स्यन् ।
२ ...स्यः	...स्यतम्	...स्यत ।
३ ...स्याम्	...स्याच	...स्याम ।

आत्मनेपदी प्रत्यय

१	.. स्यत	...स्येताम्	स्यन्त ।
२	...स्यथाः	...स्येधाम्	...स्यध्वम् ।
३	...स्ये	...स्यावहि	...स्यामहि ।

आता माची सदाहरणे पहा--

परस्मैपदी धातु

- बुध्- १ अबोधिष्यत्, अबोधिष्यताम् अबोधिष्यन् । २ अबोधिष्य, अबोधिष्यतम्, अबोधिष्यत । ३ अबोधिष्यम्, अबोधिष्याव, अबोधिष्याम ।
- नी- १ अनेष्यत्, अनेष्यताम्, अनेष्यन् । २ अनेष्यः, अनेष्यतम्, अनेष्यत । ३ अनेष्यम्, अनेष्याव, अनेष्याम ।

आत्मनेपदी धातु

- बुध्- १ अवधिष्यत्, अवधिष्येताम्, अवधिष्यन्त । २ अवधिष्यथाः, अवधिष्येधाम्, अवधिष्यध्वम् । ३ अवधिष्ये, अवधिष्यावहि, अवधिष्यामहि ।
- नी- १ अनेष्यत्, अनेष्येताम् अनेष्यन्त । २ अनेष्यथाः, अनेष्येधाम्, अनेष्यध्वम् । ३ अनेष्ये, अनेष्यावहि, अनेष्यामहि ।

हेतुहेतुमद्वाक्याच्या रूपाचा उपयोग हेतु दर्शविणाऱ्या वाक्यामध्ये होत असतो. जसे- "यदि स तत्राऽगमिष्यत् तर्हि एवं नाऽभविष्यत् । (जर तो येथे जाता तर असे न होतें.) अशा प्रकारच्या वाक्यामध्ये हेतुहेतुमद्वाक्याचा प्रयोग होतो आता अनद्यतन भविष्याची रूपे वनविष्याची रीत पहा--

अनद्यतन भविष्य (लुट्)

अनद्यतन भविष्य (लुट्) चे प्रत्यय खाली दिले आहेत. सर्व धातूंना हेच प्रत्यय लावण्याचे असतात.

परस्मैपदी

१	...ता	...तारौ	...तारः ।
२	...तासि	...तास्यः	...तास्य ।
३	...तास्मि	...तास्वः	...तास्मः ।

दा = (देणें) - १ दाता, दातारौ, दातारः । दातासि, दातारथः, दातास्य ।
२ दातासि, दातास्यः, दातासः ।

भ्रम् - (भ्रमण करणें) १ भ्रमिता, भ्रमितारौ, भ्रमितारः । २ भ्रमितासि, भ्रमितास्यः, भ्रमितास्य । ३ भ्रमितास्मि, भ्रमितास्वः, भ्रमितास्मः ।

आत्मनेपदी

१	—ता	—तारौ	—तारः ।
२	—तासे	—तासाथे	—ताथ्ये ।
३	—ताहे	—तास्थहे	—तास्महे ।

आत्मनेपदी धातूना हे प्रत्यय लागते असतां अनपठन भाविष्याचीं हवें तयार होतात. जसे—

दा - (देणें) - १ दाता, दातारौ, दातारः । २ दातासे, दातासाथे, दाताथ्ये ।
३ दाताहे, दातास्थहे, दातास्महे ।

हे प्रत्यय लागण्यापूर्वीमुद्धा कित्येक धातूना “ ह् ” लागते व कित्येकाना लागत नाहीं किंवा कित्येक धातूना विकल्पाने लागत असते. जसें पदा—

लुभ् (लोभ करणें)

इकारयोग - १ लोभिता, लोभितारौ, लोभितारः । २ लोभितासि, लोभितास्यः, लोभितास्य । ३ लोभितास्मि, लोभितास्वः, लोभितास्मः ॥

इकाररहित - १ लोभ्या, लोभ्यारौ, लोभ्यारः । २ लोभ्यामि, लोभ्याम्यः, लोभ्याम्य । ३ लोभ्यामि, लोभ्याम्यः, लोभ्याम्यः ।

ज्या धातूंना इकार (इद्) लागतो, त्यांना "सेद्" (स+ईद् = इकारसहित) म्हणतात ज्यांना इकार लागत नाही, त्या धातूंना अनिद् (अन्+ईद् = इकाररहित) म्हणतात आणि ज्यांना विकल्पाने इकार लागतो, त्यांना "वेद्" (वा+ईद् = विकल्पाने इद् होणारा) म्हणतात. कोणते धातु सेद्, कोणते अनिद् व कोणते वेद् आहेत, हे प्रथमपासूनच ठरलेले आहे यावरून जी धातु जसा असेल, तसे त्याचे रूप बनते

पाठ १२

पूर्ण भूतकाल (लिट्)

अनघतन परोक्ष भूतकालाला "लिट्" म्हणतात जी क्रिया आज झालेली नाही व जी क्रिया पाहिलीसुद्धा नाही, ती क्रिया दर्शवावयाची असतांना या लिट्च्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो असे- "रामो राजा बभूव ।"
= (राम राजा झाला होता) अर्थात् सायणाच्याच्या देणत राम राजा झाला नाही, तर तो पुष्कळ दिवसांपूर्वी झाला होता या कृत्चे प्रत्यय हे आहेत—

परस्मैपदी (लिट्)

१	. अ	. अतु	उ ।
२	...थ	...अथु	. अ ।
३	..थ	थ	. अ ।

भू- (होणे)- १ बभूव, बभूवतु, बभूवुः । २ बभूविथ, बभूवथु, बभूव ।
३ बभूव, बभूविथ, बभूविम ॥

या ठिकाणी धातुच्या पहिल्या अक्षराचे द्वित्व होतं व त्यापेकी पहिल्या वर्णाचे गृहत्वही होतं असे- भू+अ = भू भूअ = धुभू+अ = बभू+अ = बभूव । याप्रमाणे रूपे बनतात आणि काही उदाहरणे पहा-

यु = (मिथुन करने)- १ युयाव, युयुवतुः, युयुतुः । २ युयुविष, युयुवधुः, युयुव । ३ युयाव, युयुविव, युयुविम ।

रु = (रुन्द करने)- १ रुराव, रुरुवतुः, रुरुतुः । २ रुरुविष, रुरुवधुः, रुरुव । ३ रुराव, रुरुविव, रुरुविम ।

वृ = (पसंत करने)- १ वराव, वरुवतुः, वरुतुः । २ वरुविष, वरुवधुः, वरुव । ३ वराव, वरुविव, वरुविम ।

मुष्ट = (मुक्त होने)- १ मुमोव, मुमुवतुः, मुमुतुः । २ मुमोविष, मुमुवधुः, मुमुव । ३ मुमोव, मुमुविष, मुमुविम ।

घृष्ट = (बोलने)- १ उवाव, ऊवतुः, ऊतुः । २ उवाविष, ऊवतुः, ऊव । ३ उवाव, ऊविव, ऊविम ।

प्रच्छ = (विचारने)- १ पप्रच्छ, पप्रच्छतुः, पप्रच्छुः । २ पप्रच्छिष, पप्रच्छधुः, पप्रच्छ । ३ पप्रच्छ, पप्रच्छिव, पप्रच्छिम ।

त्यज् = (छोड़ने)- १ तत्याज, तत्यजतुः, तत्यजुः । २ तत्यजिष, तत्यजधुः, तत्यज । ३ तत्याज, तत्यजिव, तत्यजिम ।

भुज् = (भोजन करने)- १ भुमोज, भुमुजतुः, भुमुजुः । २ भुमोजिष, भुमुजधुः, भुमोज । ३ भुमोज भुमुजिव, भुमुजिम ।

युज् = (जोड़ने)- १ युमोज, युमुजतुः, युमुजुः । २ युमोजिष, युमुजधुः, युमुजे । ३ युमोज, युमुजिव, युमुजिम ।

तप् = (तप करने)- १ तताप, तेपतुः, तेपुः । २ ततापिष, ततापेधुः, तेप । ३ तताप, तेपिव, तेपिम ।

याप्रमाणे परस्मैपदी धातूंचीं रूपें बनतात. आता आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें पाहा-

भूतकाल (लिट्) आत्मनेपदी

आत्मनेपदी लिट्चे प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत—

१ ...ष्ट	...आते	...हरे ।
२ ...से	...आथे	...ध्वे ।
३ ...ष्ट	...चहे	...महे ।

हे प्रत्यय लावले असता आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें अशीं होतात—

क - (दाव्द करणे)- १ रुहते, रुह्वाते, रुहविरे । २ रुहविषे, रुह्वाथे, रुहविध्वे । ३ रुह्ये, रुहविचहे, रुहविमहे ।

शी - (निजणे)- १ शिष्ये, शिष्याते, शिष्यिरे । २ शिष्यिषे, शिष्याथे, शिष्यिध्वे । ३ शिष्ये, शिष्यिचहे, शिष्यिमहे ।

वृ - (पसत करणे)- १ वृषे, वृषाते, वृषिरे । २ वृषिषे, वृषाथे, वृषिध्वे । ३ वृषे, वृषिचहे, वृषिमहे ।

पथ् - (शिजवणे)- १ पेथे, पेथाते, पेथिरे । २ पेथिषे, पेथाथे, पेथिध्वे । ३ पेथे, पेथिचहे, पेथिमहे ।

भज् - ('सवा' करणे)- १ भजे, भजाते, भजिरे । २ भजिषे, भजाथे, भजिध्वे । ३ भजे, भजिचहे, भजिमहे ।

यज् = (यज्ञ करणे)- १ ईजे, ईजाते, ईजिरे । २ ईजिषे, ईजाथे, ईजिध्वे । ३ ईजे, ईजिचहे, ईजिमहे ।

विद् - (विचार करणे)- १ विविदे, विविदाते, विविदिरे । २ विविदिषे, विविदाथे, विविदिध्वे । ३ विविदे, विविदिचहे, विविदिमहे ।

बुध् = (जाणें) - १ बुध्ने, बुध्धाते, बुध्धिरे । २ बुध्धिषे, बुध्धाये, बुध्धिष्ये । ३ बुध्धे, बुध्धिवहे, बुध्धिमहे ।

मन् = (विचार करणें) - १ मेने, मेनाते, मेनिरे । २ मेनिषे, मेनाये, मेनिष्ये । ३ मेने, मेनिवहे, मेनिमहे ।

लभ् = (लाभणें) - १ लेमे, लेमाते, लेमिरे । २ लेमिषे, लेमाये, लेमिष्ये । ३ लेमे, लेमिवहे, लेमिमहे ।

कृप् = (नष्टारणें) - १ चकृषे, चकृषाते, चकृषिरे । २ चकृषिषे, चकृषाये, चकृषिष्ये । ३ चकृषे, चकृषिवहे, चकृषिमहे ।

धु = (हालणें) - १ दुधुषे, दुधुषाते, दुधुषिरे । २ दुधुषिषे, दुधुषाये, दुधुषिष्ये । ३ दुधुषे, दुधुषिवहे, दुधुषिमहे ।

“ कृ-भू-अस् ” धातूंचा प्रयोग.

धातूला “ वाम् ” प्रत्यय लावन, त्यापुठें “ कृ, भू, अस् ” या तीन धातूंपैकी कोणत्याही एका धातूचें लिट्चें रूप लावलें असता मूलरूपा धातूचेंही लिट्चें रूप होत असतें. कृ, भू, अस् या धातूंचीं परस्मैपदी व आत्मनेपदी रूपें पुढीलप्रमाणें होतात—

कृ (परस्मै०) - १ चकार, चक्रतुः, चक्रुः । २ चकृष्य, चक्रुषुः, चक्रुः । ३ चकार, चकृव, चकृम ।

कृ (आत्मने०) - १ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृषे, चक्राये, चक्रुष्वे । ३ चक्रे, चकृवहे चकृमहे ।

भू (परस्मै०) - १ बभूव, बभूवतु, बभूवुः । २ बभूविष्य, बभूवथुः, बभूव । ३ बभूव, बभूविष्य, बभूविम ।

अस् (परस्मै०) - १ आस, आसतुः, आसुः । २ आसिष्य, आसथुः, आस । ३ आस, आसिष्य, आसिम ।

हीं रूपें पुढें दर्शविल्याप्रमाणें धातूंचा न्यगतात व गय त्या धातूंचीं लिट्चीं रूपें तयार होतात—

काष् (प्रकाशने)

१ कासाञ्चके,	कासाञ्चक्राते,	कासाञ्चक्रिरे ।
१ कासामास,	कासामासतुः,	कासामासुः ।
१ कासांबभूव,	कासांबभूवतुः,	कासांबभूवुः ।

कथ् (सांगणे)

१ कथयांचकार,	कथयांचक्रतुः,	कथयांचक्रुः ।
१ कथयांचके,	कथयांचक्राते,	कथयांचक्रिरे ।
१ कथयामास,	कथयामासतुः,	कथयामासुः ।
१ कथयांबभूव,	कथयांबभूवतुः,	कथयांबभूवुः ।

येथे प्रथम पुरुषाचीच रूपे दिवीं आढे. बाकीच्या पुरुषाचीं अर्थात द्वितीय व तृतीय या पुरुषाचीं रूपे पूर्वीचीं रूपे लावूनच बनाविताने येतात. तीं वाचकांनीं स्वतः मनवून पहावीत.

पुढील श्लोक वाचा.

(म. भा. सत्यपर्व अ. ५१)

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धोमान्महातपाः ।
 दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं विभो ।
 न स लोभयितुं शक्यः फलेष्वद्भुविधैरपि ॥ ६ ॥
 प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।
 दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलंबुषाम् ॥ ७ ॥

॥ हे महाराज ! पूर्वी बुद्धिमान्, तपस्वी मुनी दधीची ॥ नावानें प्रसिद्ध वसा जितेन्द्रिय व ब्रह्मचारी होता. ॥ ५ ॥ त्या तपस्वी मुनीच्या तपाका हे प्रभो ! नेहमी इन्द्र मिळें कायळा; पुष्कळ फळांनीं सुद्धा त्याला लोभविणें जगवय होतें. ॥ ६ ॥ म्हणून इन्द्रानें त्याला भुलविण्यासाठीं अलंबुषा नांवाची सुन्दर, देवणी, दिव्य अप्सरा पाठवली. ॥

पाठ १३

मृतकाळ (लृङ्)

या मृतकाळाचे अनेक प्रकारचे प्रत्यय आहेत. त्यांपैकी पहिल्या विभागाचे प्रत्यय हे आहेत—

(परस्मैपदी)

१	-त्	-ताम्	-उस्
२	-स्(ः)	-तम्	-त
३	-अम्	-व	-म

हे प्रत्यय बहुतेक अनद्यतनमृत (लृङ्) च्या प्रत्ययाप्रमाणेच आहेत. फक्त मेद इतक्याच आहे की “अन्” प्रत्ययाच्या ठिकाणी येथे “उस्” प्रत्यय आहे. याची रूपे ही आहेत—

स्था (उभे राहणे) — १ अस्थात्, अस्थाताम्, अस्तुः । २ अस्थाः, अस्था-
तम्, अस्थात । ३ अस्थाम्, अस्थाय, अस्थाम ।

दा (देणे) — १ अदात्, अदाताम्, अदुः । २ अदाः, अदातम्, अदात ।
अदाम्, अदात, अदाम ।

पा (पिणे) — १ अपात्, अपाताम्, अपुः । २ अपाः, अपातम्, अपात ।
३ अपाम्, अपाव, अपाम ।

(घालण्या शेवटी आ नसेल, तर ह्याला लृङ्प्रमाणे “उस्” च्या ठिकाणी “अन्” प्रत्ययच लागतो.)

भू (होणे) — १ अभूत्, अभूताम्, अभुवन् । २ अभूः, अभूतम्, अभूत ।
३ अभूवम्, अभूय, अभूम् ।

या मृतकाळात “भू” चा “भूय” असा बदल होत नाही व गुणही होत नाही, ही गोष्ट येथे वाचकाच्या नजरेत आलीच असेल. म्हणूनच “अभून्”,

असे ह्य शालें, तेच पूर्वी सांगितलेल्या लक्ष्णे रूप "अभवत्" असे होतें हाच लक्ष व लुक् याच्या प्रत्ययामध्ये भेद आहे

(१)

परस्मैपदा प्रत्यय — १ ...त, ...ताम्, ...न् ।

२ ...स्, ...तम्, ...त् ।

३ ...म्, ...व, ...म ।

दाक् (समर्थ होणे)

१ अशक्त, अशक्ताम्, अशक्न् । २ अशक्, अशक्तम्, अशक्त ।

३ अशक्म्, अशक्व, अशकाम ।

बोच् (बोलणे)

१ अबोचत्, अबोचताम्, अबोचन् । २ अबोच, अबोचतम्, अबोचत् ।

३ अबोचम्, अबोचव, अबोचाम ।

सिच् (शिपडणे)

१ असिचत्, असिचताम्, असिचन् । २ असिच, असिचतम्, असिचत् ।

३ असिचम्, असिचव, असिचाम ।

आत्मनेपदी प्रत्यय — १ ...त, ...ताम्, ...न्त ।

२ ...थाः, ...इयाम्, ...वम् ।

३ ...इ, ...वहि, ...महि ।

लिप् (लेपणे)

१ अलिपत्, अलिपताम्, अलिपन्त । २ अलिपया, अलिपयाम्, अलिपयम् ।

३ अलिपे, अलिपिवहि, अलिपीमहि ।

याप्रमाणे निरनिराळ्या धातूंचीं रूपें होतात अशीच बाकीच्या धातूंचीं रूपेंही दाखवणा बनावितां येतील याविच आणखीही थिल्लेक प्रकार आहेत; परन्तु ते सर्व नाहीं समजले तरी स्वातंत्र्याजोगें आहे

णिजन्त (प्रयोजक) क्रिया.

क्रियेचे दोन भेद आहेत एक स्वतः करावयाची क्रिया व दुसरी दुसऱ्याकडून करावयाची क्रिया असे— करणे व करविणे.

पहिली स्वतः करम्याची आहे व दुसरी दुसऱ्याकडून करवावयाची आहे परित्या प्रकारचीं रूपे आतापर्यंत दिलीच आहेत आतां दुसऱ्या प्रकारचीं वावयाचीं आहेत—

धातु	अर्थ	णिजन्त (प्रयोजक रूप)
१ स्फुर-	(स्फुरण पावणे)—	स्फारयति, स्फारयते ।
२ पा-	(रक्षण करणे)—	पालयति, पालयते ।
३ दा-	(देणे)—	दापयति ते ।
४ दह-	(वाढणे)—	रोहयति-ते ।
५ दुष्-	(दाखित करणे)—	दृषयति-ते ।
६ प्री-	(प्राप्ति करणे)—	प्रीणयति-ते ।
७ ष्यध्-	(दु खी होणे)—	ष्ययति ते ।
८ प्रथ्-	(प्रसिद्ध करणे)—	प्रययति-ते ।
९ नद्-	(नाचणे)—	नटयति-ते ।
१० ज्यल्-	(जाळणे)—	ज्वलयति ते ।
११ चल्-	(चालणे)—	चलयति ते ।
१२ ध्वन्-	(ध्वन्द करणे)—	ध्वनयति त ।
१३ क्रम्-	(आक्रमण करणे)—	क्रमयति ते ।
१४ नम्-	(नमणे)—	नामयति, नमयति-ते ।
१५ स्ना-	(स्नान करणे)—	स्नापयति, स्नपयति-ते ।
१६ कम्-	(इच्छणे)—	कामयति-ते ।
१७ शम्-	(शांत होणे)—	शामयति ते ।
१८ यम्-	(स्वाधीन करणे)—	यामयति-ते ।

॥ प्रयोजक क्रियेची वर्तमानकाळाचीं रूपे आहेत याचीं अन्य लक्षणांचीं रूपे पूर्वीच्या पाठांतून सांगितल्या रीतिप्रमाणेच होतात, याचे अर्थ असे होतात—

- दा- ददाति (देतो)
 दापयति (देववितो)
 द्यू-भ्ययते (दुःखी होतो)
 व्ययति (दुःखवितो)
 नद्- नयति (नाचतो)
 नदयति (नाचवितो)
 चल्- चलति (चालतो)
 चलयति (चालवितो)
 नम्- नमति (नम्र हो)
 नमयति (नमवितो)
 स्ना- स्नाति (स्नान करतो)
 स्नापयति (स्नान करवितो)

माप्रमाणे यांचे अर्थ आहेत, ही प्रयोजक क्रिया सारच उपयोगी आहे.

श्लोकपाठः ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तथा नृपः ।
 नाऽथ ह्यच्छास्वपतिः कन्यायां भरतपंथे ॥ २० ॥
 ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा जेष्ठा काशिपते सुता ।
 अग्रधीतसाधुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१ ॥

‘ हे भरतपंथे ! एवं तथा बहुविधैर्वाक्यैः याच्यमानः नृपः शास्व-
 पतिः तस्यां कन्यायां न अग्रहणम् । ततः सा काशिपतेः ज्येष्ठा सुता
 मन्युना आविष्टा साधुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा नम्रयोत् ॥

पाठ १४

सन्नन्त-क्रिया,

- गम् = (गणे) - गच्छति (जाते)
 जिगमिपति = (जातं इच्छतो)
 पठ् = (वाचने) - पठति (वाचतो)
 पिपठिषति (वाचुं इच्छतो)

ही सन्नन्त क्रियेची उदाहरणे होत. काहीतरी करण्याची इच्छा असण्याचा भाव दर्शवावयाचा असतांना या क्रियेचा उपयोग करण्याचा असतो. या क्रियेमध्ये वाचूचें प्रथम द्वित्व होतें व नंतर पुढें “स” प्रत्यय लागतो. जसे—

भू = भु भू = बुभू + स = बुभूष + ति = बुभूषति
 (हेण्याची इच्छा करतो)

- १ भू (होणे) - बुभूषति ।
- २ पठ् (पठण करणे) - पिपठिषति ।
- ३ मुष् (चोरणे) - मुमुषिषति ।
- ४ भिद् (भेद करणे) - बिभिषति ।
- ५ हन् (ठार मारणे) - जिघांसति ।
- ६ गम् (जाणे) - जिगमिषति ।
- ७ लिप् (लिहिणे) - लिलिषति ।
- ८ ज्ञा (जाणणे) - जिज्ञासते ।
- ९ मान् (मोडणे) - मीमांसते ।
- १० स्था (ठेवें राहणे) - तिष्ठासति ।
- ११ रक्ष् (रक्षण करणे) - रिरक्षिषति ।
- १२ कृ (करणे) - निर्वर्षति ।
- १३ लप् (इच्छा करणे) - लिलिषति ।
- १४ वड् (बोलणे) - बिबदिषति ।

याच अर्थ कसकसे होतात, ते प्रथमच सांगितले आहे. म्हणून तेच येथे पुन्हा दुसऱ्यादा सांगण्याची आवश्यकता नाही.

येथे क्रियापदाचा विचार सपला आता उपसर्गासह धातूंचो रूप बनवून त्याचा वाक्यात उपयोग करण्याची रीत सांगायची आहे.

उपसर्ग आणि धातू.

उपसर्ग धातूच्या पूर्वी लागत असतो व उपसर्ग लागल्यानंतर धातूचा अर्थही बदलत असतो. जसे—

गम् - (जाणे) गच्छति, अगच्छम्, गमिष्यति, जगाम ।

यालाच उपसर्ग जोडला असता खाली दिल्याप्रमाणे रूपे तयार होतात —

१ प्रगच्छति, सगच्छति, उद्गच्छति, अनुगच्छति ।

प्र + अगच्छत्, सम् + अगच्छत्, उत् + अगच्छत्,
अनु + अगच्छत् ।

२ प्रागच्छत्, समगच्छत्, उद्गच्छत्, अन्वगच्छत् ।

३ प्रगमिष्यति, सगमिष्यति, उद्गमिष्यति, अनुगमिष्यति ।

४ प्रजगाम, सजगाम, उजगाम, अनुजगाम ।

प्रत्येक लकाराचे रूप बनविल्यानंतर ते त्याच्या मागे लागणाऱ्या उपसर्गाच्या पुढे ठेवले जाते अर्थात् “ संगम् ” धातूचे लङ्चे रूप “ समगच्छत् ” असे होतं, कारण “ गम् ” धातूचे लङ्चे रूप “ अगच्छत् ” असे आहे व त्याच्यापूर्वी “ सम् ” उपसर्ग ठेवला असता “ सम् + अगच्छत् = सम-गच्छत् ” असे रूप तयार होतं याचप्रमाणे निरनिराळ्या धातूंचीं रूपे करण्याचा अभ्यास केला पाहिजे याचकाना हा अभ्यास विशेष सोपा जावा, म्हणून पुढे आणखी काही उदाहरणे देत आहे—

१ गम् (जाणे) १ अधि + गम् = (प्राप्त करणे) - अधिगच्छति, अधि-गच्छत्, अधिगमिष्यति ।

२ अनु+गम् = (पाठीमागूल घालणें) - अनुवच्छति, अन्वगच्छत्, अनुगमिष्यति ।

३ अव+गम् = (जाणणें) - अवगच्छति, अवागच्छत्, अवगमिष्यति ।

४ आ +गम् = (येणें) - आगच्छति, आगच्छत्, आगमिष्यति ।

५ उप+गम् = (अवळ जाणें) - उपवच्छति, उपागच्छत्, उपगमिष्यति ।

६ नि+गम् = (जाणणें) - निगच्छति, न्यगच्छत्, निगमिष्यति ।

७ निर्गम् = (बाहेर जाणें) - निर्गच्छति, निरगच्छत्, निर्गमिष्यति ।

८ विगम् = (निघून जाणें) - विगच्छति, व्यगच्छत्, विगमिष्यति ।

९ संगम् = (मिळणें) - संगच्छति, समगच्छत्, संगमिष्यति ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंना निरनिराळे उपसर्ग लावून अनेक प्रकारचे व अनेक अर्थाचे धातु बनवितां येतात. काहीं काहीं ठिगणीं तर एकाहूनही अधिक उपसर्ग लागत असतात. आता आणखी काहीं धातूंचीं उदाहरणें पहा—

उपवस् = (उपवास करणें) - उपवसति, उपावसत्, उपवसिष्यति ।

निर्मुष् = (धोडणें) - निर्मुषति, निरमुषत्, निर्मोक्ष्यति ।

निर्या = (जाणें) - निर्याति, निरयात् निर्यास्थति ।

प्रदह् = (जळणें) - प्रदहति, प्रादहत्, प्रधक्ष्यति ।

प्रदुष् = (दोषयुक्त बनणें) - प्रदुष्यति, प्रादुष्यत्, प्रदोक्ष्यति ।

विक्रम् = (पराक्रम करणें) - विक्रमति, व्यक्रामत्, विक्रमिष्यति ।

विगर्ह् = (निंदा करणें) - विगर्हति, व्यागर्हत्, विगर्हिष्यति ।

विचल् = (हालणें) - विचलति, व्यचलत्, विचलिष्यति ।

वित् = (पार होणें, देणें) - वितरति, व्यतरत्, वितरिष्यति ।

संभ् = (जन्म घेणें) - संभवति, समभवत्, संभविष्यति ।

संभाप् = (संभाषण करणें) - संभाषते, सम्भाषन्, संभाषिष्यते ।

उपसर्ग लागून धातूंचीं अर्थ निरनिराळीं रूपे होतात, तीं वाचकांनीं याप्रमाणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. याचा उपयोग संस्कृत भाषेमध्ये शेंकडों वेळां होतो. म्हणून उपसर्गपूर्वक येणाऱ्या धातूच्या रूपांचे महत्त्व वाचकांना सहज समजेल याच्या उदाहरणाकरिता म्हणून पुढील श्लोक पहा-

आत्मवीर्यं समाभित्य सृत्यवीर्यं च कौरवं ।
 आह्वयस्व रणे पार्थाग्सर्वंथा क्षत्रियो भव ॥५४॥
 परवीर्यं समाभित्य य समाह्वयते परान् ।
 अशक्तः सयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ॥५५॥
 (म. भा. उद्योग अ. १६२)

“ आत्मवीर्याची वा गौरवाच्या पराक्रमाचा आशय करून, हे कौरव । युद्धामध्ये (पार्थान्) पाहिलाना आह्वान कर. सर्व तन्हेने क्षत्रिय हो. दुसऱ्याच्या बळाचा आशय करून जो शत्रूंना युद्धाकरिता आह्वान करतो व स्वतः युद्धाची जबाबदारी पार पाडण्यास अशक्त असतो, तो नपुंसक होय. ”

या श्लोकामध्ये—

समाभित्य - (सम् + आ + धि)
 आह्वयस्व - (आ + ह्वे)
 समाह्वयते - (सं + आ + ह्वे)
 आदातुं - (आ + दा)

ही सर्व रूपे उपसर्गपूर्वक धातूंचीं आदेव. वाचकांनीं याप्रमाणे रूपे समजून घेण्याचा अभ्यास करावा

पाठ १५ धातुसाधित रूपे.

धातुला प्रत्यय लावून काही आवश्यक रूपे बनविता येतात. त्यांचा नेहेमी उपयोग होतो. म्हणून या धातूनांत आतां अशा प्रत्ययांचा विचार करावयाचा आहे—

‘तुम्’ प्रत्यय.

क्रियेच्या “करण्याकरितां” या अर्थी ना प्रत्ययाचा उपयोग करावयाचा असतो—

कृ (करणे) - कर्तुम् = (करण्याकरितां)

गम् (जाणे) - गन्तुम् = (जाण्याकरितां)

लिख् (लिहिणे) - लेखितुम् = (लिहिण्याकरितां)

सेव् (सेवा करणे) - सेवितुम् = (सेवा करण्याकरितां)

ही रूपे संस्कृत भाषेमध्ये नेहेमी येत असतात व ही रूपे धनविणे पुरेंच सोपें आहे; म्हणून काही रूपे येथें देत आहे—

अंक (बिन्दू करणे) - अंकयितुम् ।

अत् (जाणे) - अतितुम् ।

अद् (खाणे) - अतुम् ।

अम् (जीवन धारण करणे) -
अनितुम् ।

अर्च (पूजा करणे) - अर्चयितुम् ।

(१ प्रथम गण)

अर्चयितुम् (१० म गण)

अर्थ (मागणे) - अर्थयितुम् ।

अष् (रक्षण करणे) - अशितुम् ।

आप् (व्यापणे) - आप्तुम् ।

कप् (रागणे) - कपयितुम् ।

कम्प् (हालणे) - कम्पितुम् ।

कृप् (हालणे, चालणे) - कर्तुम्,
कण्टुम् ।

क्षम् (क्षलणे) - क्षमितुम् ।

गण् (मोडणे) - गणयितुम् ।

हृद् (कापणे) - ह्रेतुम् ।

जी (त्रिकणे) - जेतुम् ।

तद् (मारणे) - ताडयितुम् ।

अश् (भोजन करणे) - अशितुम् ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूपासून “ तुम् ” प्रत्ययान्त धातुसार्धत रूपें बनतात. वाचकाना आतां ॥ ओळखता येतीलच.

‘ त्वा ’ प्रत्यय.

...करून, या अर्थी संस्कृत धातूना “ त्वा ” प्रत्यय लाऊन रूपें बनवितां येतात, जसे—

गम् - गत्वा = (जाऊन)

पा - पीत्वा = (पिकून)

भुज् - भुक्त्वा = (भोजन करून)

नम् - नत्वा = (नमन करून)

तृप् - तृप्तिवा = (तृप्ति होऊन)

याप्रमाणें हा “ त्वा ” प्रत्यय लावून अशीं रूपें बनवितां येतात. याचाप्रमाणें संस्कृत भाषेंत पारच उपयोग होतो. आतां याचीं कांहीं उदाहरणें पहा—

शुद् (शुद्धी) शुद्धित्वा ।

स्वर (त्वरा करणें) त्वरित्वा ।

दण्ड (धंड देणें) दंडयित्वा ।

दम् (दमन करणें) दमित्वा ।

दंष्ट्र (दंष्ट्र करणें) दंष्ट्रा ।

दा (देणें) दत्त्वा ।

दुह् (दूध काढणें) दुग्ध्वा ।

द्विप् (द्वेष करणें) द्विष्ट्वा ।

धाव् (धावणें) धावित्वा ।

घा (धारण करणें) हित्वा ।

घु (हालणें) घुत्वा ।

घृ (धारण करणें) घृत्वा ।

नद् (नाचणें) नटित्वा ।

नश (नाश होणें) नशित्वा,

नष्ट्वा ।

निद् (निंदा करणें) निंदित्वा ।

नृत् (नाचणें) नर्तित्वा ।

पच् (शिखणें) पक्त्वा ।

पठ (पठण करणें) पठित्वा ।

पा (रक्षण करणें) पात्वा ।

पुप् (पुष्ट करणें) पुष्ट्वा ।

पूज् (पूज्य करणें) पूजयित्वा ।

धातूला “ त्वा ” प्रत्यय लावून अशीं अनेक निरनिराळीं रूपें बनवितां येतात.

. पाठ १६

‘ य ’ प्रत्यय.

धातूच्या पूर्वी उपसर्ग असेल, तर “स्वा” प्रत्ययाच्या ऐवजी “य” प्रत्यय लागतो. ‘ ह्य ’ चा जो अर्थ होतो, तोच या “य” चाही होतो. माची उदाहरणे पाह—

अधि-ई-	अधीत्य = (अध्ययन करून)
नि-यम्-	नियम्य = (नियमन करून)
प्र-णम्-	प्रणम्य = (नमन करून)
वि-तन्-	वितत्य = (पसरून)
आ-दा-	आदाय = (आणून)
वि-धा-	विधाय = (बनवून)
प्र-हा-	प्रहाय = (तोडून)
आ-क्रम्-	आक्रम्य = (आक्रमण करून)
सं-भाष-	संभाष्य = (संभाषण करून)
सं-चि-	संचित्य = (गोळा करून)
सं-चिन्त्-	संचिन्त्य = (विचार करून)
प्र-जल्प्-	प्रजल्प्य = (बोलून)
वि-जि-	विजित्य = (जिंकून)
वि-ज्ञा-	विज्ञाय = (ज्ञानून)

उपसर्गपूर्वक धातूंची “य” प्रत्यय लागलेली हपें येाप्रमाणें होत असतात. याचे प्रयोगसुद्धा संस्कृत भाषेत ठिठठिकाणी येतात; म्हणून शान्तरात्री याचा नीट लक्षपूर्वक अभ्यास करावा.

कृत्य प्रक्रिया.

“तव्य” आणि “अनीय” हे दोन प्रत्यय धातूंना लागतात आणि “योग्य” हा अर्थ व्यक्त करतात. जसे—

- कृ- कर्तव्यं, करणीयम् (करण्यास योग्य)
 मिद्- भेक्षव्यम्, भेदनीयम् (भेदन करण्यास योग्य)
 पच्- पक्षव्यम्, पचनीयं (तिजविण्यास योग्य)
 निद्- निक्षितव्यं, निदनीयं (निंदा करण्यास योग्य)
 कथ्- कथयितव्यं, कथनीयं (सांगण्यास योग्य)
 चि- चिन्तव्यं, चिन्तनीयं (गोळा करण्यास योग्य)
 मृज्- माष्टव्यं, मार्जनीयं (दुष्ट करण्यास योग्य)

धातूच्या शेवटी खर असेल, तर त्या धातूला “य” हा प्रत्यय याच अर्थी लागत असतो.

- जि - जेयं (जिवण्यास योग्य)
 चि - चेयं (एके ठिकाणी करण्यास योग्य)
 दा - देय (देण्यास योग्य)
 धा - धेयं (धारण करण्यास योग्य)
 गै - गेयं (गाण्यास योग्य)

काही व्यंजनांत धातूंनाही हा “य” प्रत्यय लागतो. जसे—

- जन् - जन्म्यं (जन्म देण्यास योग्य)
 आलभ् - आलभ्यं (प्राप्त करण्यास योग्य)
 चर् - चर्यं (आचरण्यास योग्य)
 नियम् - नियम्यं (नियमात राखण्यास योग्य)

याप्रमाणे हे सर्व प्रत्यय लावून धातूंची अनेक निरनिराळीं रूपे निरनिराळ्या अर्थी बनविता येतात.

पाठ १७

रामायणम् ।

अथ ब्रुवाणं सुग्रीवं लक्ष्मणः प्रहसन्निशमदीत्- " कस्मिन् कर्मणि कृते सखि वाकिनो वचं श्रव्याः ? "

सुग्रीव उवाच- " इमान् सप्त तालवृक्षान् पुरा वाली विन्याज । एवं यः कर्तुं शक्नोति स एव वाकिनो वचं कर्तुं समर्थो भविष्य । "

एतत्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्यपार्थमेकमेव वारं पिबेत् । स ततः अस्त्राणां भित्त्वा शूर्पि प्रविबेष्ट । रामस्य वारवैगेन सुग्रीवः पर विस्मय गतः कृतस्त्रली रामाद्योवाच- " पुरुषयन्त्र ! समरे सशोभसि सुराग्रहन्तुं एवं समर्थोऽसि किं पुनर्बाकिनम् ? येन स्वया सप्त ताल-
वृक्षा गिरिर्भूमिश्च पृथगैव बाणेन विद्गिरितोऽस्तेन स्वया सप्त को रणे स्थाता ? अतस्त्वं वाकिनं जहीषि । "

ततः सुग्रीवं रामः प्रमुखा- " गच्छानेदानीं किमिच्छाम् । जप्रतो गत्वा वाकिनं मुद्रायाऽऽह्वय " इति ।

ते सर्वे ततो वाकिनः पुरीं किमिच्छां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन् । सुग्रीवो-
ऽपि वाकिनं आशानकारणात् धीरमनसः । आतुराह्वानं श्रुत्वा वाली गृहा-
जिग्यपान । ततो वालिसुग्रीवयोस्तुमुक्तं युद्धमभूत् । जतोऽन्तकरं शरं मोक्षुं
शुद्धिं न कृतवान् । भग्नस्तदा वाकिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं मदुद्रधे पर्वतसृ-
प्यगृहम् । " शायमयान्मुनयोऽमि " इति वाली तमुक्त्वा स्वगृहं
निवृत्तः । रामस्तु रुद्रेण वनं जगाम यत्र सुग्रीवो गतः ।

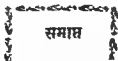
रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽब्रवीत् किमिदानीं स्वया कञ्च वैरिणा मां वातयि-
त्वा धादौ च तमाह्वयस्तेषुक्त्वा विक्रमं च दर्शयित्वा ? इति ।

रामोऽपि तं सान्त्वयन्निध पुनरब्रवीत्- “ त्वं च बाळी चवाचा, वर्षसा
स्वरेणातेसदगौ । अतो भावगच्छं कः क इति । अत एव नोत्सृष्टो मया शरः ।
मित्रस्येव विधातो भ्रमान्मा मृदिति । दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु मह-
त्पातकम् । भवोस्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम् । तस्मात्पुनर्युध्यस्व मा
बांकीः । एकेनैवेपुणा बाळिनमद्य मृतं पश्य । त्वमात्मनोऽभिजातार्थं
किंचिच्चिह्नं कुरु । छद्मण ! अस्य सुप्रवित्स्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय । ”
इति ।

छद्मणेन धारितया मालया स सुप्रीवोऽतीव शुशुभे । पुनश्च गत्वा
किंचिद्वा बाळिन अतिघोरस्वरेणाब्रुवत् । अद्य भ्रुत्वा बाळो वेगेन रोषाद्-
गृहान्निष्पत्त । सुप्रीवं च दृष्ट्वाऽब्रवीत् “ एष मम बन्धो मुहिल्लव प्राणा-
नाशाय एव यात्यति । ” इति ।

तेन बाळिना रोषादेव ताडितः सुप्रीवो चरिरं वमन् किंचिन्मूर्च्छित
इवामवत् । सोऽपि मरुवरं सज्जं प्राप्य साकृदुक्षमुत्पाटय बाळिन मकोपं
ताडितवान् । शोणिताक्षौ तौ परस्परं तर्जयानौ अयुष्येताम् । रामस्ततो धनुः
संवाच एकेनैव क्षरेण बाळिनं गतसत्त्वं विचेतनं अकरोत् ।

त मूर्च्छितं गतसत्त्वं दृष्ट्वा महावीर्यौ भ्रातरौ रामछद्मणौ बहुमान्य
वीरं सुप्रीवमुपपातौ । बाळी तु रामं दृष्ट्वा पश्यमब्रवीत् । “ मम पशह्-
मुखवध कृत्वा त्वया किं यशः प्राप्तम् ? रामः कुलीनस्तेजस्वी इवर्धतश्चेति
सर्वे कथयन्ति । परंतु पापाचारमेवाह त्वो पश्यामि । अहं तु तव निपये
पुरं वा न करोमि किंचिदपि पापम् । नापि त्वामवजाने । कस्मात्त्वमकिद्वि-
षं मां हसि ? त्वया तु धर्मं त्यक्तैवाऽहं रणे निहतः । किमर्थमेवमधर्मा-
चरणं भवताऽऽश्रितम् ? ”

१८

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

भाग १८ वा.

लेखक

श्रीपाद दामोदर सातबळेकर,
स्वाध्याय-मंडळ, किल्ला-पारडी, (जि० मृत.)

द्वितीय आवृत्ति

संवत् २००९, शके १८७४, सन १९५२.

मूल्य आठ आणे

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

भाग अठरावा.

पाठ १

धातूनां निरनिराळ्या प्रत्यये प्रत्यय लावून संस्कृतभाषेत अनेक प्रत्यये शब्द बनविता येतात हे शब्द बनविण्याची रीति आता सांगायची आहे. यापूर्वीच्या भागातून धातूपासून शब्द बनविण्याचे काही प्रत्यय सांगितलेच आहेत. त्याचाच संपाद उद्देश या ठिकाणी करायचा आहे

१ त य

संस्कृत भाषेत “तय्य” प्रत्यय घराच उपयोगी आहे हा प्रत्यय धातूला लाऊन कारच सौख्या पद्धतीने निरनिराळे व अतिशय उपयोगी असे शब्द बनविता येतात उदाहरणार्थ—“गम्” धातूला “तय्य” प्रत्यय लावून “गंतव्य” असे रूप सहज बनविता येते त्याचप्रमाणे “कृ” धातूपासून “कर्तव्य” असे रूप बनते याप्रमाणे निरनिराळ्या धातूपासून अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द बनविता येतात आता या शब्दांचा उपयोग कसबना व कोठे केला जातो, ते पहा—

मया गन्तव्यम् = मला गेलं पाहिजे

मया कर्म कर्तव्यम् = मला काम केतं पाहिजे

मया पुस्तक पठितम् = मला पुस्तक वाचलं पाहिजे

व्यया इदानीं न प्रीडितम् = तू आता खेळू नये

याप्रमाणे या शब्दांचा वाक्यांत उपयोग करण्याची ही एक रीत झाली दुसरी रीत म्हणजे हे शब्द विशेषण रूपांनी वाक्यांत आले तर त्यांचे लिंग, वचन, विभक्ति, विशेष्याच्या लिंग, वचन, विभक्तीप्रमाणेच होणे. जसे—

एषा घाला त्वया रक्षितव्या = या मुलीचे तुझ्याकडून रक्षण होणे योग्य आहे.

एषा प्रासादस्थया रक्षितव्या = या राजमहालाचे तुझ्याकडून रक्षण होणे योग्य आहे.

एतत्क्षेत्रं त्वया रक्षितव्यम् = या जेताचे तुझ्याकडून रक्षण होणे योग्य आहे.

या तिन्ही वाक्यांतून " रक्षितव्य " हा एकच शब्द आहे; परंतु प्रत्येक वाक्यांत तो विशेष्याप्रमाणे कसकसा बदलला आहे. ते वाचकांनी नीट पहावे. अशा वाक्यांत " अस्ति " च्या अभ्याहृत ध्वनच प्रायः अर्थ केला जातो. जसे—

एतत्पुस्तकं स्वया तत्र रक्षितव्यं अस्ति ।

एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् ० ।

या दोन्ही वाक्यांचे तात्पर्य वास्तविक एवच आहे किंवापरोचे रूप घालून वाक्य बनविणे क्यत्रेष्टी अवघड वाटते, तेव्हा या " त्वय्य " च्या रूपांनी वाक्य षट्पिशी बनविता येते हा संस्कृत भाषेचा विशेष धोषेपणा आहे.

शब्द ।

स्पर्धितव्य = स्पर्धा करण्यास योग्य

वेदितव्य = जाणण्यास योग्य

मोदितव्य = आनंद करण्यास योग्य

खादितव्य = खाण्यास योग्य

भर्जितव्य = भाजण्यास योग्य

अर्चितव्यं = पूजा करण्यास योग्य
 चाङ्गितव्यं = इच्छा करण्यास योग्य
 वेष्टितव्यं = वेश्टन करण्यास योग्य
 चेष्टितव्यं = काम करण्यास योग्य
 जल्पितव्यं = बोलण्यास योग्य
 भाषितव्यं = बोलण्यास योग्य
 ज्ञातव्यं = ज्ञानण्यास योग्य
 दातव्यं = देण्यास योग्य
 हस्तव्यं = हार मारण्यास योग्य
 चस्तव्यं = राहण्यास योग्य
 चतव्यं = बोलण्यास योग्य

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूवरून हे अनेक शब्द बनविता येतील आतापर्यंत आलेल्या सर्व धातूंचे वाचकांनी याप्रमाणें शब्द बनवावेत व वाक्यात जेथे जेथे अशा प्रकारची रूपे येतील तेथे तेथे तीं रूपे ओळखण्याचाही प्रयत्न करावा.

संस्कृत वाक्य.

तेन वीरेण किमर्थ तेन सह न स्वर्धितव्यम् । बालकैः पूतदत्तं हृदानीमेन स्नादितव्यम् । मन भृत्येन सर्वेऽपि वणकाः अथैव भर्जितव्याः । ईधरस्वया नित्यशोऽर्चनीयः । बालकैर्वालिकाभिश्च शोभनानि पुस्तकानि नित्यशः पठितव्यानि । सर्वमनुयैः कार्यं समये कोट्यगणं गन्ताऽवश्यं शीघ्रितव्यम् । वीरैः पुरुषैः स्त्रीणां रक्षा कर्तव्या । हृदानीं ण्य ग्रामो वीरैः रक्षितव्यः । एषा पूर्वं सर्वं शतित्वं पश्चात् स्वकर्तव्यं कर्तव्यम् ।

वाचकांनी अशा तऱ्हेने नेहेमी वाक्यें स्वतःच तयार करण्याचा अभ्यास ठेवावा. या " तव्य " प्रत्ययाच्या शब्दांनी दाखविल्या जाणाऱ्या क्रियावाला कर्ता तृतीया विभक्तिचा असावा लागतो जसे—

मया चकव्यं । रामेण शत्रुहन्तव्यः । व्याघ्रेण पुरुषः
न हन्तव्यः । अग्निना सर्वं वनं दग्धव्यम् ।

या प्रमाणे सहज शैलीनां सवरत्नां सुद्धा अशा तद्देच्या वाक्यांचा उपयोग करता येईल.

(१) अनीय.

“ तव्य ” प्रत्यय लाऊन धातूपासून तयार केलेल्या शब्दाचा जो अर्थ होतो, तोच अर्थ धातूला “ अनीय ” प्रत्यय लाऊन तयार झालेल्या शब्दाने व्यक्त होत असतो. “ कृ ” धातूचे “ करणीय ” व “ गम ” धातूचे “ गमनीय ” अशीं रूपे होतात. हीं प्रत्यय लाऊन धातूची रूपे कशी होतात ते आता पहा—

करणीयं = करण्यास योग्य

स्मरणीयं = स्मरण करण्यास योग्य

भरणीयं = भरण पेटवण करण्यास योग्य

प्रथनीयं = प्रख्यात होण्यास योग्य

त्वरणीयं = त्वरा करण्यास योग्य

वर्धनीयं = वाडण्यास योग्य

रोचनीयं = भावहण्यास योग्य

शोभनीयं = शोभण्यास योग्य

बोधनीयं = जाणण्यास योग्य

ज्वलनीयं = जालण्यास योग्य

स्पृहणीयं = इच्छा करण्यास योग्य

यादीच्या धातूंचीं रूपेही याप्रमाणेच वाचकांनी सहज पनवितो येतील. या शब्दांचा उपयोगही वाक्यांन पूर्वप्रमाणेच करावयाचा आहे—

संस्कृत वाक्य ।

त्वया सर्वं कर्म ददानीमेव करणीयम् । यन्मया वर्धनीयं अस्ति तदहं वर्ध-
यामि । त्वया संवर्धनीयं भवेत्तत्त्वं संवर्धय । त्वया पुष्पमालाभिः शोभनीय
पुष्प मेद्वयः । अग्निना त्वया ज्वलनीयमेतत्पत्रम् । त्वया भरणीयं पुष्पं बाहः ।
सेन करणीयं पुष्पं घनः ।

याप्रमाणे याचीन्या घातूनां “ मनीय ” प्रत्यय साज्जन शालेत्या शब्दांचा
उपयोग वादनांत वाचकांनी करावा.

पाठ २

रामायण ।

रामस्तु वालिनमग्रणीत् “ धर्मं अर्थं कामं चापि लौकिकव्यवहारमविशय
वाक्यादिव कथं विगर्हते ? इत्याकृष्णां राश्यां पालितेयं भूमिः भरतभूमिरिति
कथ्यते । वयं चान्न धर्मस्य रक्षितारः । तथा चान्येऽपि षट्वयः पार्थिवाः,
सम्यगेव । वयं धर्मरक्षणार्थमेवात्र संहरामः । धर्मस्य रक्षणं, सज्जनानां पालनं,
दुष्टानां निर्दलनं चास्माकं कर्म । त्वं तु धर्ममार्गे न स्थितः । सनातनं धर्मं
त्यक्त्वा आतुर्भार्यायां पापमाचरसि । यस्तु भागिनीमौरसीं भार्यां वाऽनुजस्य
कामाग्रचरेत् स नरो वध्य इति सद्भिः कथितो धर्मः । अतएव त्वं मया हतः ।
पापस्य नरस्याऽऽप्तासनाद्राजा क्लिष्यमानोति, तस्य शासनदेव राजा श्रेयः
प्राप्नोति । अतस्त्वं पापाचारो वधाय पुन योग्यः मया हतः ।

एतद्ब्रामवचनं श्रुत्वा धर्मोऽधिगतनिग्रयो वाली रामचन्द्रे दोषं न दृष्ट्वा,
उवाच च तं “ यत्त्वं आत्स्य तत्तथैव, न संशयः । ॥ चात्मानं शोचे, न च
भार्या, नापि बांधवान्, तथा तु पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं शोचे । विभक्त्य सुग्रीवेऽ-

इदे च उत्तमां मतिम् । स्वमेवाऽसि शोप्ता शास्त्रा च । इति । ” एवमुक्त्वा
मुमोह जीवितान्तं जगाम च ।

बालिनो भार्या तु तारा तच्छ्रुत्वोद्विग्ना भूत्वा तत्राऽगमत् । पतिं पंचवर्षं
गतं दृष्ट्वा विललाप च । तारां दीनां तथा क्रोशन्तीं दृष्ट्वाऽगदं च विलपन्तमव-
लोक्य सुग्रीवोऽपि विषादमगमत् । पतिमुखं समुपजिघ्रन्ती तारा तत्र बहु
विललाप आह च—

“ किं मही मत्तोऽपि प्रियतरा तव ? यतस्तां भूमिं परिष्यज्य शोषे ? नापि
मां प्रतिभापसे ? विपश्चिता दूराय खलु कन्या न प्रदातव्या ” इति ।

समानशोकं काकुत्स्थो रामस्तां सांन्ययन्नाह—“ मृतः पुरः । शोकपरितापेन
न ध्रैयसा युज्यते । अतो जनैर्न कार्यं कर्तुं स्वमहंसि । अलं शोकेन । निपतिः
श्रेष्ठा, तन्नाशकालं कर्म उपास्यताम् । ” इति ।

ततः सह सुग्रीवेणागदो रदन् विधिवत् पितरं आभि ददौ चकार च दीर्घ-
मध्वानं प्रस्थितं पितरमपसम्बन्धं प्रदाक्षिणं सह रामेण । तयो हनुमानमवीत्—“ भव-
त्प्रसादात्, काकुत्स्थ ! पित्रुवैतामहं राज्यं दुष्याध्यमपि सुग्रीवेण प्राप्तम् । अतः
इदानीं त्वया समनुशातः सुग्रीवो भवता सह नगरं प्रवेश्यति । इति । ”

तच्छ्रुत्वा राम उवाच “ हे हनूमन् ! अहं तु पिनुर्निर्देशमनुसरन् चतु-
र्दशवर्षपर्यन्तं ग्रामं वा नगरं वा न प्रवेश्यामि । सुग्रीवश्च राज्यं अभिषिच्यतां,
भृंगदश्च यौवराज्येऽभिषिक्तो भवतु विधिवत् । इति ”

रामेणैव समनुशातः सुग्रीवो रभ्यां निर्वर्षां पुरीं प्रविशेत् । साधु इति
मुवात्सु वानरेषु यौवराज्येऽगदं चाम्यपेचयत् ।

मालयवतः पर्वतस्थ वृद्धे वसन् राम एकदा लङ्गमणमग्रीत् । “ पश्याऽयं जल-
समागमे वर्षाकालः संप्राप्तः । मेघपटलैरम्बरमाच्छादितम् । नीलमेघाऽश्रिता
विद्युः स्फुरति । ”

“ पर्जन्यजलधाराभिरभिषिच्यमाना पर्वताः नवयौवनेनैवाधिकतरं विभ्रान्तिः ।

गरिमन्मात्रपदे माते मंत्ररतानां प्राद्वणानां जल्पयनकाजोऽयमुपस्थितः ।
इति ”

तत उर्ध्वं शारदी रजनीं ज्योत्स्नामयीं दृष्ट्वा सुग्रीवं च कामप्रवृत्तं दृष्ट्वा
रामः परममातुरो भूत्वा सुमोहः । सीतां अनुचितवस्त्रं कुरोत वदनेन लक्ष्मणमु-
वाच “ अधुना मेघाः पातवेगाः । वार्षिकाश्रवणो माम्बाः वर्षशतोपमाः
सीतामपश्यतो मम गताः । हे लक्ष्मण ! सुग्रीवः कृपां न कुरते । ॥ एवं किङ्किण्यां
प्रविश्य ग्राम्यमुखे सक्तं भूय सुग्रीवं ब्रूहि । वीरः सत्यपरः पृथ भवति ।
हे सुग्रीव ! तं समये तिष्ठ । मा वालिनः मार्गेण गच्छ । इति । ”

एवं समादिष्टो लक्ष्मणो रम्यां किङ्किर्यां नगरीं प्रविशति । नानापुरूपकलशो-
भितां च तां नगरीं ददर्श । अवार्जमाणश्च लक्ष्मणः प्रविशति रम्यं सुग्रीवस्य
गृहम् । तस्यान्तःपुरे यहुनिः स्त्रीभिः सततं प्रवर्तमानं संगीतं निराग्नोद्विग्न
इवाभयत् । दिवश्च च तत्र किङ्किर्यां ज्ञात्वा तज्ज्ञात्वा तज्ज्ञात्वा ध्रुवा
आगतं लक्ष्मणं ज्ञात्वा, तं क्रोधयुक्तं च दृष्ट्वा स तारामुवाच “ किं तु क्रोध-
कारणम् यत्प्रकृत्वा मृदुरपि लक्ष्मण इदानीं सरोप इव दृश्यते ! अतस्त्वमेव
अग्रे गत्वा तं प्रसादयेति । ”

तथेत्युक्त्वा तारा सहज्जा इव लक्ष्मणसंनिधानं जगाम । स्त्रीसैनिकपादवा-
हनुषो निवृत्तक्रोधश्चाभूत्लक्ष्मणः । साऽपि तं प्रार्थयामास- “ किमर्थं क्रोधः ?
को न तिष्ठति भवशिदेशे ? वानरवंशनाथस्य प्रसादमपि सौकुमईसि । महा-
बाहो लक्ष्मण ! शागच्छ भंतः, क्षमस्व सुग्रीवमिति । ” ततोऽर्दिमो लक्ष्मणो-
ऽग्न्यर्तरं प्रविशति ।

सुग्रीवोऽपि तत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा व्यथितेन्द्रियो बभूव । समादिष्टीयं नारी-
मध्यगतं सुग्रीवं लक्ष्मणोऽयवीत् “ राजा कृतज्ञः सत्यवादी च लोके महीयते ।
कृतार्थेन स्वयां सीताया मार्गणयत्नी विधेयः । तस्मिन्विषये त्वं किमपि कर्म न
करोषि । तर्हि तेनैव वालिनो मार्गेणैव गन्तुमिच्छसि ? न स संकुचितो मार्गः
येन वाली हतो मृतश्च । अतः सुग्रीव ! समये तिष्ठ, मा वालिपथमन्वगा ।
इति ”

तच्छ्रुत्वा सुग्रीवो विमद आसीत् । उवाच च लक्ष्मणम् " सर्वमेव मयेद
प्रेष्यं रामप्रसादादेव प्राप्तम् । स एव स्वेनैव तेजसा रावणं वधिष्यति सीतां च
प्राप्स्यति । तस्यानुचात्रो अयमहं करिष्यामि । इति । "

लक्ष्मणोऽपि प्रीत्योवाच " त्वया सनाथेन सनाथो मे भ्राता । क्षमस्व मे
पर्योनिम् । इति "

सुग्रीरोऽपि पार्श्वस्थं हनूमन्तमग्रवीत् । क्षिप्रं तांस्तान् वानरानानय, आनु-
यात्रिकं वक्ष्ये च । श्रुत्वा तद्वचनं वायुपुत्रो हनूमान् वानरान् सर्वासु दिक्षु
प्रेषयामास । वानरराजस्याज्ञां श्रुत्वा सर्वे वानरा आययुः । तेषां वानराणां महती
सेना बभूव । तया सेनया सह सुग्रीवो राघवं आगत्यास्य पादयोः पपात । तं
पादयोः पतितं बहुमानादुत्थाप्य राघवः सुग्रीवं परिष्वजे ।

शब्दार्थ

लौकिकव्यवहारः = लौकिक-
जीव व्यवहार

चाल्य = चालपत्र

विगर्ह = निंदा करने

संचर = भटकने

निर्दलनं = नाश

भीरसी = भीरम

किलियपं = पाप

संचत्यं गतः = मृत

विपश्चित् = शानी

नियाति = देव

परमातुरः = अतिदुःखी

अवार्यमाणः = ज्याला प्रतिबंध
छालेला नाही असा-

भ्रातृसुखं = हीन सुख

अवाङ्मुख = खाली मुख केलेला

सोढुं = सहन करण्यात येतय

मार्गेण = शोधने,

विमदः = ज्याला गर्व नाही असा

पादरस्थ = मागे उभा असलेला

निर्देश = आज्ञा

उद्दिग्ध = सिद्ध

समास ।

१ लौकिकव्यवहारः = लौकिकआसी व्यवहारार्थ ।

२ धर्मरक्षणार्थं = धर्मस्य रक्षणे धर्मरक्षणं तदर्थं ।

३ पापाचारः = पापं आचरतीति ।

युदाय समुपागतान् शूरान् च ॥३॥ तव तनय सर्वान् हर्षयन् काले इदं वचनं प्राह-

नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वे युद्धविशारदा ॥ ४ ॥
 एकैरुश समर्था हि यूय सर्वे महारथाः ।
 पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तु ससैन्यान्किमु संहता ॥ ५ ॥
 अपर्याप्त तदस्माकं बल भीमाभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तमिदमेतेषां बल भीमाभिरक्षितम् ॥ ६ ॥
 संस्थाना शूरसेनाश्च वैत्रिका कुकरास्तथा ।
 भारोच्चकारिभ्रगर्ताश्च मद्रूपा पवनस्तथा ॥ ७ ॥
 शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।
 विकर्णेन च धीरेण तथा मन्दोपनन्दकैः ॥ ८ ॥
 चित्रसेनेन सहिता सहिताः पारिभद्रकैः ।
 भीष्ममेवाऽभिरक्षन्तु सहस्रेभ्यपुरस्कृता ॥ ९ ॥

“ यूय सर्वेऽपि महारथा नानाशस्त्रप्रहरणा नानाशस्त्रप्रहारिण सर्वेऽपि युद्धविशारदा ससैन्यान् पाण्डुपुत्रान् हन्तुमेकैरुश समर्था हि, किमु संहता-
 एकीभूता ॥ ४-५ ॥ भीष्माभिरक्षितं अस्माकं बल अपर्याप्तं तै र्व्याप्तुं अश-
 क्यम् । भीमाभिरक्षित एतेषां इदं बल सैन्यं यु पर्याप्तं परितः सर्वेन व्याप्तुं
 शक्यम् ॥ ६ ॥ संस्थाना, शूरसेनाश्च वैत्रिका कुकराः तथा शत्रुंजयेन तथा
 दुःशामनेन सहिता सर्व धीरा, धीरेण विकर्णन तथा मन्दोपनन्दकैश्च सहिता,
 चित्रसेनेन सहिता, पारिभद्रकैर्धैरै सहिताश्च सहस्रेभ्यपुरस्कृता सर्वे धीरा
 भीष्ममेव अभिरक्षन्तु ॥ ७-९ ॥

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तथ पुत्राश्च भारिप ।
 अव्यूहन्त महायूहं पाण्डूनां प्रतिवाधकम् ॥ १० ॥
 भीष्म सैन्येन महता समन्तात्परिवारित ।
 ययो प्रकर्षन्महतीं चाहिनीं मुरराडिव ॥ ११ ॥
 तमन्ययान्महेष्वासो भारद्वाज प्रतापवान् ।
 घृन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशापते ॥ १२ ॥

विदर्भैर्मैकलेश्वैव कर्णप्रावरणैरपि ।

सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनाम् ॥ १३ ॥

गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिवयोऽथ वसातयः ।

शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४ ॥

हे मारिच प्लताष्ट ! ततः भीष्मश्च द्रोणश्च नव पुत्रश्च दुर्योधनः पांडवानां प्रतिपादकं महाव्यूहमव्यूहयत् ॥ १० ॥ महता सैन्येन समन्तान्परिवारितो भीष्मः सुरराट् इन्द्र इव महतीं वाहिनीं सेनां प्रकर्षन् ययौ ॥ ११ ॥ तं प्रतापयान् भद्रेष्वासः भारद्वाजः जन्वयात् । द्वि त्रिशापते प्रजानां पालक ! कुतलैः, दशार्णैः, मार्गैः च विदर्भैः मेकलैः च कर्णप्रावरणकैः अपि वीरैः सहिताः आहवशोभिर्न युद्धशोभिर्न वीरं भीष्मं अपालयन् । तथा स्वसैन्येन सहितः शकुनिः भारद्वाजं द्रोणं अपालयत् ॥ १२-१४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।

अह्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोत्तलैः ॥ १५ ॥

वरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुल्लकमालयैः ।

अभ्यरक्षत संहृष्टः सौयलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥

भूरिधवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिच ।

चिन्दानुचिन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

ततः राजा दुर्योधनः सर्वसोदरैः सहितः अह्वातकैः विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोत्तलैः, वरदैः शकैः च पृथक् क्षुल्लकमालयैः सहितः अतएव रोहट्टः शानदिवाः सौयलेयस्य शकुनेः वाहिनीं सेनां अभ्यरक्षत ॥ १५-१६ ॥ हे मारिच ! प्लताष्ट ! भूरिधवाः शलः शल्यः भगदत्तः ॥ आवन्त्यौ अवगतिदेशीयौ चिन्दानुचिन्दौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्योजश्च सुदक्षिणः ।

धुतायुश्चाऽप्युतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥

अश्वत्थामा रुपद्रवश्च कृतवर्मा च सान्ध्यातः ।

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थितः ॥ १९ ॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् नानादेश्या जनेश्वरा ।
 केतुमान्वसुदानश्च पुत्र काश्यश्चाभिभू ॥ २० ॥
 ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
 दध्मु शस्त्रान्मुदायुक्ता सिंहनादास्तथोन्नदन् ॥ २१ ॥
 तेषां श्रुत्वा तु हृष्टाना वृद्ध कुरुपितामह ।
 सिंहनादं विनघोच्चैः शस्त्रं धूमौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 ततः शस्त्राश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधा परैः ।
 आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥

सौमदत्ति मुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिण धुवायु च अन्युतायु च
 दधिज पार्श्वे आस्थित स्थिता ॥ १८ ॥ अश्वरथामा, कृप च पूर्व कृतवर्मा
 च सायत, महत्या सेनया सार्धं सेनादृष्टे व्यवस्थित ॥ १९ ॥ नानादेश्या
 जनेश्वरा तस्य पृष्ठगोपाः पृष्ठरक्षका आसन् । केतुमान् वसुदान च काश्य च
 अभिभू पुत्र तस्य पृष्ठरक्षका आसन् ॥ २० ॥ हे भारत ! ततः त सर्वे
 तावका युद्धाय हृष्टा भूवा मुदायुक्ता शस्त्रान् दध्मु तथा सिंहनादान् उन्नदन्
 ॥ २१ ॥ तेषां हृष्टानां ॥ तन्म धुवा वृद्ध कुरुपितामह भीष्म उच्चैः
 सिंहनादं विनघ, प्रतापवान् भीष्म शस्त्रं धूमौ ॥ २२ ॥ ततः शस्त्राश्च भेर्यश्च
 विविधा पेश्यश्च आनकाश्च परैः अभ्यहन्यन्त, स तुमुल शब्दोऽभवत् ॥ २३ ॥

शुद्धार्थः ।

अभेद्य = भेदव्याप्त कठीन
 उपसंगम्य = अवल चान्न
 पर्याप्त = घेरण्यास योग्य
 सोदर = एकाच पादात्त नाम
 २३

युद्धविशारद् = युद्धांत प्रवीण
 अपर्याप्त = घेरण्यास अशक्य
 चाहिनी = सेना
 रक्ष्यमाण = ज्याचें रक्षण होत
 आहे

आचन्त्यो = अवति देशाचे लोक	सेनापृष्ठं = सैन्याची पिठादी
भेरी = नगरा	मानक = होल
तुमुल = मोठा	विनय = आवाज करून

समासाः ।

- १ युद्धविशारद = युद्धे विशारदः ।
- २ पांडुपुत्रः = पण्डो पुत्रः ।
- ३ सुरराट् = सुरणा राट्, राट्, राजा ।
- ४ सेनापृष्ठं = सेनाया. पृष्ठ ।
- ५ जनेभ्यः = जनानां ईश्वरः ।
- ६ कुक्षितामहः = कुक्ष्यां पितामहः ।

पाठ ४

पहिल्या धर्मांत पातुसापित शब्द वतविष्याचे दोन प्रत्यय सांगितले. या धर्मांत आता आगली काही प्रत्यय सांगारयाचे आहेत. या प्रत्ययांच्या योगाने नवीन शब्द वतविणे किती सोपे आहे व असे शब्द महेशी मिनी उपयोगी पडताना हे वाचकांनी पहावे—

३ य

“ य ” हा प्रत्ययही पूर्वीच्या प्रत्ययप्रमाणेच पातून लागतो व हा प्रत्यय लागला अवतां रूपेही पूर्वीप्रमाणेच होतात. जसे “ या ” पातूनून “ येय ” व “ पा ” पातूनून “ पेय ” असे रूपे होत.

शब्द

ज्ञेय = ज्ञानण्यास योग्य

पेय = पिण्यास योग्य

ध्येय = ध्यान करण्यास योग्य

शस्य = प्रशंसा करण्यास योग्य

प्रेय = विरजणेण्यास योग्य

जन्य = उत्पन्न होण्यास योग्य

देय = देण्यास योग्य

वध्य = बध करण्यास योग्य

जेय = जिंकण्यास योग्य

द्राप्य = शाप देण्यास योग्य

लभ्य = लाभण्यास योग्य

सह्य = सहन करण्यास योग्य

संस्कृत वाक्य ।

महा एव सर्वज्ञेय वस्तु, परंतु तदेव न केनापि ज्ञायते । शत्रुः शूरैर्बन्धो भवति । इदं दुःखं त्वया सह्यं इदानीम् । तत् कथं सह्यं भवेत् । मित्राणां मधुरैः साम्त्वपूर्वैर्वचनैर्महदपि दुःखं सह्यं भवति । स प्रियस्त्वया मह्यं देयः । इदानीमेव देयः । किं एतज्जलं वेद्यं अस्ति ? यदि तुषितोऽसि तर्हि त्वयैतज्जलं वेद्यं नान्यथा यत् एतत् परिशुद्धं नास्ति । त्वया तस्य कर्म शस्यम् । वध्यः पुरषो वधैर्वधस्थानं प्रति नीयते ।

“ य ” हा भाषणी एका निरुद्ध्या जातीचा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय लागला असतो पूर्व धातूच्या न्द्वस्व स्वराचा गुण होतो. या “ य ” प्रत्ययाची रूपे पुढील श्रमणें होनात—

धातु	प्रत्यय	रूप	अर्थ
कृ	य	कार्यं	करण्यास योग्य
कृप्	य	वर्प्यं	कृष्टि करण्यास योग्य
यज्	य	याज्यं	यज्ञ करण्यास योग्य
त्यज्	य	त्याज्यं	त्याग करण्यास योग्य
युज्	य	योज्यं	जोडण्यास योग्य
प्रयुज्	य	प्रयोज्यं	प्रयोग करण्यास योग्य
वच्	य	वाच्यं	बोलण्यास योग्य
पच्	य	पाच्यं	शिजविण्यास योग्य

या प्रकारच्या शब्दांचाही वाक्यातून पुष्पञ्च उपयोग होत असतो.

संस्कृत वाक्य ।

कदापि कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । कर्म नैव त्याज्यं यतः तदोपवत्
इति मनीषिणो वदन्ति यत्कार्यं तदवश्यमेव कार्यं । स्वया इदानीं नैवं वाच्यम् ।
स्वयास्त एवं वाच्यः । कार्यं कर्म सदैव समाचर । अकार्यं कदापि न समाचर ।
अधुवत्या योज्यं तत्त्वं संयोजय । यत्प्रयोज्यं तत्प्रयोज्यं स्वया । रामस्त्वया
वाच्यः, यत्त्वं अधुना त्वय न गमिष्यसीति ।

याप्रमाणे अनेक धातूपासून अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द बनवून त्याचा वाक्यात
उपयोग करवा. असे शब्द योजण्याची अधिक संख्या ठेवली असता वाचकांना असे
प्रयोग बोलता बोलताही करता येऊ लागतील.

भाषास्त्री तितारा एक प्रकारचा " य " प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय लागला असता
पूर्वीप्रमाणे पूर्वधातूच्या स्वराचा गुण वृद्धि होत नाही. हा प्रत्यय लागला असता
पुढे लिहित्याप्रमाणे रूपे बनतात—

स्तुत्यः	=	स्तुति करण्यास योग्य
गुह्यं	=	गुप्त राखण्यास योग्य
मित्रं	=	मेष्ट्यास योग्य
कृत्यं	=	करण्यास योग्य
कृत्यं	=	कल्पना करण्यास योग्य
जुष्यं	=	सेवन करण्यास योग्य
आवृत्त्यं	=	स्मरण करण्यास योग्य
शोक्यं	=	प्रशंसा करण्यास योग्य
शिक्ष्यः	=	शिक्षण्यास योग्य

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे या प्रकारचे अजूनही वाक्यांत घेऊन अनेक निरनिराळी
यात्रे येवता येतात—

संस्कृत वाक्य

इदं गुप्तं वचनं त्वया कस्मै अपि न कथनीयम् । यत्कृत्यं त्वया कर्तव्यं
सत्त्वं अधुनैव कुरुष्व । स्तुत्यः खल्वेष तव प्रयत्नः यं त्वं करोषि ।

तिस्रः प्रकाराः स्युः " य " प्रत्यय लावून तयार केलेल्या शब्दांची याप्रमाणे
वाचकांनी वाक्यात योजना करावी व आतापर्यंत सांगितलेल्या तिन्ही प्रकारच्या
" य " वाक्यांतील फरक नीट लक्षात ठेवावा.

४ अक्ष

" अक्ष " हाही एक पुष्पञ्च वपयोगी भसा प्रत्यय आहे. कित्येक शब्द या
एखाच प्रत्ययाने बनतात; हा प्रत्यय लागून असतो घातुच्या स्वरूपाचा गुण किंवा
शुद्धिही होते. जसे " घच् = घाचक " " पच् = पाचक " इत्यादि.

शब्द

कारकः = करणारा
घोधकः = समजून घेणारा
घातकः = घात करणारा
गायकः = गणारा
बालकः = बालवणारा
आच्छादकः = आच्छादन
करणारा
प्राप्तकः = प्राप्त देणारा
नर्तकः = नाचणारा
पालकः = पालक
संहारकः = संहार करणारा
नाशकः = नाश करणारा

दायकः = देणारा
पाचकः = शिजविणारा
वाधकः = बाधा करणारा
याजकः = यज्ञ करणारा
वाचकः = वाचक
तोषकः = संतोष करणारा
भोदकः = भानंद देणारा
वर्धकः = वाढवणारा
कर्तकः = कायणारा
शोधकः = शोध करणारा
ग्राहकः = ग्रहण करणारा
योजकः = योजना करणारा

या शब्दांत धातूचा उपांत्य स्वर रीधे झाला आहे. तिचा त्याचा गुण क्रिया शुद्धिही झाली आहे. परंतु किर्येक धातूंमध्ये स्वरांत्य गुणादि क्रिया होत नाहीत व किर्येक धातूंचा उपान्त्य स्वर असून सुद्धा, तो स्वर अशाचा तसाच राहतो. याची उदाहरणे आतां पहा—

जनकः = पिता, जन्मदाता

बधकः = बध करणारा

धमकः = धमन करणारा

निंदकः = निंदा करणारा

अर्चकः = पूजा करणारा

हिंसकः = हिंस करणारा

आरंभकः = आरंभ करणारा

प्रीडकः = लाजवणारा

खनकः = खोदणारा

जल्पकः = बडबडणारा

पाचकांनीं आतां याप्रमाणें शब्द बनवावेत. आतांपर्यंतच्या धव्यांतून जे जे शब्द आले आहेत ते त्यांनीं प्रथम पहावेत. म्हणजे त्यांनीं अशा प्रकारचे शब्द स्वतः बनविण्याची रीत सुद्धां कळून येईल. ही फिर एकदां कळून चुकली कीं मग पाचवें बनविण्याचें कामही फारच सोपें आहे. हें ही स्थानां कळून येईल.

संस्कृत वाक्य ।

तस्य परमात्मनो वाचकः प्रणयोऽस्ति । अस्य पदार्थस्य वाचकः कः शब्दोऽस्ति ? त्वं तस्य गमने किमर्थं बाधको भवसि ? यदा यात्रकोऽप्राऽऽगमिष्यति तदा यच्च समापमिष्यति । तस्य राज्ञो धातकास्ते मनुष्या अपस्थानं नीयन्ते राजपुत्रैः । अस्य पाठशालायाः संचालकोऽप्यामक इदानीं कुत्र गतोऽस्ति ? अस्मिन् विशाले मंदिरे किमर्थं न कोऽपि गायको दृश्यते ? प्रजानां पालको राजा भवति तथैव गणां पालको गोप इति कथ्यते । सर्वेषां प्राणिनां नाशको मृत्युरेव नियतसमये आगच्छति प्राणिनामन्तं करोत्येव । तत्र द्वौ पाचरौ स्तः परंतु न कोऽपि इराद्वयं पचन्तु शक्नोति । मिष्टार्थं धान्यकाय मोदकं भवति ।

अस्य बालकस्य जनकः कुत्र गत इदानीम् ? साधूनां निंदकः सदैव दुर्जनं गृह्य भवति । देवतानामर्चकः साधुरेव मंतव्यः । मनुष्याणां वा प्राणिनां वा

हिंसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद्दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन दण्डेनैव भूमिं खनति ।

सूचना

वाचकांनी साप्रमाणें पुष्कळ वाक्ये बनवावीत. घातूंना प्रत्यय लाऊन त्यांचे शब्द कसे बनवावेत व त्या शब्दांचा वाचकांत कसा उपयोग करावा, ही गोष्ट वाचकांना आतां समजून आलीच असेल.

पाठ ५

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच- " एतत्सर्वं मम सैन्यं स्वहस्ते वर्तते । तदिदानीमाश्रायितुमर्हसि किं कार्यं मया कर्तव्यमिति । उप्यतां यत्प्राप्तकार्कमन्यसे । इति । "

राम उवाच- " श्रापतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न । तोऽपि एकोपरिमन् रावणो वसति । नाऽहमस्मिन् कार्ये प्रभुः । न च लक्ष्मण एतत्कर्म कर्तुं समर्थः । स्वमेव कार्यस्यास्य हेतुः प्रभुः समर्थश्च । इति । "

पुनरुक्तः सुग्रीवो भीमहनुमत्जाम्बवदंगदारीन् प्रमुखान्वातरवीरान्भक्षिणो दिशमभिलक्ष्य प्रेषयामास । संदिदेश च " यश्च मासालूर्ध्वमेव निवृत्त इष्टा धीतेति वदसि स मनुस्वविभवो भूत्वा भोगैः सुखं विहरिष्यति इति । " पूर्वं भाषाविष्टाः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्थिते ।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं हनुमावपि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे । सुहागहमदुर्गा-

दीन्यन्देशमाणाः सर्वे वानरा नैव सीतां ददृशुः । नाऽपि रावणम् । पुनः पुन-
र्विचिंत्य सिद्धा दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलित्वा एकान्ते वृक्षमूले निषेदुः ।
मुहूर्तं समाधस्ताश्च पुनरेवोद्यताः । ततस्ते शीरं ददृशुः सागरं वरुणालयम् ।
ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पदे चिन्तामापेदिरे ।

तदा युवराजोऽगद उवाच । “ किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा
कश्चिदुपायोऽस्ति । मर्त्यमेव नात्र संशयः । इति । ” तत्र जटायुपो भ्राता
संपातिर्गुह्यराजस्तत्रोपचक्रमे । सर्वोस्ताम् वानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्- “ दुरात्मना
रावणेन द्वियमाणा वरुणी मया दृष्टा । ध्रुवतां तस्य मिलयं रक्षसः । दुर्बेरस्य
साक्षाद् भ्राता एष रावणः । लङ्कामध्यासो । इतः समुद्रस्य क्षतमोजने संपूर्णं
विषकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निष्ठ्वा दीना सीता
वसति । जस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीतां प्राप्य
समुद्रार्था भयिष्यथ । इति । ”

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः । भोगद्वस्तु तान्
वीरान्संमान्याऽपृच्छत् “ क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसंधं
करिष्यति ? ” इति ।

जाम्बवांस्तु तान्सर्वान्विपण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्ममवीत् “ वीर ! किं पूर्णां
स्थितोऽसि ? न किमपि अल्पसि ? त्वमेव श्रेष्ठो यत्ताभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः
सुग्रीवस्य च । तदेव ते बलं वीर्यं च बह्वरुहस्य । तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः
त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः । स्वच्छंदस्तथापि मरणं ।
वयं ॥ अथैव गतपाणाः भवानेवाऽस्मासु दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः । त्वद्दीर्यं ददृक्तामा
दीर्यं वानरसेना । अत उचिष्ट लंघय महार्णवम् । इति । ”

मारुतिस्ततो गिरिं महेन्द्रमाररोह । भादौ मनश्च समाधाय जर्णवं लिङ्घय-
पुर्वाहुचरणाम्नां पर्वतं पीडयामास । ततोऽसौ रोमाणि दुषुये, जनिष्ठ इव
चक्रम्पे । महानादं च निननाद, बाहुः स्तंभयामास, नाससाद् च कटां, चरणी
च संघुकोच । दूरादाकाशे मार्गमालोकयन् हृदये प्राणान्तरोह । पक्ष्पां दृग्मव-

हिंसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद्दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन वण्डनेन भूमिं खनति ।

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणें पुष्कळ वाक्यें बनवावीत. घातूनां प्रत्यय लाऊन त्यांचे शब्द कसे बनवावेत या त्या शब्दांचा वाक्यात कसा उपयोग करावा, हो गोष्ट वाचकांना आतां समजून आलीच वसेल.

पाठ ५

रामायणम् ।

रामे नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच- “ वृत्तस्त्वं मम सैन्यं त्वद्गुरो वसति । तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हसि । किं कार्यं मया कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकार्त्तं मन्यसे । इति । ”

राम उवाच- “ ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न । सोऽपि वंशो परिमन् रावणो वसति । माऽहमस्मिन् कार्ये यमुः । ॥ ३ ॥ च क्लृप्तमण पृतकर्म कर्तुं समर्थः । त्वमेव कार्यस्यास्व हेतुः प्रभुः समर्थश्च । इति । ”

एवमुक्त्वाः सुग्रीवो नीलहनुमन्तजायवर्द्धगवादीन् प्रमुत्तान्वावरचीरान्धक्षिणं दिशमभिरुध्य ज्ञेयवामात । संदिदेश च “ यदथ मातापूर्वमेव निवृण्वष्टा सीतेति वक्ष्यति स भक्तुर्वविमयो गूढवा भोगैः सुखं विदित्व्यति इति । ” पत्रं आक्षेपिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रवर्षिरे ।

सुग्रीवेण यथोदिष्टं हनुमानपि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रवचने । गुहागहनदुर्गा-

दीन्यन्वेषमाणाः सर्वे जानरा नैव सीतां ददृशुः । नाऽपि रावणम् । पुनः पुन-
र्विचिंत्य सिन्धवा दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलित्वा एकान्ते वृक्षमूले निपेदुः ।
सुहृत्तं समाप्यस्ताश्च पुनरेवोद्यताः । ततस्ते घोरं ददृशुः सागरं वरुणालयम् ।
ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे ।

तदा युवराजोऽयं उवाच । “ किमकृतार्थानामरमाकं मरणमेव शरणं वा
कश्चिदुपायोऽस्ति । मर्त्यमेव नात्र संशयः । इति । ” तत्र जटामुपो भ्राता
संपातिर्गृध्रराजस्तत्रोपपद्यते । सर्पास्तान् खावरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्- “ दुरात्मना
राजणेन ह्रियमाणा सरणी मया दृष्टा । श्रूयतां तस्य निरुप रक्षसः । कुक्षेरस्य
साक्षाद् भ्राता एव रावणः । लङ्कामध्यास्ते । इतः समुद्रस्य दक्षमोजने संपूर्णे
विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निहता दीना सीता
वसति । अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीतां प्राप्य
समृद्धार्था भविष्यथ । इति । ”

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशि प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः । भगवन्तु तां
वीरान्तंमाग्याऽपृच्छन् “ क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसंधं
करिष्यति ? ” इति ।

जाम्बवन्तु तान्सर्वान्पिपण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्वममवीत् “ वीर ! किं तूर्णानि
स्थितोऽसि ? न किमपि जल्पसि ? त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामछद्मणयोः
सुग्रीवस्य च । तदेव ते बलं वीर्यं च यद्वदहस्य । तव विक्रमश्च तेनैव मुख्यः
त्वं ॥ वीर्यवान् युद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवते च समर्थः । स्वच्छंदतस्तव मरणं ।
वयं तु नदीय गतप्राणाः भवानेवाऽस्मासु दाक्षविक्रमसंपन्नः । त्वद्दीर्घं द्रष्टुकामा
हीर्य वानरसेना । अत उचिह लंघय महार्णवम् । इति । ”

मारुतिस्त्वतो गिरिं महेन्द्रमाहरोह । भावी मनश्च समापाय अर्णवं लिलंपदि-
पुर्वाहुचरणाभ्यां पर्वतं पीडयामास । ततोऽसौ रोमाणि दुधुधे, अनिष्ठ इव
चक्रम्पे । महानादं च निननाद, बाहुः स्तम्भयामास, आसत्ताद च कटारां, धरणी
च संशुकोच । दूरादलङ्घ्यो मार्गमालोकयन् हृदये प्राणान्त्रोह । पद्मया हृदय-

स्थान च कृत्वोवाच “यथा रामप्रेरितो बाणो निर्गच्छेत्तथाऽहं लंकां गमिष्यामि ।
इति । ”

एवमुक्त्वा मारुतिर्वेगेन उत्थपान । यं यं स समुद्रस्य देशं जगाम तं तं प्रदेशं
स्वकीयांगवेगेन प्रक्षोभयामास । एवं तं प्लवमानं सर्वेऽपि तुष्टुवुः । प्राससमु-
द्रपारस्तु योजनानां दशस्यान्ते वनराजं ददर्श । तथा च द्वीपमेकम् । मलयो-
पवनानि नदीमुखानि च । योजनशतानि तीर्थाप्यनिःशसन् कपिनं ग्लानिम-
धिगच्छति । नगाग्रे स्थितं लंकां परित्ताभिरलंकृतां कांचनप्राकारावृतां स ददर्श ।
तस्याश्च महती रक्षा निरीक्ष्य चिन्तयामास । “ मेघं शक्या प्रबोद्धुमनेनैव
रूपेण । वायुरपि अत्र नाऽज्ञातश्चरेत् । तद्वज्रम्यामेवाह रावणस्त्यार्थसिद्धये
लंकामभिपतिष्यामि । ” इति ।

ततो रात्रौ तूर्णं उत्पत्य लंकां प्रविवेश । मन्दितो भवनाद्भवने ददर्श । रावणस्य
तु भवनमर्थयोजनविस्तीर्णं संग्रामः । था वैभवणे लक्ष्मीस्तामेव रावणगृहे
स ददर्श । ततः प्रास्थितो रावणनिषेवितां शालां ददर्श । स तत्र काचनान्
धीमानपश्यत् । तत्रैकत्रमे देशे दिव्यं शयनासनं कञ्चन च ददर्श । तस्मिन् शयने
सुप्तं राक्षसेन्द्रं मासति, प्रेक्षते स्म । तस्य पादमूलगतश्चास्य पत्नीरपि तत्रैव
स ददर्श । तातां मध्ये एकान्तविन्यस्ते शयने शयानां पारस्परिणीं मन्दोदरीं
ददर्श । तां दृष्ट्वा वायुसुतो हनुमान् सैन सीतेति तर्कयामास ।

अधिरादेय तां बुद्धिमदधूय मनस्येष विचारयामास “ सीता रामेण विपुक्ता
मैवालकुर्यादात्मानम् । नान्यं नरं सुरं योपतिष्ठेत् । ” इति विमृश्याऽन्येषमिति
निदिश्य तत्र भूयश्पचार ।

प्रथमशेषेण हनुमान् रावणान्तःपुरमपश्यत् । परंतु जानकीं नापश्यत् ।
चिन्तयामास च “ मया रावणस्य सर्वाः स्त्रियो दृष्टाः । अत्र वैदेही परिमार्ति-
तुमशक्या । भवतु । अन्यत्र पश्यामि । इदानीं दृष्टा धीम्यथ वेदिकाश्च पुष्क-
रिण्यश्च । सर्वं चान्यद् वृष्टम् । परंतु वैदेही नैव दृश्यते । भवतु, विचिन्तोमि
पुनः पावकपश्यामि । ”

इत्युक्त्वाऽशोकवनिकां जगाम । तत्र नाना वृक्षैः पुष्पवाटिकाश्चापश्यत् । तत्रैकं वृक्षमारुह्य न्यायितवत् “ इतो ब्रूयामि वैदेहीम् । इयमत्र रम्या नलिनी, इमां नृनमेष्यति सीता यदि जीयति । ” एवं ब्रुवन् स सर्वत्र नयने प्रेरयामास ।

ततो मलिनवस्त्रां, राक्षसीभिः समावृतां, दीनां, उपवासकृशां, पुनः पुनः शिंशुसन्तर्तां, अमलां, चापसीं पुत्रीं समीक्ष्य सैव सीतेति स तर्कयामास । इदम् मनसैव रामं जगाम प्रशंसं च ॥ प्रभुम् । तत्र मैथिलीं दृष्ट्वा भारविरतुलं हृषं लेभे ।

अथ मंगलवादिदैर्दृष्टमीवः प्राबोध्यत । विदुष्य तु सः वैदेहीमेवान्वशित-
वत् । अशोकवनिकां च प्रावेशति स्म । रावणस्तु कामपराधीनः सीतास-
क्तमना मन्दगतिरभवत् । दृष्ट्वैव स सीतां प्रावेपत तत्रैव दृष्ट्वेयमपि विद्वत् ।

शब्दार्थः.

रयद्वजे = सुहृत्वाभाधीन
मनुस्यधिभयः = माह्व्या इतरा
वैभवशाली
जटायुः = एक वृक्षी, जटायु
संनिवेशः = निवास
लिलंघयिषुः = ओलाह्वन
माकं इच्छितगारा
नगाग्रं = पर्वतावा अग्रभाग
वीर्या = बाजार
पुष्करिणी = जलस्थान,
तलम
पुष्पवाटिका = बाग
नलिनी = कमलादे स्थान

प्राप्तकालं = कालास योग्य
अशोकवनिका = अशोक
वामक उद्यान
निवेदुः = पसले
समाभ्यस्त = विश्रांति घेतले
निलयं = घर
विषण्ण = रिक्त, दुःखी
ग्लानि = यक्ष्मा
अशेषेण = सर्व
अमला = मल नसलेली
वेदिका = घेरी
चापी = विहीर
विदुष्य = जगूत

समासाः ।

- १ वृक्षमूलं = वृक्षस्य मूलम् ।
 २ वरुणालयं = वरुणस्य आलयम् ।
 ३ अकृतार्थः = कृतः अर्थः येन सः कृतार्थः; न कृतार्थः
 अकृतार्थः ।
 ४ दुरात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य सः ।
 ५ दक्षिणसमुद्रः = दक्षिणस्यासौ समुद्रश्च ।
 ६ बुद्धिस्तपश्चः = बुद्ध्या तपश्च ।
 ७ राघवनिषेविता = राघवेन निषेविता ।
 ८ मलिनवस्त्रा = मलिनं वस्त्रं यस्याः सा ।
 ९ उपवासकृशा = उपवासेन कृशा ।
 १० सीतासक्तमनाः = सीतायां आसक्तं मनः यस्य सः ।

पाठ ६

(म. भा. भीष्मपर्व अ. ५१)

ततः श्वेतहयैर्युक्तौ महाति स्वनन्दने स्थितौ ।
 प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिप्लुतौ ॥ २४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दध्मी महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥

काशिराजश्च शैष्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥
 पाञ्चात्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 सर्वे दध्नुर्महाशंखान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥
 सद्योऽः सुमहांस्तत्र वीरैस्तेः समुदीरितः ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥
 एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ।
 पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥
 इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि कौरवव्यूहरचनायां
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

“ ततः श्वेतैः द्रुपैः युक्ते महति स्यन्वने स्थितौ वीरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ
 शंखधरौ प्रदध्मन्तुः ॥ २४ ॥ हृषीकेशः कृष्णः पाञ्चजन्यं, धनंजयोऽर्जुनो देव-
 दत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः पाण्डू महाशंखं दध्मौ ॥ २५ ॥ कुन्तीपुत्रो रामा-
 युधिष्ठिरोऽन्तर्गतविजयं, मकुलः सहदेवश्च सुयोधमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजः
 च शैष्यः च महारथः शिखण्डी च धृष्टद्युम्नः विराटश्च महापथः सात्यकिश्च
 ॥ २७ ॥ महेष्वासः पांचात्यः च द्रौपद्याः पञ्च आत्मजाश्च सर्वे महाशंखान्
 दध्नुः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तत्र वीरैः स सुमहान् घोषः समुदीरितः स
 तुमुलः शब्दः नभः पृथिवीं चैव व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥ हे महाराज ! पृथ्वीपते
 कुरुपांडवाः प्रहृष्टाः परस्परं तापयानाः पुनः युद्धाय संजग्मुः ॥ ३० ॥

इति एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

संजय उवाच ।

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम् ।
 अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥
 तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तथ ।
 अत्रवीत्तावकान्सर्वान्युघ्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३ ॥
 ते मनः शूरमाधाय सममित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानम्यवर्तन्त सयं एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥
 ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विपम् ॥ ५ ॥

एतदाह उवाच - एवं मामकेषु हस्तेषु च अनीकेषु व्यूढेषु ग्रहरतां भेषा-
 कथं ग्रहारे प्रचक्षिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच-व्यूढेषु अनीकेषु समं सन्नद्धरुचिर-
 ध्वजं सागरप्रतिमं बलं अपारं सन्दृश्य ॥ २ ॥ हे राजन् ! तेषां मध्ये स्थितः
 तव पुत्रः दुर्योधनः तावकान् सर्वान् “ दंशिताः शुष्पध्वं ” इति अभवीत्
 ॥ ३ ॥ ते सर्व एव उच्छ्रितध्वजाः मनः शूरं आधाय सममित्यक्तजीविताः
 पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त ॥ ४ ॥ ततः तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विपम्
 तुमुलं लोमहर्षणं युद्धं समभवत् ॥ ५ ॥

मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः ।
 सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे घनुरुधम्य दंशितः ।
 अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥
 सौमद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।
 केकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्यते ॥ ८ ॥
 एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाजभिभूः ।
 चवथं शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥

अभिपद्यत ततो व्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्यतिकरो महान् ॥ १० ॥
 सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ।
 विप्रद्रुतरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥
 अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथम् ।
 चाप्येयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥
 एष भीष्मः सुसंकुद्धो चाप्येय मम वाहिनीम् ।
 नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥
 एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥
 पाञ्चालाभिहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
 सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥

रथिभिः द्रुपताः शक्यपुंजाः सुतेजसः बाणाः अकुंठापाः नागेषु च हयेषु च
 सक्तिपेतुः ॥ ६ ॥ तथा संप्राप्ते प्रयुक्ते भीमपराक्रमः महाबाहुः, दंशितः भीष्मः
 भद्रुरद्यम्य अभिपत्य ॥ ७ ॥ सौभद्रे अभिमन्यूः, भीमसेने च महारथे सात्यकी
 च, कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमल्येषु
 अभिभूः क्रुतवृद्धः पितामहः शरवर्षाणि बवर्ष ॥ ९ ॥ ततः तस्मिन् वीरसमागमे
 व्यूहः अभिपद्यत सर्वेषामेव सैन्यानां महान्व्यतिकर आसीत् ॥ १० ॥ सादिनः
 ध्वजिनः चैव हतप्रवरवाजिनः विप्रद्रुतरथानीकाः पाण्डवाः समपद्यन्त ॥ ११ ॥
 नरव्याघ्रोऽर्जुनस्तु भीमं महारथं दृष्ट्वा क्रुद्धः चाप्येयं कृष्णं अब्रवीत् “ याहि यत्र
 पितामहः ” ॥ १२ ॥ हे चाप्येय ! हे कृष्ण ! एष सुसंकुद्धो भीष्मः दुर्योधनहिते
 रतः सुव्यक्तं मम वाहिनीं नाशयिष्यति ॥ १३ ॥ हे जनार्दन ! एष द्रोणः कृपः
 शल्यः विकर्णश्च दुर्योधनपुरोगमा धार्तराष्ट्राश्च सहिताः ॥ १४ ॥ दृढधन्वन्ता
 रक्षिताः पाञ्चालान् निहनिष्यन्ति । हे जनार्दन ! सोऽहं सैन्यहेतोः भीष्मं
 वधिष्यामि ॥ १५ ॥ ”

शब्दार्थः

स्यदन = रथ	परिप्लुत = सुशोभित
व्यूढ = व्यूढ वनविलेले	अनीक = सैन्य
मामक = माया	इतर = दुसर
प्रहरत् = प्रहार करणारा	सधद्ध = बद्ध
दशित = रक्षण करलेला	तुमुल = भयकर
रुक्म = सुवर्ण	व्यतिपक्त = मिळून मिसळून
घाष्ण्य = कृष्ण	व्यतिकर = विरोध

शस्त्रार्थी नावें य चान्य, देवदत्त, पौंड्र, अनंतविश्व, तुषाप, मणिपुष्पक-

समासाः ।

- १ शस्त्रवर = शस्त्रपुंवर श्रेष्ठ ।
- २ हेमरत्नपरिप्लुत = हेमरत्नैः परिप्लुत ।
- ३ भीमकर्मा = भीम कर्म यस्य स ।
- ४ अपारं = न विद्यते पार यस्य तत् ।
- ५ समभित्यक्तजीविताः = समभित्यक्तानि जीविनानि यैस्ते ।
- ६ उच्छिद्रतध्वजाः = उच्छिद्रता ध्वजा यैस्ते ।
- ७ भीमपराक्रम = भीमः पराक्रमो यस्य स ।
- ८ नरवीर = नरेषु वीरः ।
- ९ दुर्योधनपुरोगमाः = दुर्योधन पुरोगामी येषां ते ।
- १० दृढधन्वा = दृढं धनु यस्य स ।

पाठ ७

(५) तु

“ तु ” हा आणखी एक प्रत्यय आहे. या प्रत्ययानेही संस्कृतभाषेत फारच महत्त्व आहे पितृ, मातृ, कर्तृ इत्यादि शब्द याच प्रत्ययाच्या योगाने तयार होतात.

शब्द.

कर्तृ = करणारा

भर्तृ = पति

अंकितृ = चिन्ह करणारा

तोलयितृ = वजन करणारा

भक्षृ = भक्षण करणारा

आसाधितृ = आस देणारा

पातृ = रक्षण करणारा

पितृ = पिता

धोतृ = भाऊ

ब्रष्टृ = पाहणारा

नेतृ = नेता

हन्तृ = ठार मारणारा

धर्तृ = धारण करणारा

रक्षितृ = रक्षण करणारा

अर्चितृ = पूजा करणारा

दातृ = देणारा

धातृ = धारण करणारा

मातृ = माता

दुःखयितृ = दुःख देणारा

आतृ = वाजवृत्त शब्द
करणारा

ध्यातृ = ध्यान करणारा

पक्वतृ = सिजविणारा

रचायितृ = रचना करणारा

बाकी सातही विभक्तीचीं रुढे कशीं पतवाश्याचीं असतात ते वाचकांना माहित आद्येच—

संस्कृत वाक्य ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य धर्ता ईश्वरः सर्वं जगद्वाप्नोति । स्थिरः भर्ता एव सर्वं भूषणम् । राजा सर्वेषां राष्ट्राणां पाता । सर्वैर्भर्तृभिस्तत्र नागन्तव्यम् ।

हन्तारः सर्वेऽप्रागच्छन्तु । ध्यातारः पुरुषा एकान्तं स्थानं प्राप्य ब्रह्मदेवताध्यानं कुर्वन्तु । पन्नूभिः अग्ने निर्मितं जतस्त्वं आगच्छ भोजनाय ।

(६) अन

“ अन ” हा प्रत्ययही धातुला लाऊन पुढील रूपे बनविता येतात. जसे तपू+अन = तपनः । दमू+अन दमनः इ०

शब्द ।

नग्दतः = आनंदकारक
 दूषणः = दोषी, दोष
 घर्धनः = धाडवगारा
 रोचनः = प्रवासयुक्त
 दमनः = दमन करणारा
 रमणः = रममाण होणारा
 संक्रान्दनः = कृष्ण
 गमनं = गमन
 जननं = जन्म
 भजनं = नाश

मदनः = मदन
 साधनं = साधन
 शोभनः = शोभनेन युक्त
 तपनः = तापविणारा
 जल्पनं = भाषा
 दर्पणं = आरस
 दर्शनं = दर्शन
 कर्पणं = कृषिकर्म
 वेधनं = वेधन
 भजनं = भजन, पूजा

संस्कृत वाक्य ।

ईश्वरस्य भजनं मनुष्यैरवश्यमेव प्रतिदिनं कर्तव्यम् । सूर्यस्य दर्शने कुरु, पश्य कथं स आकाशे प्रकाशते । दर्पणे मुखं पश्यामि । त्वमपि तं दर्पणमग्राहय । येन साधनेन मनुष्यः अम्युदयं साधयति तदेव साधनं साधय । स शोभनः पुराणं इदानीमग्रीवागच्छति । त्वमपि तथैव शोभनं आचरणं कुरु । संक्रान्दो यथा राक्षसान् हन्ति तथैव अन्यैर्मनुष्यैः कर्तव्यम् । इदानीं तत्र गमनं कुरु । तस्य जननं कथमभूत् ?

(७) अ

धातुला " अ " प्रत्यय लज्जल पहिल्वाप्रमाणेन शब्द बनविता येतात. -जसे—
 चोर-अ = चोरः, कुप-अ = कोपः, मद-अ = मदः इत्यादि

शब्द ।

चरः = गुप्तचर; चालणारा
 सपः = साप
 देवः = देव
 अघं = पाप
 भंगं = शरीर
 अर्कः = सूर्य
 गजः = हत्ती
 गंधः = सुवास
 मेघः = मेघ

नदः = नदी
 घणः = घण
 कोपः = क्रोध
 अंकः = चिन्ह
 अध्यायः = अध्याय
 क्लेशः = कष्ट
 गदः = रोष
 चारः = चालणारा, दून
 मदः = गर्व

“ अ ” प्रत्ययांत दोन भेद आहेत, एक प्रकारचा “ अ ” पूर्वीच्या ह्रस्व स्वराचा गुण व वृद्धि करतो व दुसऱ्या प्रकारचा “ अ ” करित नाही. यामुळे “ चर ” या एकाच धातुचे “ चर आणि चार ” असे दोन शब्द होतात. हे दोन्ही प्रत्यय निरनिराळे आहेत. इतकी गोष्ट जरी वाचकांच्या ध्यानांत आली, तरी काही ठिसणीं गुण झाला व काही ठिकाणी तो झाला नाही याचे कारणही त्यांना सहज समजून येईल.

संस्कृत वाक्ये

चारैः पश्यन्ति राजानः । अतो राजानः चारवधुष इति चप्यन्ते । अंगं गलितं । पलितं मुण्डं, वक्षनविहीनं जातं तुण्डम् । अर्कः आराधे तपनि ।

गजाः युद्धेषु प्रयुज्यन्ते । गदा औपधिप्रयोगेन वृरीक्रीयन्ते । अयं भद्रः बभ्रु-
वेदस्य कस्मिन्नध्याये पठितः ? हे देव ! अत्रागच्छ, मम पूजां गृहाण च ।

(८) मान

“ मान ” प्रत्यय धातूला लङ्गन वर्तमानकाव्यचा अर्थ दाखवणारे वे-
काव्यचाही अर्थ दाखवणारे पुष्कळ शब्द बनविता येतात. जसे “ पच्+मान ” =
पचमानः (गावेळी शिजविणारा) “ कृ+स्य+करिष्यमाणः ” (भविष्य-
काळी करणारा) ॥ प्रत्यय लाऊन वर्तमानकाव्यचा अर्थ दर्शविणारा शब्द बनविता
ज्या गणाचा धातू असले त्या गणाचे विकरणाचे चिन्ह प्रत्ययापूर्वी लागत असते.
भविष्यकाव्यच्या प्रत्ययाच्या पूर्वी विकरणाची आवश्यकता नाही.

संस्कृत वाक्य.

जायमानेन तेन सिद्धत्वाद् इव शब्दः कृतः । मेघावी स पुरुषो विषया
शोभमानो जनसमाजेऽतीव विराजते । मूमित्रो दुःखेन व्यथमानोऽपि धीर्ध
न दिवति । भिक्षमाणा भिक्षवः आपणे दृश्यन्ते । कस्माद् ग्रामात्ते भागता इति
न ज्ञायते । एवं तदीक्षमाणोऽपि न पश्यसि इति चित्रमेव । पुर्यं त्वरमाणस्त्वं
कुत्र गच्छसि ? भाषमाणा विद्वांसः तर्भां भूषयन्ति । शुक्लपक्षे वर्षमानर्ध-
त्रमा भवति, तथा कृष्णपक्षेऽपक्षीयमाणो भवति । पूर्णिमायां चन्द्रमा अतीव
रोचमानः सन्नुदयति । दास्यमानां दक्षिणां^१ नुभ्यमहं ददे । पचमानोऽपि स
सूत्रः स्वर्गं किमपि न करोति । दीपमानं च अन्नं भिक्षुभ्यः स शोभनेन
वचसा न ददाति । कटुवचोभिर्दत्तं दानं न शोभमानं भवितुमर्हति ।

॥ प्रमाणे वाचकानां पुष्कल वाक्ये यन्वाची न जेथे आता पर्यंत सांगितलेल्या
प्रयोगांचे शब्द घेतील, तेथे ते अनुक प्रत्यय लागून शब्द कसे बनले आहेत ते
पहावे.

पाठ ८

रामायणम् ।

रावणस्तु तां सीतां तथा वीनां आनुरां कृत्वा निरालन्दां दृष्ट्वा सधुरैर्वाक्यै-
रवाच- " सीते ! किं मां हृत्वा मयादर्शनमिव गन्तुमिच्छसि ? द्विदे !
अहं त्वां कामये । मयि निवसिहि । जलामां चैव त्वां न स्मर्यामि । यौवनं
तु ते संजानमतिवर्तते । यद्यत्रात्र ते पदयामि यस्मिंस्तरिमथिवप्यते मे चक्षुः ।

हे विलासिनि ! तव हेतोः पृथिवीमपि विजित्य प्रदास्यामि । रामस्तु जीवति वा न वा शंके । न चापि मम हस्ताभ्यामुमर्हति स्वाम् । ” इति ।

रावणश्चैतद्ब्रुवन् श्रुत्वा तृणमन्तस्त कृत्वा सीतां प्रत्युवाच । “ मनो मनो निरतंयस्व । स्वजनं एव प्रीतिं कुरु । वैवाक्यं मया कार्यं । निशाचर ! यथा तव तथैवान्येषामपि दाराः खलु रक्ष्याः । अकृतात्मानं जनये रतं राजानमामाद्य समृद्धान्यपि शत्रूणि विनश्यन्ति । यथा मास्करस्य प्रभा तथैव रामस्याऽई पत्नी । तं शरणागतवत्सलं रामचन्द्रमेव प्रसाद्य मां निर्वातयितुमर्हसि । अन्यथा रामशरत्ताडितोऽन्तं गमिष्यसि । ” इति ।

राक्षसेश्वरस्तुवाच- “ यथा यथा स्त्रीणां प्रियं वक्तुं नरो भवति तथा तथा परिभूतो भवति । यानि यानि परवानि यावयामि प्रवीयि तेषु तेषु ते वध एव युक्तः । द्वौ मातौ रक्षितभ्यौ य एव ते मयाऽवधि कृतः । अत आरोह मम शयनम् । ह्याभ्यो माताभ्यामूर्ध्वं भर्तारं मामनिच्छन्तीं त्वां खण्डशङ्केत्यन्ति मे स्याः । ” इति ।

सीतोवाच- “ नूनं न वोऽपि ते निधेयसि स्थितोऽथ जनो यस्त्वं न निवारयति कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् । त्वदग्न्यस्तु मां कस्त्रियु लोकेषु मनसाऽपि प्रार्थयेद्भर्मपत्नीम् ? अकार्यं ! कथं मामेवं व्याहरतस्ते जिह्वाऽपि न कीर्यति । असंदेशाद्रामस्य, तपसोऽनुपाह्वनाच्च केवलं, त्वां न करोमि भस्मसान् । ” इति ।

रावणस्तु जानकीं नयने विवृण्वान्ववैक्षत- । भुजग इव विधत्तञ्जोवाच- “ अयमर्हं नादायामि त्वां सूर्य इव संप्याम् । ” इति ।

इत्येवं तामुक्त्वा तानुरावणो रत्नणः सर्वा राक्षसीः प्रति समादिदेश “ यथा सीता मद्रशगा भवति तथा कुरु । दण्डस्योद्यमनेनाऽपि धैदेहीमायर्जयत । ” इति ।

धान्यमादिनी राक्षसी ततो दक्षप्रियं पश्यिष्यञ्जोवाच “ महाराज ! मया

सह कीदृ, किं तवाऽनया सीतया सह ? जकामां कामयानस्य चोपतप्यते शरीरम् । ” इति ।

श्रुत्यैतद्वाक्ये राक्षसीं घान्यमालिनीमुपहसन्न्यवर्तत । सर्वा एव राक्षस्य-
स्ततो सीतामभिदुदुबुः । सा पुनस्त्य राक्षसीस्त्वाच “ न मानुषी राक्षसस्य
भार्या भविनुमर्हति । कामं खादत माह । न तु मे नयः करिष्यामि । दीनो
वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता ह मे शुभः । तमेवाऽमुरस्तास्मि क्षुर्पपर्णला
यथा क्षुर्प, अरुण्यती वसिष्ठम्, रोहिणी शशिनं, लोपामुद्राऽयस्यं, मुकन्या
प्यवनं, सावित्री वा सरयवन्तमिति ।

राक्षस्यस्तु क्रोधमूर्च्छितगतस्तामधिकतरं भर्त्सयन्ति स्म । अथ हनुमान्
शिंशपायुमंऽवल्लिनः खर्वं तदश्रुणोत् । श्रित्वा नाम्नी राक्षसी तदा सीतामभवत्
“ सीते ! पर्याप्तमेतावद् भर्तुं स्नेहः प्रदर्शितः । भद्रे ! अतिकृतं व्यसनापैवी-
पकष्यते । तद्वाक्यं भर्तारं भजस्व । गोचेरसुर्वस्वार्ं भक्षयामहे । ” इति ।

अशोकवृक्षस्य शाखामालम्ब्य तदा सीता नेत्रजलस्रावैः स्तनौ स्तारयन्ती
शोकस्यामन्तं अधिगच्छन्ति विललापन्व बहुविधम् । हा राम ! हा शत्रूः ? हा
कौसल्ये ! हा सुमित्र ! इदानीं जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । किंतु सत्यं पृथ जन-
प्रयादौ यदकाले मृत्युर्दुर्लभं एवेति । भिद् मानुष्य, भिक्षुरवश्यताम्, यत्
राज्यं जीवितमपि परित्यक्तुमात्मच्छन्देन । नूनं मम शोकेन देहं त्यक्त्वा वैव-
लोकं यातो भवेत्तदमणाग्रजः । अथवा नहि तस्य रामस्याप्यो भवेत्तापैवा मया
इदानीम् । इदमने च भवति प्रीतिः नादृश्यतः सीतायै कुतः संभवति ?
किंवा मे आर्यक्षयः संजातः यद्दुरादौणापि रामेन त्यक्त्वाऽहम् ? रावणस्य यदा
गता तु प्राणानेव त्यज्यामि । इति ।

तच्छ्रुत्वा तत्सर्वं राक्षस्यो रावणायाख्यातुं जग्मुः ।

हनुमांस्ततश्चितयामास- “ कथं नु मम वानर्यं सीतां शृणुयाद्विज्ञेत् च । ”
इति संचिन्त्य मार्तिं चकार । अनिलदृक्कार्णं सुचक्षुं रामं शनुनीतयधेन नोद्रे-
जदिष्यामि सीताम् । आरविष्यामि मधुरेण यच्छता सर्वं रामवृत्तान्तम् । तथा

सर्वं समादधे यथा श्रद्धास्यति । ” इति । एवं विचिन्त्य वैदेहाः श्रवणे सर्वं रामचरितं मामूलान्तं ग्वाजहार, सुग्रीवसख्यं, अन्वेषणार्थं वानरप्रेषणं, अन्वेषणान्तं च । ”

श्रुत्यैतज्ज्ञानकी विस्मिता । केशसंवृतं वदनमुग्रम्य सीता ऊर्ध्वं भ्रम्यवेक्षत ।
धानरं भीमसख्यं अवलोक्य पुनर्मुमोह च ।

हनुमांसु हुमादयतीर्य प्राञ्जलिस्तं विनीतवेपो भूत्वाऽऽब्रवीत् “ देवि !
रामस्य संदेशात्तस्यैव दूतोऽहं त्वत्सकाशमागत । वैदेहि ! रामः कुशली । स्वा-
कौशलमब्रवीत् । लक्ष्मणस्य शिरसाऽभिवादनम् । ”

श्रुत्वा तत्सीताऽब्रुत् “ लौकिकीर्यं गाथा वक्तुं मां कस्यापीव प्रतिभाति ।
वर्षशतादपि जीवन्तं नरमानन्दोऽसंशयमेत्येव । ”

ततो यथा यथा हनुमान्वमीपमुपसर्पति तथा तथा तु रावणमेव परिशोके ।
सा तु तदाऽशोकशार्खा त्यक्त्वा धरण्यामेवोपाविशत् । उवाच च “ माया-
प्रविष्टो यदि त्वं रावणो मायावी भूत्वा संतापमुत्पादयसि तत्र शोचनम् । स्व-
रूपं परित्यज्य यः पतिवाजको जनस्थाने दुष्टः स पुन हि त्वं रावणः । तद्दूतं
ब्रजेति । ”

तुं सीताया निश्वसं श्रुत्वा मल्लप्रसन्न उवाच “ देवी ! माहं तथा
ऽऽस्मि यथा मामवगच्छामि । त्वया पातिताम्याभरणानि मयैवोपहृत्य रामाय
दत्तानि । न तथाऽदर्शनात् आर्ये ! परित्यज्यते रावणः । ॥ रामः तमिन्द्रबाधं
हृत्वा रावणं त्वो क्षिप्रमेव प्राप्स्यति । रामस्य दूतोऽहम् । रामनामाङ्कितं
पश्येत्संगुलीयकम् । प्रत्ययार्थं तव दत्तं मह्यमना रामेण । तव समाचसिहि,
इति ।

समाप्ताः

१ निरानन्दा = आनन्देन रहिता । २ निशाचर = निशायां चर-
तीति । ३ रामशरताडितः = रामस्य शरः रामशरः, तेन ताडितः ।

४ राक्षसेश्वरः = राक्षसानां ईश्वरः । ५ राज्यहीनः = राज्येन हीनः ।
 ६ क्रोधमूर्च्छिता = क्रोधेन मूर्च्छिता । ७ विनीतवेषः = विनीतः
 वेषः यस्य । ८ मास्ततात्मजः = मास्तस्य आत्मजः । ९ समित्रयाध्वं =
 मित्रैः याध्वैश्च सहितम् । १० रामनामांकितं = रामनाम्ना
 अंकितम् ।

आतुरा = दुःखी
 विश्वसिद्धि = विश्वास डेव
 गात्रं = अवयव
 सृणुं = गवत
 दाराः = स्त्री
 शयनं = भिद्याना
 संदेश = आज्ञा
 अतिकृतं = अधिक घेलेले
 भग्वेषणं = शोभने
 उन्नम्य = पर कडज
 कुशली = आरोग्य पुर्ण

निरानन्दा = आनन्दरहित
 स्पर्शयामि = स्पर्श करीन
 शंके = मला संशय येनां
 अकार्य = अयोग्य कार्य
 पश्य = बघेर
 सूद = भावारी
 धान्यमालिनी = राक्षसीचें नांव
 व्यसनं = दुःख
 प्रेषणं = पाठविले
 द्रुमः = वृक्ष
 परिमाजकः = संन्यासी

पाठ २

(म मा. भीष्मपर्व अ. ५९)

तमप्रवीक्षासुदेवो यत्तो भव घनञ्जय ।
 एष त्वां प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविधुतम् ।
 प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥

चलद् बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
 समुच्छिन्नमहाभामिनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
 महता मेघनादेन रथेनाऽमिततेजसा ।
 विनिष्पन्नकौरवाऽनीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ॥ १९ ॥
 प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिद्यमिव वारणम् ॥ २० ॥
 आसयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥
 सहसा प्रायुदीयाय भीष्मः ज्ञान्तनयोऽर्जुनम् ।
 कोऽहि गाण्डीवघन्यानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
 द्रोणवैकतैनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।
 ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
 द्रोणश्च पंचविंशत्या कृपः पंचाशता शरैः ॥ २४ ॥
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
 सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चाऽपि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
 विकर्णो दशभिर्महै राजन्विष्याध पाण्डवम् ।
 स तैर्विद्रो महेष्वासः समन्ताधिशितः शरैः ॥ २६ ॥
 न विव्यधे महाबाहुर्मिथ्यमान इद्याऽचलः ।
 स भीष्मं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
 द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
 शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
 प्रत्याधिष्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ।

ते घातुदेवोऽग्रवीत् - “ धनञ्जय ! यत्तो भव । एष त्वो पितामहरथं
 प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे अनेधर ! एवं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं

लोकविश्रुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ बहुपथाकेन चलत्,
 बलाकावर्णशशिना समुच्छ्रितं, धानरकेतुना मद्दामीममनदत् ॥ १८ ॥ महता
 भीमनादेन अमिततेजसा रथेन पाण्डवः कौरवातीकं शूरसेनान् च विनिघ्नन्
 ॥ १९ ॥ नारणद् सुहृदां हर्षवर्धनः शीघ्रं प्रायात् । प्रभिन्नं वारणे हव तं वेगेन
 आपतन्तं रणे शूरान् आसयन्तं सायकैर्मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शान्तने ।
 भीष्मः प्रसूदीयाय ॥ कोटि गांर्दीप्तघन्वानं कुरुपितामहादग्धः द्रोणवैकर्त-
 नाम्नां वा अग्धः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २०-२३ ॥ महाराज ! तत् सर्व-
 लोकमहारथो भीष्मः नाराचानां सप्तसप्तत्या अर्जुनं सम्राचिनोत् । द्रोणः पंच-
 विंशत्या, कृपः पञ्चाशता शरैः सैन्धवो नवभिः शैव, शकुनिश्च अपि पंचभिः
 विकर्णो दशभिः भलैः, हे राजन् ! पाण्डवं विग्याध ॥ तैः समन्तात् निशितैः
 शरैः त्रिद्वः स महेष्वासः महाबाहुः अर्जुनः भिद्यमानोऽचल इव न विग्यधे । स
 भीष्मं पंचविंशत्या, कृपं च नवभिः शरैः द्रोणं षड्धा, विकर्णं च त्रिभिः शरैः,
 शल्यं शैव त्रिभिः चाणैः, राजानं दुर्वाधनं शैव पंचभिः, हे भरतर्षभ !
 अनेयात्मा नारद्व्याघ्रः किराट्ठी अर्जुनः प्रत्यविध्यत् ॥ २४-२९ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षितः ॥ २९ ॥

द्वीपदेयामिमम्युश्च परिप्लुर्धतञ्जयम् ।

ततो द्रोणं महेष्वासं गांगेयस्य प्रिये रतम् ॥ १० ॥

अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकः ।

भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विग्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥

बशीत्या निशितैर्याणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।

तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां ग्रहण्यत् ॥ ३२ ॥

प्रविवेक्ष ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापयान् ।

तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य घनंजयः ॥ ३३ ॥

चिक्रीड धनुषा राजैलुक्षं कृत्वा महारथान् ।

ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥

चलद् बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
 समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
 महता मेघनादेन रथेनाऽमिततेजसा ।
 विनिघ्नन्कौरवाऽनीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥
 प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिधमिव वारणम् ॥ २० ॥
 त्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राक्यसौर्यैरकेकैः ॥ २१ ॥
 सहसा प्रायुदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
 कोऽहि गाण्डीवघ्नान्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।
 ततो भीष्मो महापाज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
 धर्जुनं सातसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
 द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ॥ २४ ॥
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
 सैन्यवो नवभिश्चैव शकुनिश्चाऽपि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
 विकर्णो दशभिर्मल्लै राजन्विव्याघ पांडवम् ।
 स तैर्विद्रो महेष्वासः समन्तात्रिशितैः शरैः ॥ २६ ॥
 न विव्यथे महाबाहुर्मिथ्यमान इयाऽचलः ।
 स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
 द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
 शल्यं चैव त्रिमिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
 प्रत्याधिध्यदमेवारमा किरीटी भरतर्षभ ।

ते धातुदेवोऽग्रवीत् - “ धनेजय ! यत्तो भव । एष त्वां पितामहरथं
 प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एषं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः ते

लोकोविभ्रुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ बहुपतायेन चलत्,
 यत्प्रकावर्णं राज्ञिना समुच्छ्रितं, वानरकेतुना महाभीममनदत् ॥ १८ ॥ महता
 भीमनादेन भ्रमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं दूरसेनान् च विनिघ्नन्
 ॥ १९ ॥ शरणदः सुहृदो हर्षयधनः शीघ्रं प्रायान् । प्रभिन्नं वारणं ह्य मं धेगेन
 आपन्नं रणे शूरान् प्राप्तयन्तं सायकैर्मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शान्तनोः
 भीष्मः प्रत्युदीयात् ॥ कोहि गार्दित्विधन्वानं कुहदितामहादम्भः द्रोणवैकर्त-
 नान्ध्यां वा अन्वः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २०-२३ ॥ महाराज ! तत् सर्व-
 लोकमहारथो भीष्मः नारायणो सप्तप्रस्था अर्जुनं समाधिनीत् । द्रोणः पंच-
 यिंशत्या, कृपः पञ्चाशता शरैः सैन्धवो भवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पंचभिः
 विकर्णो दशभिः भक्षैः, हे राजन् ! पांडवं विभ्याध ॥ तैः समन्तात् निशितैः
 शरैः विद्धः स महेप्यासः महाबाहुः अर्जुनः भियमानोऽप्यह इव न विभ्यमे । स
 भीष्मं पंचविंशत्या, कृपं च भवभिः शरैः द्रोणं षष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः,
 शल्यं चैव त्रिभिः याज्ञैः, रामानं दुर्योधनं चैव पंचभिः, हे भरतर्षभ !
 अमेयात्ता नरदयाजः किरीटी अर्जुनः प्रत्यविष्यत् ॥ २४-२९ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च परियवर्धनश्चपम् ।
 ततो द्रोणं महेप्यासं गान्धेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥
 अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकः ।
 भीष्मस्तु रथिनां धेष्ठो राजन्विभ्याध पांडवम् ॥ ३१ ॥
 अशीत्या निशितैर्याणैस्ततोऽक्रोशन्त तायकाः ।
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥
 प्रविवेश ततो मर्ष्यं नरसिंहः प्रतापवान् ।
 तेषां महारथानां स मर्ष्यं प्राप्य घनंजयः ॥ ३३ ॥
 चिक्रीड घनुषा राज्ञि हस्तं कृत्वा महारथान् ।
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जलेभ्यः ॥ ३४ ॥

शब्दार्थ.

यत्तः = तयार	शौरिः = कुण्ठ
यलाका = सारसपक्षी	वानरकेतु = वानरचिन्हाया
सैन्धव = तिगु देशाचा वीर	ध्वज भसलेला भर्तृनामा
यैकर्तन = वर्ण	रघ
न्यस्तशस्त्रः = न्यान असत्र	निशित = तीक्ष्ण
ठेवले आहे.	फावंगुन = भर्तृन
धिक् = शिक्कार	संसक्त = मिराळिला

समासाः ।

- १ पितामहस्य = पितामहस्यस्य । २ लोकविधुतः = लोके विधुतः ।
 ३ जनैश्चर = जनानां ईश्वरः । ४ हर्षवर्धनः = हर्षं वर्धयतीति ।

पाठ १०

९ इण्

या ध्व्यात जाता भाणसी काही विशेष उपयोगी प्रत्यय सांगायाने आहेत. त्यापैकी " इण् " हा एक प्रत्यय आहे. या प्रत्ययाचा उपयोग पुढील ठिकाणी होत असतो. " बालंछ " घात्वा " इण् " प्रत्यय लावून " मलकरिण् " (भलंकार घातण करणाऱ्या इच्छा करणारा) अशा प्रकारचा शब्द बनविता येतो. या प्रमाणेच अन्य धातूंपासूनही शब्द बनविता येतो. या प्रत्ययाने इण्+तु असे

दोन भाग केले तर पहिला “ इप् ” भाग इच्छार्थ पातुंवा बोध करतो. दुसरा “ नु ” भाग प्रत्यय समजावा. यावरून हे दोन्ही भाग मिळून इच्छा दर्शविणारा शब्द बनताना ही गोष्ट दिसून येईल.

शब्द.

अलंकरिष्णु = अलंकाराची
इच्छा करणारा
घर्षिष्णु = श्लक्ष्ण्याची, इच्छा
करणारा
सहिष्णु = सहन करणारा

रोचिष्णु = प्रकाशगारा
प्रमदिष्णु = प्रभाव असणारा
संचरिष्णु = संचार करणारा
पारयिष्णु = पार होणारा

संस्कृत वाक्य ।

प्रमदिष्णुना विष्णुना राज्ञस्तान् संदत्त्वा देवराज्यं संचरितम् । घर्षिणोरनु-
जवीरस्य भारतीये युद्धे विशेष एव प्रभावः प्रकाशितः । अलंकरिष्णुना बालकेन
बहुबोऽलंकारा स्वशरीरस्योपरि धृताः । संचरिष्णुना आचार्येण सर्वस्मिन्नेव राष्ट्रे-
ऽस्मिन्वर्षे संचारः कृतः । नदीं पारयिष्णुना सैन्येन बह्व्यो नौका गृहीत्वा
परतीरगमनाय महान्वयः कृतः, परंतु महत्य जलवेगेन बाधितास्ते पारगमनाय
असमर्था भूत्वाैव प्रतिनिवृत्ताः ।

१०. स्तु

याची रूपे पुढील प्रमाणे होतात—

जिष्णु = जयशील
स्थास्तु = राहणारा

भूष्णु = उपासिची इच्छा करणारा
ग्लास्तु = थकलेला

११. नु

“ नु ” प्रत्यय लाऊन बनेक प्रकारचे शब्द बनविता येतात, ते असे—

गृष्णु = सोभी
ग्रस्नु = भीड

घृष्णु = घेयंशाली
क्षिप्नु = फेंकणारा

१२ त

धातूला 'त' हा प्रत्यय लावत्य असतां भूतकालाचा अर्थ दर्शविणारा बनविता येतो. हे शब्द घालीं दाखविल्याप्रमाणें बनवितां येतात—

भूत = झोळला
 कृत = केलेला
 धृत = ऐकलेला
 जित = जिंकलेला
 मुदिन = आनंद झालेला
 रम्यत = खेळलेला
 हृष्ट = हर्ष झालेला
 पीत = प्यालेला
 अधीत = पिडलेला
 पूत = पवित्र केलेला
 स्थित = राहिलेला
 गत = गेलेला
 मीत = नेलेला
 मापित = पेंचविलेला

ज्ञात = जाणलेला
 जात = गन्मलेला
 स्तुत = प्रशंसा केलेला
 स्नात = स्नान केलेला
 घात = रक्षण केलेला
 आकृष्ट = आकर्षण केलेला
 गीत = गादलेला
 दग्ध = जाळलेला
 घात = गेलेला
 श्लब्ध = क्षोभ उत्पन्न झालेला
 दत्त = दिलेला
 पठित = पठन केलेला
 आनीत = जाणलेला
 उक्त = बोललेला

प्रत्येक धातूचा भूतार्थक शब्द सर्वसाधारणपणें असाच बनवावयाचा असतो व भूतकृपेचा अर्थ दाखवावयाचा असतांना याचा उपयोगही पुष्कळच वेळां होत असतो. प्रत्यक्ष नियेचा अर्थ दाखवावयाचा असला, तरी मुद्दां या शब्दाचा विशेष उपयोग होतो म्हणून या शब्दाचें महत्त्व बरेंच आहे.

संस्कृत. धातूचें.

यः पाठः भवद्भिः पाठितः स मयाऽधीतः । यत्तया उक्तं तन्मया ध्रुतम् ।
 यत्तेजानीतं तन्मया गृहीतं स्वगृहे स्थापितं च । यया त्वया जल पीतं तथा

अहं पातुं न शक्नोमि । यदि त्वं तेन मोतेन हृष्टोऽसि तर्हि तत्राति पुनः शृणु ।
 अत्रैव स्थितः सन् त्वं सर्वं जातकं पश्यसि । यदि तेन पुस्तकं अथ नीतं तर्हि
 शोभनं जाने । सर्वाणि वस्त्राणि दम्भानि न सन्ति । शुभ्राना यत्पुष्पितं तत्र
 साधु । धृष्टाना वीरेण यत्कृतं तदेव साधु । जिष्णुना विजयेन युद्धं कृतम् ।
 शूष्णना विशेषः प्रबन्धः कृतं यः येन तस्याऽभ्युदयो भवेत् ।

१३ न

“ न ” हाही एक बराच उपयोगी प्रत्यय आहे, हा सात्मन शब्द बनविता येतात,
 ते असे—

मिश्र = मिश्रित

ग्लान = क्षिण्ट झालेला

ग्लान = धक्केला

च्छिन्न = छेदलेला

मग्न = गुढलेला

शीर्ण = सुडून पडलेला

१४ तयत् ।

“ तयत् ” हा आणखी एक प्रत्यय आहे, याद्वारा हा प्रत्यय सात्मन शब्द
 बनविता येतात, ते असे—

स्नातयत् = स्नान केले

जातयत् = समजून घेतले

उक्तयत् = मोलता

जितयत् = विजय मिळविला

बोधितयत् = जाणवलेला

हृतयत् = हरण केलेला

कृतयत् = केला

आधितयत् = आश्रय केला

धृतयत् = ऐकला

भक्षितयत् = भक्षण केला

खनितयत् = खोदलेला

मार्पितयत् = सहन केलेला

संस्कृत वाक्य ।

किं स रास्मिन् नदे स्नातवान् ? यदा त्वं तत्कर्म कृतवान् यदा तेन किमुक्तम् ?
 कदा त्वं पूर्वं धृतवान् ? कः मोदकान् अद्य भक्षितवान् ?

या प्रमाणें आतांभरून एकंदर चौदा प्रत्यय सांगून रयापामून पुष्कळच उपयोगी

असे निरनिराळे अनेक शब्द हमे बनविना येतात ते सामान्ये. आतां वाचकांनीं असे शब्द जेथें एखादे संस्कृत वाक्य भाडलेल तेथें ओळखण्याचा प्रयत्न करावा. निदान अमुक प्रायवाच्यगुण अमुक एव शब्द बनलेला आहे येवढें तरी ओळखण्याची वाचकांनीं पद्धत करावी.

पाठ ११

रामायणम् ।

स्वयं जानकी भर्तुः करविभूषितं अंगुलीयकं संप्राप्य मुदिताऽभवत् ।
चक्षुर्न च तस्या हृदययुतः अभूव । भर्तुः सदेगर्हपिता सीता हनूमंतं प्रियं कृत्वा
प्रशदांस विभान्तस्तथम् । श्वेनैव येन हृदं राक्षसस्थानं प्रधापितम् । शतयो-
जनविस्तीर्णं, सागरो मकराश्चो गोपदीहनस्यया । नहि त्वां प्राकृतं मन्ये- न
ह्यपरीक्षितं प्रेपयिष्यति रामचन्द्रः । कश्चिन्नश्यते रामः । कश्चिन्न मयि विद्याम्
द्विगतस्नेहः ? कश्चिन्नान्वमना ? कश्चिद् द्रक्ष्यामि रागणं हतं रामेण ? इति ।

मारुतिस्तु प्राञ्जलिं प्रयुजाच्च “ न त्वामिदस्थं जानीते रामः । ध्रुवैव तु
काशुरसौ हतराक्षसा संका करिष्यति । अनिटो हि सततं राम । सुतोऽपि
स्तीतेति व्याहरन्प्रतियुष्यते । ” इति ।

सीतावैतच्छ्रुत्वाच- “ ममूतं त्रिपसंष्टकं आपितं त्वया । यच्च नान्य-
मना रामो यच्च शोकपरायण इति । ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यस्तने वा सुदारणे
कृतान्तो हि परमं रज्ज्वेव बद्ध्वा परिकर्यति त्रिधिर्नूनमसंहार्यः । कदा रावणं
सुदधित्वा मां द्रक्ष्यति पतिः । वाच्यस्त्वया स संस्वरस्येति । एतत्संवत्सरान्तं
हि मम जीवितं । द्वात्रेव मासौ शेषौ । रावणस्तु प्रयत्नेन ध्यात्रा विभीषणेनानु-
नीतः मां धर्वितुं न प्रयतति । विभीषणमुनया कलयैतदास्थातम् । ” इति ।

भारतिरवाच- “ सीते ! अद्यैव त्वां राक्षसान्मोचयामि । उपारोह मम पृष्ठम् । संवरिष्यामि त्वया सागरम् । ” इति ।

सा प्रत्यवधीत्- “ अयुक्तं त्वया सह मम गमनम् । अनुर्मन्त्या चान्यस्य गात्रमपि ह्वेच्छया स्पर्शं नेच्छेयम् । रावणस्य हननमेव रामाय योग्यम् । ” इति ।

भारतिस्ततो रामसंशयमभिज्ञानमयाचत । ब्रूयामाणि तस्मै दात्रीवाच सीता- “ अभिज्ञातोऽयं रामस्य । ” इति । सोऽपि वैदेहीमभिवाद्य रामना-योपचक्रमे चित्रयामास च- “ स पृथार्थसाधने समर्थो योऽर्थं बहुधा वेद । हृदं वृक्षस्य मन्दनोपमं वनम् विष्वंसयामि तावत् भग्नोऽस्मिन्वने कोपं करिष्यति रावणः । ” इति ।

भारतवत्स्य ततो हुमान्क्षेप्तुमारभत भारतिः । बभूव च प्रमदापनम् । रूपं चा'मनः सुमहद्वत्त्वा दर्शयद्राक्षसीनां विगतविश्रामम् पुरतः सर्वास्तत्रत्या राक्षसी रावणाय न्यवेदिषुः सीतावादवृत्तम् । चित्ताभिरिव रावणो जगज्जाल । शीतान्यां तस्य नेत्राभ्यां स्फूर्तिवोऽश्रुर्निदधः प्रावतन् । किंकराणाम् च राक्षसान् हनूमतो निप्रहार्यं प्याद्विदेत । ते सर्वे सैनिकाः कूटमुद्गरपाणयो भूत्वा ययुः । हनुमानपि लाङ्गूलं क्षिठापाविष्य महाभूनि निवनाद । तोरणे समवस्थितस्तदाभयं भीममायसं परिधामासाद्य किंकरराक्षसाश्रयात् । कतिचिद्धृता रावणाय न्यवेदयन् । तदा रावणेन सप्तार्चिवर्चसो मन्त्रिणः सप्त मुखाः प्रेरिताः । तेऽपि हनूमता ग्यापादिता । तदा सर्वं सैन्यं दत्तादिभ्योऽगमत् ।

तदा रावणस्तुरेन्द्रजित्पुंयं तत्र संप्रामे धात । हनुमानपि प्यवर्धत । इन्द्रजित्पुंयस्तत्रावर्धितमवप्यामेति ज्ञात्वाऽऽस्त्रेण निजप्रादुरालमुष्टिभिर्हन्यमानश्च भारतिः समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्रापितः रावणस्तु चिन्तयामास । किमेव भगवान् नन्दी, प्रहृष्टीते मया येन पुरा शशोऽस्मि कैलासे उत बाणो धाऽसुरः । इति । अग्न्यप्रस्तु दानरक्षोऽर्थयद्राक्ष्यमुवाच “ हे राक्षसे ! सुप्रीयसंदेशादत्र

प्राप्तोऽहम् । वानरेशस्त्वां भ्राता कुशलमवधीत् । भवान् कृतदारोऽष्टधर्मायश्च,
परदारालोपरोदुमर्दति । त्रैलोक्ये को राघवस्य प्यलोकं कृत्वा सुखमाप्नुयात्
राममुप्राधसक्यमात्मनो हितं धुष्यस्व । ” इति ।-

क्रुद्धो राघवस्तस्य वधमाज्ञापयामास । बिभीषणस्तु माऽनुमेने वधमस्य ।
विशेषतो दूतस्य । रावणः पुनरादिदेश- “ अस्य संग्रहं जीर्णैः कार्गसपटैः
संवेष्ट्य सैलेन परिविष्य उद्भिन्ना संयोजनीयमिति ” राक्षसास्तथा चक्रुः ।
माहतिस्तु सघोरं तेनाग्निना लंकां दाहयामास ।

ततो माहतिः पार्श्वोच्छिर्योत्पपात । चगेन परिघेण पुनः पुरद्वारस्य गृह-
क्षिणं क्षुदयामास । सविश्रुदेव मेघः प्रदीक्षलांगलो हनूमान् लंकाभर्वनेषु
विचचार । बिभीषणस्य गृहं वर्जयित्वा सर्वान्गृहान् ददाह कपिः । वानरकू-
पैषोऽग्निरेधायाति इति क्रुद्धभ्यः स्त्रियो गृहेभ्यो बहिर्निष्पेतुः । यथा एतेन
त्रिपुरं तथा तेन लंकापुरं मदग्धम् । पूर्वं यत्नं भङ्गत्वा, लंकां दुष्ट्वा, रक्षांसि
हत्वा, सर्वान्सपीड्य च वानरश्रेष्ठो हनूमान् लोङ्गूलार्जिन समुद्रे निर्वापयामास ।

माहतिस्तु तत् कर्णमरिष्टगिरिमारोह । मारुत इव माहतामज उचरा दिशं
समुद्रस्य प्रपेदे । तस्य वेगं निशाम्य इतस्ततः सर्वे वानरा हनूमन्तं समुत्पेतुः ।
हृष्टमानसास्तं परिवार्योपतस्थिरे च । हनूमास्तु जाम्बवत्प्रमुखान् शुल्कं भगदं
थावन्दत् । संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो ग्ववेदयत् । सर्वे नतः प्रियात्यानो-
न्मुखाः महेन्द्राप्तात् पुप्लुवः । सर्वे ते वीरा रामणनिर्दले निक्षिप्रमतयो युद्धा-
भिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा जागृत्य प्रपन्नवर्णगिरिं, प्रणम्य
रामं सहस्रग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोत्तुर्धुवराजपुरुस्कृत्यः । रामाय मार्गं दत्त्वा
हनूमान्प्रान्तलिरवधीत् “ राम ! त्वयि सर्वं मनोरथं संन्यस्य सीता जीवति ।
अचःदाधिनी विवर्णाङ्गी पक्षीनीव हिमागमे भर्तृव्यकृतनिश्चया सा । शनैर्मया
निष्ठासिता । सा तु सीता संदिदेश मास जीवितं धारयिष्यमि । ऊर्ध्वं मासात्र
जीवेयम् ” इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो खोद । स च सुप्रविमलवीजं “ वयैव जलस्य
 स्नेहाद्वत्सला धेनुस्त्वयैव ममापि हृदयं मणिभिहस्तास्य दर्शनात् भवति ।
 इदं मणिरत्नं मम शत्रुतेन वैदेह्या विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । ॥ सीते ! यदि
 क्षणमपि जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां राज्ञ-
 -सीतां मरणं । ” इति ।

अंक १९

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

(संस्कृत भाषेर्च अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

भाग १९ वा ।

लेखक आणि प्रकाशक.

भीपाद दामोदर सातयळेकर.

स्थाप्याय मंडळ, औंध (जि. सातारा)

द्वितीय आवृत्ति.

शक १८९१, सन १९३०

मूल्य ८ आने ।

वेदाचा अभ्यास.

या भागापासून वेदाच्या अभ्यासास सुरवात होत आहे. पूर्व
च्या सर्व भागांचा वाचकांनी नीट अभ्यास केला असेल त
या पुढील वेदाचा अभ्यासही त्यांना पुढीलच सोपा वाटेला अ
णून पूर्वीच्या भागांची एकवार उजळणी करावयाची असेल त
त्यांनी पुनः एकदां मागील सर्व भागांचे नीट निरीक्षण करावे
मग या वेदाच्या अभ्यासास सुरवात करावी मूळ पाया नी
तयार झाला असेल तरच त्यावर उभारावयाची इमारतही चांग
ली घळकट होऊ शकते. या पुस्तकांत वेदाच्या अभ्यासाची
इतकी सोपी रीत सांगितली आहे की ती रीत वाचकांना सहज
समजू शकेल परंतु अभ्यासाची रीती बिलीही सुयोग्य रीती
सांगितली असली तरी तिचा अभ्यास नीट होण्याकरिता वाच
कांनी स्वतः ही थोड्याहुत प्रयत्न केलाच पाहिजे अणून वाचकांना
आपावल्यापरी शपथ ती प्रयत्न करून या सोप्या पद्धतिपासून
आपला अधिकांत अधिक फायदा करून घ्यावा

स्थाप्याय मंडळ आंध्र
(जि० सातारा)
१९।२।३०

लेखक
श्री० दा० सातवळेकर.

मुद्रक व प्रकाशक—श्री० दा० सातवळेकर.
भारत मुद्रणालय, आंध्र (जि० सातारा)

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग १९ वा

पाठ १.

-वेदाद्या अभ्यास करण्याकरितां शब्द कसे तयार होतात ते समजण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. धातूला प्रत्यय लाऊन शब्द बनविण्याची रीति यापूर्वी सांगितलेली आहेच. शब्दांत मूल धातूचा अर्थच मुख्य असतो व यालाच यौगिक अर्थ असतो. यौगिक अर्थामध्ये धातूच्या मूल अर्थाने प्राधान्य असते, जरी एखादा शब्द दिसण्यांत सारखा दिसला तरी तो अनेक प्रकारांनी सिद्ध झालेला असेल तर त्यांचे अनेक अर्थ होऊ शकतात. लौकिक संस्कृत भाषेत सुद्धा एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ होणारे पुष्कळच शब्द आढेवत. तसेच ते वेदामध्ये ही आहेत. हा गिणय आणखी थोडासा स्पष्टपणे समजण्याकरतां एक दोन उदाहरणे घेऊन शब्द कसे सिद्ध होतात ते पाहू—

“ असुर ”

हा असुरशब्दच प्रथम पहा. पाहतां क्षणींच हा शब्द नष्ट-रूप आहे असे दिसते. याचा विग्रह असा—

न सुरः असुरः ।

“ जो सुर नव्हे तो असुर ” असे समजणे या विग्रहा प्रमाणे योग्य आहे. या विग्रहाने बनलेला हा शब्द “अ-सुर” असा लिहिला.

वेदामध्ये हा अर्थ फारच कमी घेळां आलेला आहे. हा आधुनिक ग्रंथांत यशस्व प्रचलित आहे. परंतु वेदामध्ये या शब्दाचे याहून भिन्न असे अनेक अर्थ आलेले आहेत. हे अर्थ आतां पहा-

असुरहा सपत्नहा । क्र० १० । १७० । २

“ (असुरहा) राक्षसाणां मारणारा (सपत्नहा) शत्रूणां मारणारा ” इत्यादि प्रसंगी असुर शब्दाचा अर्थ राक्षस असा आहे. अशा ठिकाणी असुर शब्दाचा सगळ्यांत प्रथम जो अर्थ सांगितला, तो अर्थही घेण्यास कांहीं हरकत नाही.

“ दूर फेंकणे ” असाही “ अस् ” घातूचा एक अर्थ आहे. यावरून (अरयति इति असुरः) जो वीर शत्रूंवर वाण फेंकतो तो असुर अर्थात् शूरवीर होय. हा अर्थही वेदामध्ये कित्येक ठिकाणी आलेला आहे व याचा अर्थ शूरवीर असा होतो.

एकाच असुर शब्दाचे याप्रमाणे तीन अर्थ होतात व याहूनही अधिक अर्थ होणे शक्य आहे. या अर्थोच्चं नांव “ यौगिक क्रिया योगरूढ अर्थ ” असं आहे. कारण या सर्व अर्थोमध्ये मुरपत्ये करून घातूचा मूळ अर्थच दिसून येत असतो.

शब्दांच्या अर्थांचे तीन भेद आहेत. (१) एक यौगिक अर्थ (२) दुसरा योगरूढ अर्थ व (३) तिसरा केवळ रूढ अर्थ. यां पैकी रूढ अर्थ लौकिक संस्कृत क्रिया मराठी भाषेत सर्वांच्या परिचयाचेच आहेत. (दस्ती, अश्वः, गौः) हत्ती, घोडा, गाव आदि शब्द रुढीचे प्रयोग दालवितात. या शब्दांचा उच्चार करतांच विवक्षित अनाधरांची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. या शब्दांचा रुढार्थच असा आहे, हें प्रत्येकाला माहीत आरेच.

परंतु संस्कृत भाषेन “ अश्व ” शब्द घोड्याचा यावरून असला तरी ही त्यावरून मूळ घातूच्या अर्थाचा ही एक विशेष प्रकारचा रोध होतो. जसे- (अश्रुते अध्वानम्) अर्थात् “ जो मार्ग व्यापित जातो तो अश्व ” असा अर्थ होतो. यालाच मराठीत घोडा असे म्हणतात. ह्याून “ अश्व ” शब्द रुढार्थाने प्रयुक्त होऊन सुद्धा त्यावरून यौगिक अर्थाची ही घोडीची कल्पना येते. याचप्रमाणे

“ पाचकः ” (शिजविणारा, आचारी) आदि अनेक शब्द आहेत यांना “ योगरुढीचे ” शब्द ह्मणतात. हे शब्द रुढ असून शिवाप्र त्यांपासून यौगिक अर्थाचाही बोध होतो.

केवळ यौगिक शब्दांचा कितीविलक्षण अर्थ होत असतो याची सदाहरणें यापूर्वी दिलेलीच आहेत. हे वेदांतील यौगिक व योग-रुढीचे शब्द संस्कृत भाषेंत पूर्ण रुढीचे शब्द झालेले आहेत. रुढीचे शब्द बनून सुद्धा त्यांचा मूळ यौगिक भाव त्यांतून विलकुल नाहीसा झालेला नाही. ह्मणूनच संस्कृत भाषेंतील बहुतेक सर्वच शब्द यौगिक आहेत असें कित्येक व्याकरणाचार्य व बहुतेक सर्व निरुक्ताचार्य मानतात व वेदाचा अर्थ करते वेळीं याच पद्धतिचा ते अवलंब करतात.

वेदाचा अर्थ करणाऱ्यांनीं किंवा वेदाचें पठणपाठण करूं इच्छि-
णाऱ्यांनीं याप्रमाणें शब्दांचा मूळ अर्थ जाणण्याची शक्ति आपल्या-
मध्ये वाढविली पाहिजे. कारण या ज्ञानाच्या सहायानेच वेदाचा खरा अर्थ समजण्याची शक्यता आहे. नाही तर वेदाचा गूढार्थ समजणें जथळ जवळ अशक्यच आहे.

पाठ २

रामायणम् ।

श्रीरामचंद्रस्यादेशानुसारेण सर्वेऽपि वानरयोधा दक्षिणां दिशं
प्रतस्थिरे । महेंद्रं अथ पर्वतं संप्राप्य रामः शिखरमाहरोह । सहां
मलयं च समतिक्रम्यानुपूर्व्येण सर्वे समुद्रमासेदुः । धीतोषलां च
वेलां स्पृष्ट्वा राम उवाच ॥ इयमथ प्राप्ता पूर्वोपस्थितैश्च चिन्ता ।
तुदिह प्रसूयतां मन्त्रः । ” इति ।

सुग्रीवस्तदा सेनां तीरे न्यवेशयत् । सागरसमीपस्थितं तत्सैन्यं
द्वितीयः सागर इव विरराज । “ सागरश्चाभ्यप्रपत्यः अंबरं च
सागरोपमम् । सागराभ्यरयोर्मध्ये न कोऽपि विशेषो दृश्यते । ”
इति धानराः परस्परं वदन्तस्तत्र सर्वेऽपि तं सागरं प्रदर्शन्तः ।

लंकायां रावणस्तु सुहृदामसन्मानात्सीताकाममोहितो भूत्वा च
पापो राक्षसः कृशन्वं प्राप्तः । अतीते च काले सभां अकारयत् ।
तदा रावणस्य मंत्री महापाश्र्वो महाबलः तं प्रोवाच- “ हे रावण !
शत्रून् मूर्धस्थान्म्य सीतया रमस्य, कस्त्वा प्रतिपेक्षं शक्नोति ?
अतोऽलं विचारेण । ” इति ।

रावणस्तु तमकथयत्-“पुरा प्राप्ताद्वेधसः शापाद्भीतोऽस्मि । स
शाप एवमासीत्-यदि यलादन्यां नारीं गमिष्यसि मूर्धा ते शतशो
भेत्स्यतीति-अतएव यलात्सीतां शयने नारोहये । रामस्तु मे
चलं जानायेव । अतः किं करोमीति चिंतये । ”

तदा विभीषणः प्रत्युवाच- “ धर्मानुवर्तिना तेन रामेण सह
स्थया वैरं कर्तुं न योग्यम् । अतो दीयतामस्य सीता । बंधुत्वात्
प्रसादये त्वाम् । कुरण्य मम वचनम् । न्यायेन यो राजकार्याणि
करोति स एव निश्चितार्थमतिः पश्चाद् सन्तप्यते । ” इति ।

रावणस्तु कालप्रेरितो विभीषणं हितं ब्रुवन्तमब्रवीत् “ विभी-
षण ! त्वं तं शत्रुसेवी स्वार्थप्रयुक्तः सन् एवं भापसे, न त्वादशेष-
नार्येषु सौहृदं संभवति । योऽन्य एव ब्रूयात् अस्मिन्नेव मुहूर्ते स न
मयेत् एव । हे कुलपांसन ! त्वां तु धिक् पचास्तु । नात्र तिष्ठ,
गच्छान्यत्र कुत्रचित् । ” इति ।

न्यायवादी विभीषणस्तु चतुर्मां राक्षसैः सह तदा गदापाणिभू-
त्वा उदतिष्ठदमवीच्च रावणं “ हे रावण ! न स्थितोऽसि धर्मपथे
भ्रान्तोऽसि । अनेनाधर्ममार्गेण गच्छन्नाशमेव शीघ्रं गमिष्यसि ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता भोता च दुर्लभः । अतोऽहं गच्छामि

परजितः । इन्द्रजित् पुत्रो रावणस्य बद्धगोलंगुलित्रोऽवध्यकवच-
श्च संग्रामेऽस्ति । महोदर-महापार्श्व-कम्पनाश्चास्यानीकपा लोक-
पालसमाः । विद्यन्ते चास्य रक्षसां दशकोटिसहस्राणि सैन्ये । ”
इति ।

श्रुत्वेतद् विभीषणवचो रामेण दशग्रीवं हत्वा विभीषणाय
राज्यदानं तत्रैव प्रतिज्ञातम् । समुद्राच्च जलमानीय लक्ष्मणहस्तेन
रक्षसां राज्ञेति तत्रैव याऽसौ विभीषणोऽभिषिक्तः ।

ततो रामो अग्रमत्तः नियमं पालयन् कुशास्तीर्णायां सागरधे-
लायां तिष्ठो निशाः प्रतिशिष्ये ।

तदा धानरसैन्यस्य प्रस्थानाय नलोऽपि वानरः तत्र सेतुं कर्तुं
प्रचक्रमे । धानराः पादपान् यमञ्जुरतान् तत्रानयामासुश्च ।
सागरपूर्णार्थं तैः पर्यतघटप्रस्तरा अप्युत्पाद्यन्ते । प्राक्षिप्यमाणै-
स्तैर्बृक्षप्रस्तरादिभिः सहसा सागरजलमुद्धतम् । रामस्थाक्षापुरः-
सैरैर्यानरैः प्रथमेऽङ्गि सत्तुर्दशयोजनानि सेतुबंधनं कृतम् । पञ्च-
मिस्त्वहोमिः सेतुः संपूर्णः शुभमे । असौ सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः
शतयोजनं आयतश्चासीत् । कोटिसहस्राणि धानराणां सेतुं यथा
सागरस्य पारं जम्मुः । धानरयूथवास्ततो लंकायां मेरीमूढं गच्छन्
शुश्रुबुः । अमृष्यमाणाश्च तद्वर्षं स्वयमपि धोष्यत्तरं विनेदुः ।
प्लवंगगर्जितं च तत्राश्वसैरपि श्रुतम् ।

ततोऽर्दिमौ रामलक्ष्मणौ लंकामासेदुः । न्यविशन्त च लंकाम् ।
रामलक्ष्मणावत्तरं द्वारं कुरुतः । नीलमैन्दङ्गिपिशाः पूर्वं द्वारं,
अंगदश्च दक्षिणं, पश्चिममपि हनुमान् कुरुये । मध्यमे गृहमे सुग्रीवः
समतिष्ठत सह सुपर्णपवनादिभिर्वानरैः । सहजाम्बवांस्तु सुपेणो
रामस्य पश्चिमेन तस्थौ । एवं द्रुमपाणिभिर्वानरैर्लंका वायुनाऽपि
दुष्प्रवेशा सर्वतः संवृता । ततो रामोऽगदं दशग्रीवं प्रति प्रेषय-
मास । संदिदेश च “ येन बलेनाधममायया सीतां हृतवानस्ति

सद्वलमधुना दर्शय । अराक्षस लोक कर्ताऽस्मि यदि नाभ्येपि
शरण मा सीतामादाय । धर्मात्मा विभीषणश्च ध्रुव लक्ष्मणै
प्राप्नोति । न हि क्षणमपि शक्यमधर्मेण राज्य स्वया भोक्तुम् । ”
इति ।

रामप्रेषितोऽगदोऽपि रावण ददर्श सामा यम् । रामवचनं च त
धीवयामास । तच्छ्रुत्वा सरोप रावण शशास “ धृष्यतामय
मिति । ” दीप्ताग्निरिष रजनीचरास्त अगृह्ण । अगदाऽपि बल
दर्शयितु स्वयमेवात्मानं ग्रहयामास । पश्चाद् बाहुद्वयास्तक्ताश्च
तान्प्रसृज्यानादायोत्पपात । तद्वगेन निर्धूताश्च ते भूमौ निपतिता
शालीपुत्रोऽगदोऽपि सायक रामपाशंमुपागत ।

समाप्ता ।

१ धानरथोधा = धानराणां योधा ।

२ पूर्वोपस्थिता = पूर्वं एव उपस्थिता ।

३ सागरसमीपस्थित = सागरस्य समीपम् । सागरसमीपे
स्थित ।

४ कालप्रेरित = कालेन प्रेरित ।

५ शत्रुसेत्री = शत्रु सेवक इति ।

६ स्वार्थप्रयुक्त = स्वार्थेन स्वार्थाय वा प्रयुक्त ।

७ गदापाणि = गदा पाणौ यस्य स ।

८ अधर्ममाग्न = न धर्म अपरम । अधर्मस्य मार्ग ।

९ धर्मपथ = धर्मस्य पथ ।

१० अविश्वसनीय = न विश्वसनीय ।

११ परमग्निः = परमशक्तौ अग्निः ।

१२ वक्षप्रस्तरादय = वक्षश्च प्रस्तराश्च घृक्षप्रस्तरा ।

ते आदय येषां ते घृक्षप्रस्तरादय ।

१३ सेतुवधन = सेतो वधन ।

१४ दीप्ताग्निः = दीप्ताग्नासौ अग्निः ।

शब्द ।

आदेशः = आज्ञा	दुर्वृत्तः = दुष्टचारी
योधः = वीर	अनुजः = धाकटा भाऊ
प्रतस्थिरे = निघाले	अतर्कितः = ज्याची कल्पना
आसेदुः = येऊनपोहोचले.	झालेली नाही.
अंबर = आकाश. [रणारे	अंतर्धानं = गुप्तता
शत्रुसेधी = शत्रूचा आश्रय क-	कृतात्मा = आत्मिक यत्नानें युक्त
कुलपांसन = कुळाचा कलंक	आर्त = दुःखी
अग्रमत्त = उन्मत्त न झालेला	पादपः = वृक्ष

पाठ ३

वेदांतील शब्दयोजनेच्या किंवा शब्द वनविषयाच्या रीतिविपर्यायी यापुढी थोडेसे विवेचन केलेलें आहेच. आतां या धड्यांत आणखी थोडी माहिती द्याययाची आहे. “ इन्द्र ” शब्दाचे किती अर्थ होतात तें या धड्यांत दाखवावयाचें आहे—

इन्द्र ।

या शब्दाची उत्पत्ति अनेक तऱ्हांनीं अनेक ठिकाणीं केलेली आहे. ऐतरेय उपनिषदांत—

इदं+द्र = इन्द्र

“ (इदं) हें (द्र) फाडणारा, यात्ता भेद करणारा, (हें तोडणारा किंवा फोडणारा.) “ आपल्या किंवा प्राण्यांच्या शरीरांत हा इन्द्र, इंद्रियांच्या ठिकाणीं घसतो, किंवा शरीरांत भेद करून आपल्या कार्याला इष्ट अशीं द्वारे वनवितो, हाणून या शरीरांत येणाऱ्या आत्म्याचें नांव “ इन्द्र ” आहे.

या शब्दाचे अनेक अर्थ होतात; परंतु सगळेच अर्थ येथे सांगण्याची आवश्यकता नाही. कारण संस्कृतमध्ये शब्दाचे यौगिक अर्थ कसे भिन्न भिन्न होत असतात, ही गोष्ट घर इन्द्र शब्दाचे निरनिराळे कांहीं अर्थ दर्शविले आहेत, तेचद्वयावरून सुद्धां शब्दाकांनां कळून येईल.

आतां या शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थांचीं कांहीं उदाहरणें पहा-
इन्द्रं विश्वा अवीचधन् समुद्रव्यवसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ऋ० १।१।१२

जो (रथीनां रथीतमं) रथी घोरां मध्ये श्रेष्ठ महारथी व (वाजानां पतिं) बलाचा अधिपति आहे व जो (सत्पतिं) उत्तम स्वामी आहे, त्याचप्रमाणें (समुद्रव्यवसं) समुद्राप्रमाणें विस्तृत, व्यापक (इन्द्रं) प्रभु आहे त्याची, (विश्वाः गिरः) आमच्या सर्व घाणी (अवीचधन्) स्तुति करतात. अर्थात् अशा शत्रुनाशक समर्थ प्रभुची आझी स्तुति करतो. तसेंच—

सख्ये त इन्द्र याज्ञिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्रणोनुमो जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥ ऋ० १।११।३

हे (इन्द्र) मभो ! हे (शवसः पते) बलाच्या नायका ! (ते सख्ये) तुझ्या मित्रत्वांत राहून आझी (याज्ञिनः) बळवान होऊन (मा भेम) भयभीत होत नाहीं. (जेतारं) शत्रुला जिंकणारा व (अ—पराजितं) कधीही पराजित ॥ होणारा (त्वां) अशा तुला आझी (अभि—प्र—णोनुमः) नमन करतो.

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।

अस्माकमस्तु फेवलः ॥

ऋ० १।७।१०

(वः जनेभ्यः) तुमच्या लोकांकरतां (विश्वतःपरि) सर्वोच्या वर (इन्द्रं हवामहे) प्रभुचो प्रशंसा करतो. तो प्रभु (अस्माकं) आमचाच फेवल यनून (अस्तु) राहो !

इन्द्रस्य नु चोर्व्याणि प्रयोचं यानि चकार प्रथमानि वक्षी ।
अहन्दिमन्यवस्ततर्दं प्र वक्षणा अभिनतपर्यतानाम् ॥

श्लो १ । २३ । १

(यानि) जे (प्रथमानि) कहिले पराक्रम (वक्षी) पस्य
घोरण करणान्या वीराने (चकार) केले ते (इन्द्रस्य) इन्द्राजे
(चोर्व्याणि) पराक्रम (नु) निश्चयाने (प्रयोचं) मी खांगतों.
स्याने (अहिं) शत्रुका (अहन्) वध केला (अपः अनुततर्दं)
जलावा फैलाव केला य (पर्यतानां) पर्यतापासून (वक्षणाः)
नपा (प्र अभिनत) भेदकरीत पाहं छागवपा.

इन्द्रो धानोऽजसितस्य राजा शमस्य च शू'णिषो घृतघ्रातुः ।
रेदु राजा क्षयति क्षयंतीनामराज नेमि' परि ता वभूय ॥

श्लो १ । २२ । १५

पाठ ४

रामायणम् ।

ततः कृत्स्नं प्राकारपरिखान्तरं वानरीकृतं सर्वे राक्षसा ववृशुः ।
 रामश्च मनसैव पीडयमानां सीतां जगाम । क्षिप्रमाज्ञापयामास च
 वानरान् द्विपतां वधाय । तेऽपि वानरास्तृणपांसुपर्वताग्रैः परिखां
 पूरयन्तो लंकां ममन्धुः । रावणोऽपि राक्षसानां सैन्यनिर्याण-
 माज्ञापयामास । ततस्तेषां संग्रामो देवासुरसंग्राम इवाऽतिघोरः
 समपद्यत ॥ राक्षसानां वानराणां च मांसशोणितकर्दमः संघभूव ।
 राक्षसाश्च प्रवृत्ताः, तदा निशायुद्धमभूत् ॥ राक्षसाः प्लवगान् भक्ष-
 यन्तः परिपेतुः ॥ युद्धे बलिनो वानरा राक्षसीं चमूमक्षोभयन् ।
 तदा भूमिः शोणितस्त्रावकर्दमा वभूव ।

ये तु राक्षसा रामस्याभिमुखे यद्दार्ढ्यं स्थितास्ते सर्वे रामशर-
 ताहिता मृताः । इन्द्रजितु बालीपुत्रेणांगदेन हताभ्यो हतसारथि-
 र्भूत्वा तत्रैवान्तरधीयत । तदा च सर्वे वानरा बालीपुत्रं तुष्टुवुः ।
 अन्तर्धानगतस्तु रावणपुत्र इन्द्रजिवशनिवर्चसो बाणान्मुमोच ।
 अन्तर्धानगतेन तेन चोक्तम्—“ शत्रोऽपि मामेवमनालक्ष्यं युद्धमान-
 मास्त्रादितुं न शक्तः । किं पुनर्युयाम्, ‘एष वां यमसादनं नयामि।’
 इति । एवं तौ रामलक्ष्मणौ शरशल्याचितौ प्रकम्पितौ जगत्यां
 निपेततुः । प्रथमं रामः पपात विज्जो रावणिना येन पुरा शक्रो
 जितः । एवं पतिते रामे विजयं प्राप्ते च राक्षसे हनूमत्प्रमुखाः
 सर्वेऽपि वानरा अन्वशोचन्त । राक्षसान्हरयन् रावणपुत्र इन्द्रजि-
 ह्मंकां पुरीं प्रविवेश । ततः सीतां विजटया सह पुष्पकमारोप्य
 विमानं चालयामास रावणः । घोषयामास च “हतौ रणे राम-
 लक्ष्मणौ ” इति । विमानेन गत्वाऽपि सीता सर्वाभ्रपतितान्ददर्श
 शरतल्पगतौ च रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा दुःखानां सीता कर्षणं विल-

रावणो निर्ययौ । तमागतं दृष्ट्वा रामो विभीषणमुवाच- " अहो ! दुष्प्रेक्ष्यो रावणो दीप्तमहातेजा आदित्य इव रश्मिभिः । दिष्ट्वा पापात्मा दृष्टिपथं गत " इति ।

ततो रामो रावणं अभ्यद्रवत् । तदा हनुमांस्तु तं प्रार्थयामास " पृष्ठे मे समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि । " इति । रामस्तथा कृत्वा दधस्थं ददर्श रावणम् । इन्द्र इव वज्रेण मेरुं तरसा घाणेनेन्द्रशत्रुं चासौ जघान । रक्षोधिपतेरकंघर्णं किरीटं च विच्छेद । निष्ठस्त-
चापो हताश्वसूतश्च विह्वलन् राज्ञा रावणो लंकां विवेश ।

आत्मानं च समरे जितं सेनापतिं प्रहस्तं च निपूदितं हात्वा, रक्षो भीमबलं आविदेश रावणः । आज्ञापयन् च " कुंभकर्णो निषो ध्यताम् । " इति । ततस्ते राक्षसा महद्भयमादाय कुंभकर्णगुहां ययुः । ते सर्वे प्रयत्नेन तं सुप्तं प्रयवोधयन् । अघ्नस्य च राशिं पुरतः । वा शंखान् विनेदुः । स सर्वं प्रतिबुद्धः सर्वमघ्नं भक्षयामास । तप्तं च तं सर्वं पर्यवारयन् । अकालबोधनाद्विरमिताऽसौ तानपृच्छत् — " किमर्थं प्रतियोधितोऽस्मि । अथवा भयमिह किमप्युत्पन्नं भवेत् इति मन्ये । " स तत उत्थाय गत्वा च रावणं ददर्श । तस्य चरणौ दधन्दे, कृत्यं चाऽपृच्छत् । सर्वं कथयित्वा रावणोऽब्रवीत् " पदस्य सर्वं दानैराकान्तमरित । प्रायस्व मां बालवृद्धावशेषितां लंकां-
च । " इति ।

कुंभकर्णस्तु प्रहस्योवाच " अयमासादितस्त्वया महान् क्षोभः परत्रोद्धरणेन । शीघ्रमेव त्वां पापस्यैतस्य फलं प्राप्स्यते । भवतु । तथापि बन्धुस्नेहसदृशं कार्यं मयाऽवश्यमेव कार्यम् । अत इदानीं शत्रुकंदनाय अभिप्रायामि । " इति ।

कुंभकर्णमागतं दृष्ट्वा प्रथमं धानरा मीतिं प्राप्ताः । परंतु वालि-
सुतस्यांगदस्य भ्रातृसाहनात्तु तेषांऽपि कुलास्तं शिलापादपादिभि-
र्निर्जन्तुः । असावपि वानरसैन्यानि मारयन् । तदा रामस्य सायकाः

कुंभकर्णं विव्यधुः। सांऽपि शृंभं नाम महास्त्रं रामस्योपरि चिक्षेप ।
रामस्तदा वायव्याश्रेणास्य बाहुं जहार । अग्न्योऽपि बाहुरेद्रे-
णाश्रेण रामेण कृतः । तथैवाऽस्य पादावपि रामेण वाणैर्लनौ ।
अन्तर्गत्या ऐन्द्रे शरं निक्षिप्तमादाय कुंभकर्णस्य शिरोऽपि राम-
भ्यर्कतः, तेन स राक्षसः पवात ममार च ।

परं सर्वान् राक्षसान् हृत्वा अन्ते रावणमपि संहृत्य लंकाया
राज्यं विभीषणाय रामः प्रददौ । सीतां चादाय, तस्या अग्निमुद्दि-
कृत्या, ततस्ततो पटिशुद्धां ज्ञात्वा, तथा सह पुष्पकं विमानं समाकृष्ट
सर्वैर्वाहनैः सह अयोध्यां प्राप्नो रामः । तदा रामं सर्वे अयोध्या-
वासिनः राज्ये अभिषिञ्चितवन्तः । तस्य रामचन्द्रस्य राज्ये सर्वेऽपि
मानवाः इष्टाः पृष्टास्तुष्टाः सन्तः इहलोके पुष्टिं लब्ध्वाऽगते मुवित-
मपि प्रापुः । इति ।

समाप्ताः ।

१ प्राकारपरिखान्तरं = प्राकारश्च परिखा च प्राकारपरिले
तयोः अन्तरम् ।

२ तृणपांसुष्वर्चताप्राः = तृणं च पांसुश्च पर्वताग्रं च ।

३ देवासुरसंग्रामः = देवाश्च असुराश्च । तयोः संग्रामः ।

४ मांसशोणितकर्मः = मांसं च शोणितं च । तयोः कर्मः ।

५ शोणितस्त्रावकर्मः = शोणितस्य स्त्रावः । तेन कर्मयुक्ता ।

६ रामशरताडितः = रामस्य शरः । तेन ताडितः ।

७ वालिपुत्रः = वालिनः पुत्रः ।

८ हताश्वः = हतः अश्वः यस्य ।

९ हतसारथिः = हतः सारथिः यस्य ।

१० शोणितस्त्राविका - ४

। तैः आवृत्तः

- ११ शरत्तत्पगतः = शरत्स्य तत्पत् । तत्र गतः ।
 १२ दुःखार्ता = दुःखेन आर्ता ।
 १३ कलहक्षीला = कलहयुक्तं क्षीलं यस्याः ।
 १४ गतजीवितः = गतं जीवितं यस्मात् ।
 १५ भयाधिष्टं = भयेन आधिष्टं ।
 १६ पानरयूथपाः = पानराणां यूथानां पालकाः ।
 १७ युद्धकामाः = युद्धं कामः येषां ते ।
 १८ अफालबोधनं = न फाल अफालः तस्मिन् बोधनं ।
 १९ घालयुद्धावशेषिता = घालाद्घृद्धाद्या ते अवशेषिताः यत्र ।

शब्द ।

छत्रं = चर्य
 प्राकार = तट
 परिखा = खंडक
 क्षोणित = रक्त
 क्लृप्तः = पानर
 अंतरधीयत = गुप्त क्षाला
 गोप्यदे = गार्हत्या पावला
 येयद्वया अवपशा ठिकार्णी
 नीरिजी = नीरोम
 समर = युद्ध
 आक्रान्त = व्याप्त
 निशित = तीरण
 शित =

पांसु = धुल
 तृणं = गवत
 निर्याणं = प्रयाण
 कर्दमः = बिलल
 क्राव = प्रपाह
 अनालक्ष्य = ॥ वीक्षणार
 घाप्पवेगः = अभ्रंघा वेग
 नैष्टिकः = निश्चयानं मिळण
 रक्षिः = किरण
 बोधन = ज्ञानं करणे
 कंदनं = नाश
 परिशुद्धः = पवित्र

पाठ ५

मरुत् ।

मरुत् देवतेचा निवास इन्द्र देवते जवळच असतो. ह्मणून इन्द्र देवते धरोपराच मरुत् देवतेचा विचार करणे योग्य आहे. तिसऱ्या पाठांत इन्द्र देवतेचा विचार केलेला आहे. आतां या पाठांत मरुत् देवतेचा विचार करूं.

“ म्रियन्ते इति मरुतः ” अर्थात् मरण पावतात, ह्मणून यांना मरुत् ह्मणतात. “ मर्त्ये, मर्ये ” आदि शब्दांच्या समान अर्थाचाच हा “ मरुत् ” शब्द आहे.

युद्धामध्ये घोर लोक मरावयाला सज्ज होतात, हा अर्थ मरुत् शब्दांत दिसून येतो ह्मणूनच घेदामधील मरुत् देवते विषयीच्या मंत्रांतून धनुषाक लढणाऱ्या घोरांचेच वर्णन आढळते. हा अर्थ—

“ मरु+उत् ” या शब्दांमध्येही दिसून येतो. मरण्या करतां जे उठतात त्यांना मरुत् ह्मणतात. अस्सल घोरच मरण्याकरतां सज्ज होत असतात; ह्मणूनच अस्सल घोरांचे वर्णन महासूपर्वा मध्ये आलेले आहे.

“ मरुत् ” शब्दांचे “ मा+रुद् ” असे शब्द विभाग पाडले तर त्यांपासून “ न रडणें ” असा अर्थ उत्पन्न होतो. जे रडत नाहीत त्यांना मरुत् ह्मणतात. हास्यमुखी घोरांचा भाव या शब्दांत आहे. शुद्ध प्रारंभ झाले असतां घोरांचे धाड आनंदाने स्फुरण पावतात; ते भीतिने फर्षीही गांगरून जात नाहीतच फर्षी रडत ही नाहीत. हा भाव सूद्धां पूर्वी दाखवलेल्या अर्थाशी जुळत असलेला धावकांना दिसून येईल.

“ मा+रुध् ” (प्रतिबंध करणे) जे स्वतः कोणालाही प्रतिबंध करीत नाहीत व ज्यांना दुसरे कोणोही प्रतिबंध करू शकत नाहीत, हेही एक बीरांचेच लक्षण आहे. कारण खरा वीर दुसऱ्यांच्या उभतीत कधीही अडथळा आणीत नाही, किंवा आपल्या उभतीत ही दुसऱ्यांना अडथळा करू देत नाही.

“ मा+रुत् ” (शब्द न करणे) अर्थात् जे फार धोलत नाहीत, फार बडबड करीत नाहीत, करावयाचे कर्तव्य तेवढे करतात परंतु शब्दजाल मात्र फार वाढवीत नाहीत; ही व्युत्पत्तिसुद्धां मरुतांचा एक विलक्षण गुणधर्म वर्णवीत आहे. चोरलोकांमध्ये हा गुणधर्म अवश्य असला पाहिजे, नाहीतर शब्दजाल पसरण्या-तच ज्यांची शक्ति व्यर्थ खर्च होईल व त्या चढवया लोकांच्या हातून पौरुष कर्म काहीच होणार नाही.

निरुक्तकारांनी सांगितलेले मरुत् शब्दाचे हे यौगिक अर्थ येथे दिले आहेत. हे अर्थ पाहून वेदामध्ये शब्दांचे यौगिक अर्थ कस कसे होत असतात, या विषयीं घाबकांनी माहिती करून घ्यावी. शब्द एकाच असतो; परंतु त्याचे निरनिराळे विभाग करून प्रत्येक विभागाच्या अर्थाचा विचार केला असतां अनेक निरनिराळ्या अर्थांचा बोध होतो. हे अर्थ लक्षांत ठेवून पुढील मंत्रांचा आता अभ्यास करा—

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सृक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्गिरग्न आगहि ॥

अग्नेद १ । १९ । ५

हे अग्ने ! तूं (ये) जे (शुभ्राः) गौरवर्ण (घोरवर्षसः) मोठ्या शरीराचे (सृक्षत्रासः) उत्तम क्षत्रिय तसेच (रिशादसः) शत्रूंचा नाश करणारे आहेत, त्या (मरुद्भिः) मरुत् देवांसह (आगहि) ये ।

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता
चिदोजसा । मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषमातासः
पृषतीरयुग्धम् ॥

ऋ० १।८५।४

हे (मरुतः) मरुत् देव हो ! (ये) जे आपण (सु मखासः)
उत्तम कर्म करणारे यन्म (ऋष्टिभिः) हास्याच्या योगाने (वि-
भ्राजन्ते) चमकतां व (ओजसा) शक्तिच्या योगाने (चित्)
निश्चयपूर्वक (अ-च्युताः) न हालणाऱ्यांनां सुद्धां (प्रच्यावयन्तः)
हालयून सोडतां. आपण (मनोजुवः) मनाप्रमाणे गतिधान्
असून (वृषमातासः) गार्ह पैलांचि अनेक कळप धाळगतां व
(रथेषु) रथांनी (पृषतीः) नाना रंगांच्या पशूंनां (अयुग्धम्)
जंघुतां.

यूयं तत्सत्यशयस आविष्कर्त महित्वना ।
विध्यता विद्युता रक्षः ॥

ऋ० १।८६।१

(यूयं) आपण (सत्य-शयसः) सत्याच्या यत्नाने युक्त आहां !
आपल्या (महित्वना) महत्त्वाने (आविष्कर्त) प्रकट होतां व
(विद्युता) विजे प्रमाणे चकाकणाऱ्या शस्त्राने (रक्षः) दुष्ट
राक्षसांनां (विध्यत) कापून फाडतां.

चाक्षकांनीं या प्रमाणे मरुत् देवतेच्या मंत्रांचे अध्ययन करून
च त्यापासून त्यांच्या वीरप्रीचा बोध घ्यावा.

पाठ ६

महोभारतम् । (भीष्मपर्व अ० १९)

सञ्जय उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनमा ।
 व्यूहं व्यावृद्धं महत्तर्यतो मद्रमात्मना ॥ १ ॥
 दृग्ध्रुवो हनयमानं च द्रौप्यश्चैव महारथः ।
 शकुनिः सैन्ययश्चैव काम्योज्ज्वल सुदक्षिणः ॥ २ ॥
 भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रेभ्य नव भारत ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥
 द्रोणो नृत्तिधराः जल्यो भगदत्तश्च भारिव ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ४ ॥
 अभ्युत्थानां सोमदत्तश्चावन्त्यो च महारथी ।
 महारथे सेनया युक्ता वामं गक्षमपालयन् ॥ ५ ॥
 दुर्योधनो महाराज मिगतैः सर्वतो घृतः ।
 व्यूहमध्ये स्थितो राजग्याण्डधान्यति भारत ॥ ६ ॥
 अलम्बुषो रथश्रेष्ठः श्रुतायुध महारथः ।
 पूष्टतः सर्व सैन्यानां स्थितो व्यूहस्य दंशितो ॥ ७ ॥
 ययं च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
 सप्तधाः समद्वयन्त प्रतपन्त ह्याऽन्नयः ॥ ८ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पांडवः ।
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रानुमाचपि ॥ ९ ॥
 अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
 घृष्टपुम्नो विरमश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १० ॥
 स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ।
 शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११ ॥

चेकितानो महाबाहुः कुन्तिमोजश्च वीर्यवान् ।

स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया धृताः ॥ १२ ॥

अभिमन्यु महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः ।

युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥

कैकया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ।

एवं तेऽपि महान्यूतं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ॥ १४ ॥

पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।

तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ॥ १५ ॥

अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाऽग्रतो नृप ।

तथैव पाण्डवा राजम्भीमसेनपुरोगमाः ॥ १६ ॥

भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः संप्रामे विजयैपिणः ।

क्षेप्टाः किलकिलाः शङ्खशङ्खान्गरुक्ताग्नेविपाणिकाः ॥ १७ ॥

भेरी मृदङ्गपणवाघ्रादयन्तश्च पुष्करान् ।

पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान्स्थान् ॥ १८ ॥

भेरी मृदङ्गशङ्खानां दुःदुभीनां च निम्ब्वनैः ।

उत्तुष्टसिद्धनादैश्च ध्वजितैश्च पृथग्विधैः ॥ १९ ॥

यथं प्रतिनदन्तस्तानगच्छाम त्वरान्विताः ।

सहसैवाऽभिसंक्रुद्धान्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ २० ॥

ततोऽन्योन्यं प्रधावन्त संप्रहारं प्रचकिरे ।

ततः शस्त्रेण महता प्रचक्रम्ये वसुंधरा ॥ २१ ॥

पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विषममुः ।

सप्रभोधितः सूर्यो निष्प्रमः समपयत ॥ २२ ॥

यवश्च पातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।

घोराश्च घोरनिर्होदाः शिवास्तथ यथाशिते ॥ २३ ॥

येदयन्त्वो महाराज मरुहैशममागतम् ।

दिशः प्रज्वलिता राजग्यांसुवर्ष पयान च ॥ २४ ॥

रुधिरेण समुन्मिथामस्थिवर्यं तथैव च ।

रुदतां चाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ २५ ॥

ततः शान्तनवः शान्तनूपुत्रो भीष्मः सेनया सह निर्यया ॥ सर्वतो-
भद्रं नामकं महद्व्यूहं ॥ आत्मनः सैन्यस्य अव्यूहम् ॥ १ ॥ कृपश्च
कृन्धर्मा च महारथः सौम्यश्च शकुनिः सौम्यः सिंधुराजा च सुद-
क्षिणः कांयोजः कंयोजदेशाधिपतिश्च एव ॥ २ ॥ हे भारत ! तव पुत्रैः
भीष्मेण च सहिताः सर्वसैन्यानां अग्रतः व्यूहस्य च प्रमुखे स्थाने
स्थिताः ॥ ३ ॥ हे भारिष ! धृतराष्ट्र ! द्रोणो मुरिधवाः शल्यः भगद-
त्तश्च व्यूहस्य दक्षिणं पक्षं आधिर्य दंशिता रक्षिताः स्थिताः ॥ ४ ॥
अभ्युत्थामा सोमदत्तः महारथो अवन्त्यो अबन्तिदेशीयो राजानौ
महत्या सेनया युक्ता व्यूहस्य घर्मं पार्श्वे उपालयन् ॥ ५ ॥ हे
महाराज राजन् ! निगतेः सर्वतो पृतः दुर्मोघनः व्यूहमध्ये स्थितः
पांडवान् प्रति युद्धं कर्तुम् ॥ ६ ॥ रथभेष्टः अर्जुनश्च महारथः
धृतायुश्च सर्वसैन्यानां व्यूहस्य पृष्ठतः दंशितौ स्थितौ ॥ ७ ॥ हे भारत !
तावकाः तव सर्वधिनः एव च तं व्यूहं कृत्वा सन्नद्धाः सिद्धाः
समवृद्धयन्त यथा प्रतपन्तोऽग्नयः ॥ ८ ॥ ततः राजा युधिष्ठिरः पांडवो
भीमसेनश्च नकुलः सहदेवश्च उभौ अपि माद्रीपुत्रौ ॥ ९ ॥ सर्व
सैन्यानां व्यूहस्य अग्रतः दंशिता रक्षिताः स्थिताः । धृष्टद्युम्नः
विराटश्च महारथः सातकिश्च ॥ १० ॥ परानीकविनाशनाः शत्रु-
सैन्यविनाशकः महतः सैन्येन स्थिताः । शिष्यण्डी विजयोऽर्जुन-
स्य घटोत्कचो राक्षसश्च ॥ ११ ॥ महाबाहुः चेकितानुः, वीर्यवान्
कुन्तिभोजश्च । हे महाराज ! महत्या सेनया वृताः रणे स्थिताः
॥ १२ ॥ महंजासोऽमिमन्युः, महाबलोद्गपदश्च महंजासो युयुधानो
वीर्यवान् युधामन्युश्च ॥ १३ ॥ कैकया भ्रातरः चैव युद्धाय दंशिताः
सुरक्षिताः स्थिताः तेषां एवं दुर्जयं महाव्यूहं प्रतिव्यूहम् ॥ १४ ॥ शूराः
पांडवाः समरे युद्धाय दंशिताः स्थिताः । तावकाः तु सहसेनाः

नराधिपाः रणे यत्ताः सिद्धाः ॥ १५ ॥ हे नृप ! भीष्मं अप्रतः कृत्वा
रणे पार्थान् अभ्युद्ययुः । तथैव पाण्डयाः, हे राजन् ! भीमेन पुरो-
गमाः ॥ १६ ॥ संग्रामे विजयैपिणः भीष्मं योद्धममीप्सन्तः । श्वेडाः
फिलफिलाशब्दाः शंखान् क्रकचान् गोविपाणिकाः । १७ ॥ मेरी-
मृदंगपणवान् पुष्करान् नादयन्तः च पाण्डवाः भैरवान् रवान्
नदन्तः अभ्यवर्तन्त ॥ १८ ॥ मेरीमृदंगशंखानां दुन्दभीमां च निः-
स्वनैः उत्कृष्टसिंहनादैश्च पृथग्विधैर्वलितैश्च ॥ १९ ॥ वयं प्रतिनद-
न्तः त्वरान्विताः सहस्रैव अभिसंक्रुद्धाः तानगच्छाम । तत् महत्
तुमुलं युद्धं आसीत् ॥ २० ॥ ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रच-
क्रिरे । ततः महता शब्देन वसुंधरा प्रचक्रम्ये ॥ २१ ॥ पक्षिणश्च
आकाशे महाघोरं शब्दं व्याहरन्तः विषममुः । सप्रभः प्रभया युक्तः
उदितः सूर्यः निर्गमः समपद्यत ॥ २२ ॥ तुमहन्नयं शंसन्तः तुमुला
वाता वयुः । घोरनिर्हादाः घोरशब्दाः घोराः शिघ्राः तत्र वयाशिरे
॥ २३ ॥ हे महाराज ! महद् वैशसं आगतं वेदयन्तः । हे राजन् ! प्रज्व-
लिताः दिशः पांसुवर्षं च पपात ॥ २४ ॥ रुधिरेण समुन्मिश्रं तथैव
च अस्थिवर्षं । रुदतां पाहनानां च नेत्रेभ्यः जलं प्रापतत् ॥ २५ ॥

समाप्ताः ।

१ व्यूहमर्घ्यं = व्यूहस्य मर्घ्यं ।

२ परानीकविनाशनः = परस्य अनीकं । तस्य विनाशनः ।

३ विजयैपिण् = विजयं इच्छति ।

४ मेरीमृदंगपणवान् = मेरी च मृदंगश्च पणवश्च ।

५ उत्कृष्टसिंहनादः = उत्कृष्टश्चासौ सिंहनादश्च ।

६ सप्रभः = प्रभया सहितः ।

७ निर्गमः = निर्गता प्रभा यस्मात् ।

८ घोरनिर्हादः = घोरः निर्हादः यस्य ।

९ पांसुवर्षं = पांसूनां वर्षं ।

अनी परताघो अण उत यमः सुमंगलः ।

ये वैनं यद्वा अभितो दिक्षु धिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे॥

घा० यजु० १६ । ६

(यः असी) जो हा (ताघः अणः उत यमः सुमंगलः) लाल,
अदणयणांवा तसेंच मुरकट रंगाचा कल्याण करणारा रुद्र आहे,
(ये) जे (सहस्रशः रुद्राः अभितः दिक्षु एनं धिताः) दुसरे
हजारों रुद्र चारी बाजूच्या दिशांमध्ये याच्या आश्रयाने राहतात.
(एषां हेडः अय ईमहे) यांचा शोध आसी भक्तीच्या सहाय्याने
हूर करतो.

सूर्यांनी आधार देणारा असा एक मुख्य रुद्र आहे व त्याच्या
आधाराने आपली अनेक हजारों रुद्र राहतात. मुख्याचे नांव रुद्र
असून त्याच्या आधाराने राहणाऱ्यांचेही नांव रुद्रच आहे. हे
वर्णन समजण्याकरतां परमात्म्याच्या आधाराने राहणारे अनेक
जीवांमे, एका सेनापतिच्या आश्रयाने राहणारे हजारों सैनिक,
एका राजाच्या आश्रयाने राहणारे हजारों राजपुत्र, आदि
एकाच्या आधाराने राहणाऱ्या अनेकांचा संबंध, येथे पाहण्या-
सारखा आहे. रुद्राचणारा रुद्र असतो, राजा दुष्टानां वृंढ देऊन
रुद्रवतो ह्मणून तो रुद्र आहे व याच कारणाकरतां राजपुत्रांनाही
रुद्रच ह्मणतात. यांच्या शोधापासून आपला बचाव करण्याचा
प्रत्येकाचे प्रयत्न करावा. याच अध्यायांत—

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये ॥ १६ । १७

नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणां पतये नमः ।

नमः सूतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः ॥ १६ । १८

नमो भंयिणं वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः ।

नम वज्रैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः ।

यजु० १६ । १९.

(हिरण्य-वाहचे सेनान्ये) याहूंवर सोन्याचें आभूषण धारण-
करणान्या सेनापतिनां नमस्कार असो । (आततायिने) धनुष्य
ताणून ओढणाऱ्यांनां तसेंच (क्षेत्राणां पतये) देशांच्या स्वामोला
गमस्कार असो । (मंत्रिणे) मंत्री व (वाणिजाय) व्यापाऱ्यांनां
तसेंच (कक्षाणां पतये) सैन्यविभागांच्या अधिपतीनां आणि
(उच्चैः घोषाय आक्रन्दयते) खड्या आघाजानें घोषणा करणा-
ऱ्यांनां त्याचप्रमाणें (पत्नीनां पतये) पायदळांच्या मुख्य अधि-
कारीकृपी वद्रीनां नमस्कार असो ।

या सर्व राजपक्षांनां येथें वद्रीचेंच स्वरूप ह्मणून वर्णिलें आहे.
हे सर्व दुष्टांनां रडवितात ह्मणून यांनां रुद्र ह्मटलें आहे. या मंत्रांत
“ वाणिज ” हाही एक शब्द आहे. पूर्वापारसंबंधावरून याची
गणना व्यापारविभागावर राजाधिकारी ह्मणून केलेली असते हें
समजून येईल. हे सर्व रुद्रच होत. प्रथम सांगितलेल्या अर्थाची
संगति या मंत्रांत कसकशी लावतां येते, तें पाचकांनीं पहावें व
त्यावरून शब्द शब्दाचा अर्थ समजून घ्यावा. चोर, डाकू हे सुद्धां
जनतेला रडकुंडीस आणतात. ह्मणून त्यांनांही “ रुद्र ” च
ह्मटलेलें आहे. यांचें वर्णन पहा—

स्तेनानां पतये नमः । य० १६-२०

नमो वञ्चते परिचञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥

नमो निपंगिण इपुधिमते तस्कराणां पतये नमः ॥

नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुप्यतां पतये नमः ।

नमोऽसिमद्भ्यो नस्तंचरद्भ्यो विरुन्तानां पतये नमः ।

य० १६-२१

(स्तेनानां पतये) चोरांच्या अधिपतिला (नमः) शुभ्र किंवा
दंड दिला जावा. (वञ्चते, परिचञ्चते स्तायूनां पतये) टक्क्या-
णान्या, नाना प्रकारांनीं ठकविणाऱ्या, लुटारूंंच्या नायकाला दंड

दिला जावा. (नियोगिणे इष्टधिमते तत्स्कराणां पतये नमः) रड्ग धारण करणाऱ्या वाणधारी चोरांच्या स्वामीला वंद दिला जावा. (सृकायिभ्यः जिघांसद्वयः मुष्णतां पतये नमः) शस्त्रधारी घातपात करणाऱ्या डाकूंच्या मुख्याला वंद द्यावा. (अस्मिद्वयः नक्तं चरद्वयः विकृन्तानां पतये नमः ।) तळवार धारण करून रात्रीच्या वेळीं भटकणाऱ्या व कापाकार्या करणाऱ्यांच्या मुख्यांना वंद द्यावा.

या मंत्रांत स्तेन आदि जे शब्द आहेत ते सर्व रुद्रांचेच स्वरूप किंवा रुद्रदेवतेची विभूति दाखविणारे आहेत. हे रुद्र जनतेला रडकुंडीस आणतात ही गोष्ट सर्वांना माहीत आहे. चोर, डाकू, जुमी, लुटारू हे सर्व जनतेला नाना परि सतायून सोडतात. हे रडकुंडीस आणतात ह्मणून यांना रुद्र ह्मणतात. राजे ■ राजपुरुष, दुष्टांना रडकुंडीस आणतात ह्मणून ते रुद्र होत व चोर आदि दुष्ट लोक जनतेला रडकुंडीस आणताना ह्मणून तेही रुद्रच होत, ही राजे, राजपुरुष व चोर यां विषयांची गोष्ट दाखवतांना येथे लक्षांत ठेवायची. दोघांमध्ये ही रडकुंडीस आणण्याचा धर्म समानच आहे, परंतु " नमः " शब्दाच्या अर्थात भेद आहे. " नमः " शब्दाचे अर्थ " नमन, वज्र शस्त्र, वृण्ड, मेघांतील विद्युत् " इत्यादि आहेत. वज्र, शस्त्र व वृण्ड हे शत्रूला व दुष्टांना नमवितात ह्मणून यांना " नमः " असे ह्मणतात. या ठिकाणीं सुद्धा " नमः " चा यौगिक अर्थ दाखवतांना दिसून येईल. नमः शब्दाचा हा अर्थ निष्पट्ट नांवाच्या वैदिक कोशांत दिला आहे. पञ्चामध्येच दुष्टांना नम्र वनविषयाचे सामर्थ्य आहे. ह्मणून पद्मालाही " नमः " असे ह्मणतात.

या शर्थाची मदन घेऊनच वरील मंत्रांत नमः चा अर्थ शस्त्र किंवा वृण्ड असा केला आहे.

परमात्मा दुष्टांना रडवितो ह्मणून परमात्म्याचें नांव रुद्र आहे. असें असतां रुद्रांच्या रूपांत "चोरांचा प्रवेश कसा झाला?" अशा तऱ्हेची शंका येथें वाचकांच्या मनांत उत्पन्न होणें साहजिक आहे. या शंकेचें समाधान एक मोठा लेख लिहूनच होऊं शकेल. तथापि आह्मी येथें अतिसंक्षेपानेंच या शंकेचें समाधान करणार आहों. वाचकांनीं याचा विचार करावा.

अंतःकरणाच्या गुहेंत परमात्मा लपलेला असतो; चोरही डोंगरपर्वतांच्या गुहांतून लपलेला असतो. कितीही शोधण्याचा प्रयत्न केला तरीही परमात्मा प्रत्यक्ष होत नाहीं; त्याचप्रमाणें प्रवीण चोरसुद्धां प्रत्यक्ष सहसा होत नाहीं. चोर ज्याप्रमाणें न समजतां घन लांबवितो, त्याप्रमाणें परमेश्वरही ज्या दुष्ट मनुष्याचें घन लांबवाययाचें असेल, तें त्यास न समजतांच लांबवितो. याप्रमाणें कधींच्या दृष्टीनें समानता पहाययाची झाली, तर परमेश्वर व चोर यांच्यामध्ये समानता कशांत आहे व विषमता कोठें आहे याचें ज्ञान वाचकांनां होईल. हा विषय अतिशय गूढ असून यावेळीं तो पूर्णपणें समजणें कठीण आहे; ह्मणून येथें इतकेंच पुरे आहे. पुढें वाचकांची जसजशी अधिक गति वेदामध्ये होईल, तसतशी आपोआपन्न खात्री होईल.

पाठ ८

(महाभारत भीष्मपर्व अ० १००)

सञ्जय उवाच ।

समिमन्यू रथोदारः विशद्गैस्तुरगोत्तमैः ।

अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्षोधनप्रलं महत् ॥ १ ॥

विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ।

न शेकुः समरे क्रुद्धं सौमद्रमरिसूदनम् ॥ २ ॥

शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
 नियारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३ ॥
 नेन मुक्ता रणे राजन्धाराः क्षत्रनिवर्हणाः ।
 क्षत्रियाननयन्शूरान्प्रेतराजनिघेशनम् ॥ ४ ॥
 यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलिताशीषिषोपमान् ।
 सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सापकान् ॥ ५ ॥
 स रथान्तरधिनस्तूर्णं हयाञ्चैध सप्तादिनः ।
 गजारोहोद्य सगजान्दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥
 तस्य तरकुर्षतः कर्म महत्संख्ये महीभृतः ।
 पूजयाञ्चकिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ७ ॥
 तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत ।
 तूलराशीनिगकाशे भारतः सर्वतो दिशम् ॥ ८ ॥
 तेन विद्राव्यमाणानि तथ सैन्यानि भारत ।
 ज्ञातारं नाध्यगच्छन्त पङ्क्ते मग्ना इव द्विपा ॥ ९ ॥
 विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम ।
 अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥
 ॥ चैनं तावका राजन्विषेदुररिघातिनम् ।
 प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतद्गाः कालव्योदिताः ॥ ११ ॥
 प्रहरन्सर्वशत्रून्धः पाण्डवानां महास्थः ।
 अदृश्यत मोहप्लासः सयज्ञ इव घासधः ॥ १२ ॥
 हंमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरदिशः ।
 तोयदेषु यथा राजन्राजमाना शतहृदा ॥ १३ ॥
 शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति रम संयुगे ।
 यनात्कुलद्रुमाद्राजन्धूमराणामिव धजाः ॥ १४ ॥
 नद्यैव ज्वरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
 गधेन फाल्गुनाद्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १५ ॥

मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च सवृहद्वलम् ।
 सैन्धवं च महेष्वासो व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १६ ॥
 मण्डलीकृतमेवास्व धनुः पश्याम भारत ।
 सूर्यमण्डलसंकाशं दहतस्तव वाहिनीम् ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं तरस्विनम् ।
 द्विफालगुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥
 तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
 ध्येन्नमस्तत्र तत्रैव योपिन्मदषशादिव ॥ १९ ॥
 द्राघयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
 नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २० ॥
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
 क्षमुरार्तस्वनं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा तु निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत ।
 माकृतीकृतवेगस्य सागरस्येव पर्यणि ।
 दुर्योधनस्तदा राजन्नाप्यंशुङ्गिमभापत ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच=तेजस्वी रथोदारो रथश्रेष्ठः अभिमन्युः पिश-
 नैस्तुरगोत्तमैः महत् दुर्योधनवलं अभिदुद्राव ॥१॥ अम्बुदा धारि-
 धारा इव शरवर्षाणि विकिरन् । अरिसूदनं शत्रुनाशकं सौभद्रं सु-
 भद्रापुत्रं अभिमन्युं समरे क्रुद्धं न शोकः ॥२॥ हे क्रुद्धमन्दन ! त्वदीयाः
 स्वल्पक्षीयाः अक्षयं सेनासागरं गाहमानं क्षत्रौघिणं अभिमन्युं अर्जु-
 नयुद्धे निवारयितुं अपि न शोकः ॥ ३ ॥ हे राजन् ! तेन अभिमन्युना
 रणे मुक्ताः शत्रुनिवर्हणाः शत्रुनाशकाः शराः बाणाः शूरान् क्षत्रि-
 यान् प्रेतराजनिवेशनं यमसदनं अनयन् ॥ ४ ॥ समरे क्रुद्धः सौभद्रः
 ज्वलिताशीविपोषमान् यमदण्डोपमान् घोरान् सायकान् बाणान्
 प्रेषयामास ॥ ५ ॥ स फालगुनिः फालगुनस्य अर्जुनस्य पुत्रः

तूर्णं सत्यं सत्यान् रथिनः, ससादिनो ह्ययान् सगजान् गजारो-
 दान् च दारयामास ॥ ६ ॥ तस्य तन्नाहस्कर्मे संपद्ये युद्धे कुर्वतः
 दृष्टा महीभृतो राजानः कालानि अभिमन्युं पूजयाचकिरे तं प्रश-
 मांस्तु ॥ ७ ॥ हे भारत ! सौमद्रः तानि अनोकानि सघृतो दिशं
 द्रावयामास, मारुतः तूलराशान् आकाशे इव ॥ ८ ॥ हे भारत !
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि, पंके कर्दमे मग्ना द्रिषा गजा
 इव, आतारं नाप्यगच्छन्त न लब्धवन्तः ॥ ९ ॥ हे नरोत्तम ! ताव-
 कानि सर्वसैन्यानि विद्राव्य, हे राजन् ! विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
 अभिमन्युः स्थितः ॥ १० ॥ हे राजन् ! पनं अरिघातिनं अभिमन्युं
 सायका धीराः न विप्रेक्षुः । कालसौदिताः कालप्रेरिताः पतंगा
 यवत् प्रदीप्तं पावकम् ॥ ११ ॥ पांडवानां महारथाः महेष्वासः अभि-
 मन्युः सर्वशत्रुभ्यः ग्रहरन् सवस्त्री वासय इन्द्र इव अदृश्यत ॥ १२ ॥
 हे राजन् ! अस्य हेमपृष्ठं धनुः दिशः विचरत् इदृशे । यथा तीव्रहेतु
 मेघेषु शतद्वदा विद्युत् राजमाना ॥ १३ ॥ हे राजन् ! निशिताः
 पीताः शराः संयुगे युद्धे निश्चरन्ति स्म । कुलद्रुमात् घनात् धूम-
 राणां यजा इव ॥ १४ ॥ तथैव तस्य महात्मनाः सौभद्रस्य चरतः
 काञ्चनीयेन रथेन अन्तरं जता न ददशुः ॥ १५ ॥ कृपं, द्रौणि
 अभ्यत्थामानं, सगृहद्वयलं वृहद्वलेन सहितं सैन्यं सिंधुराजानं
 मोहयित्वा महेष्वासो महाधनुर्धारी लघु सुष्ठु च व्यचरत् ॥ १६ ॥
 हे भारत ! अस्य तव वाहिनीं ददतः धनुः मंडलीकृतं सूर्यमंडल-
 संकाशं पय पश्याम ॥ १७ ॥ शूराः क्षत्रियाः तं तटस्विनं प्रतपन्तं
 सुपुत्रा, तस्य कर्मभिः इमं लोकं मूलोकं द्विपजलानं मेनिर ॥ १८ ॥
 हे महाराज ! सा भारती महाबलः तेन अर्दिता ॥ मदघना योपि-
 दिय तत्र तत्रैव व्यस्रमत् ॥ १९ ॥ महासैन्यं द्रावयित्वा, महारथान्
 कंठयित्वा, सुदृढः नंदयामास, वासय इन्द्रो मयं जित्वा इव ॥ २० ॥
 तेन संयुगे विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि पजंभ्यन्नदोपमं घोरं

आर्तग्वनं चक्रुः ॥ २१ ॥ हे भारत ! मारुतोद्धतवेगस्य सागरस्य
पर्वणि इव, तव सैन्यस्य तं घोरं निनदं श्रुत्वा हे राजन् ! तदा
दुर्योधनः आपर्यशङ्किं अलंघुपं राक्षसमभाषत ॥ २२ ॥

समासाः ।

- १ तुरगोत्तमः = तुरगेषु उत्तमः ।
- २ दुर्योधनबलं = दुर्योधनस्य बलम् ।
- ३ शरचर्पं = शराणां चर्पम् ।
- ४ सेनासागरः = सेना एव सागरः ।
- ५ प्रेतराजनिवेशनम् = प्रेतानां राजा । तस्य निवेशनम् ।
- ६ यमदण्डोपमः = यमस्य दण्डः । तस्य उपमा यस्य ।
- ७ विधूमः = विगतः धूमः यस्मात् ।
- ८ कुलद्रुमं = कुलाः द्रुमा यस्मिन् ।
- ९ मारुतोद्धतवेगः = मारुतेन उद्धतः वेगः यस्य ।

शब्द.

तुरगः = घोडा	प्रेतराजः = यम
अम्बुदः = मेघ	तूलः = कापूस
तोयदः = „	पङ्कः = चिखल
जलदः = „	द्विपः = हत्ती
गाहमानः = प्रवेश करणारा	कांचनं = सुवर्ण, सोनें
वाहिनी = सेना	योपित् = स्त्री

पाठ ९

औपधि

वैदिक शब्दांची एक विशिष्ट पद्धति या पाठांत सांगण्याची आहे. कित्येक शब्दांचे प्रथमाक्षरच लुप्त होत असते. औपधि किंवा ओपधि हा शब्द मुळांत "दोपधि" असा आहे. यातील पहिल्या 'द' काराचा लोप होऊन दोपधिचा ओपधि असा शब्द बनतो. याचा अर्थ

दोप+धि=दोप धुवून काढणारी

असा होतो. शरिरांत जितके दोप, रोगघाते किंवा आयुष्य क्षीण करणारीं कारणे असतात, त्या सर्वांना वनस्पति धुवून स्वच्छ करते. ह्मणून वनस्पतीला वस्तुतः "दोप+धि" ह्मणले पाहिजे. परंतु तिला ह्मणतात मान ओपधि. आतां याविषयीचे काही मंत्र पहाः—

या ओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रिपुरां पुरा ।

मनै नु वध्मणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ७१ ॥

यजु० १२-७५

(याः ओपधीः) ज्या औपधी (देवेभ्यः) देवांच्या (त्रिपुरां पुरा पूर्वा जाताः) पूर्वी तीन युगे उत्पन्न झाल्या होत्या, त्या (वध्मणां) भरणपोषण करणाऱ्या औपधींची (शतं सप्त च धामानि) शंभर व सप्त स्थाने आहेत असें मी (मनै नु) मानतो. शतं यां अग्न्य धामानि सहस्रमुत घो रक्षः ।

अथा शतशतयो धूमिम्य मे अगदं रुत ॥ ७६ ॥

हे (अग्न्य) रक्षक औपधि ! (याः शतं धामानि) तुमचीं शंभर स्थाने आहेत. (उत घः रक्षः सहस्रं) व तुमचे अंकुर हजारों आहेत.

(अथा) त्याचप्रमाणे (ययं शतकृत्वः) तुह्या शंभर कमें करणारी
चनून (इमं मे अगदं कृत) या माझ्या रोग्याला निरोगी करा.

औषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अथ्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

(पुष्पवतीः) फुल्ले असणाऱ्या (प्रसूवरीः) सख देणाऱ्या
औषधि (वीरुधः) वनस्पति (पारयिष्णवः) रोगांच्या पलीकडे
पौचघिणाऱ्या आहेत, या (अथ्वा इव सजित्वरीः) घोड्याप्रमाणे
वेगवान् अर्थात् आपले कार्य करण्यास पूर्णपणे समर्थ आहेत.
यांपासून (प्रतिमोदध्वम्) आनंदित व्हा !

औषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपयुवे ।

सनेयमध्वं गां वास आत्मानं तव पूरुषः ॥ ७८ ॥

औषधि (मातरः) माता आहेत. हे (देवीः) दिव्य औष-
धीनी ! तसेच हे पुरुषा ! (तत् तवः उपयुवे) मी तुहाला ससे
सांगतो की (अध्वं, गां, वासः, आत्मानं) घोडा, गाव, वस्त्र व
माझा आत्मा यांना (सनेयं) निरोगी होऊन मी प्राप्त करतो.

(अहं यत् इमाः औषधीः) मी जरया औषधि (बाजयन् हस्तं ज्ञादधे) बल धावयन् हातांत पकडल्या, तर (यथा पुरा जीवगृभः) पूर्वोपास्मन् रोगांत पकडलेला प्राणी ज्याप्रमाणे नाश पावतो त्याचप्रमाणे (यक्षस्य आत्मा नदपति) माझ्या रोगांत जीवही नष्ट होतें.

पस्यौषधीः प्रसप्याल्गमश्च पदण्वरः ।

ततो यश्चं वि बाधस्य उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

हे औषधीतों ! (उग्रः) क्षत्रिय (मध्यमशीः इव) मधली मधली मर्मस्थाने ज्याप्रमाणे कापून फाडतो, त्याप्रमाणे (यस्य अंगं अंगं पक्षः पक्षः) ज्याच्या अंगांच्या प्रत्येक भागांत जीडीजीडीने तह्या (प्रसपंथ) प्रवेश करतां (ततः यश्चं वि बाधस्य) त्या रया ठिकाणीं तह्या रोगांना प्रतिबंध करा !

याः फलिनीया अफला याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्मंहसः ॥ ८७ ॥

(याः फलिनीः) ज्या फले येणाऱ्या, (या अफलाः) ज्या फले न येणाऱ्या व (याः च पुष्पिणीः) ज्या फुले येणाऱ्या औषधि आहेत, (ताः बृहस्पतिप्रसूताः) त्यांची माता मनुष्याकडून योजना क्षास्यावर (ना अंहसः मुञ्चतु) आमचा पापकपी रोगापासून त्या यज्ञाय करोत.

या ओषधीः सोमराज्ञोवैहीः शतविचक्षणाः ।

तासामसि त्वमुत्तमाऽरं कामाय शं हृदे ॥ ९२ ॥

(सोम-राज्ञीः) ज्या औषधींचा राजा सोम आहे व (वैहीः शतविचक्षणाः) पुष्कळ शेंकडों प्रकारच्या शुभ गुणांनी युक्त आहेत (तासां त्वं उत्तमा अस्ति) त्यांमध्ये तू उत्तम आहेस (कामाय अं) व इच्छित कार्याला पर्याप्त व (हृदे शं) हृदयाला आनंदादायक आहेस.

या औपधीः सोमराज्ञीविंष्टिता पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संधत्त वीर्यम् ॥ ९३ ॥

ज्या सोमराजाच्या राज्यामध्ये राहणाऱ्या औपधि पृथ्वीवर
(अनु-वि-स्थिताः) येऊन राहिल्या आहेत, त्यांनी (बृहस्पति-
प्रसूताः) विद्वानाकडून योजना झाल्यावर त्या (अस्यै वीर्यं
संधत्त) याच्याकरतां वीर्य धारण करोत.

औपधयः समधदन्त सोमेन सह राजा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्याप्यामसि ॥ ९६ ॥

ब्राह्मण ज्यास आह्वांला देतो (तं) त्याला, हे राजन् ! (पा-
र्यामसि) आह्मी पार घेऊन जातो, असें सोमराजाबरोबर
औपधि घोलतात.

नाशयित्री बलासस्याशंस उपचितामसि ।
अथो शतस्थ यक्ष्मणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

(बलासस्य) कफ, (अशंसः) मूळव्याधि, (उपचितां) सूज
आदींचा (नाशयित्री असि) तूं नाश करणारी आहेस. (अथो)
य (यक्ष्मणां शतस्य) रोगांच्या शेंकडों मेदांचा तसेंच (पाकारोः)
पसव होऊन उत्पन्न होणाऱ्या रोगांचा (नाशनी असि) नाशकर्त्री
तूं आहेस.

याप्रमाणें घाचकांनीं औपधि-प्रकरणाचा अभ्यास करावा.

न किञ्चिद्व्यमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २६ ॥
 निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्यसति कर्मणः ।
 अवध्यकालो वदयात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २७ ॥
 आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ॥
 हितं न चाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २८ ॥
 न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तुष्यते ।
 नांगो हृद् इवाऽक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥
 तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 उपायज्ञो मनुष्याणां भरः पण्डित उच्यते ॥ ३० ॥
 श्रुतं प्रधानं यस्य प्रज्ञा चैव भूतानुगा ।
 असंभिन्नार्थमयांशः पण्डितारथां लभेत सः ॥ ३१ ॥
 अध्वतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामना ।
 अर्थीश्चाकर्मणा प्रेक्षुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३२ ॥
 स्वमर्थे यः परित्यज्य परार्थमनतिष्ठति ।
 मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३३ ॥
 अकामान्कामयति यः कामयानाम्परित्यजेत् ।
 यल्लवन्तं च यो ह्येष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३४ ॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं ह्येष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारमते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३५ ॥
 संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३६ ॥
 धार्द्रं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
 सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३७ ॥
 अनाहुतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।

पृथिवी) ती आमची मातृभूमि आमच्या (भूतस्य भव्यस्य पत्नी)
भूत-भविष्य-घटमानाची पाळनकर्त्री आहे; ती (नः ऊर्ध्वं लोकं
कृणोतु) आह्मांकरतां विस्तृत स्थान करो ! अर्थात् आह्मांला
विस्तृत स्थान देवो !

[२]

असंबाधं मध्यतो मानवानां यस्या उद्धतः प्रवतः समं षट् ।

नानाधीया ओषधीया विभर्ति पृथिवी नः प्रथर्ता राध्यतां नः ॥ १॥

(यस्याः मानवानां मध्यतः) ज्या मातृभूमीतील-मनुष्यांच्या
मध्ये (उद्धतः, प्रवतः, समं षट् असंबाधं) उच्चता, नीचता
य समता यांविषयी अत्यन्त निर्वैरता आहे व (या नानाधीया
ओषधीः विभर्ति) जी नाना प्रकारच्या घोर्यांनी युक्त असलेल्या
औषधींचे धारणपोषण करते, ती (नः पृथिवी) आमची मातृ-
भूमि (नः प्रथर्ता राध्यतां) आमच्या क्षीर्तांचे साधन करो-
अर्थात् या मातृभूमीच्यामुळे आमची प्रसिद्धि होवो !

[३]

यस्याधतन्मः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामर्धं कृष्टयः संवभूयुः ।

या विभर्ति षट्षा प्राणदेजान् नो भूमिर्गोप्यप्यन्ने दधातु ॥ ४ ॥

(यस्याः पृथिव्याः अधतन्मः प्रदिशः) ज्या मातृभूमीच्या चारी
दिशांतून (कृष्टयः) विविध शेती (यस्यां अर्धं संवभूयुः)
जिच्यामध्ये अन्न उत्पन्न करतात व त्यापासून (या) जी भूमि
(पञ्च प्राणत् षट्षा विभर्ति) हिंडणाऱ्या व फिरणाऱ्या प्राणि
मात्र्यांना अनेक प्रकारांनी पृष्ट करते, (नानो भूमिः) ती आमचं
मातृभूमि आह्मांच्या (सं, अपि अन्ने दधातु) गार्हमर्ध्ये ।
जमामध्येही धारण करो.

[४]

यस्यां पूर्वं पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
 गवामध्वानां वयसश्च विष्टा मगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥
 (यस्यां पूर्वं पूर्वजना विचक्रिरे) जिज्ञ्यामर्घ्यं आमत्या प्राचीन
 पूर्वजानां विधिध पराक्रम केले होते, (यस्यां देवाः असुरान्
 अभ्यवर्तयन्) ज्या मातृभूमिर्माध्यं देवानां असुरांचा पराभव केला
 होता, तसेच जी (गवां अध्वानां वयसः च विष्टाः) गार्ह, घोडे
 ॥ ॥ यळे आदि पक्षी यांना विशेष स्थान देते, ती (नः पृथिवी)
 आमची मातृभूमि आह्वांला (मगं वर्चः दधातु) ऐश्वर्य द देण
 देवी !

अंक २०

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिक्षण्याचा सोपा उपाय)

भाग २० वा.

लेखक व प्रकाशक

श्रीपाद वामोदर सातवलेकर

स्थाप्याय-मंडळ, औंध, (जि० सातारा)

द्वितीय आवृत्ति

शके १८५२, सन १९३०

मुद्रा / जाने

शिष्या दंडक आपल्या कपाळी न घेतां, अधमांचरण करणाऱ्यांनाच तो भोगायचास लागावा व ईश्वरी कृपेची संततधार आपणांवर वर्षत रहावी.

२

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्रवे ।

नमस्ते भगवन् अस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ यजु० ३६ । २१

हे ईश्वरा ! (विद्युते ते नमः अस्तु) विदोष तेजस्वरूपी अशा तुला नमस्कार असो. (स्तनयित्रवे ते नमः) मोठ्ठा शब्द करणाऱ्या तुला माझा नमस्कार असो. हे (भगवन्) ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा ! (यतः) ज्या स्थानापासून तूं (स्वः) आपल्या निजानंदांत निगम राहून (सं ईहसे) विविध वेशा अथवा प्रेरणा करतोस त्या स्थानीं (ते नमः अस्तु) तुला नमस्कार असो.

ईश्वर अत्यंत तेजस्वी, परम ऐश्वर्याने युक्त, शब्दांचा प्रवर्तक तसाच — अश्वद आनंदमय आहे. म्हणून त्याला नमस्कार करणे योग्य आहे. त्याची पूजा करणे, तसेच त्याची भक्ति करणेही आवश्यक आहे.

(३)

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ।

हां तः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ यजु० ३६ । २२

हे ईश्वरा ! (यतः यतः) ज्या ज्या स्थानापासून तूं (सं ईहसे) प्रेरणा करतोस (ततः) त्या त्या स्थानापासून (नः अभयं कुरु) तूं आम्हां सर्वांना अभयदान दे. (नः प्रजाभ्यः) आमच्या संततीला (तं अभयं) वस्त्राणकारक असं अभय (कुरु) दे आणि (नः पशुभ्यः) आमच्या सर्व पशूंनाही तुझें (अभयं कुरु) अभयदान असू दे

ईश्वर आम्हां सर्वांना अभय देवो, आमची संतति आणि आमचे पशू — यांना तो भयरहित करो, जसांत आम्हा सर्वांचे तो पूर्ण कल्याण करो. तो सर्व प्रकारे सर्वांचे कल्याण करीत हो असतो. परंतु येथे जी प्रार्थना आहे

तथा प्रकारची प्रार्थना मनुष्याने करावी, व त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या निर्भयवृत्तीत सदा रममाण व्हावे.

४

नमः सायं नमः प्रातर्नमो राज्या नमो दिवा ।

भवाय च शर्वाय चोभाभ्यामकरं नमः ॥

अथर्ववेद ११२।१६

(भवाय) सर्वांना उत्पन्न करणारा आणि (शर्वाय) सर्वांचे दुःख नाहीसे करणारा जो ईश्वर त्याच्या सायंकाळी, प्रातःकाळी, रात्रीच्या वेळी व दिवसा (नमः अकरम्) मी नमस्कार करतो.

दिवसांतून सकाळी, दुपारी, सायंकाळी व रात्री निव्वग्याच्या वेळी ईश्वराची स्तुति, प्रार्थना आणि उपासना अर्थाचे आणि प्रेमाने करावी.

५

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रवेतसः ।

प्रतान्यस्य सन्निधे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्विरनु स्वराज्यम् ॥

अथर्ववेद ११८४।१२

(स्वराज्यं अनु वस्वाः) स्वराज्य प्राप्तिला अनुसृत वसा द्योग करणारे (ताः प्रवेतसः) ते जमीनी लोक (अन्य सहः) या ईश्वरी शक्तीची (नमसा सपर्यन्ति) नमस्काराने पूजा करतात. तसेच (अन्य पुरुणि प्रतः) या विविध निधमांचे (सन्निधे) प्राप्त करतात; कारण त्यांनामून (पूर्व-चित्तये) अपूर्व लाभार्थी प्राप्त होते.

स्वतःचा आकषण शक्तिग्राह्या सर्व लोकस्त्री परमेश्वरी शक्तीचे, परमेश्वराच्या महान् शक्त्यांचे आणि त्याच्या अग्रर यत्नांचे धिनुन करावे आणि भर्त्सने त्याची पूजा करावी. जसे करणाने त्यांना अद्वैत लाभ होईल.

(६)

(६)

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽपि मृषा चरामसि ।

प्रचेता न अङ्गिरसो दुरितात्पातवंहसः ॥

अथर्ववेद ६।४।१२

हे (इन्द्र) प्रभो ! हे (ब्रह्मणस्पते) ज्ञानाच्या स्वामी ! (यत्) जर (अपि मृषा चरामसि) आम्हाकडून असल्या आचरण घडले असेल तर (दुरितात् अहसः) त्या सर्व पापापातून (आङ्गिरस प्रचेता) विशेष शक्ती व विद्वान् (न पातु) आमचे रक्षण करो

या जगाचा प्रभु एकच आहे व तो सर्वज्ञ आहे; तो सर्वांहून श्रेष्ठ आहे कोणीही मनुष्य परमेश्वराला न समजू पेशा कोणतेही पाप करू शकत नाही. म्हणून ईश्वराची भक्ति करावा व अद्यायुक्त होऊन त्याची प्रार्थना करावी की, “ हे परमेश्वरा, आमच्या हातून वाईट कृत्य कधी ही न घडेल व पापापातून आमचा बचाव होईल अशा प्रकारची प्रेरणा तू आम्हा सर्वांना करावीस ”

सूचना.

याममार्गे मन्त्रांतील शब्दाचा अर्थ पहावा आणि शब्दाच्या अर्थाने मनन करून मन्त्रांतील भावार्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा अशी लहान मन्त्रातून ही गंभीर भावार्थ निघू शकतो. कारण भावार्थात प्रत्येक शब्दाच्या अर्थाच्या स्पष्टीकरणाबरोबरच त्यांतील तात्पर्यही द्यावयाचे असते या पद्धतीने अभ्यास करणाऱ्यांना फारच फायदा होतो

पाठ २ रा. वैदिक स्वर.

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराश्चयः ।

ऋस्यो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ शिक्षा.११.

उदात्त, अनुदात्त व स्वरित असे तीन प्रकारचे स्वर आहेत व उच्चारण्यास लागणाऱ्या लघु अथवा दीर्घ कालाप्रमाणे ऋस्व, दीर्घ व प्लुत असे ही स्वरांचे तीन भेद होतात.

यांपैकी उदात्त, अनुदात्त, व स्वरित हे स्वरांच्या खाली वर आधाताने बघवत होतात व ऋस्व, दीर्घ आणि प्लुत यांना स्वरोच्चारास लागणारा अल्प व दीर्घ काल करणीभूत होतो.

ऋस्व स्वर— अ, इ, उ, ऋ, ए.

दीर्घ स्वर— आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ओ, औ.

ऋस्व स्वराचा काल एक मात्रा, दीर्घ स्वराचा काल दोन मात्रा आणि प्लुत स्वराचा काल तीन मात्रा आहे. ऋस्व स्वर दुप्पट लांब उच्चारला असता तो दीर्घ स्वर बनतो. व दीर्घ स्वर अधिक दीर्घ उच्चारण्याने प्लुत स्वर बनतो. उदाहरणार्थः—

ऋस्व — हे राम ।

दीर्घ — हे रामा २५-५- ।

प्लुत — हे रामा ३५-५-५- ।

अकार दुप्पट लांब केला की दीर्घ बनतो व तिप्पट लांब केला की प्लुत बनतो. हाच नियम इतर स्वरांना हि लागू आहे.

ऋस्व स्वरांना गुस्व प्राप्त करून देणारी अन्य कारणे आहेत ती पुढील प्रमाणेः—

१ षड्स्व स्वर अनुस्वारयुक्त असत्त्वास तो गुरु समजला जातो. जसे- 'रामे,' वांतील अन्त्य अकार हा गुरु आहे.

२ विसर्गयुक्त षड्स्व स्वर असेल तर तो हा गुरु समजला जातो. जसे, 'राम.' वांत विसर्गाच्या पूर्वी असलेला अकार गुरु आहे.

३ संयुक्त अक्षराच्या पूर्वीचा षड्स्व स्वर दीर्घ अथवा गुरु मानला जातो. जसे " ह्रस्व " शब्दातील " ऋ " हे जोडाक्षर पुढे आल्याने मागील षड्स्व अकार गुरु मानला जातो.

४ या नियमास अपवाद म्हणजे आणि षड् या संयुक्त अक्षरापूर्वी येणारा षड्स्व स्वर विकल्पाने गुरु समजला जातो. अर्थात् जकरीप्रमाणे ही षड्स्व अपवाद दीर्घ समजली येतो.

५ पद्यरचनेत चरणाच्या शेवटच्या स्वर षड्स्व असला तरी तो दीर्घ स्वराप्रमाणे समजला जातो.

याप्रमाणे परिस्थितिप्रमाणे षड्स्व स्वर गुरु समजला जातो. षड्स्व स्वराची एक मात्रा, दीर्घ स्वराच्या दोन आणि प्लुत स्वराच्या तीन मात्रा असतात. छंदोबद्ध रचना नरावयाच्या वेळी या साधर मोळाऱ्या लागतात.

दुसऱ्यांना हाक मारण्याच्या वेळी बहुधा प्लुत स्वर उच्चारला जातो, जसे, " हे रामा ह्रस्वः ! " षड्स्व आणि दीर्घ स्वराचा उच्चार आपण शब्द उच्चारतांना सर्वत्र करतो. चरच, दीर्घ अथवा प्लुत स्वरोच्चारण हे स्वर उच्चारतांना आपण जो थोडा अथवा दीर्घ काळ घेतो, त्यावर अवलंबून असते हे यावरून लक्षात येईल.

यापूर्वी असे सांगितले आहे की, स्वराच्या उच्च, मध्य किंवा संयुक्त आघातामुळे स्वराचे उच्चार, अनुसृष्ट आणि स्वरित असे तीन भेद होतात; अर्थात् हे स्वर आघाताचे आहेत. वैदिक भाषा सध्या प्रचलित नसल्याने या आघातांच्या स्वरूपाची बरोबर करचना आपणांस करता येत नाही; तथापि बहुतेक सर्व आधुनिक ग्रंथांमध्ये हे आघात पहायला

सापडतात इंग्रजी मापेत काहीं विशेष स्वरावर (दाब) जोर देतात व काहीवर देत नाहींत मराठी मापेच ही ससेच आहे जसे, 'ही गोष्ट अशीच आहे' यात 'शी' अक्षरावर जोर आहे. हे आघात निरनिराळ्या भाषेत निरनिराळ्या तऱ्हेने देतात एवढेच । परंतु आपात दिले जातात यात शका नाहीं

वेदमंत्रात हे आघात अथवा दाब अक्षराच्या खाली आठवी व अक्षरावर वरी रेषा मारून दाखविले जातात सर्वांचे अन्य पुष्कळ चिन्हे आहेत. तीं खाली दिलेल्या घाजसमेथि सहितामत्रावरून दिसून येतील

पुवित्रैस्थोवैष्णुण्यौसवितुर्वःप्रमुवऽउत्पुना
 म्यच्छिण्णपुवित्रैणसूर्यस्यरुडिम्मभिः ॥ देवी
 रापोऽअग्नेगुवोऽअग्नेगुवोग्रऽडुममुह्ययुजन्नयु
 तारग्रयुजपतिऽमुधातुंयुजपतिन्देवयुर्वसु ॥ १२ ॥

यावरून स्वरोच्चार करण्याची किती चिन्हे या मंत्रात आहेत ते दिसून येईल ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या मंत्रांच्या उच्चाराची चिन्हे भिन्नभिन्न आहेत, परंतु येथे आपणाम त्या सर्वांचा विचार करण्याचे कारण नाही, फक्त आपणांस उदात्त, अनुदात्त व स्वरित श्रवणाच्या विचार कर्तव्य आहे, ही स्वरचिन्हे महत्वाची आहेत व इतर चिन्हे माग आहेत

या वैदिक स्वराचा उच्चार भिन्नभिन्न रीतीने होतो, अर्थात्तच उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित स्वरभिन्नभिन्न रीतीने उच्चारले जातात या स्वरोच्चारणात जर अशुद्धपणा आला तर अर्थाचा अन्वर्थ ही घट्टून येतो. म्हणून वेदोच्चार करण्यासाठी या स्वराचे अचूक ज्ञान होणे फारच अवश्य आहे

अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ. १।१।१

या मंत्रांत कांहीं अक्षरांच्या खाली, तर कांहीं अक्षरांच्या टोकावर रेखा आहेत व कित्येक अक्षरे रेखांकित आहेत. हीं स्वरचिन्हे अर्शा कां येतात व त्यांचा या अक्षरांनीं काय संबंध असतो ते आतां पहावयाचे आहे.

यासंबंधी पुढील ४ व्या पाठांत जें सांगितलें आहे त्याचा लक्षपूर्वक अभ्यास केल्यास या विषयासंबंधी अवश्य तें ज्ञान मिळव्यास अद्वय पंडितार नाही म्हणून वाचकांनीं या स्वरबोधक पाठाचे अध्ययन मननपूर्वक करून त्यापासून कायदा वरून घ्यावा.

पाठ ३ रा.

या पाठांत वाचकांनीं खाली दिलेल्या मंत्राचे अध्ययन करावे—

१

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराण्यः ।

पाहि रीपत उत चा मिघांसतो बृहन्नानो ययिष्ठय ।

अ. १।३६।१५

हे (बृहत्-भानो) विशेष तेजस्वी ! हे (ययिष्ठय) बलवान् (अग्ने) प्रकाशाच्या देवा, ईश्वरा ! (नः) आम्हां सर्वांचे (रक्षसः) राक्षसांपासून (पाहि) रक्षण कर. (धूर्तेः अराण्यः) धूर्त स्वार्थी लोकांपासून (पाहि) रक्षण कर. (मिघांसतः) ठार करण्याची इच्छा करणाऱ्या (उत वा) ससेच (रीपतः) विनाश करणाऱ्या दायूंंपासून (पाहि) आम्हां सर्वांचे रक्षण कर.

■ ईश्वरा ! तूं आम्हां सर्वांचा बचाव कर, राक्षस, दुष्ट, धूर्त, स्वार्थी इत्यादि लोकांपासून कर. तूं सर्वांहून प्रबल, सर्वांचा तेज देणारा व सर्वांना मरेणा करणारा आहेस, म्हणून आम्हां सर्वांना स्वतःचे रक्षण करण्यास समर्थ बनव आणि आम्हांला तेजस्वी व बलवती कर.

विजानीहार्यान्वे च दस्यवो बहिष्मते रन्धया शासद्वप्रतान् ।
शास्त्री भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेपु चाकन ॥

क्र० १।५१।८

हे ईश्वर ! (आर्यान् विजानीहि) आर्यांना जयांत सत्यधर्मीयांना जाण आणि (ये च दस्यवः) जे चोर, घातक अथवा हिंसक आहेत, अशांनाही जाण. (बहिष्मते) यज्ञ म्हणजे सरकर्म करणाऱ्यासाठी (अ-प्रतान्) नियम न पाळणाऱ्या लोकांना (शासत् रन्धय) शासन करून तुं शिक्षा कर. तूं (शास्त्री भव) समर्थ आहेस. तसेंच तूं (यजमानस्य चोदिता) सरकर्म करणाऱ्या पुरुषाला प्रेरणा करणारा आहेस. (ते) तुझी (ता विश्वा) तीं तीं सर्व कर्मे मी (सधमादेपु) आनंदप्राप्ति हाच कोणी पुरुषार्थ तो साधण्यासाठी सहाय्यक द्वाऱ्यां म्हणून (इत् चाकन) खरोखर इच्छितो,

हे ईश्वर ! आम्हां सर्वांत जे सरे धर्मांतले, तसेंच जे दुराचारी, अधार्मिक व नियमाविरोध आचरण करणारे आहेत त्या सर्वांना तूं पहा, जे सज्जन आहेत त्यांचे रक्षण कर व दुर्जन आहेत त्यांचे वंदन कर, तूंच हें सर्व कर्म करण्यास समर्थ आहेस. तूंच सर्वांना पुरुषार्थ करण्याची प्रेरणा देणारा आहेस आणि तुझी कृतिच आम्हां सर्वांचा आनंद वाढविण्याच्या कामी सहाय्यकारी होत असते म्हणून आम्ही सर्व ही अशी प्रार्थना करतो.

अशा प्रकारचे मंत्र मनुष्यांना धर्माचे नियम घालून देण्याचे कार्य करीत असतात, म्हणून त्यांपासून जो बोध घेजे योग्य आहे, तो खाली दिला आहे.

(१) प्रथम सज्जन कोण व दुर्जन कोण याचा विचार करावा. (२) त्यांमध्ये पुरुषार्थी कोण व नियमभंग करणारे कोण हें ठरवावे. (३) नंतर सज्जनांचे रक्षण करून दुर्जनांना शिक्षा करावी. (४) आपले सामर्थ्य वाढवावे. (५) सत्कृत्य करणारे पुरुषार्थी असतील त्यांना सहाय्य करावे. (६) या प्रकारे वर्तन करून इंद्रलोकची वसति प्राप्त करून घ्यावी.

या प्रकारचा अर्थ निघणारे या मंत्राचे माग शुद्धीतप्रमाणे आहेत.
 ' (१) आर्यान् पिजानीहि ये च दस्यवः, (२-३) वर्हिष्मते शासत्,
 अत्रताम् रन्धय, (४) शाकी भव, (५) यजमानस्य चोदिता,
 (६) ते ता विभ्या सधमादेपु चाकन । ”

वाचरात्री याप्रमाणे मंत्रातून मापल्या भावनेसाठी बोध प्राप्त करून
 ग्यावा येतातीत मंत्रापासून माननी व्यवहारासत्रयी बोध भक्ता प्रकारे
 मनुष्यास करून घेता येतो

यधैर्दुं शंसो अप दृढयो जहि दूरं वा ये अन्ति वा के चिद्विपि ।
 अथा यज्ञाय गृणते सुमं कृष्यन्ते सरये मा रियामा ययं तप ॥
 म. १।१४।९

हे (अग्ने) प्रकाश देणाऱ्या ईश्वरा ! (यधै) यध करण्यास साध-
 नाभूत भक्ता शास्त्रींनी (दु.नसात्) दुष्ट (दृढ्य.) दुर्बुद्धियुक्त शोषणा
 (अपजहि) दूर कर जे (दूरं वा ये अन्ति वा) दूर आहेत अथवा जवळ
 आहेत, तसेच (ये के च) जे कोणा (अविपि.) सर्वभक्षक स्वार्थी आहे
 त त्या सर्वांना दूर कर (अथा) पठार (यज्ञाय गृणते) यज्ञ करणाऱ्या-
 चा (सुमं कृषि) मार्ग सुगम कर हे प्रभो ! गुप्तार्थी (सरये) भसले-
 त्या मंत्रं मुळे (यय मा रियाम) आमचा नाश न होवो

हे ईश्वरा ! दुष्ट दुर्जनपैकीं जवळ अथवा दूर असणाऱ्या लोकांना मंत्र
 पासून एकदम दूर कर स्वार्थी, जे निवळ आपल्या पोटाच्या पाटींमागे हा
 गणारे त्यांनाही योग्य सो दष्ट कर तसेच यज्ञ म्हणजे सत्त्वमै करणाऱ्याच्या
 उन्नतिचा मार्ग सोपा कर. हे प्रभो ! आम्ही गुप्तार्थी मित्रत्वातें धामलो तर
 आम्हाला वधीही कष्ट होणार नाहीत

या मंत्रातील व्यवहारोपयोगी बोध शुद्धीतप्रमाणे घेता येईल (१)
 दुष्टाच्या लपराधाना योग्य शिक्षा घ्यावी, (२) स्वार्थी व स्वतःच्या सुखो-
 पभोगात शुभ लक्षणाऱ्यांचा योग्य मार्गास लावावे, (३) साधुमत्त व

तवाहमग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो ॥ दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥

ऋग्वेद ५।९।६

पदः-तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।
द्वेषः+युतः । न । दुरिता । तुर्याम । मर्त्यानाम् ।

अन्वय-हे अग्ने ! मित्रस्य तव प्रशस्तिभिः ऊतिभिः द्वेषः+
युतः न मर्त्यानां दुरिता तुर्याम ॥

अर्थ-हे (अग्ने) प्रकाश देणाऱ्या ईश्वरा ! (मित्रस्य तव) तू जो
मित्र त्या तुझ्या (प्रशस्तिभिः ऊतिभिः) प्रशंसनीय रक्षणांनी सुरक्षित होऊन
(द्वेषः युतः न) द्वेषयुक्त लोकांसारखे अहित करणारे जे (मर्त्यानां)
मनुष्यमाणी त्यांच्या (दुरिता तुर्याम) दुष्ट कृत्यांपासून दूर राहून आम्ही
सुरक्षित आसावे.

भावार्थ-हे ईश्वरा ! तू आमचा मित्र व उत्तम संरक्षक आहेस. तुझ्या
अद्भुत संरक्षणाने युक्त असलेले आम्ही दुष्ट मनुष्यांच्या कृतींपासून आमचा
रक्षकचा वचाव करू, कारण जो तुझ्या रक्षणाच्या कृपाछायाखाली आला,
त्याला भेदकावण्यास या जगात कोण समर्थ आहे ?

अग्नि ॥ शब्द आग अग्ना अर्थी आहे, परंतु अग्नीला ही ज्याने निर्माण
केला, त्या ईश्वराला ही वेदांत " अग्नि " असे नांव दिलेले आहे.

" न " शब्द निषेधार्थी वापरण्यांत येतो, परंतु वेदांमध्ये तो " दृष्ट ॥
(सारखा) या अर्थी योजलात.

याप्रमाणे याचकांनी अर्थ लिहिण्याचा व मंत्रही पाठ करण्याचा प्रयत्न
करावा, म्हणजे त्यापासून त्यांस अत्यंत लाभ होतील.

पाठ ४ था वैदिक स्वर

वेदमंत्रातील अक्षराच्या शिरोभागीं अथवा खालीं ठम्या व आठव्या रेखा असतात त्यांना स्वर म्हणतात हे स्वर उच्च व नीच उच्चाराचे श्रोतक आहेत या स्वराचे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन भेद अक्षराचे पूर्वी सांगितलेच आहे या रेखांना अनुसरून घर अथवा खालीं आघात करून मंत्राक्षरें उच्चारिलीं जातात व तसें करणें जरूरही आहे, तसें न केलें तर कधीं कधीं अगदीं विस्कट् अर्थही होत असतो.

उदात्त स्वराला कोणतेंही चिन्ह दिलें नसल्यानें स्वरचिन्हाहित अक्षराला उदात्त समजावें अनुदात्त स्वराचें चिन्ह म्हणजे अक्षराखालीं अक्षगारी आढवी रेष (-) होय, आणि स्वरित चिन्हाची खूण ही अक्षराच्या डोक्यावर उभी असलेली रेष (।) होय बहुधा प्रत्येक शब्दातील एक ह्या सोडून इतर सर्व स्वर अनुदात्त असतात

अनुदात्तं पदमेकनर्जम् । अष्टाध्यायी ६।१।१५८

“ पदातील एक स्वर सोडून बाकीचे स्वर अनुदात्त असतात ”

उदात्ताचें उच्चारण उच्च, अनुदात्ताचें उच्चारण खालच्या भागावर लोच देऊन व स्वरिताचें उच्चारण या दोन्हीच्या मधुच उच्चारणमानें असतें.

उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः ।

समाहारः स्वरितः ॥ अष्टाध्यायी

उदात्ताचें उच्चारण उच्च, अनुदात्ताचें नीच व स्वरिताचें उच्चारण मिश्रित असते

या बरील विवरणावरून सर्व गोष्टींचें बरोबर स्पर्शकरण होईलच नसे नाही, म्हणून थोडे अधिक सुगोथ विवरण करणें जरूर आहे. वाचकांनीं लक्षात देवाचें कीं, वेदमंत्राच्या उच्चार केलाना स्वरचिन्हाकडे लक्ष पुरविणें

अत्यंत जरूर आहे; अगुद स्वरोंच्चारार्थ मंत्राचा अर्थ बदलतो. पासबंधा व्याकरणांतील वचन पुढे दिले आहे.

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ शिक्षा ४९ ॥

स्वर आणि वर्ण यांचे चुकीचे उच्चार करण्याने मंत्र हा आपला योग्य अर्थ प्रकट करू शकत नाही, तसेच—

व्याघ्रो यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पांडुर्येत् ।

तद्वद्वर्णाः प्रयुक्तव्याः ॥ शिक्षा.

“वाघीण आपल्या विलांना आपल्या जखज्यांत घसून नेते, पण तिचे दोत जसे तिच्या विलांना पोहा करू शकत नाहीत त्याचप्रमाणे जपून अक्षरांचा उच्चार करावा.”

हे सर्व सांगण्याचे कारण इतकेंच की, प्रत्येकाने अक्षराचा उच्चार बरोबररीतीने करावा. म्हणूनच वेदांचे योग्य गुरूपाशी अध्ययन करणे आवश्यक असते, स्वराचा चुकीचा उच्चार करण्याने “इंदस्यु” या शब्दाचा अर्थास विरुद्ध अर्थ कम होतो, हे ही सोदाहरण शिक्षाप्रभात दाखवून दिले आहे. या सर्व विधीचनावरून ब्रह्म अर्थात स्वरांचे महत्त्व किती आहे, हे पाचवीच्या लक्षांत येईल.

उदात्त, अनुदात्त आणि हरित स्वरांचा भयदा त्यांच्या चिन्हांचा संबंध केवळ श्वराशीच असतो, यांचा व्यंजनाशी विलकुल संबंध नसतो, हे पाचवीच्या माहीत आहेच.

प्रत्येक शब्दात एकाहून अधिक उदात्त स्वर मुळीच नसतो, हा सर्वसाधारण नियम धृवी सांगितला आहेच. सामासिक शब्दांत काही ठिकाणी एकाहून अधिक उदात्त स्वर येतात. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्यास वाचकांचे नऊ भेद होतात, असे वाचकांच्या लक्षांत येईल. ते भेद खालील प्रमाणे—

- १ अंतोदात्त- ज्यामध्ये शेवटचा स्वर उदात्त असतो. जसे "अग्निः"
- २ आद्योदात्त- ज्यामध्ये पहिला स्वर उदात्त असतो, जसे "सोमः"
- ३ उदात्त- केवळ उदात्त स्वरांनी युक्त असा शब्द, जसे "प्र"
- ४ अनुदात्त- फक्त अनुदात्त स्वरांनी युक्त असा शब्द, जसे "वुः"
- ५ नीच स्वरित- आलील स्वरांनी उच्चारला जाणारा स्वरित स्वराचा शब्द, जसे "घोर्षे"
- ६ मध्योदात्त- ज्यामध्ये मध्य स्वर उदात्त असतो असा शब्द, जसे "हृदिषा"
- ७ स्थरित- उदात्त व अनुदात्त या दोन्ही स्वरांच्या गुणवर्माचा संयोग जेथे होतो असा स्वरयुक्त शब्द जसे "स्व"
- ८ द्व्युदात्त- ज्यांत दोन स्वर उदात्त असतात तो, जसे "बृहस्पति"
- ९ त्र्युदात्त- ज्यामध्ये तीन स्वर उदात्त असतात तो, जसे, "इन्द्रा-

२ नियम दुसरा— शब्दांत एकच स्वर असले तर तो उदात्त असतो.

जमें— “ गौः, रमा, दमा, भूः, जाः, जं, ज्यु, घीः, आ, भाः, कः, यः, मा, तद्, यद्, ये, ” इत्यादि शब्द एका स्वराने युक्त असल्याने त्या सर्व शब्दांतील स्वर उदात्त आहेत.

३। नियमाला अपवाद म्हणजे अरमद् किंवा युष्मद् शब्दांची “ मा, खा, ते, मे, तः, यः, ” इत्यादि एकस्वरयुक्त शब्द होत. त्यांत एकाच स्वर असून ते अनुदात्त आहेत. तसेंच “ ऋत्, इ, र्मी, त्यः ” इत्यादि जरी एकच स्वर असलेले शब्द आहेत तरी ते सर्व अनुदात्त आहेत. तसेंच “ ह्यः ” इत्यादि एकस्वरयुक्त शब्द स्वरितच आहेत. हे थोडेसे अपवाद बगळल्यास वरील नियम सर्व ठिकाणी लागू पडतात. आतांपर्यंत आम्ही एक स्वर असलेल्या शब्दांचा विचार केला; आता दोन अथवा अधिक स्वर असलेल्या शब्दांचा विचार करू. यासाठी पूर्वीचे काही वैदिक शब्दसिद्धीचे नियम लक्षात ठेवणे जरूर आहे—

१ निरुक्तकार व काही व्याकरणकार असे मानतात की वेदांतील शब्द यागिक आहेत अर्थात ते धातूंना प्रत्यय लागून झाले आहेत. “ नाम च धातुजमाह ” म्हणजे “ नाम हं धातूपासून बनलेले असते ” उदाहरणार्थ अग्नि शब्द “ अग् ” धातूला “ नि ” प्रत्यय लागून झाला आहे व चन्दि शब्द ‘ चद् ’ धातूला “ नि ” प्रत्यय लागून झाला आहे. वाप्रमाणेच इतर शब्द ही अन्य धातूंना अन्य प्रत्यय लागून बनलेले असतात.

यावरून असे अनुमान काढता येते की, धातू व प्रत्यय यांच्या स्वरांच्या अनुसंधानाने शब्दाचे स्वर निश्चित करता येतात, हा नियम सर्वसाधारणपणे खरा असला तरी या नियमाला पुढील अपवाद ही आहेत. भगवान् पाणिनी मुनीने धातुसंबंधीच्या पाठांत धातूंचे स्वर दिले आहेत व व्याकरणांत प्रत्ययांचे स्वर ही दिले आहेत. जर धातूंचे व प्रत्ययांच्या स्वरांचे ज्ञान बरोबररीतीने झाले, तर त्यापासून बनणाऱ्या पदोचे स्वर सहज समजतील; परंतु त्याला ही बरेच अपवाद आहेत त्याचा पुढे विचार करू.

पाठ ५ वा

या पाठान्त खालील मंत्रांचें अध्ययन करावें.

१

विशां कविं विद्वर्तिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीपणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥

अग्नेद. ६।१।८

पद- विशां । कविं । विद्वर्तिं । शश्वतीनां । नितोशनं । वृषभं ।
चर्षणीनां । प्रेति । इपणि । इषयन्तं । पावकं । राजन्तं ।
अग्निं । यजतं । रयीणाम् ।

अन्वय- शश्वतीनां विशां कविं विद्वर्तिं नितोशनं चर्षणीनां
वृषभं प्रेतीपणि इषयन्तं पावकं रयीणां यजतं राजन्तं
अग्निं (स्तमः) ।

नाना हाश्मेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्यन्तो दस्युमायवो मरैः सीक्षन्तो अमृतम् ॥

ऋग्वेद ६।१४।३

पद— नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।
तूर्यन्तः । दस्युं । आयवः । मरैः । सीक्षन्तः । अमृतम् ॥

अन्वय— अग्ने ! अर्यः नाना रायः अवसे स्पर्धन्ते, आयवः
दस्युं तूर्यन्तः मरैः अमृतं सीक्षन्तः ।

अर्थ—हे (अग्ने) तेजाव्या देवा ! (अर्यः) शत्रूचीं (नाना रायः)
नानाप्रकारची धने (अवसे स्पर्धन्ते) स्वतःच्या रक्षणार्थ मोठी खटपट
करीत असतात. (आयवः) मनुष्ये (दस्युं) शत्रूला (तूर्यन्तः) नष्ट
करणारी आपल्या (मरैः) मत्ताचरणानीं (अ-मृतं) मृत म्हणजे धर्म न
पाळणाऱ्या मनुष्याला (सीक्षन्तः) पराभूत करतात व वैभवास चढतात.

भावार्थ— हे ईश्वरा ! शत्रूचीं नानाप्रकारची धने स्वतःच्या रक्षणार्थ
प्रयत्न करून राहिलीं आहेत, पण त्या सर्वांचा प्रयत्न आता निष्फळ आहे.
कारण आमची मनुष्ये शत्रूचा पराभव करून आपल्या शुद्ध धर्माचरणाने
अधर्मिकांचा पराभव करतात. अर्थात् जगही नियमपालन करणाऱ्या
लोकांच्या समोर शत्रू उभा राहूच शकत नाही. हे ईश्वरा, ही तुम्ही
आम्हांवर मोठी कृपा आहे.

सुवीरं रयिमाभर जातयेदो विचर्यणे ।

जहि रक्षांसि सुक्रतो । ऋग्वेद ६।१६।२९

पद— सुवीरं । रयिं । आ-भर । जातयेदः । वि-चर्यणे । जहि ।
रक्षांसि । सु-क्रतो ।

अन्वय- हे जातवेदः विचर्यणे ! सुवीरं रयिं आभर, हे सु-क्रतो रक्षांसि जहि ।

अर्थ— हे (जात-वेदः) सर्व जाणणान्या, हे (विचर्यणे) सर्वसाक्षी ईश्वरा ! (सुवीरं रयि) उत्तम वीरांनी युक्त असं धन (आभर) आम्हांला दे. हे (सुक्रतो) उत्तम कर्म करणान्या ! (रक्षांसि जहि) दुष्टांचा नाश कर.

हे ज्ञानी सर्वसाक्षी ईश्वरा ! आम्हांला उत्तम वीरांनी युक्त असे धन दे. तसेच हे उत्तम कर्म करणान्या ईश्वरा ! तू ईश्वरी करणान्या दुष्टांना दूर कर.

या मंत्रांत “ सु-वीरं रयिं आभर ” ॥ सद्ब्रह्मयोग अर्थात महत्वाचा आहे. धन असं पाहिजे की त्यापेक्षा शौर्याची ही जोड असली पाहिजे, त्या संपत्तीला शौर्याची जोड असणार नाही तें धन सुरक्षित राहणें कठीण असतें. हा मंत्र असं शिकवितो की प्रत्येकानें आपलें धन रक्षण करण्यासाठीं आपल्या आर्मी सामर्थ्य आपलें पाहिजे. अशक अनुप्रासिं धन कोणीही हिरावून नेण्याचा संभव असतो.

अर्थ—(सु-श्रामा) उत्तम रक्षक, (स्ववान्) आत्मिक शक्तीने युक्त, (सु-मृळीकः) उत्तम गुण देणारा, (विश्व-वेदाः) सर्वज्ञ, (इन्द्रः) प्रभु, आपल्या (अयोनिः) संरक्षक शक्तीसह आमचा सहायक (भवतु) होवो. तो (द्वेषः याधत्तां) द्वेष करणाऱ्यांना दूर करो, (अभयं कृणोतु) आम्हांला निर्भय करो. आम्ही (सुवीर्यस्य पतय स्वाम) उत्तम शौर्याचे स्वामी व्हावे

भावार्थ—परमेश्वर आमचे उत्तम रक्षण करणारा आहे, त्याच्या ठिकाणी विलक्षण आत्मिक शक्ती आहे. तो सर्वांना सुख देणारा व सर्वज्ञही आहे. आपल्या रक्षण करणाऱ्या शक्तीने तो आमचे रक्षण करो, द्वेषभाव नाहीसा करो व आम्हांला निर्भय करो. आम्ही त्याच्या कृपेने शौर्य, धैर्य, वीर्य इत्यादि गुणांचे स्वामी व्हावे.

(५)

तस्य धयं सुमतीं यक्षियस्यापि भद्रे सौमनसे स्वाम ।

स सुश्रामा स्वर्वा इन्द्रो अस्मे आराच्छिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥

भाग्येद ६।४७।१३

पद—तस्य । धयं । सुमती । यक्षियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे ।

स्वाम । सः । सु-श्रामा । स्व-वान् । इन्द्रः । अस्मे ।

आरात् । चित् । द्वेषः । सनुत । युयोतु ।

अन्यथ—तस्य यक्षियस्य सुमती भद्रे सौमनसे च धयं स्वाम ।

सः सुश्रामा स्ववान् इन्द्रः अस्मे आरात् चित् द्वेषः

सनुतः युयोतु ।

अर्थ—(तस्य यक्षियस्य) त्या पूजनीय परमेश्वराच्या (सुमती भद्रे सौमनसे च) सुमनीच्या अथवा उत्तम मनाच्या ओत (धयं स्वाम) आम्ही व्हावे. अर्थात् आम्ही असे आचरण ठेवावे की आमच्या विषयी त्याचे मन नेहमी प्रसन्न राहील. (सः) तो (सु-श्रामा) उत्तम रक्षक आणि (स्ववान्) आत्मशक्तीने युक्त असा (इन्द्र) प्रभु आहे. तो (अस्मे

आरात् चित्) आमच्या जवळून अथवा दुसरे (द्वेषः) द्वेष ' करणाऱ्या शत्रूंना (सनुतः) आंतल्या आंत (युयोतु) नष्ट करो.

मावाथे— परमेश्वर परम पूज्य आहे. आम्ही असं आचरण करावं कीं, त्याचें मन आमच्याविषयी नेहमी प्रसन्न रहावं व त्याच्या दयेचा आश्रय घेतां आमच्यावर होत रहावा. तो प्रभू आमचा उत्तम रक्षक, अप्रतिम आत्मिक यत्नानें संपन्न व सर्वश्रेष्ठ असा आहे. म्हणून आमची प्रार्थना आहे कीं आमच्या सर्व शत्रूंना त्यानें पिटाळून लावावें.

सूचना.

याप्रमाणें पद, अन्वय, अर्थ व भावार्थ रचतः लावण्याचा प्रयत्न करावा, याने कळणही न समजेल तर तितकें सहस्रपद पदार्थ व त्यांच्या अर्थांचें ध्यावें. याप्रमाणें स्वावलंबी यत्नल्यास वेदमंत्रांचा अर्थ करण्याच्या कामांत फारच छवकर प्रगती होईल.

पाठ ६ वा.

वैदिक स्वर.

भगवान् पाणिनिमुनींनी आपल्या धातुपाठांत जवळ जवळ दोन हजार धातु दिले आहेत व त्यांचे दहा गण केलेले आहेत. या धातूंमध्ये कोणते धातु उदात्त व कोणते अनुदात्त हे सर्व त्यांनी दिलेले आहे.

त्याचप्रमाणें तत्त्वसिद्धीचे उदात्त, अनुदात्त अथवा स्वरित प्रत्यय कोणते सैद्दी सांगितले आहे.

७ “ होतारम् ” या पदांत ‘ हो ’ उदात्त आहे, ‘ ता ’ अनुदात्त आहे, परंतु तो उदात्तानंतर आल्याने वरीलप्रमाणेच स्वरित झाला; नंतर ‘ र ’ हा अनुदात्त आहे परंतु तो अनुदात्तानंतर आल्याने अनुदात्ततर झाला.

८ “ रत्न-धा-संगम् ” या शब्दांत रत्न ही दोनही अक्षरे अनुदात्त आहेत. ‘ धा ’ उदात्त आहे या उदात्तानंतर अनुदात्त ‘ त ’ आल्याने वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे तो स्वरित झाला व त्याच्या नंतरचा ‘ म ’ मुळचा अनुदात्त असता अनुदात्ततर झाला.

आतापर्यंत पदाच्या स्वराविषयी जे विवेचन केले ते वाचकांनी घागळे समजेपर्यंत वारवार मनन करावे, म्हणजे हा विषय खास चांगला समजेल हा विषय पक्का होण्याकरिता स्वराचे नियम खाली दिले आहेत.

(१) स्वरौच्चाराला जो कमी अधिक काळ लागतो त्याप्रमाणे स्वराचे “ ऋस्य, दीर्घ आणि प्लव, ” असे तीन भेद होतात.

(२) स्वराच्या आघाताप्रमाणे “ उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित, ” असे तीन भेद होतात. उदात्ताचा आघात तोंडाच्या धरील भागांत, अनुदात्ताचा खालील भागांत आणि स्वरिताचा दोन्ही भागांत होतो.

(३) अनुदात्त स्वराचे चिन्ह अक्षराखाली रेघ मारून दर्शवितात, उदात्तास चिन्ह नाही. स्वरिताचे चिन्ह अक्षरावर उभी रेखा मारून दर्शवितात.

(४) प्रायः शब्दांत एक स्वर सोडून इतर सर्व स्वर अनुदात्त असतात

(५) शब्दात एकच स्वर असेल तर तो प्रायः उदात्त असतो.

(६) घेदांतील शब्द यौगिक आहेत. अर्थात् ते धातु आणि प्रत्यय लागून बनले आहेत.

(७) धातूचे स्वर धातुपाठांत आणि प्रत्ययाचे स्वर व्याकरणांत सांगितलेले आहेत. या दोहोंचा मेळ घालून शब्दाचा स्वर निश्चित करता येतो.

(८) प्रायः पदाचा अन्त्य स्वर उदात्त असतो.

(९) एका मसून एक स्वरित स्वर (अक्षरावर वभ्या रेखा असलेले) कधीही येत नाहीत. अनुदात्त चिन्हे मात्र एकामागून एक अशीं एकापेक्षां अधिकही येऊं शकतात.

(१०) उदात्तामागून उदात्त आवयास अन्त्य स्वर उदात्त राहून मागील अनुदात्त बनतो.

(११) सर्व क्रियापदे बहुधा अनुदात्त असतात.

(१२) स्वरितानंतर अनुदात्त येईल तर त्या अनुदात्ताचे खालील चिन्ह लिहित नाहीत.

(१३) उदात्तानंतर अनुदात्त येईल तर तो स्वरित बनतो.

आतांपर्यंत इतके नियम सांगितले आहेत. हे नियम उदाहरणां सहित दिले आहेत. तरी वाचकांनीं मननपूर्वक अभ्यास केल्यास स्वरांसंबंधीं सर्व गोष्टी त्यांना समजतील; तरी याचें अध्ययन मनःपूर्वक केलें जाईल अशी आशा आहे.

पाठ ७

या पाठात खाली दिलेल्या मंत्रांचे अध्ययन करा:—

(१)

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररूपो अघायोः ।

त्वा युजा पृतनायूरभिष्याम् ॥ ऋग्वेद ७ । १ । १३

पदच्छेदः— पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अ-जुष्टात् । पाहि ।

धूर्तेः । अररूपः । अघ—अघायोः । त्वा । युजा । पृतना-

यून् । अभि । स्याम् ।

अन्वय हे अग्ने ! अजुष्टात् रक्षसः नः पाहि । अररूपः धूर्ते-

अघायो. नः पाहि । त्वा युजा पृतनायून् अभिष्याम् ॥

अर्थ— हे (अग्ने) तेजःवी ईश्वरा ! (अजुष्टात्) दीन (रक्षस)

राक्षसांपासून (न पाहि) आमचे सर्वांचे रक्षण कर (अररूप धूर्ते)

अनुदार धूर्ते (अघ-अघायोः) अशा पापी लोकांपासून आमचा (पाहि)

घचाव कर. (त्वा युजा) तुझ्या साहाय्यांत असणारे आम्ही (पृतनायून्)

सैन्य घेऊन चढाई करणाऱ्या शत्रूंचा (अभिष्याम्) पराभव करू

भावार्थ— हे ईश्वरा ! दुष्ट, दुर्जन, धूर्त, धोऱेबाज, पापी अशा लोकांपासून

आमचे रक्षण कर तुझी कृपा आमच्यावर राहील तर आम्ही सर्व प्रकारच्या

शत्रूंचा पराभव करू शकू

(२)

यत इन्द्र भयामहे ततो मो अमयं वृधि ।

मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्विद्विपो धि मृधो जहि ॥

ऋग्वेद ८ । ६१ । १३

पदः— यत । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अमयं । वृधि ।

मघवन् । शग्धि । तव । तन् । नः । ऊतिभिः । धि ।

द्विप । वि । मृधः । जहि ॥

अन्वय—हे इन्द्र । यतः भयामहे, ततः नः अभयं कृधि । हे मधवन् । शन्धि । तव ऊतिभिः नः द्विपः मृधः च वि वि लहि ॥

अर्थ—हे (इन्द्र) प्रभो ! (यतः भयामहे) जेथून आम्हांस भीति वाटेते (ततः) तेथून (नः) आम्हांला (अभयं कृधि) निर्भय कर. हे (मधवन्) धनसंपन्न प्रभो ! तूं (शन्धि) शक्तिमान आहेस, म्हणून (तव ऊतिभिः) तुझ्या रक्षण करण्याच्या शक्तीच्या सामर्थ्याने (नः द्विपः) आमचे शत्रु, तसेच आम्हांला (मृधः) ठार करणारे जे लोक असतील त्यांना (वि वि लहि) पूर्ण पराभूत कर.

भावार्थ—हे परमेश्वरा ! आम्हांस निर्भय कर, कोठूनही आम्हांस भय प्राप्त न होवो. तूं स्वमर्थ रक्षणकर्ता आहेस म्हणून आम्ही तुझ्या कृपेने सुरक्षित झाल्यास आम्हांला कोठूनही व कोणापासूनही भय नाही. कारण तूं देखील आमच्या शत्रूंचा, द्वेषकर्यांचा नाश करशील आणि तुझ्या रक्षणा-जाली सुरक्षित राहून नेहमी आम्ही विजयी होऊ.

(३)

स्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥

ऋग्वेद ८।६।१६

पद—स्वं । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । निपाहि । विश्वतः । आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यं । भयं । आरे । हेतीः । अदेवीः ।

अन्वय—हे इन्द्र । त्वं पश्चात्, अधरात्, उत्तरात्, पुरः च विश्वतः च नि पाहि । दैव्यं भयं अस्मत् आरे कृणुहि अदेवीः हेतीः आरे ॥

अर्थ—हे (इन्द्र) प्रभो ! (त्वं) तूं (पश्चात्, अधरात्, उत्तरात्) मागून, पालून, वरून (पुनः विश्वतः च) पुन्हा व सर्व बाजूंनी

(निपाहि) आमचें रक्षण कर तसेंच (दैव्य भय) दैविक भयाला
 (भस्मत् आरे) आग्हा सर्वांपासून दूर (कृणुहि) कर तसेंच
 (भदेवा हती) राक्षसी राख हा आग्हा सर्वांपासून (आरे) दूर
 राहात

भाषा— हे ईश्वरा ! तू आग्हा सर्वांचें सय बाजूनीं रक्षण कर, सर्व
 बाजूनीं आग्हाला निर्भय बनव विद्युत्पात, अवपण इत्यादि देवा आपसि
 आमच्यावर न कोसळात प अन्य विपत्ताहा आमच्यापासून दूर राहोत

यदिन्द्र ग्रहणस्पतेऽपि मृषा चरामसि ।

प्रचता न आगिरसो दुरितात्पात्यहस ॥

अथर्व० ६।४।१२

पद— यत् । इन्द्र । ग्रहणस्पते । अपि । मृषा । चरामसि ।

प्रचता । न । आगिरस । दुरितात् पात । अहस ।

अवयव— हे इन्द्र ! ग्रहणस्पते ! यत अपि मृषा चरामसि
 दुरितात् अहस प्रचता आगिरस न पातु ।

अर्थ— हे प्रभा, हे ज्ञानपत ! जर आग्ही खाटा व्यवहार केला असेल तर
 त्या पापापासून ज्ञानी अगरसप्ररक देव आमचें रक्षण करे

५

त्व विश्वस्य मेधिर दिवश्च ममश्च राजसि ।

स यामनि प्रति धुधि ॥ ऋग्वेद १।२५।२०

पद— त्व । विश्वस्य । मेधिर । दिव । च । मम । च ।

राजसि । स । यामनि । प्रति । धुधि ॥

अवयव— हे मेधिर ! त्व विश्वस्य दिव मम च राजसि, स त्व
 यामनि प्रति धुधि ॥

अर्थ— हे (मधिर) बुद्धिदाल स्वरा ! (त्व) तू (विश्वस्य दिव
 मम च) सय शुल्लेक व पृथ्वी याचा (राजसि) राजा आहेस (स)
 तो तू आमची (यामनि प्रतिधुधि) प्रायता अवग वर

भाषार्थ— हे बुद्धिदात्या ईश्वरा ! तूं सर्व जगाचा खरा राजा आहेस,
तो तूं आमची प्रार्थना श्रवण कर.

६

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

पाहि सदमिद्विश्वायुः । ऋग्वेद० ११७।३

पद— सः । नः । दूरात् । च । आसात् । नि । मर्त्यात् ।
अघायोः । पाहि । सदं । इत् । विश्व-आयुः ।

अन्वय— हे ईश्वर । सः त्वं दूरात् च आसात् च अघायोः
मर्त्यात् विश्वायुः सदं इत् नः नि पाहि ।

मर्थ— हे ईश्वरा ! (सः त्वं) तो तूं (दूरात् च आसात् च) दुरून
अथवा जवळून (अघ-आयोः मर्त्यात्) पायी मनुष्यांपासून (विश्व आयुः
सदं इत्) सर्व आयुष्यभर सदा सर्वदा (नः) आमचें सर्वांचें (नि पाहि)
रक्षण कर.

७

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो वभूविथ ।

अथा ते सुम्नमीमहे ॥ ऋग्वेद ८।१८।११

पद— त्वं । हि । नः । पिता । वसो । त्वं । माता । शत-क्रतो ।
वभूविथ । अथा । ते । सुम्नं । ईमहे ॥

अन्वय— हे वसो शतक्रतो ! त्वं हि नः पिता च त्वं माता
वभूविथ । अथा ते सुम्नं ईमहे ॥

मर्थ— हे (वसो) सर्वांचें निवासस्थान असणाऱ्या (शतक्रतो),
दोकडों साष्टीचे करणाऱ्या ईश्वरा ! (त्वं हि नः पिता) तूंच आमचा पिता
आणि (त्वं माता वभूविथ) तूंच आमची माता आहेस. (अथा) म्हणून
आम्ही सर्व (ते सु-म्नं) तुझ्या उत्तम विचारांना (ईमहे) प्राप्त करून
घेतां.

भावाधे — हे ईश्वरा, तू सर्वांचा पिता व सर्वांची माता आहेस. म्हणून तुझ्या कृपादृष्टीची आम्ही इच्छा करतो.

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणे मंत्रांचे अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावा. या रीतीने प्रपक्ष केवढ्यास मंत्रार्थ लावण्यांत फारच छवकर प्रगती होईल. शक्य तों मंत्र पाठ करण्याचा ही वाचकांनी प्रयत्न करावा.

पाठ ८ वा.

वैदिक स्वर.

पूर्वीच्या पाठांत वैदिक स्वरांचा त्याचप्रमाणे प्रत्येक पदाच्या स्वराचा ही विचार करण्यात आला आहे. आता तीच पदे मंत्रात कशा प्रकारे येतात व त्यांचे स्वर कोणत्या कारणाने बदलत असतात, याचा विचार करू —

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋग्वेद १।१।१

१ यांतील पहिला अ अनुदात्त आहे आणि त्याचे चिन्ह त्याच्या खाली आलेले आहे.

२ दुसरे अक्षर मि उदात्त आहे म्हणून त्याला कसले ही चिन्ह नाही.

३ तिसरे अक्षर मी आहे. हे धात्वधिक अनुदात्त आहे, परंतु उदात्ताच्या नंतर ते आल्याने नियमाप्रमाणे ते स्वरित झाले आहे. (नियम १३ पहा). या नियमाप्रमाणे स्वरित झाल्याने या अक्षराच्या डोळ्यावर स्वरिताचे चिन्ह उभी रेखा आलेली आहे.

४ चययें अक्षर जे (अथवा डे) हें अनुदात्त आहे. परंतु तें अनुदात्ताच्या नंतर आलें आहे, त्यामुळे त्यास अनुदात्ततर म्हणतात. अनुदात्तपणामुळे या अक्षराला कसलेंही चिन्ह नाही.

५ पांचवें अक्षर प् अनुदात्त आहे व त्याचें चिन्ह त्याच्या खाली आहे हें अक्षरही पूर्वी आलेल्या नियमाप्रमाणें अनुदात्ताच्या मागून आल्याने अनुदात्ततर ध्याय्यास पाहिजे होतें, परंतु त्याच्या पुढें रो हें उदात्त अक्षर आल्याने पु अक्षर उदात्तच झालें.

६ सहावें अक्षर रो उदात्त आहे, म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाही.

७ सातवें अक्षर हि हें देखील पूर्वाप्रमाणेंच स्वरित असल्याने त्याची खूण त्याच्या डोफ्यावर उभी आहे

८ आठवें अक्षर तं पूर्णवत् अनुदात्ततर आहे, म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाही.

९ नववें अक्षर थ अनुदात्त आहे थ त्याचें चिन्ह त्याच्याखाली आहे.

१० दहावें अक्षर ध उदात्त आहे म्हणून कसलेंही चिन्ह नाही.

११ अकरावें अक्षर स्य स्वरित आहे, त्याचें स्वरित चिन्ह त्याच्या डोफ्यावर उभें आहे.

१२ बारावें अक्षर दे अनुदात्त आहे. स्य या स्वरित अक्षराच्या पुढें दे अनुदात्त अक्षर आल्याने वास्तविकपणें तें अनुदात्ततर ध्याय्यास पाहिजे होतें, परंतु "दे" पुढें उदात्त " " आल्याने तो अनुदात्तच राहिला आणि त्याच्याखाली अनुदात्ताचें चिन्ह आलें.

१३ तेरावें अक्षर घ उदात्त आहे म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाही.

- १४ चौदावें अक्षर मृ अनुदात्त आहे. उदात्त व अक्षरानंतर तें पूर्वोक्त स्य प्रमाणें स्वरित होणें जरूर होतें, परंतु पुढें त्वि हें उदात्त अक्षर आल्यानें स्वरित बनलें नाहीं व अनुदात्तच राहिलें त्यामुळे त्याच्या खालीं स्वरचिन्ह दिलें आहे.
- १५ पंधरावें अक्षर रिव उदात्त असल्यानें कसलेंही चिन्ह नाहीं.
- १६ सोळावें अक्षर ज अनुदात्त आहे, परंतु तें उदात्ताच्या मागून आल्यानें स्वरित चिन्ह त्याच्या डोऱ्यावर आहे.
- १७ सतरावें अक्षर हो उदात्त आहे म्हणून त्यास कोणतेंही चिन्ह नाहीं.
- १८ अठरावें अक्षर ता अनुदात्त आहे, परंतु तें उदात्ताच्या मागून आल्यानें स्वरित बनलें, यासाठीं त्याच्या डोऱ्यावर चिन्ह आहे.
- १९ एकोणिसावें अक्षर र अनुदात्त आहे परंतु तें पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें अनुदात्ततर झालें म्हणून त्याला स्वरचिन्ह नाहीं.
- २० विसावें र अक्षर घरील प्रमाणें अनुदात्ततर आहे.
- २१ एकविसावें रन अनुदात्त आहे. पुढें धा उदात्त आल्यानें याच्याखालीं स्वरचिन्ह दिलें आहे.
- २२ बाविसावें अक्षर धा उदात्त आहे म्हणून तें स्वरचिन्हरहित आहे.
- २३ तेपिसावें अक्षर त पूर्वोक्त कारणानें स्वरित असल्यानें त्याचें चिन्ह त्याच्या डोऱ्यावर उभें आहे.
- २४ त्रयोविंशतिवें अक्षर ॥ पूर्वोक्त नियमाप्रमाणें अनुदात्ततर आहे म्हणून कसलेंही स्वरचिन्ह त्यास नाहीं.
- घरील विवेचनावरून स्वरित स्वर कोठे बनतो व अनुदात्ततर स्वर कोठे बनतो हे वाचकांना समजून येईल

समासामधील स्वर.

समासामध्ये स्वरासंबंधी काहीसा फेरफार होतो, त्यासंबंधी सामान्य नियम तालीं दिले आहेत.

(१) पदामध्ये एक स्वर सोडून बाकी सर्व स्वर अनुदात्त असतात. म्हणून समासांत एकच आलेल्या शब्दांचे मूल स्वर फसेही असले तरी त्यांचा समास बनल्यावर त्यामध्ये एका शब्दाचाच उदात्त स्वर शिल्लक राहतो व बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त होतात.

(२) समासांत सामान्यतः असा नियम आहे की, इतर समासांत उत्तर पद आपला स्वर कायम राखते व पूर्वपदाचे स्वर अनुदात्त होतात, तसेच बहुमीहि समासांत देखील पूर्वपद आपला स्वर कायम ठेवते व उत्तर पदांतील स्वर अनुदात्त बनतात.

(३) तत्पुरुष समासांत ही बहुतेक वरील प्रमाणेच होते.

(४) कृदन्त अथवा उत्तरपदसमासानि ही पूर्वपदाचा उदात्त स्वर कायम राहतो आणि उत्तर पदाचा स्वर बदलतो.

पूर्वी दिलेल्या मंत्रांत “ पुरो-हितं ” आणि “ रत-धा-तमं ” हीं सामासिक पदे आहेत. यर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे पुरा शब्दाचा उदात्त स्वर बदलला नाही; परंतु हितं पद मात्र अनुदात्त झाले. वस्तुतः “ पुरा ” आणि “ हितं ” हे दोनही शब्द अन्तोदात्त आहेत तथापि पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे पहिल्या पदाचा स्वर तसाच कायम राहिला व दुसऱ्या पदाचे सर्व स्वर अनुदात्त बनले. परंतु उदात्ताच्या नंतर अनुदात्त आल्याने “ हि ” अक्षर स्वरित चिन्हाचे झाले.

“ रत-धा-तमं ” शब्दांत तीन भाग आहेत. यांतील रत शब्द आद्युदात्त आहे, परंतु पुढे धा धातु आल्याने उपपदतत्पुरुष समास बनला व त्यामुळे रतधा शब्द अन्त्योदात्त बनला, आणि “ तम ” प्रत्यय तर मूळचाच अनुदात्त त्यामुळे “ त ” हा पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे स्वरित बनला व म

प्र तुविद्युन्मस्य स्थविरस्य घृप्येर्दिवो ररप्शो महिमा पृथिव्या ।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरमायस्य सद्योः ॥
क्रयेंद ६।१।८।९

पदच्छेद-प्र । तुवि-द्यु-न्मस्य । स्थविरस्य । घृप्येः । दिव ।
ररप्शो । महिमा । पृथिव्याः । न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानम् ।
अस्ति । न । प्रतिष्ठिः । पुरमायस्य । सद्योः ॥

अन्वय- तुविद्युन्मस्य स्थविरस्य घृप्येः महिमा दिवः पृथिव्याः
॥ ररप्शो । न अस्य शत्रुः । न प्रतिमानं अस्ति । पुरमायस्य सद्योः
प्रतिष्ठिः न ।

अर्थ- (तुवि-द्युन्मस्य) जलन तेजस्वी (स्थविरस्य) स्थिर अथवा
पुराण पुरय भाणि (पृथ्वे) दुष्टनेचा नाश करणारा अशा ईश्वराचा
(महिमा) महिमा (दिवः पृथिव्याः) धुलोक व पृथ्वीलोक याच्या
(प्र ररप्शो) बाहेर ही पसरला आहे (न अस्य शत्रु) याचा कोणी
शत्रुही नाही व (न अस्य प्रतिमान) याच्या सोयीचा ही कोणी नाही या
(पुर मायस्य) अपात्र बुद्ध्या व (सद्योः) सलीच्या ईश्वरासाठी दुसरा
कसलाही (प्रतिष्ठिः न) आधार नाही अर्थात् तोच सर्वोचा आधार
आहे

भावार्थ- ईश्वर जगत् तेजस्वी, दुष्टाचा नाश करणारा व मोठा पुराण
पुरय आहे, त्याचा महिमा सर्व जगाभर पसरला आहे. त्याला कोणी शत्रु
नाही व त्याच्या वसोवरीचिही या जगात कोणी नाही या अनतशक्ति
ईश्वराचा सोडून या जगात कोणासाठी दुसरा कसलाही आधार नाही.

स नः पितेव सन्वेऽग्ने संपापनो भव
सवस्या नः स्वस्तये ॥ ऋग्वेद १।१।९

आमच्या दातूंचे बल नष्ट होऊन आमचा सर्वदा विजय होवो

३

त्वे इन्द्राप्यभूम चिप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।

अवस्यवो धोमहि प्रशस्ति सद्यस्ते रायो दायने स्याम ॥

ऋग्वेद २।११।१२

अन्वयः य अर्थ- हे (इन्द्र) मन्ने ! आम्ही सर्व (चिप्रा.) ज्ञानी लोक (त्वे अभूम) तुझ्या दिशाणीं अर्थात् तुझे होऊन राहू (ऋतया सपन्तः) सरळ मार्गांन व्यवहार करणारे होऊन (धियं वनेम) बुद्धि आणि धर्म या दोन्हीची सिद्धि मिळवू. आम्ही सर्व (अवस्यव) स्वतः, वे रक्षणाचा यत्न करणारे लोक (प्रशस्ति धोमहि) तुझे गुण सनात धारण करू य (सद्य) लागलीच (ते राय) तुझ्या घनाच्या (दायने) दानास आम्ही (स्याम) योग्य होऊ

भावार्थ- हे ईश्वर ! आम्ही सर्व तुझे होऊन राहू, सरळ मार्गांन जाऊन कर्मांची सिद्धि प्राप्त करून घेऊ आम्ही सर्व स्वतःच रक्षणाचा पुरवार्थ साधू य तुझ्या शुभा गुणांचे चिंतन करू असें करण्यानें तू जें घनाच दान करतोस त्याच भरीवान आम्ही सर्व यत्न

४

यो जात एव प्रथमो मनस्थान् देवो दधान्तुना पर्यभूयत् ॥

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेता नृगणस्य मत्ता स जनास्त इन्द्र ॥

ऋग्वेद २।२।२।२

अन्वयः य अर्थ- (य. प्रथम. देवः) जो आदि ईश्वर (जात. एव) प्रकट होताच (मनस्थान्) मनन शक्तीने श्रेष्ठ बनून आपल्या (क्तुना) कर्मांन (देवान् पर्यभूयत्) देवांना शोभा देता झाला, (यस्य शुष्मात्) उपाच्या सामर्थ्यानें (रोदसी) शुलोक व वृष्णीलोक (अभ्यसेता) यांना धरकाप सुटतो (स) तोच देव, हे (जनास्तः) लोक हो ! (नृगणस्य मत्ता) मानसिक शक्तीच्या सामर्थ्यानें युक्त (इन्द्र.) असा प्रभु आहे

भाषार्थ— आग्निदेव परमेश्वर प्रथमपासून मानसिक क्षतींनी संपन्न असून आपल्या प्रशसनीय कर्मांनी सर्व देवाना अलंकृत करतो, याचे सामर्थ्य इतकें आहे की, त्याच्या भयान धुलोक व पृथ्वीलोकही कप पावतात हे लोकां हो ! तोच सर्व जगाचा एकमात्र प्रभु आहे व सर्वांहून अधिक समर्थ आहे

(८)

यस्मात् न ते विजयन्ते जनास्तं य युद्धयमाना अयसे हवन्ते ॥
यो विश्वस्य प्रतिमानं यमूय यो अच्युतच्युतस जनास्त इन्द्र ॥

संघेद २।१२।९

अन्वय व अर्थ— हे (जनास्त.) लोक हो ! (यस्मात् न ते) ज्याच्या शिष्या (जनास्त न विजयन्ते) लोक विजय मिळवू शकत नाहीत, (युद्धयमाना) लढत असता (अयसे) रक्षणार्थ (य हवन्ते) उपाची प्रार्थना करतात व (य) जो (विश्वस्य प्रतिमान यमूय) सर्व जगाचा आवर्त होऊन राहिला आहे तसेच (अच्युतच्युतस) ज्याच्या जघन अचेतनात अतन्म देव्यांचे सामर्थ्य आहे, तोच इन्द्र होय

भाषार्थ— परमेश्वराची कृपा नसेल तर लोकांना विजय कधीही प्राप्त व्हायचा नाही, म्हणून युद्धाच्या वेळी सर्व लोक त्याची प्रार्थना मनोभावा ने करतात तो परमेश्वर विश्व वनविषयाच्या वायवीय आवर्त होय आहे, तसेच तो हतया समर्थ आहे की मोठमोठ्या सामर्थ्यसंपन्न नाही तो हलकून सोबतो, परंतु त्याचा हलविषयास मात्र कोणी समर्थ नाही

(९)

अस्माकमग्ने मघवत्स् धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम क्षातिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तपोतिभिः ॥

आमन्त्रा नम्रुषे बल नष्ट होऊन आमन्त्रा नवेदा विजय होय.

३

त्वे इन्द्राण्यभूम विप्रा धियं धनेम व्रतया सपन्तः ।

अवस्पयो धीमहि प्रक्षरित सद्यस्ते रायो दायने स्याम ॥

ऋग्वेद २।१।१२

अन्वय व अर्थ- हे (इन्द्र) प्रभो ! आम्ही सर्व (विप्राः) ज्ञानी होऊ (त्वे अभूम) तुझ्या किराणी अर्थात् तुझे होऊन राहू. (अतया सपन्तः) सरळ मार्गाने स्वयंद्वारे वरणादे होऊन (धियं धनेम) बुद्धि आणि कर्म या दोन्हीची सिद्धि मिळवू. आम्ही सर्व (अवस्पयो) स्वतःच रक्षणाला वरन करणारे होऊ (प्रक्षरित धीमहि) तुझे गुण मनात धारण करू व (सद्यः) एकाचवेळी (ते रायो) तुझ्या धनाच्या (दायने) दानास आम्ही (स्याम) योग्य होऊ.

अर्थ- हे ईश्वर ! आम्ही सर्व तुझे होऊन राहू. सरळ मार्गाने जाऊन कर्माची सिद्धि प्राप्त करून घेऊ आम्ही स्वतःच स्वतःच रक्षणाला तुझ्याच साधू व तुझ्या शुभ गुणांचे वितन करू जसे वरणादे होऊ जे धनाचे दान करतोस त्याच अर्थीदार आम्ही सर्व बनू.

■

यो जात यथ प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् व्रतुना पर्यभूषत् ॥

यस्य शुष्माद्रोहसी अभ्यसेता नृमणस्य महा स जनास इन्द्र ॥

ऋग्वेद २।१।२१

अन्वय व अर्थ- (य. प्रथमः देवः) जो आदि ईश्वर (जात. पूव) प्रकट होताच (मनस्वान्) मनन शक्तीने श्रेष्ठ बनून आपल्या (व्रतुना) कर्मांनी (देवान् पर्यभूषत्) देवांना शोभा देऊ घाल्या, (यस्य शुष्माद्र) उषाच्या सामर्थ्याने (रोहसी) सुरुलोक व पृथ्वीलोक (अभ्यसेता) याना परकाप सुटतो (स) तोच देव, हे (जनासः) लोकां हो ! (नृमणस्य महा) मानसिक शक्तीच्या सामर्थ्याने युक्त (इन्द्रः) असा प्रभु आहे.

भावार्थ— आदिदेव परमेश्वर प्रथमपासून मानसिद्ध शक्तींनी मध्य
अमून आपरपा प्रशसनीय कर्मांनी सर्वदेवाना अलट्ट करतो. याचें सामर्थ्य
इतकें आहे की, आध्या मयानें घुलोक व गृध्वीलोकही वष पायतात हे
लोकही ! तोच सर्व जगाच्या एक मात्र प्रभु आदिदेव सर्वांहून अधिक समर्थ आहे.

(५)

यस्मान्न क्रते विजयन्ते जनास्तो यं युद्धयमाना अपसं ह्यन्ते ॥
यो विश्वस्य प्रतिमानं यमुच यो अच्युतच्युतस जनास इन्द्र ॥

ऋग्वेद २।१२।९

अन्यथ अर्थ— ऐ (जनास.) लोक हो ! (यस्यास् क्रते) ज्याच्या
शिवाय (जनास न विजयन्ते) लोक विजय मिळवू शकत नाहीत,
(युद्धयमाना) लढत असता (अच्युते) रक्षणार्थ (य ह्यन्ते) ज्याची
प्रार्थना करतात व (य) जो (विश्वस्य प्रतिमानं यमुच) सर्व जगाचा
आदर्श होऊन राहिला आहे तसेंच (अच्युतच्युतस) ज्याच्या जखल अचे-
तमाना घेतल्या देण्याचें सामर्थ्य आहे, तोच इन्द्र होय

भावार्थ— परमेश्वराची कृपा नसले तर लोकांना विजय कधीही नस-
वायचा नाही, म्हणून युद्धाच्या वेळीं सर्व लोक त्याची प्रार्थना मनोभावा-
नें करतात तो परमेश्वर विश्व बनविण्याच्या बाबतीत आदर्श झाला आहे,
तसेंच तो इतका समर्थ आहे की मोठमोठ्या सामर्थ्यमपघानाही तो हलवून
मोडतो; परंतु त्याला हलविण्यास मात्र बांणी समर्थ नाही

(६)

अस्माकमग्ने मघयत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुधीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तपोतिभिः ॥

ऋग्वेद ६।८।६

अन्यथासह अर्थ— हे (वैश्वानर अग्ने) विश्वच्या मजालत व प्रकाश
देणाऱ्या देवा ! (अस्माक मघयत्सु) आमच्यांनील धनिसांमध्यें (सु-
धीर्य) उत्तम पराक्रमीं युक्त (अनामि) कधीही नमलें न

ते विशतिपदे यत्ताः संग्रहार्थं श्रुत्वा ।
 आसीद्वाङ्मन्त्र इवावर्तते महर्तमुदधाविव ॥ १२ ॥
 शूराणो युद्धयमानानां निष्कृतामितरेतरम् ।
 संग्रामस्तुमुलो राजन्मावर्तत सदाऋषः ॥ १३ ॥
 प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन्नविभयङ्करे ।
 द्रोणस्य मियतो व्यूहं भित्त्वा प्राविशदार्जुनिः ॥ १५ ॥
 तं प्रविष्टं विनिष्कृतं शत्रुसंघान्महाबलम् ।
 हस्त्यम्बरथपत्न्यैः परिचम्य रुदायुधाः ॥ १६ ॥
 नानायादिभ्रान्तिनदैः श्वेदितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
 हुंकारैः सिंहनादैश्च विष्ट तिष्ठेति निरवयनैः ॥ १७ ॥
 घोटैर्हलहलाशब्दैर्मांड्याग्नितुष्टेहि मामिति ।
 असावहमभिनेति मथदन्तो मुहुर्महुः ॥ १८ ॥
 घृंहितैः सिङ्घितैर्हासैः करनेमिश्रनैरपि ।
 सशादयन्तो वसुधाभभिरुद्रवराजुनिम् ॥ १९ ॥
 तेषामापततां यारः शीघ्रयोर्धा महाबलः ।
 क्षिप्रान्श्वो न्यवधीडाजन्मर्मबो मर्मभेद्विमिः ॥ २० ॥
 ते हन्यमाना विषता नानालिङ्गैः शितैः शरैः ।
 अभिपेतुः सुषड्शः शलभा इव पावकम् ॥ २१ ॥

ततः सृतो हेममाण्डपरिच्छदान् सुवर्णालंकारयुक्तान् त्रिहाप-
 न् त्रिपदीयान् दयान् अश्वान् आनु संगोदयामास । सुमित्रेण
 पारथिना द्रोणनीकाय प्रेषितास्ते बाजिनः अश्वान् ॥ २० ॥ हे
 राजन् महावेगपराक्रमम् द्रोणं अस्यद्वन्द्वन्, तथा यान्तं तं अभिम-
 न् उद्धीन्य दृष्ट्वा, सन्ने द्रोणपुरोगमा तं अश्ववर्तन्त, पाण्डवाश्च
 अत्रयुः ॥ २१ ॥ ते विशतिपदे यत्ताः संग्रहार्थं श्रु-

किरे । उदयौ समुद्रे गाङ्गाः आवर्त इव मूर्ते आसीत् ॥ १२ ॥
 क्षराणो बुध्यमानाना इतरेतरं निघ्नतां, हे राजन् !
 समुलः संग्रामः प्रावर्तते ॥ १३ ॥ तस्मिन्प्रतिमयंकरे संग्रामे
 द्रोणस्य मिषत पश्यतः यत्र आर्जुनिः अभिमन्युः व्यूहं
 अभ्यन्तरं प्राविशत् ॥ १४ ॥ तं महायत्नं व्यूहमध्ये प्रविष्टं
 विनिजन्तं उदायुधाः उद्यतायुधाः हस्त्यश्वरथपक्षौघा
 परितः ययुः ॥ १५ ॥ नानायादिप्रनिःस्वनैः श्वेदितोत्क्रुष्टगर्जितैः
 हुंकारैः सिङ्गतादे च " तिष्ठ तिष्ठ " इति निःस्वनैः ॥ १७ ॥
 हलाहलाशब्दैः " मा मा , तिष्ठ, मां पहि, अभिप्र ! असौ अहं
 इति मुहुः मुहुः चारुचारं प्रवदन्तः ॥ १८ ॥ वृंहितैः स्त्रिजितैः
 कर्णेभिस्त्वनैरपि वसुधां संग्राहयन्त आर्जुनि अभिवुद्रुषुः ॥ १९ ॥
 शीघ्रबोधी महायत्ना वीरः क्षिप्रालः अभिमन्युः हे राजन् !
 युद्धमर्मज्ञः अभिमन्युः मर्मभेदिभिः नानालिङ्गैः शरैः आपततां
 न्यत्रभौत् ॥ २० ॥ गोनार्लिङ्गैः शितैः शरैः विधवा हन्यमानाः ते
 योराः पावकं शलमा इव सुबहुशः अभिपेतुः ॥ २१ ॥

अंक २१

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिक्षण्याचा सोपा उपाय.)

भाग २१ वा.

लेखक व प्रकाशक

भोपाळ वामोदर सातबळेकर
स्थाप्याय-मंडळ, आंध्र, (जि० सातारा.)

द्वितीय आवृत्ति.

शके १८९२, सन १९३०.

मूल्य ५ आणे.

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

भाग. २१ वा.

आयं गौः पृथ्विरकर्मिन् । अ० १०।१८।१

“ (आय) ही (गौ) भूमि (पृथ्वि) अतिरिक्त (अकर्मिन्)
किरत किंवा जात असते या मंत्रात गौ शब्द पृथ्वीवाचक आहे व पृथ्वीची
गति येथे सूचित केली आहे. तसेच—

मया गाधो गोपतिना सचध्रमयं धो गोष्ठ

इह पोपयिष्णुः ॥ अ० ३।१४।६

“ हे (गाध.) गाधीना ! (मया गोपतिना) मी जो गोपाल त्याच्या-
सह (सचध्र) मिळून रहा, (इह भय) येथे हा (पोपयिष्णु) पालन
करणारा (व गोष्ठ) तुमचा गोडा आहे येथे गौ शब्द (अर्थात् गाध)
गाय या अर्थी आहे, परंतु आन्तरिक दृष्ट्या चेतक्यास त्याच पदाचा अर्थ
इन्द्रियेभ्यः होण्याचाही सभव आहे

या प्रकारची दुसरी पुढील उदाहरणे ब्रह्मसंह्ये सोपडतात “ धेदामर्ध ”
किरतेक वेळी “ अशाकरिता पूर्णाचा प्रयोग केला जातो. ” अर्थात् “ गौ ”
शब्दाचा उपयोग गाधीपासून होणाऱ्या किंवा मिळणाऱ्या कोणत्याही
वस्तूकरिता केला जातो हा विषय बराच गहन आहे, तथापि सक्षेपाने
थोडी उदाहरणे येथे देत आहोत—

“ गौ ” शब्द गाधीच्या दुधावरून खालील मंत्रात उपयोक्षिला आहे

गोभि श्रीणीत मत्सरं ॥ अ० ९।४५।४

“ (गोभि) गाधीच्या दुधावरून (श्रीणीत) शिजवा (मत्सर)
सोमरसाचा ” अर्थात् गाधीचे दूध घेऊन त्यात सोमरस घालून दोन्ही
घटकांचे शिजवा

य मयात “ मत्सर ” शब्द सोमरसाचा वाचक आहे मत्सर शब्दाचा
दुसरा अर्थ लोभ असा आहे पण तो येथे दृष्ट नाही मत्सर शब्द “ मद् ”
(हयं पावग) या घटपासून झाला आहे

१) घरीलप्रमाणेंच “गो” शब्द गायीचें दूध, दही, छोणी, तूप, चामडें, घामट्याच्या वाऱ्या इत्यादींबद्दल वापरता येतो; कारण हे सर्व पदार्थ गायी-
घासून बनतात. याचें उदाहरण—

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि । ऋ० १०।९४।९

“(अंशुं) सोमरस (दुहन्तः) काढणारे (गवि) गायीच्या कातड्यावर
(अध्यासते) घसतात.” येथें ‘गो’ शब्दाचा अर्थ गायीचें कातडें अथवा
मुसतें कातडें असा आहे. तसेंच खालील उदाहरण पहा—

गोभिः सज्जो असि वीळयस्व । ऋ० ६।४७।२६

“(गोभिः) गायीच्या कातड्याच्या दोन्वानीं (सज्जः) बांधला
गेहेला हूं १ध आहेस; वाढोणानें (वीळयस्व) मूं यळकट बन.” येथें
‘गो’ शब्दाचा अर्थ गायीच्या घामट्यापासून बनविलेली दोरी असा
आहे.

याप्रमाणें ‘गो’ शब्दाचे अनेक अर्थ वेदांमध्ये आहेत. गायीपासून तितके
पशुधर्म बनतात अथवा मिळतात, त्या सर्वांना गो हा एकच शब्द आहे. घडु-
ण्याची दोरी कातड्याच्या तळीपासून बनते म्हणून मिलादी गो असेंच नांव
आहे. याप्रकारें अनुसंधानपूर्वक अर्थ ठरविणें व समजून घेणें योग्य आहे.

दोन धातूपासून बनलेले शब्द.

काही शब्द एकाच धातूपासून बनतात, तर काहीं शब्द दोन अथवा
अधिक धातूपासून त्पन्न होतात. उदाहरणार्थ— ‘हिरण्य’ शब्द ज्या. वा
शब्दाचे दोन भाग आहेत. “हिर्+रण्य” या दोन पदांत ‘रण्य’ पद
रमणीय पदाचें संक्षिप्त रूप आहे. ‘रमणीय, रमणीय, रम्य, रण्य’ अशा
प्रकारें हें संक्षिप्त रूप शाब्दाचें दिसून येतें, म्हणून ‘रम्’ धातूपासून हा
शब्द बनला आहे असें समजावें.

“हि” अथवा “हिर्” पद “हृ” धातूपासून झालें आहे. हृदय
शब्द ‘दिव्य’ असा काहीं अभिशिक्त लोकउच्चारतात; त्यांतील ‘द्व’ नाहींसा

होऊन हिर असे रूप राहिलें तेंच येथें व्याख्यापणें आहे, 'हिरण्य' हा शब्द अशा प्रकारें बनला आहे म्हणजे जें समशील वास्तें तें 'हिरण्य' होय हा याचा यात्वर्य होय हें हिरण्य नाव घनाळा दिलेले आहे, घन, दीप्त, संपत्ति इत्यादि गोष्टी प्रत्येक अनुभवाच्या मनाला आनंद देणाऱ्या असतात म्हणून घनाळा 'हिरण्य' असें नाव आहे, हें वाचकाने समजेल

"हृ" यातूचा अर्थ 'हरण करणें' असाही आहे एक स्थानाहून हरण करून जें दुसऱ्या स्थळावर येऊन जातां येतें तें हिरण्य होय, घन हें नेहमीं एकाचत्रयेन दुसऱ्याकडे जात असलें म्हणून त्यास हिरण्य म्हणतात, जसें—

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुपहृये ॥ अ० १।२२।५

"(हिरण्यपाणि) सुवर्णासारख्या कासिमाम् हातांनीं अर्घ्यान् किरणांनीं युक्त (सवितार) सूर्याला स्वतःच्या (ऊर्जे) रक्षणार्थ (उपहृये) मीं प्रार्थितो, " येथें हिरण्य वाङ्मय भगवती सुवर्णासारख्या चमकदार अशा अर्घ्यांनीं घोरलेला आहे याप्रकारे याचकांनीं वाङ्मयाच्या स्मृतिपत्रांचें ज्ञान करून घ्यावें

पाठ २ रा.

या पाठात खालील मंत्रांचें अध्ययन करा—

शं नो मित्र शं वरुण शं नो भयस्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो वृहस्पतिः शं नो विष्णुर्दधकः ॥

वा० यजु० ३६।९

" (मित्र) सर्वांचा मित्र ईश्वर (न शं) आम्हां सर्वांना कल्याणप्रद होवो (वरुण) सर्वांहून वेढ ईश्वर (शं) कल्याणकरा होवो, (भयमा) = याची ईश्वर (न शं) आम्हां सर्वांचे कल्याण करो (इन्द्र) परम

पेश्वर्यसंपन्न प्रभु (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणप्रद होवो. (वृहत्संति.)
 मोह्या वाणीचा ईश्वर (शं) आम्हाचा कल्याणकर्ता होवो, तसेंच (उद्दकमः
 रविण्डुः) महापराक्रमी व्यापक ईश्वर (नः शं) आम्हांस कल्याणप्रद
 होवो. ”

शं नो घातः पथतां शं नस्तपतु सूर्यः

शं नः कनिकद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ वा० यजु० ३१।१०

“ (घातः) वायु (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणकारी होऊन (पथतां)
 यहात राहो. (सूर्यः) सूर्य (नः) आम्हां सर्वांना (शं तपतु) कल्याण-
 कारी होऊन तापत राहो. (कनिकद्देवः) गर्जना करणारा (पर्जन्या देव.)
 मेघराज देव (नः) आम्हां सर्वांसाठीं (शं वर्षतु) कल्याणप्रद अशा
 वृष्टीचा वर्षाव करो. ”

अहानि शं भवन्तु नः शं रात्रीः प्रति धीयताम् ।

शं न इन्द्राग्नी भवतामयोभिः शं न इन्द्रावक्ष्णा रातहव्या ।

शं न इन्द्रापूषणा वाजसातो शमिन्द्रासोमा सुविताय शं यो ॥

वा० यजु० ३६।११

(नः) आम्हां सर्वांना (अहानि शं भवन्तु) दिवस कल्याणकारक होवोत,
 (रात्रीः शं प्रति धीयताम्) रात्रीचा समय आम्हां सर्वांचे कल्याण धारण
 करो. (अयोभिः) सूर्य प्रकारच्या रक्षणांनी युक्त (इन्द्राग्नी) पेश्वर्यवान्
 व तेजस्वी (नः शं भवतां) आम्हां सर्वांना कल्याणकारक होवोत, (रात-
 हव्या) अन्न देणारे (इन्द्रावक्ष्णा) पेश्वर्यवान् व श्रेष्ठ (नः शं) आम्हां
 सर्वांना कल्याणप्रद होवोत. (इन्द्रापूषणा) पेश्वर्यवान् व पोषणकर्ता
 (वाजसातो) अन्नदानप्रसंगी (नः शं) आम्हांस कल्याणकर्ते होवोत.
 (इन्द्रासोमौ) पेश्वर्यवान् व विद्वान् (सुविताय) उच्चम गतीसाठीं व
 (शं योः) शांतिसौख्य आणि दुःखप्रतिकार यांसाठीं सहायक बनोत.
 अर्थात् प्रत्येक काळ व प्रत्येक शक्ति आम्हां सर्वांसाठीं लाभदायक बनोत.

अमी पु णः सखीनामविता जरिणाम् ।

शतं भवास्यूतिभिः ॥

अ० ४।३।३

“हे ईश्वरा ! तू (नः) आम्हां सर्वांना (सखींना) सर्व मित्रांना व (जरिणों) सर्व उपासकांना (शतं ऊतिभिः) शेंकडों प्रकारच्या रक्षणांनी (अग्निं सु अविता) सर्व प्रकारे उत्तम रक्षक (भवामि) होतोस. ”

आम्हां सर्वांचे, मित्रांचे व उपासकांचे तू शेंकडों प्रकारांनी अत्यंत उत्तम रक्षण करतोस. हे प्रभो ! तुझ्यासारखा कुसरा कोणीही रक्षक नाही. तुझे रक्षणाचे मार्ग व साधने ही असंख्य आहेत.

अग्ने त्वं नो अन्तम उत प्राता शियो भया घरुष्यः ॥

वसुरग्निर्वसुधवा अच्छा नक्षि घुमत्तमं रवि दाः ॥ अ० ५।२।४।१

“हे (अग्ने) तेजस्वी ईश्वरा ! (न. त्वं अन्तम.) आम्हांसाठी तू समीप राहतोस म्हणून तू आमचा (प्राता) रक्षक, (शिवः) कल्याणकर्ता व (घरुष्यः) श्रेष्ठ आहेस. (अग्निं) तेजस्वी (वसुः) सर्वांचा निवासक, (वसुधवाः) निवास करण्यास योग्य अशी अक्षादि वेणारा, (अच्छा-नक्षि) आम्हांस उत्तम प्रकार प्राप्त हो व आम्हांला (घुमत्तमं) उत्तम तेजस्वी (रवि दाः) धन दे. ”

परमेधर आम्हां सर्वांना अत्यंत समीप आहे. त्याच्याहून अधिक जवळ कुसरे कोणी नाही. तोच सर्वांचा रक्षक, कल्याण करणारा व सर्वांचे श्रेष्ठ प्राप्तकथ आहे. तो सर्वांचे उत्तम प्रकारे रक्षण करतो व सर्वांचे पोषण करतो. तो आम्हां सर्वांना प्राप्त होवो व आम्हांला उत्तम धन देवो.

रवां धधन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्या राय उभयासो जनानाम् ॥

त्वं प्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥

अ० ६।१।५

“हे ईश्वरा ! (क्षितयः) पृथ्वीवर राहणारे लोक (रवां धधन्ति) तुला वाढवितात, तुझ्या महिम्नाचा प्रसार करतात. (जनानां) मनुष्यांचे

(उभयासः रायः) दोन्ही प्रकारचे धन तुझा महिमा प्रकाशित करतों. तूंच (दाता) सर्वांचा तारक आहेस व (तरणे चेल्यः) दुःखांतून तारून नेण्यास (भूः) योग्य आहेस. तसेच तूंच (मनुष्याणां) मनुष्यांची माता, पिता इत्यादि (सदां इव) सर्वदा तूंच आहेस. ”

हे ईश्वरा ! सर्व ज्ञानी लोक तुझा महिमा वाढवीत असतात. सर्वांना तूंच रक्षक. अभया सूक्ष्म धन देतोस. दुःखांतून पार होण्यास सर्वांनीं तुझे ज्ञान प्राप्त करून घेणें जरूर आहे; कारण तूच सर्वांचा आई, पाप, भाऊ इत्यादि आहेस.

तं सध्रीचीकृतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियतः सद्भ्युरिन्द्रम् ।
समुद्रं न सिंधव उन्म्यशुष्मा उरुम्यचसं गिर आ विशन्ति ॥

अ० ६ । ३६ । ३

“ (तं इन्द्रं) त्या मनुष्या जवळ (उतयः सध्रीचीः) रक्षक शक्ति राहतात; तसेच (वृष्ण्यानि पौंस्यानि) उत्साहवर्धक शक्ति (नियतः) एकमेकांशीं नियुक्त होऊन (सद्भ्युः) सेवा करित असतात. (सिंधवः समुद्रं न) उद्याप्रमाणें नद्या समुद्राच्या मिळतात, त्याप्रमाणें (उरुम्यशुष्मा गिरः) बळवृत्त अशी स्तुति करणारी वाणी (उरुम्यचसं) सर्वव्यापक ईश्वराच्या जवळ (आ विशन्ति) पोचते. ”

परमात्म्याच्या जवळ सर्व प्रकारचें संरक्षक सामर्थ्य व अनंत सामर्थ्यही आहे. प्रत्येक मनुष्य आपल्या वाणीनें त्याची प्रार्थना करित असतो व प्रत्येकाने त्याची प्रार्थना करणें आवश्यकच आहे. कोणत्याही भाषेच्या द्वारे व कोठेही राहून केलेली प्रार्थना त्या परमेश्वराजवळ जाऊन पोचते.

सूचना.

या पाठांत आलेलीं देवतांची अनेक नांवें एका परमेश्वराचीच आहेत त्या देवतांच्या नांवांचा बोध करून घेणें म्हणजे एकमेवाद्वितीय अशा परमेश्वराचाच बोध करून घेणें होय; कारण “ एकाच सद्भ्यस्तूंचें वर्णन ज्ञानी लोक अनेक तऱ्हेनें करतात, ” हें वेदांच्या मंत्राद्वारे स्पष्ट केले आहे.

येथ आलंकारिक शीतिन घेरणाच्या शत्रूचा वध करून त्याच्या रक्ताची नदी वाहविल्याचेही घणन आहे, परंतु तो अर्थ गुप्त आहे

(४)

“रात्री” शब्द “रा” (दान करणे) धातूपासून झाला आहे रात्र ही सुखाचे अथवा विधातीचे दान करते, सर्व प्राणिमात्र रात्रीच्या वेळी विभ्रान्ति घेतात “रश्” धातूपासूनही हा शब्द होतो “रमयति भूता-नि” जी प्राणिमात्रास रममाण करते ती रात्र होय उदाहरण—

ह्वयामि रात्रीं जगती निवेशनीं

ह्वयामि देवं सवितारमतये ॥ ऋ० १।३५।१

“(जगत) जगम जगाच्या (निवेशनी) नियेशक (रात्री) रात्रीची मी (ह्वयामि) स्तुति करतो व (उतये) रक्षणार्थे (देव सवितार) सूर्यदेवाची (ह्वयामि) स्तुति करतो ” “येथे रात्री सशस्त्राचा उपयोग आहे तो जगाच्या विभ्रान्ति देणारी अशा अधान आहे ‘जगत्’ (गच्छति इति जगत्) शब्दाचा येथे अभिप्रेत अर्थ हाह्वाळ करणारे प्राणी असा आहे.

(५)

“अश्व” शब्दाचा अर्थ घोडा ‘अश्व’ = धातूचा अर्थ भक्षण करणे, खाणे, व्यापणे असा आहे तो मार्ग खातो (अध्वान अश्वते) किंवा मार्ग शोधून टाकतो म्हणून त्याला अश्व म्हणतात. अथवा (अश्वानः) पार त्याणारा आहे, पुष्कळ खाऊन सें पथविणारा असा घोडा हा पशु आहे

मानुषा पर्यन्तं नयन्ति ॥ ऋ० १।१६२।४

“(मानुषा) माणसे (अश्व) घोड्याला (परि नयन्ति) चौहोकटे नेत’त अर्थात फिरवतात ” येथे घोड्यावर बसून चौहोकडे फिरविण्याचे वर्णन आहे.

(६)

“ मनुष्य ” “ मनन करून राहतो ” अर्थात् “ मनन करून आपला कर्मे करतो तो मनुष्य होय. मन् धातूपासून हा शब्द बनला आहे. मानव-प्राण्याप्रमाणे अन्य प्राणी मननशील नाहीत. “ मनु ” पासून झालेले ते मनुष्य असा अर्थानेही हा शब्द उपयोगांत आणतात.

(७)

“ संग्राम ” शब्द युद्धवाचक आहे. (सं) एकत्र होऊन (ग्राम) मिळणे या अर्थाचा हा शब्द आहे अथवा (संगती ग्रामी) दोन गांवचे लोक एकमेकांविरुद्ध भिडतात, त्यांच्यांत लढा पडतो, त्यालाही संग्रामच नांव आहे. संग्राम शब्द युद्धवाचक असला तरी त्याच्या व्युत्पत्तीवरून दोन (सं+ग्राम) गावांतील लोकांचा आपसतील झगडा किंवा मिहाना असा अर्थ त्यांत स्पष्ट आहे.

(८)

“ घञ्ज ” शब्द शख, तलवार, राट्ग, इत्यादि अर्थांनी येतो. घञ् धातूपासून हा शब्द बनतो. (घञ्जति इति घञ्जः) जो शत्रूंघे घञ्ज करतो, जो शत्रूंना दूर पिटाळून लावतो, तो घञ्ज नांवास पात्र होय. हातांत शख असल्यास शत्रू आपल्यापासून दूर ठेवतां येतो.

(९)

“ आत्मा ” शब्द “ अत् ” (सतत गमन करणे) धातूपासून बनला आहे. आत्म्याच्या ठिकाणी सतत गति आहे, हालचाल करण्याची शक्ति याच्यांत आहे, जड शरीरांना हा हलवितो, शरीरांना चालविण्याची शक्ति याच्यांत आहे, म्हणून त्याला आत्मा म्हणतात. आत्म्याचा अर्थ ‘संचालक’ असाही आहे.

(१०)

वेदांमध्ये शब्द बतवितांना धातूंच्या अक्षरांची बळटापालदही होते. जसे-हिसू (हिंसा करणे)यापासून “सिह”शब्द बनतो व त्याचा अर्थ हिसकू

परमेश्वराचा जो भागिक व अलंकित्र आनंद आहे, तो शरीरग्र संध
लोकांना दितकर आहे तो सर्वांना यथायोग्य प्रमाणांत धन वाटून देतो व
सूर्यादि देवतांच्या ठिकाणी उल्लूह घालाची स्थापना करतो

कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणमप्यरे ।

देवममीवचातनम् ॥ ऋ० १।१२।७

“(अप्यरे) यज्ञात सत्कर्म करण्याच्या पैली (अमीव-चातन) रोग दूर
करणाऱ्या, (सत्य-धर्माण) सत्य नियमांचे पालन करणाऱ्या (कवि)
कवीची (अग्नि देव) तेजस्वी परमात्मदेवार्चा (स्तुहि) प्रशंसा कर ”

परमात्मा देव आरोग्यदाता, सत्य नियमांचे पालन करणारा, कवि म्हणून
शब्दाचा प्रवर्तक व अत्यंत तेजस्वी आहे, म्हणून तो स्तुति करण्यास योग्य
आहे त्याची स्तुति करण्याने उपासकाच्या अग्नी तेजस्विता वाढते

समानं नीळं वृषणो घसामा. सज्जगिमेरे महिषा अवतिभि ।

ऋतस्य पद वचयो नि पाति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥

ऋ० १०।५।२

“(वृषण) बलवान्, (महिषा) मोठी इच्छा धारण करणारे, (अवतीभि
घसामा) घालक शक्तीसह राहणारे सज्जन, (समान नीळ) समान
एक आश्रयस्थानाला (सज्जगिमेरे) एकत्र होऊन पोंचतात (वचय)
ज्ञानी लोक (ऋतस्य पद) सत्याच्या स्थानाचे (नि पाति) सरक्षण
करतात व (गुहा) बुद्धीच्या ठिकाणी (पराणि नामानि) श्रेष्ठ नावे
(दधिरे) धारण करतात ”

श्रेष्ठ मनुष्य आपल्या प्रबल इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या गुहाचे ईश्वराच्या
आश्रयस्थानाला प्राप्त करून घेता ज्ञानी लोक नेहमी सत्य ग्रहण करतात
व अस त्याचा त्याग करतात म्हणून प्रत्येकाने आपल्या बुद्धीत श्रेष्ठ विचार
धारण करून आपणास श्रेष्ठ बनवाव

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिपो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीयासं रोदसी वावसाने घृतैरशैर्वावृधाते मधूनाम् ॥

ऋ० १० । ५ । ४

(ऋतस्य) सत्याचे (प्र-दिवः वर्तनयः) अत्यन्त तेजस्वी सनातन मार्ग (इपः वाजाय) मनाची इच्छा व अन्न यांसाठी (सचन्ते) सहाय करतात, जे (रोदसी) सुलोक व पृथ्वी (सुजातं) उत्तम प्रसिद्ध (अधि-वासं) सर्व व्यापक ईश्वराळा (वावसाने) राहावयास जागा देणारे आहेत, ते (घृतैः) गुवाच्या दारें व (मधूनां भक्षैः) मधुर अन्नाच्या योगाने (वावृधाते) सर्पांना पुष्ट करतात.

सनातन सत्य धर्ममार्गांचे पालन करण्यानें सर्व लोकांचें मनोगत पूर्ण होतें; व त्या योगानें सर्व लोक बलवान् होी होऊं शकतात. कारण पूजनीय ईश्वर सर्वव्यापक आहे व तो सर्वांना तूप अन्न इत्यादींनीं पुष्ट करतो. म्हणून त्याच्या उपासनेनें सर्वांना बल प्राप्त होतें.

असृक्ष्य सृक्ष्य परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मश्रदितेरुपस्थे ।

अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥

ऋ १० । ५ । ७

(दक्षस्य जन्मन्) धर्माच्या उत्पत्तीच्या प्रसंगी, (अ-दितेः) अधिनाशी मूल प्रकृतीच्या (उपस्थे) जवळच्या स्थानावर (परमे व्योमन्) अत्यंत विस्तृत आकाशांत (सत् च) तींही कालांत असणारे एक अधिकारी आत्मतत्त्व व (अ-सत् च) त्या आत्म्याहून भिन्न पदार्थ असे दोन पदार्थ होते. याच्या (पूर्वं आयुनि) पूर्वं अवस्थेमध्यें (ह नः) निश्चयपूर्वक आम्हां सर्वांच्या ठिकाणीं (ऋतस्य प्रथमजाः) सत्य धर्माचा पहिला प्रवर्तक (अग्निः) तेजस्वी ईश्वर प्रकाशित झाला व त्याच्या बरोबरच (वृषभः) बलवान् आत्मा व (धेनुः) कामधेनु अर्थात् बुद्धि ही होती.

प्रकृति व ईश्वर अनादिकालापासून आहेत. ईश्वर प्रकृतीच्या ठिकाणीं रहाचा संचार करतो तोच सत्यधर्माचा पहिला प्रवर्तक आहे. बल व पोषण.

શક્તિ, વલયાન આત્મા વ મુબુદિ, હોં સર્વ પરમેશ્વરાવશેષર રહાત અસતાત-
અર્થાત્ પરમેશ્વરાપાસૂન સર્વાનાં વલ પ્રાપ્ત હોતે; વ પરમાત્માપાસૂન ઉત્તમ
વલ પ્રાપ્ત હોઝન હોં સર્વજન યોગ્ય રીતીને આપલે કાર્ય કરવ્યાંત મ્પાફલ્ય
માનતાત વ ઉત્તમ વલ પ્રાપ્ત કરૂન યેતાત.

યમોદનં પ્રથમજાઃ ક્ષતસ્ય પ્રજાપતિસ્તપસા પ્રહ્મણેઽપચત્ ।

યો લોકાનાં વિપૃતિનાંભિરેષાત્તેન્નૌદનેનાતિ તરાણિ મૃત્યુમ્ ॥

અર્થ ૪ । ૨૫ । ૧

(ક્ષતસ્ય પ્રથમજાઃ) સત્યાચા પહિલા પ્રવર્તક જો (પ્રજાપતિઃ)
પ્રજાપતિ પરમેશ્વર ત્વાને (તપસા) આપલ્યા સેજાપ્યા યોગાને (યં ઓદનં)
મૃદિરૂપી તાંદુલ (પ્રહ્મણે અપચત્) જ્ઞાનાસાટીં અથવા પ્રહ્માસાટીં શિજવિલે,
વ (યઃ) જો (લોકાનાં વિપૃતિઃ) લોકાનાં વિશેષ ધારણ કરનારા વ
જો સર્વાપ્યા (માત્રિઃ) મધ્યમાતીં વિરાજમાન આદે ત્વાને (તેન ઓદનેન)
શિજવિલેદયા ત્વા મૃદિરૂપી તાંદુલ્લાચ્યા યોગાને આમ્હી (મૃત્યું અભિતરાણિ)
મૃત્યુચ્યા પાર હોતો.

પરમેશ્વરાને યા વિશ્વાચ્ચર ઓદયૌત મૃદિરૂપી અક્ષ વિજવિલે આદે. તે
વનવિન્દ્યાસ ત્વાને આપલીંચ ઉપ્પતા (તેજ) ઉપયોગાંત આગલી વ ત્વા
સેજાને કિવા ઉપ્પતેને હે અક્ષ તયાર વેલે. તો હંચર સર્વાનો આધારમૂત આદે
વ સર્વ મૃત્યુચ્યા મધ્યં અસતો. ત્વાને તયાર વેલેલે હે અક્ષ સેવન કરૂન
વ ત્વાપાસૂન વલ સંવાદૂન આમ્હી મૃત્યુચ્યા પાર જાઝે.

સૂચના— પાવકોનીં યાત્રમાણે મંત્રાચે અર્થ કરાવેત, વ તે મનન
કરૂન સમગ્રન પ્યાયું.

पाठ ५ वा

शब्दाभुकरणानें कांहीं शब्द बनतात. काबळा " कौं कौं " शब्द करवो म्हणून त्याला संस्कृतांत काक असें नांव आहे. त्याचप्रमाणें टिटिभ पक्षी (टिटिबी) ' टिट् टिट् ' शब्द करीत असल्याने त्या शब्दावरून त्याला टिटिभ असें नांव पडलें आहे.

औपसम्प्रथ नामक व्याकरणाचार्याचें असें मत आहे कीं हे शब्द केवळ शब्दाभुकरणानें बनले नसून यांनाही यौगिक अर्थ आहेत. पण इतर कांहीं व्याकरणाचार्य असे शब्द केवळ शब्दाभुकरणानेंच बनले आहेत असें मानतात. यासंबंधीं प्रायः सर्वसंमत असे निरक्तीचे (व्युत्पत्ति) नियम खात्री दिले आहेत.

(१) ज्या पदांत स्वर, धातु, प्रत्यय इत्यादि स्पष्टपणें दिसत असतात, त्यांची निरक्ती व्याकरणांत सांगितलेल्या नियमांप्रमाणेंच करणें योग्य आहे. जसे, दिव् धातु + अ प्रत्यय = " देव " असा शब्द सिद्ध झाला. येथें देव शब्दाची व्युत्पत्ति स्पष्ट आहे.

(२) ज्या ठिकाणीं घर लिहिल्याप्रमाणें व्याकरणांत सांगितल्याप्रमाणें स्पष्ट अशी शब्दाची व्युत्पत्ति दिसून येत नाही तेथें अर्थाला प्राधान्य देऊन अर्थाच्या धोरणानें धातूची कल्पना करून व्युत्पत्ति व अर्थ करणें जरूर असतं. जसे " नि गम् " धातूपासून " निघण्टु " शब्द बनला आहे. येथें धातु स्पष्टपणें दिसत नाही. म्हणून शब्दाच्या अर्थानें मूळ धातुचा संबंध अशा ठिकाणीं पहावा लागतो.

(३) जेथें अर्थसाम्य नमेल व धातूही स्पष्टपणें दिसून येत नसेल तेथें वर्णसान्यानें योग्य धातुची कल्पना करून अर्थ करावा. उदाहरणार्थ— " गम् " धातूपासून " गौ " शब्द बनला आहे. येथें केवळ " ग " या अक्षराचेंच साम्य आहे. त्यांत गम् अथवा अन्य एखादा धातु मुळींच दिसून येत नाही. म्हणून अक्षर साध्यानें येथें धातु घेतला जातो.

अक्षराच्या अघया वर्णांच्या साम्यावरून व्युत्पत्ति शोधून काढण्यामधील म्हालों दिलेले नियम विशेष एह्यांत ठेवावेत—

(१) धातूच्या पहिल्या अक्षराचा अवशेष-जसे “प्र+दा” धातू-ला “त” प्रत्यय लागून “प्रच” रूप होतं. यातील दा धातूचें प्रथमाक्षर जें द त्याचा अवशेष “द्+त=च” झाला आहे. वास्तविक “प्रदात” रूप व्हावयास पाहिजे, परंतु तसें होत नाही या नियमाचें हें उदाहरण झालें.

(२) अघाक्षराचा लोप असू धातूच्या प्रथमाक्षराचा लोप होऊन असू धातूची “स, सन्ति,” अशीं रूपे होतात त्याप्रमाणें रूपे होणारे धातू.

(३) काहीं धातूतील अल्प अक्षराचा लोप होतो उदाहरणार्थ “गम्” धातूला त्या प्रत्यय लागून अन्य मकाराचा लोप होऊन “गत्वा” असें रूप होतें.

(४) काहींतील उपान्य अथवा मध्याक्षराचा लोप होतो “गम्” धातूपासून “जगमतु” रूप व्हावयाचें, पण तसें न होता “जगमतु” असें रूप होतें. येथें “गम्” धातूच्या ग अक्षरातील अ वर्णाचा लोप झाला त्यामुळे गम्चें ग्म बनते व “जगमतु जग्मु” इत्यादि रूपे होतात.

(५) काहीं पदातील उपान्य अक्षराची वृद्धि होते जसे- “राज्” शब्दाचे रूप “राजा” असें होते “दण्डि” शब्दाचें “दण्डी” असें रूप होतें. येथें अन्य न चा लोप झाला असून उपान्य अ अथवा ई दीप्त झाली.

(६) कोठें कोठें कित्येक अक्षरांचा लोप होत असतो जसे “याच्” (याचना करणें) या धातूचें वेदातील रूप “यामि” होतें, “याचामि” होत नाही धातु मधील “चा” अक्षराचा लोप झाला “तस्या यामि” (ऋ० १।२४।११) या मन्त्रात “यामि” शब्द “याचामि” शब्दावरून झाला आहे.

(७) काहीं शब्दात दोन वर्णांचाही लोप होतो जस “त्रि+कृच्” मापासून “तृच” शब्द बनतो येथें त्रि अक्षरातील र+इ अर्थात् “रि” चा लोप होऊन केवळ “त्+कृच्” मिळून “तृच” शब्द झाला आहे.

(८) कांहीं शब्दांत आवाशराचा विपर्यय होतो, जसें “ घुत् ” धातूपासून “ घोतिष ” शब्द बनण्याऐवजी “ ज्योतिष ” शब्द बनला आहे, तसेंच “ हन् ” धातूपासून “ घन ” शब्द बनला आहे, भिद् धातूपासून “ बिन्दु ” शब्द झाला आहे.

(९) कांहीं शब्दांत अक्षरांच्या जाग्य बदलल्या जातात; अर्थात् आवाशराक्षर दोवटीं व अंत्याक्षर आरंभी येतं, जसें मृद् धातूपासून “ सृज् ” शब्द बनला असून पाहिजे घण स्माऐवजी “ रज्ज् ” शब्द बनला आहे, सगूण ‘ रज्ज् ’ घनून त्यापासून रज्ज् शब्द होतो, कम् धातूपासून “ कतिता ” असा शब्द बनव्याच्या ऐवजी “ सिक्ता ” असा शब्द बनतो, हन् धातूपासून “ कर्तु ” बनण्याऐवजी “ तर्कु ” असा शब्द बनतो.

(१०) कांहीं शब्दांत अन्त्याक्षरांचा विपर्यय होतो, जसें “ मिह् ” धातूपासून “ मेघ, ” “ बह् ” धातूपासून “ भोष ” “ माह् ” धातूपासून “ राष ” या प्रमाणें शब्द बनतात, अन्त्य “ ह् ” च्या ऐवजी परीत धातूंत अन्व वर्ण झाले आहेत, तसेंच “ बह् ” धातूपासून “ वध् ” व “ मद् ” धातूपासून मधु असे शब्द बनले आहेत.

(११) कधी कधी नवे अक्षर मध्ये घुमडले जाते, जसें अम् (कंकणं) धातूपासून “ आश्वत् ” शब्द होतो. येथें मध्ये वकार घुसला आहे वृ (घार) या निवारण करणें असा अर्थाच्या धातूपासून ‘ द्वार ’ शब्द बनला आहे; या शब्दांत दुव्वार घुसला आहे.

बरील नियम वाचकांनीं चांगले लक्षांत ठेवल्यास त्यांना शब्दातिथीच्या बाबेंचें उचम ज्ञान होईल. कारण या नियमांना अनुसरूनच बहुतेक सर्व शब्दांची व्युत्पत्ति सिद्ध केली जाते. वाचकांनीं या नियमांचें चांगले मनन करायें व वैदिक शब्दांत या नियमांप्रमाणें कसें कायें घडून आलें आहे तें पहायें. भातांपर्यंत वर सर्वसाधारण नियम सांगण्यांत आले; परंतु आणखी कांहीं विशेष नियम आहेत कीं ज्यांमध्यें धातूंचें स्वरूप देखील बदलून जातें, असें नियम आधीं दिले आहेत—

(१२) कांहीं क्रियापदांचें संप्रसारण होतें. धातूंनीं ल, व, र, ल, व, यांच्या ठिकाणीं ह, ज, झ, ण् होणें यास्त संप्रसारण असें म्हणतात, असें. यन् धातूपासून इष्टि, इष्टवान्, इष्टा, इष्ट इत्यादि शब्द बनतात; या शब्दांत य ध्या ठिकाणीं ह झाली आहे. 'अव्' धातूच्या वकाराच्या ठिकाणीं उकार होऊन " ऊति " शब्द रक्षण अशा अर्थी बनला आहे. " प्रभू " धातूपासून " प्रभु " शब्द बनला आहे. यांत वकाराच्या ठिकाणीं ण् झाला. तसेंच " अद् " धातूपासून " अद् " शब्द बनला आहे.

(१३) दोन शब्दांच्या संयोग होऊन कांहीं शब्द बनतात. वैदिकीक पुरष हा शब्द ज्या. सङ्कटदर्शनां तो समास आहे असें वाटत नाहीं. तथापि तो समास आहे. जसें-पुरष, (पुर+उप, पुर-वत्, पुरि-वत्, पुरि-वप्) अर्थात् जो पुरीत म्हणजे नगरांत राहतो, वसति करतो, निजतो त्यास पुरप म्हणतात. ■ शब्द पुर+वत् या दोन शब्दांपासून झाला आहे, व वत् मधील वकाराचा उकार वून " पुर+उप " = पुरष असा शब्द बनला. याचें उदाहरण पाहो—

‘ वृक्ष इष स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥
अग्नेदः ।

“ वृक्षामाजं स्तम्भ राहून् (दिवि) एकोवांर म्हणजे आकाशांत (एकः) एक (तिष्ठति) रहाय असतो. (तेन पुरुषेण इदं सर्वं) त्या पुरुषाने म्हणजे आत्म्यानें हें सर्व (पूर्णं) परिपूर्ण झालेलें आहे. ” या मर्यात पुरप शब्द आत्मा या अर्थीं आला आहे. नगरांत राहणारा मनुष्य अशा अर्थी ही पुरप शब्दाचा प्रयोग होतो. देहनिवासी असा ही या शब्दाचा अर्थ आहे. याप्रमाणे पुरुष शब्दाचे त्या त्या ठिकाणच्या मंदभाष्यानें अनेक अर्थ होऊ शकतात. अर्थात् परितरुपी पुरीत राहणारा तो जीवात्मा, नगरासी पुरीत राहणारा तो नगरांत मनुष्य व जगत् रूपी पुरीत राहणारा तो परमात्मा असे 'पुरप' शब्दाचे अनेक अर्थ होतात.

येदांतील शब्दांचे अर्थ त्यांच्या क्षेत्रमर्यादेप्रमाणे केले पाहिजेत हे विशेष ध्यानांत घरण्यासारखे आहे. कांहीं शब्द असे आहेत की त्यांच्या क्षेत्रविस्तारामुळे त्यांचे अनेक अर्थ होतात. उदाहरणार्थ इन्द्र शब्द. इन्द्र शब्दाचा अर्थ शरीराच्या क्षेत्रांत राहणारा जीवात्मा, राष्ट्राच्या क्षेत्रांत राहणारा राजा व जगाच्या क्षेत्रांत राहणारा परमात्मा असा तीन प्रकारचा आहे. याप्रमाणे अर्थ करण्याच्या कामांत या व्युत्पत्तिच्या योगाने आपणांस बरेच सहाय्य होईल.

पाठ ६ वा.

या पाठांत खालील मंत्रांचे अभ्यसन करावे—

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।
बर्हिः सीदत्वस्मिधः ॥

क्र० १।१३।९

(इळा) मातृभाषा, (सरस्वती) मातृसंस्कृति व (मही) मातृभूमि या (तिसः देवीः) तीन देवता (योभुवः) कल्याण करणाऱ्या आहेत. म्हणून या तीन्ही देवता (बर्हिः) अंतःकरणांत (अ-स्मिधः) न विसरतां किंवा अंतःकरणपूर्वक (सीदन्तु) स्थिर राहोत.

“ इळा ” शब्द भाषावाचक आहे; इळा व इडा हे दोन्ही शब्द “ इल् ” धातूपासून झाले आहेत. इडा अथवा इला शब्दाचे पुष्कळ अर्थ आहेत. परंतु येथे भाषा हा अर्थ अपेक्षित आहे. अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी वरील मंत्रांत “ मातृभाषा ” असा अर्थ केला आहे. जी ज्या लोकांची भाषा ती त्यांची मातृभाषा असेच म्हटले जाते.

“ सरस्वती ” शब्दाचा मूळ अर्थ (सरस्) प्रवाहाने युक्त असा आहे. अनादि प्रवाहाने म्हणजे गुरुशिष्यपरंपरेच्या द्वारे जी विद्या किंवा संस्कृति

वाहत आलेली असते त्या प्रवाहमय संस्कृतीला सरस्वती असें नाव आहे.

“मही” शब्दाचा अर्थ भूमि आहे, येथे मानृभूमि हा अर्थ अपेक्षित आहे

या तीन्ही देवींची प्रत्येक मनुष्याने उपासना करणे योग्य आहे या तीन्ही देवींचे उपासक राष्ट्रोत जितक्या अधिक प्रमाणात असतील तितका त्या राष्ट्राचा अधिक अभ्युदय होईल म्हणून या देवींना योग्य स्थान प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात मिळणे अवश्य आहे असें वेदांचे सांगणे आहे या तिन्ही देवी कल्याण करणाऱ्या आहेत म्हणून प्रत्येक मनुष्याच्या मनात याच्याविषयी आदरभाव जागृत असावा व प्रत्येकाने त्याच्या करितां तनमनधन अर्पण करण्यास तयार असावे.

तिष्ठी देवीर्यद्विरेवं सदन्तामिडा सरस्वती मही ।

भारती गुणाना ॥

अथर्व० ५।२७।९

तिष्ठी देवीर्यद्विरेवं सदन्विडा सरस्वती भारती । मही गुणाना ॥

चा० यजु० २७।१९

(इडा) घाणी (सरस्वती) विद्या व (मही भारती) पोषणकारी भूमि या (तिस्र देवी) तीन देवता (गुणाना) प्रज्ञाता केल्या जाणाऱ्या (बहिं सदन्ता) मनात बसते (राष्ट्रोत) अर्थात् पांशा मनात योग्य व आदरणीय स्थान मिळी

सरस्वती साधयन्ती धियं न इडा देवी भारती विभ्यतृतिः ॥

तिष्ठी देवी. स्वधया बहिरेवमन्विष्ट्रं पान्तु शरणं निपद्य ॥

अ० २।३।८

(न धिय साधयन्ती) आमच्या बुद्धीला साधन करणारी (सरस्वती) विद्या, (इडा) मातृभाषा, तसेच (विभ्यतृति भारती) मर्णाहून विशेष मानृभूमि या (तिस्र देवी) तीन देवता (स्व-पया) आपल्या धारणा-दर्शी सहित (इद बहिं) हे यज्ञस्थान अर्थात् जे धन आहे त्यास (शरण निपद्य) आश्रय देऊन (अ-विष्ट्र) दोषरहित रीतीने (पान्तु) रक्षण करीत

विद्या, भाषा व मातृभूमि या तीन देवता अत्यंत शक्तिमान् आहेत. आपल्या सामर्थ्याने आम्हांला आश्रय देऊन यांनीं येथील आमच्या दत्त-सांवासरिक यज्ञ पूर्ण करावा. अर्थात् आमच्या संपूर्ण आयुष्यांत आमच्या कटून या तीन देवतांची भक्ति होत रहावी.

आ भारती भारतीभिः सज्जोपा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्वहिरेदं सद्गन्तु ॥

अ० ७।२।८

(भारतीभिः भारती) भारतीच्या अर्थात् भूमीच्या वरील जनतेसह मातृभूमि, (देवैः मनुष्यैः इळा) विष्णु मनुष्यांसह मातृभाषा व (सार-स्वतेभिः सरस्वती) विद्याभक्तांसह विद्यादेवी, याम्मार्गे या तीर्थी देवता (सज्जोपाः) सारण्याच प्रेमाने (अर्वाक्) आम्हांजवळ येऊन (यद्भिः) आमच्या अंताकरणांत (सद्गन्तु) यसोत अर्थात् वास करोत.

प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत या तिर्थी देवतांसंबंधी भक्ति असणे अवश्य आहे, (१) सर्व दैवतांप्रमाणेसह मातृभूमि, (२) मातृभाषा योक्त्यान्वयांसह मातृभाषा व (३) समान संस्कृतीवाच्यांसह मातृसंस्कृति अशा या तीन देवींची उपासना प्रत्येक मानसाने करणे अवश्य आहे.

पायका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीयती ।

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

अ० १।३।१०

(पायका) पवित्र करणारी, (धिया-वसुः) बुद्धीच्या बरोबर राह-णारी, (वाजेभिः वाजिनीयती) अनेक यज्ञांनीं बलिष्ट (सरस्-वती) सरस्वती देवी (नः) आमच्या (यज्ञं) यज्ञाची (वष्टु) इच्छा करो. अर्थात् आमच्या संपूर्ण कर्मांत विद्या विराजमान होऊन राहो.

सरस्वती विद्यादेवी मनुष्यांना पवित्र करणारी, बुद्धीबरोबर राहून कार्य करणारी व विविध सच्छिंनी युक्त अशी देवी आहे. ती देवी आमच्या वाणीला पूर्णत्व देणारी होवी.

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।

यज्ञं दधे सरस्वती ॥

श्रु० १।३।११

ही (सरस्वती) विद्यादेवी (सूनृतानां) उत्तम भावनांची (चोदयित्री) त्रेक, (सुमतीनां चेतन्ती) उत्तम कल्पनांना चैतन्य देणारी अशी आहे. ती आमच्या वाणीच्या यशाला (दधे) धारण करो.

विद्यादेवीच्या योगाने मनांत उत्तम व शुभ अशा भावना प्रकट होतात. बुद्धीला पावित्र्य येते, म्हणून विद्यादेवीच्या योगाने आमच्या वाक्यज्ञ पवित्र होतो.

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।

धियो विश्वा विराजति ॥ श्रु० १।३।१२

(सरस्वती) विद्यादेवी (मह. अर्णः) महा हालचाल करणाऱ्या समुद्राप्रमाणे आहे. ती (केतुना) विज्ञानाच्या योगाने (प्रचेतयति) चेतना उत्पन्न करते व (विश्वा धियः) सर्व बुद्धींना (विराजति) प्रकाशित करते.

प्रमाणे समुद्रांत नेहमी हालचाल होत असते त्याप्रमाणे विद्या देखील लोकांमध्ये हालचाल उत्पन्न करते. विद्यादेवीच्या सामर्थ्याचा भूत लागणे पार कठीण आहे, जेथे विद्येचे स्पर्श होताना तेथे वृद्धतिस्वर्धी हालचाल अथवा चळवळ उत्पन्न होते. विद्या देखील आपल्या ज्ञानद्वारे सर्वाना चेतना व उत्साह देते व सर्वांची बुद्धी प्रकाशित करते अर्थात् विद्येच्या प्रकाशाने प्रकाशित झालेली बुद्धी ही सर्व विश्वांचे राज्य करते.

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धीनामचिन्मयतु ॥ श्रु० ६।६।१४

(वाजेभिः वाजिनीवती) अनेक चलांनी बलशुभ (सरस्वती) विद्यादेवी (धीनां अभित्री) आमच्या बुद्धीचे रक्षण करणारी (मः प्र अश्नु) आम्ही सर्वांचे उत्तम प्रकारे रक्षण करो.

विद्येनें अनंत सामर्थ्य प्राप्त होतें व बुद्धीवर चांगले संस्कार ही होतात. याप्रकारें शुभ विद्येनें विद्वान्, बलवान् व सुबुद्धिमान् होऊन प्रत्येक मनुष्या-
नें स्वतःचें रक्षक बनायें व कधीही परावर्तवी राहूं नये.

त्वं देवि सरस्वत्यया घात्रेषु वाजिनि ।

रदा पूषेय ना सनिम् ॥ क्र. ६।६१।६

हे (सरस्वती) विद्यादेवी, तूं (घात्रेषु) बलवानांमर्थ्य (वाजिनि)
बलयुक्त आहेस, म्हणून तू (अथ) कामचें रक्षण कर. (पूषा इव) पोष-
काच्या प्रमाणें (न) आम्हाला (सानि रद) घनादि भोग दे.

सरस्वती विद्यादेवीपासून अनेक प्रकारचें धन प्राप्त होतें. विद्येपासून
सुखाचा साधन वाढत असतात, तसेंच विद्यावृद्धीनें वैयक्तिक व सामुदायिक
उन्नतिही होऊ शकते

पाठ ७ वा.

निरुक्ति.

“पयः” शब्द दूधवाचक व तसाच जलवाचक आहे. “पा” (पिणं) या धातूपासून हा शब्द बनला आहे. (पीयते तच् पयः) जे प्यालें जातें तें पय (दूध, जल इ०) होय.

बुधाळा बुसरें संस्कृत नांव क्षीर आहे. “क्षर” (क्षरणं, क्षिरपणं) या धातूपासून तो झाला आहे. जें (क्षरति) स्तनापासून क्षिरपतें, झालाच क्षीर किंवा दूध म्हणतात.

‘अंशु’ शब्द सोमवाचक आहे. सोमवाहि अथवा विशेषतः सोमरस याचा उल्लेख अंशु शब्दानें होतो. हा शब्द अञ्-+शं या दोन शब्दांपासून झाला आहे. (अशनाय शं भवति) शाण्यास जें हितकारी होतें तें; त्याचें उदाहरण कालीलप्रमाणें—

अंशुं बुहन्तो अभ्यासते गवि ॥ ऋ० १०।१५।१

“(अंशुं) सोमाचा (बुहन्तः) रस काढणारे (गवि) कातड्यावर (अभ्यासते) मसतात. येथें ‘अंशुं’ शब्दाचा उपयोग सोम अशा अर्थी केला आहे. भक्षण करण्यानें आनंद देणारा या अर्थानें हा शब्द येथें आहे.

“चर्म” शब्द “चर” (चारणं) या धातूपासून बनला आहे. शरीराच्या संपूर्ण बाह्य आवडीवर जें गेलें आहे किंवा पसरले आहे तें चर्म होय.

“वृक्ष” शब्द “व्रश्” (छेदन करणं) या धातूपासून झाला आहे. (१) तो छेदला जातो किंवा (२) ज्यानें वृक्ष छेदला जातो अशा अर्थी हा शब्द बनला आहे.

पहिल्या अर्थीं भेतस्वास्त त्याचा अर्थ वृक्ष जसा होतो व दुसऱ्या अर्थ
भेतस्वास्त लोकबापासून बनणारे धनुष्य जसा अर्थ होतो. दुसऱ्या अर्थीं
उदाहरण—

वृक्षे वृक्षे नियता सीमयद्गौस्ततो वयः

प्रपतान्पूरुपादः ॥ सू० १०।२३।२६

“(वृक्षे वृक्षे) प्रत्येक धनुष्यावर (नियता) अद्विष्टता अथवा
ताणत्या वेळेच्या (सी.) सीमांपासून बनवलेली होई (सीमयद्गौ) जस्त
करतो व (पूरुपादः) मनुष्यांना दाखवणा (वयः) बदलमान्यता
बागांवा (प्रपतान्) न्हवते.

येथे तीन शब्द विशेष मनेन करण्यातों आहोत—

- (१) वृक्ष— लोकबापासून बनविलेले धनुष्य
- (२) गौ-तार्काच्या सामर्थ्यापासून बनवलेली धनुष्याची ओई
- (३) वयः— वयवाचे पंथ हावळेले घात.

दोगाच्या कळांनीं व फुलांनीं प्राणिसात्र रममाण होवत. ”

“ निरुक्ति ” शब्दाचा दुसरा अर्थ “ फट, हुमंति, धाईट अवस्था ’ इत्यादि आहे. हा शब्द वरील शब्दाहून भिन्न आहे. हा शब्द “ निरु-
भाच्छ ” (“ फट प्राप्त होणे ”) या धातूपासून झाला आहे. जरी हे दोन शब्द दिसल्यात एक आहेत तथापि त्या वाक्याच्या घटनेमध्ये किती अंतर आहे च यांच्या अर्थांमधेही किती फरक आहे ते वाचकांनीं पहावे, घालुत. हे दोन शब्द एकमेकांपासून अवघी भिन्न आहेत.

“ अंतरिक्ष ” हा शब्द मध्यच्या पोकळीचा अंतरिक्षलोकाचा वाचक शब्द आहे. (अंतरि) मध्ये (क्ष) निवास करणारा; ह्मि यात निवास करणे अशा अर्थी आहे. हा शब्द सूर्य व पृथ्वी यांच्या मधील स्थानाचा वाचक आहे. ■ लोक भाषण्या (अंतरि) आले अनेक वस्तूंना (क्ष) निवास-
स्थान देतो असा याचा अर्थ आहे

“ संतनु ” = “ सं+तनु ” या दोन शब्दांपासून संतनु शब्दाची उत्पत्ति आहे. (सं) सुखाचा (तनु) जो प्रसार करतो; तन् धातूचा अर्थ फैलाव करणे प्रसार करणे, असा आहे. दुसरा अर्थ, (सं) सुख आहे (तनु) वधाच्या सरीरात अभया सरीरानें जो सुखी आहे तो संतनु होय, या दुसऱ्या संस्कारां जो शब्द सिद्ध केला तो तन् धातूपासून बनलेला असून दोन शब्दांचा समास होऊन झालेला आहे. वाचकांनीं याची पूर्व शब्दांची तुलना करून पहावी.

“ पुरोहित ” शब्दांत पुरः+हित असे दोन शब्द असून त्याचा अर्थ (पुरः) समोर, किंवा आगगायी (हितः) राखलेला असा आहे. सर्व कार्यांत जो पुढे ठेवला जातो तो पुरोहित.

■ स्वः ” शब्दाचे वेदांत पुष्कळ अर्थ आहेत त्यांत आदित्य असा (- भसुन् अर्थ आहे. (सु + अर् = स्वर = राः) सु + भर् असे बी हा १० यांत आहेत. (सु) उभय प्रकारच्या (भर्) राखणे

[अथर्ववेद १२ । १]

“वैदिक धर्माध्यै” राष्ट्रीय व सार्वजनिक हिताची भावना श्रेष्ठ अस-
ल्याने त्यांत मातृभूमिसंबंधी अंतर्गत आदरभावे असणें स्वाभाविक आहे.
अथर्ववेदामध्ये एक “वैदिक राष्ट्रीय-गीत” अथवा “मातृभूमीचे सूक्त”
आहे व तें मातृभूमीच्या भक्तीचे शोचक म्हणून प्रसिद्ध आहे. सूत्रकारांनीं
या सूक्ताचा विनिर्देश लालीलेप्रमाणें केला आहे—

(१) ग्राम-पत्तनादि-रक्षणार्थे ।

(२) पृथिकामः, ... कृषिकामः, ... प्रोहियवायकामः, ... पुत्रधना-
दिकामः, ... मणिहिरण्यादिकामः, ... पृथिवीमहोशान्ति-
कामः, ... भूमिकामः, ... पृथिवी उपतिष्ठते ।

“(१) गांवें, शहरे, राहें इत्यादींच्या रक्षणप्रसंगी, तसेंच (२)
पुष्टि, कृषि, धनधान्यादि मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याच्या प्रसंगी, भूमि
प्राप्त करून घेण्याच्या प्रयत्नाच्या प्रसंगी, तसेंच मातृभूमींत शांतता नांदत
नसेल अशा वेळीं, देशांत पुनः शांतता प्रस्थापित करण्याच्या प्रसंगी या
“भूमि-सूक्ताचा” पाठ केला जातो.

म्हणून प्रत्येक वैदिकधर्मीयानें या सूक्ताचें अभ्यसन व मनन करणें
जाहूर आहे. या सूक्तातील काहीं शेंघ्र खाली दिले आहेत.

सत्यं पृथद्वत्तमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवीं नः कृणोतु ॥१॥

(सत्यं) सत्य, (पृथ्वी) बल, (ब्रह्म) व्यापक व्यवहार, (उग्रं)
शास्त्रतेज, (दीक्षा) दक्षता, (तपः) द्वंद्व सहन करण्याची शक्ति, (यज्ञः)
ज्ञान, (यज्ञः) सत्कार-संगति-दानात्मक शुभ कर्म, असे गुण (पृथिवीं)
मातृभूमीस (धारयन्ति) धारण करतात. (सा) ती (नः) आमची
(पृथ्वी) मातृभूमि, जी आमच्या (भूतरस्य) गून व (मत्स्यस्य) भवि-
ष्य तसेंच वर्तमान अवस्था यांचे (पत्नी) पालन करणारी आहे, ती (नः)
आमच्यासाठी (उरुं लोकं कृणोतु) विस्तृत स्थान देवो.

मानुभूमीया स्वातन्त्र्याचें सरक्षण ज्या श्रेष्ठ सदुपायीं होतें ते गुण
लेखमाणें:— (१) सत्यनिष्ठा, (२) धर्मसंवर्धन, (३) स्वायत्त
व्यवहार, (४) प्रयत्न क्षाप्रतेज, (५) कर्मव्यवस्था, (६) शीत, उग्र
यादि द्वंद्वें सदन करण्याची क्षमता, (७) आध्यात्मिक, आधिभौतिक व
आधिदैविक ज्ञान व विज्ञान, (८) श्रेष्ठचा मनोर, आपसात प्रेक्ष व
अमात्याना सहकार्य करण्याच्या कामीं आपलें कर्तव्य करणें ह्याचि गुणांची
याद जनतेत स्मरणानेंच मानुभूमीचें धारण होऊ शकतें या गुणांनीं ज्या
मानुभूमीचें धारण होतें ती मानुभूमी, तेथील लोकांचें भूत, भविष्य व वर्त
मानकालीन अवस्थाचें रक्षण करते व सैद्यिक लोकांना स्वदेशात पाहिजे
सिद्धें विस्तृत स्थान, अर्थात् आपला फेलाव करण्यास जागा देते तात्पर्य
पूर्वदेव की परीक्ष आठ गुणांनीं मानुभूमीच्या स्वातन्त्र्याचें सरक्षण होतें व
स्वदेशात प्रत्येकास आपला विस्तार करण्यासाठीं भरपूर कार्यक्षेत्र मिळतें

असंधाध मध्यतो मानवाना यस्या बहुतः प्रयत्नः समं बहु ।

मानार्वायां ओपधीयां विभर्ति पृथिवीन प्रयत्ना राध्यता न ॥१॥

(यस्या) द्या मानुभूमीच्या (मानवाना) मननशील मनुष्याच्या
(मध्यत) मध्ये (बहु—बत) उच्चता, (प्र-यत्न) नीचता, तसेच
(सम) समता यासंबंधी (बहु) अतिशयच (अस बाध) निर्भरता
आहे व (या) ती (मानार्वायां ओपधी) माना प्रकारच्या भीषांनीं
युक्त भाषणींचें (विभर्ति) धारण पोषण करते, ती (व पृथिवी)
आमची मानुभूमी (॥ प्रयत्ना) आमच्या भीतीस (राध्यता) साधनी
भूत होणे

उपा आमच्या राष्ट्रात विचारशील मनुष्यांसचें परस्पर द्वेषभाव किंवा
भयन नाहीं, तर उलट त्यांच्यात पूर्ण प्रेक्षच आहे व ज्यांच्यात उच्चता,
नीचता व समता यासंबंधी भुलींच आदणें नाहींत, तसेच ती आमची
मानुभूमी विविध गणांनीं युक्त अशा जनत आपधीवमस्वर्तीना प्रसवते, ती
आमची मानुभूमी आमच्या यशाचा फेलाव करण्यास कारणीभूत होणे

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामघ्नं कृष्टयः सं वभूवुः ।

यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥ ३

(यस्या) ज्या भूमीत (समुद्रः) समुद्र (उत सिन्धु) व नद्या
तसेंच (जापः) जलाजय पुष्कळ आहेत व (यस्या) ज्या भूमीत
(कृष्टय) शेते (अघ्न) अघ्न (स वभूवु) उत्पन्न करतात, (यस्या)
ज्या भूमीत (इदं प्राणत्) आसोच्छ्वास करणारे व (एजत्) हालचाल
करणारे प्राणिमात्र (जिन्वति) हिंकतात व फिरतात, (सा) ती (भूमिः)
आमची मातृभूमि (न) आम्हाला (पूर्व-पेये) पूर्ण पेय अर्थात्
खाण्यापिण्याचे सर्व पदार्थ (दधातु) देवो

ज्या आमच्या मातृभूमीत समुद्र, नद, नद्या, तलाव, वृक्ष, शरे, इत्यादि
विपूल आहेत, व ज्याच्या पाण्याच्या योगाने शेतकरी शेती करून विविध
प्रकारची धान्ये उत्पन्न करतात, तसेंच जेथील अद्यापे व पाण्यापे सेवन
करून अनेक प्राणी जेथे आनंदाने वास्तव्य करतात, ती आमची मातृभूमि
आम्हाला खाण्यापिण्याच्या उपायोत्तम वस्तु देत राहो अर्थात् मातृभूमी-
पासून उत्पन्न होणाऱ्या अद्यापे दुसरे लोक पुष्ट होत राहून आम्हास काहीं
ही खाण्यास मिळू नये अशी स्थिति कधीही प्राप्त न होवो.

यस्याश्चतस्रं प्रदिशाः पृथिव्या यस्यामघ्नं कृष्टयः संवभूवुः ।

या विभक्तिं बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोप्यप्यग्रे दधातु ॥ ४ ॥

(यस्या पृथिव्या) ज्या मातृभूमीच्या (चतस्रः प्रदिशाः) चारी
दिशांच्या ठिकाणी (कृष्टय) शेतकरी (यस्या) निच्यात (अघ्न) अघ्न
(संवभूवु) उत्पन्न करतात व त्यापासून (या) जी भूमि (एजत्
प्राणत्) हालचाल करणाऱ्या प्राणिमात्रास (बहु-धा) बहुत प्रकाराने
(विभक्तिं) पुष्ट करव्हे (सा) ती (नो भूमि) आमची मातृभूमि
आम्हालाही (गोपु) गार्हच्या मध्ये व (अग्रे अपि) अद्याप्या ठिकाणीही
(दधातु) धारण करे.

ज्या आमच्या मातृभूमीत सर्व ठिकाणी शेतीपासून विविध प्रकारे
अन्न उत्पन्न होते. तेथील अन्न खोऊन सर्व प्राणिमात्र धष्टपुष्ट होऊन आनं-
दाने जिव्यावर फिरत असतात ती मातृभूमि आम्हांस विपुल अन्न व
गायी देणारी होतो. अर्थात् मातृभूमीच्या कृपेने आम्हांला धान्य व गार्ह
यांची विपुलता असो. आमच्या गार्हपासून निघणारे वृक्षतुपादि पदार्थ व
शेतीच्या योगाने मिळणारे धान्य दुसऱ्यांनी घेऊन जावे व आम्हांला
काहीच मिळू नवे अशी विषयि आम्हांस कधीही प्राप्त न होवो.

यस्या पूर्वं पूर्वजना वि चक्रिरे
यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
परामभ्यानां पयसश्च विष्टा
अगं वचः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥

(यस्या) ज्या मातृभूमीत आमच्या (पूर्वं) प्राचीन (पूर्व-जना.)
पूर्वजांनी (वि-चक्रिरे) विविध कर्तव्ये केली व (यस्या) जिव्यावर
(देवाः) देवांनी (असुरान्) असुरांचा (अभ्यवर्तयन्) पराभव केला,
तसेच जी (गयी) गायींचे, (अन्नायां) गोठ्यांचे व (च पयसः)
पदार्थांचे (वि-स्था) विशेष निवासस्थान होऊन राहिली आहे, ती (नः
पृथिवी) आमची मातृभूमि आम्हांला (अगं) देवदेव व (वचः) तेज
(दधातु) देवो.

ज्या मातृभूमीत आमच्या पूर्वजांनी ज्ञाना प्रकारची पराक्रमाची कृतें
केली, जेथे सज्जनांनी दुर्जनांचा पराभव केला होता व जीथर गार्ह, घोरे
व अन्य वस्तुपरी हीं सुलाने मोदतात ती आमची आश्रयदात्री मातृभूमी
आम्हांला ऐकवे व तेज देणारी होवो.

विश्वंभरा वसुधांनी प्रतिष्ठा हिरण्यवत्सा जगतो निवेदानी ।
प्रेमानन्दं विभ्रती भूमिरन्तिमिन्द्रकपभा द्रविणे नो
दधातु ॥ ६ ॥

(विश्व-भरा) सर्वांचें पोषण करणारी, (वसु-धानी) रत्नांची खाण, (प्रतिष्ठा) सर्वांचा आधार, (हिरण्यवक्षाः) जिच्या अंतर्भागांत सुवर्ण आहे, (जगत निवेशनी) प्राण्यांना निवासस्थान देणारी, (वैधा-नरं) सर्व मनुष्यसमूह (अग्नि) हाच एक अग्नि त्या अग्नीचें (विभ्रती) धारण पोषण करणारी व (इन्द्र-नयभा) इन्द्रा कडून तिच्यावर घृष्टि केली जाते अशी आमची (भूमिः) मातृभूमि (नः) आम्हांला (द्रविणे) धनामर्थें (दधातु) धारण करो.

जी आमची मातृभूमि रत्न, सोने, चांदी ह्यादिकांची केवळ खाणच आहे, सर्व प्रकारची साधनें देऊन जी सर्व प्राण्यांचें पोषण करित्ये, मनुष्य-समुदायरूपी राष्ट्रीय अग्नीला जी जागी ठेवत्ये, व जेथे इंद्र स्वतः घृष्टि-करतो, ती आमची अग्रेष्ठ मातृभूमि आम्हांला सर्व प्रकारच्या धनराशी देवो.

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमग्रमादम् ।
सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ७ ॥

(विश्व-दानीं) सर्व कांहीं देणाऱ्या (यां पृथिवी भूमि) ज्या मातृ-भूमीला (अ-स्वप्नाः) सुप्ती व करणारे (देवा) देव लोक (अग्रमादं) न चुकतां (रक्षन्ति) रक्षण करित असतात, (सा) ती (नः) आम्हांला (प्रियं मधु) प्रिय मधु (दुहां) देत राहो (अथो) व (वर्चसा) तेजासह आम्हांला (उक्षतु) वाढवो.

ज्या आमच्या मातृभूमीचें रक्षण करीत व शूर पुरुष न चुकतां व आळसोडून करित आले आहेत, ती आम्हांला सर्व कांहीं देणारी मातृभूमि आम्हांला नेहमी गोड गोड पदार्थ देत राहो व आमचें तेज व पराक्रम वाढवो

पाठ ९ वा.

“पणि” शब्द “पण” (स्वयंभार करणें) या धातूपासून बनला असून धाणी किंवा जड्या याचा वाचक आहे. “पणिक” शब्दाची पणि शब्दा-
वैच रूप आहे. पणि—पणिक-पणिक-पणिक अशी या शब्दाची उरपत्ति
आहे. (पणं नेनेति) विजयीचे पदार्थ निरय घेऊन जात असतो म्हणून
त्याका पणिक म्हणतात.

“विल” शब्दाची व्युत्पत्ति तर पत्ररथ विधित्त आहे. “वृ” (भरण
करणें) या धातूपासून “भर” शब्द बनतो, “भर-भल-भिल-विल”
प्राप्तनाणें शेषरथा विल शब्द बनला.

“कृष्ण” शब्द कृष् धातूपासून बनला आहे. उदारमध्यें कर्पण अधवा
निरुद्धता असते. त्या वर्णाकड कृष्ण (काळ) असें नांव आहे.

“अहः”, शब्द दिवसवाचक आहे (उपाहरन्ति अदिमन् वसोनि)
दिवसा सनं कर्मे केली जात असतात. अ+हर शब्दांत “आ+ह” धातूची
उरपत्ति आहे. या दोन शब्दांच्या उदाहरणार्थ खालील मंत्र पहा —

अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विद्यते रजसी घेद्याभिः ॥

श्लो ६।९।१

(“कृष्ण अहः च) काळा दिवस अर्थात् रात्र च (अर्जुनं अहः च)
शेत दिवस अर्थात् दिवस हे दोन्ही (रजसी) घोड्यासुद्ध (घेद्याभिः)
आपण्यास योग्य अशा आपाण्या प्रकृतीसुद्ध (विद्यते) येहमी विरोधी
भावाने वागत असतात. ” अर्थात् दिवस च रात्र यांच्या टिकाणी एकमेकां-
विश्व गुण आहेत.

र आणि ल यांमध्ये अभेद समजला जातो, वेदांमध्ये हर नियम बऱ्याच
टिकाणी पाळण्याचे दिसून येते. मेघवाचक शब्द “ उपर त उपल ” हे त्या.

यांत र च्या टिकाणीं ल झाला आहे. वास्तविक “उपल” शब्द हा दगड या अर्थी आहे. मेघांमधून दगडासारख्या गारा पडतात म्हणून मेघाला हें नांव मिळालें आहे—

“उपर” शब्दांत “उप+रम्” धातु आहे. ज्यांत लोक रमतात, उपाची शोभा पाहून लोक रमतात त्याला “उपर” (मेघ) हें नांव आहे.

“प्रथम” शब्दाची आतां व्युत्पत्ति पहा. प्रकृष्टतम-प्रतम-प्रथम-पा-प्रमाणें मधलीं दोन अक्षरें लुप्त होऊन व त च्या टिकाणीं थ येऊन बरील शब्द बनला.

“शुष्म” शब्द बलवाचक आहे. “शुप्” (शोषण करणें) या धातूपासून तो बनला आहे. बलानें क्षमूची क्षक्ति शुष्क करता येते.

“सानु” शब्द क्षिप्रवाचक आहे. याची व्युत्पत्ति अशी आहे. (सं+उत्+सुज) समुजुज=समुजु=सजु=सानु. मूळ शब्दाचें असें हें संक्षिप्त रूप या प्रकारें बनलें. “समुजुज” शब्दाचा अर्थ “अत्यंत उच्च स्थान” असा आहे. सानु शब्दाचा अर्थही तोच आहे.

“पर” शब्द “पार” या शब्दाचें रूप आहे. पर शब्दाचा अर्थ पलीकडचा असा आहे.

“मुहूर्त” शब्द अल्प कालाचा वाचक आहे. याची व्युत्पत्ति ‘मुहुः+भ्रतु’ =मुहुर+भ्रतु=मुहूर्त अशी आहे. भ्रतूचा अर्थ कालविभाग असा आहे. चारचार वेळांच्या कालविभागास मुहूर्त म्हणतात.

“पाणि” शब्दाचा अर्थ हात आहे. यांतोळ पण् धातूचा अर्थ व्यवहार, कामकाज करणें असा आहे. हातानें कामकाज केलें जातें म्हणून त्यांस दिलेलें पाणि हें नांव साध्य आहे.

“पथ, पन्था” हे शब्द मार्गवाचक आहेत पत् अथवा पथ् धातूपासून हे शब्द बनले आहेत. पायानें आक्रमिल जातो, एका स्थानापासून दुसऱ्या स्थानाला पोचवितां म्हणून पथ अथवा पन्था हें नांव पडलें आहे.

“अपत्य” शब्दांत अ+पत्य असे दोन शब्द आहेत. अपतन अर्थांत

प्रथम मग्रात सांगितल्याप्रमाणें हिंसे आठ गुणांनीं उत्तम प्रकारें धारण होत असून दिवें स्वातंत्र्य ही सुरक्षित असें आहे म्हणून अशा प्रकारच्या पक्ष मातृभूमिचा माझा प्रणाम आहे

यस्या वृक्षा घनस्पत्या ध्रुवास्तित्वान्ति विश्वहा ।

पृथिवीं विश्वधायस घृतामच्छाजदामसि ॥ २७ ॥

(यस्या) जिच्या ठिकाणीं (घनस्पत्या, वृक्षा) वनस्पति व वृक्ष (विश्वहा) सदा (ध्रुवा) स्थिर (तित्वान्ति) राहतात त्या (विश्व-धायस) सद्यांना धारण करणाऱ्या व जिला आम्ही (घृता) धारण केली आहे अशा (पृथिवीं) मातृभूमीचें (अथवा आवदामसि) आम्ही स्वागत करतो

या आत्म्या मातृभूमीत वृक्ष, वनस्पती व विविध औषधी या सदा फुलतात व फळयुक्त असतात, जी आम्हा सर्वांना धारण करते व आम्ही सर्व (प्रथम मग्रात आठ गुणांनीं) जिचे धारण करित असतो अर्थात् जिच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करित असतो, त्या बदनीय मातृभूमीचें आम्ही सर्व स्वागत करतो

उदीराणा उतासीनास्तित्वान्त प्रक्रामन्त ।

पदभ्या दक्षिणसप्याभ्या मा व्यथिप्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥

(उदीराणा) उठतांना, (उता आसता) किंवा बसत असतांना, (तित्वान्त) उभ असतांना, (प्रक्रामन्त) हिंदत फिरत असता अथवा पळत असता (दक्षिण-सप्याभ्या) डाव्या अथवा उजव्या (पदभ्या) पायांनीं (भूम्या) भूमीला (मा व्यथिप्महि) आम्हाच्याकडून कष्ट न होवोत

आमची कोणत्याही प्रकारची हालचाल मातृभूमीस कष्ट न देणारी अशी होवो

पाठ १२ वा-

विमृश्वरीं पृथिवीमा यदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् ।
ऊर्जं पुष्टं विभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वामि नि पीदेम भूमे ॥ २९ ॥

(वि-मृश्वरीं) विशेष संशोधन करण्यास योग्य, (ब्रह्मणा) ज्ञानाने
(वावृधानां) वाढवणारी, (ऊर्जं) बळदायक (पुष्टं) पुष्टिकारक (घृतं
अन्नभागं) तूप व अन्नादि मोग्य पदार्थ (विभ्रतीं) धारण करणारी,
(क्षमां) निवास करण्यास योग्य (पृथिवीं) व विस्तृत (भूमि) अशा
मातृभूमिची मी (आ यदामि) मार्थना करतो कीं हे (भूमे) मातृभूमि
आम्हां सर्वांना (त्या) गुजवर (अमि नि पीदेम) यसुं दे.

आमची मातृभूमि अत्यंत वत्तम आहे म्हणून तिचे नावा प्रकारे संशोधन
होणे जरूर आहे. संशोधन करून तिचा अधिकाधिक उपयोग करून अन्न-
पानादि मोग्य पदार्थ विशेष प्रकारे प्राप्त करून घेऊन आम्ही आपलें बल,
शक्ति, पुष्टपणा व तेज वाढवू व अधिक विस्तृत प्रदेश संपादन करून
आनंदाने अधिकाधिक वाढत राहूं.

शुद्धा न आपस्तन्ये क्षरन्तु यो नः सेतुरप्रिये तं निदध्मः ।

पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ ३० ॥

हे (पृथिवी) मातृभूमि ! (शुद्धाः आपः) शुद्ध निर्मळ जल (नः तन्ये)
आमच्या शरीरांसाठी (क्षरन्तु) वाहत राहो. (यः) जो (नः सेतुः)
आमचा नाश करण्याचा यत्न करील (तं) त्या दुष्टाला आम्ही (अ-प्रिये)
अप्रियतेत (नि-दध्म.) ठेवू म्हणजे अभियंतेंत बागवूं. मी (मां)
मला स्वतः ला (पवित्रेण) पवित्र्याने (उत् पुनामि) उत्तम पवित्र करतो.
आम्हांला नेहमी शुद्ध जल प्राप्त होत राहो व जळादींनी आमची शरीरे
पवित्र होत राहोत. आम्ही शुद्ध, सरळ व श्रेष्ठ ज्ञाना आचारविचारांनी
स्वतः ला नेहमी पवित्र बनवू व जो दातु आमचा नाश करण्याचा प्रयत्न
करील त्याला आम्ही योग्य ती शिक्षा करू.

निरुक्ति.

पूर्वोक्त्या भागामर्थ्ये निरुक्तिविषयीं थोडेंसे लिहिलें आहे. साता या भागामर्थ्ये त्याच विषयासंबंधानें अधिक विवेचन करावयाचें आहे. या भागाचें विशेष मननपूर्वक अध्ययन जर पाठक करतील, तर त्यांची प्रगति वेदाचा अर्थ पाहण्याच्या कामामर्थ्ये विशेष होईल.

औध (जि० सातारा)
मार्गशीर्ष शु० १२
शके १८५२

}

लेखक
धी० दा० सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक—जीवाद दामोदर सातवळेकर, स्वाध्याय मंडळ,
भारत मुद्रणालय, औध, (जि० सातारा)

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

भाग वाचिसावा.

पाठ १

देवतालक्षण.

ज्या मंत्रांत ज्या देवतेचे वर्णन प्रामुख्याने असते ती त्या मंत्राची देवता असते. बहुधा मंत्रांमध्ये त्या देवतेचे नांव असतेच; परंतु किंसेक मंत्रांत नसतं ही, प्रायः सूक्ताच्या काही काही मंत्रांत देवतेचे नांव बहुतकल्प असतं. जसे—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० ११ १ ११

"पुरोहित, यज्ञाच्या देव, ऋत्विज होता व रत्न धारण करणारा असा अग्नि ह्याची मी स्तुति करितों." या मंत्रांत अग्नीची प्रशंसा असल्याने या मंत्राची देवता अग्नि होय. हा ऋग्वेदांतिले पहिल्या सूक्ताचा पहिला मंत्र आहे. या सूक्तांत नऊ मंत्र आहेत. त्यांतले आठव्या मंत्रांत तेवढे अग्नीचे नांव नमून वाकीच्या सर्व मंत्रांत अग्नीचे नांव आहे. पूर्वीच्या सात मंत्रावरून आठव्या मंत्रांतही अग्नीचेच वर्णन आहे असे त्या मंत्रांत प्रत्यक्ष अग्नी शब्द नसूनही अनुमान काढता येते. इतर मंत्रांत अग्नि शब्द असल्याने अग्नेचे कारणच उरत नाही.

अग्नि या पदाच अर्थ आग, उष्णतेने युक्त पदार्थ, विद्वान्, शानी, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि पुष्कळ होऊ शकतात; त्यामुळे

निरुक्ति.

पूर्वोक्त्या भागामध्ये निरुक्तिविषयी थोडेंसे लिहिलें आहे. छातां या भागामध्ये त्याच विषयासंबंधानें अधिक विवेचन करायवाचें आहे. या भागाचें विशेष मननपूर्वक अध्ययन जर पाठक करतील, तर त्यांची प्रगति वेदाचा अर्थ पाहण्याच्या कामामध्ये विशेष होईल.

जोध (जि० सातारा)
मार्गशीर्ष शु० १२
शके १८५२

लेखक
धी० दा० सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक—धीराद दामोदर सातवळेकर, स्वाध्याय मंडळ,
भारत मुद्रणालय, जोध, (जि० सातारा)

संस्कृत-स्वयं-शिक्षणं

भाग चाधिसाया.

पाठ १

देवतालक्षण.

ज्या मंत्रांत ज्या देवतेचे वर्णन प्राप्तल्याने असतं ती त्या मंत्राची देवता असते. बहुधा मंत्रांमध्ये त्या देवतेचे नांव असतंच; परंतु कित्येक मंत्रांत असतं ही, प्रायः सूक्ताच्या कांहीं कांहीं मंत्रांत देवतेचे नांव बहुतकरून असतं. जसे—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० । १ । १ । १

“पुरोहित, यज्ञाचा देव. ऋत्विज होताच रत्न धारण करणाऱा असा अग्नि त्याची मी स्तुति करितो.” या मंत्रांत अग्नीची प्रशंसा असल्याने या मंत्राची देवता अग्नि होय. हा मन्त्रेदांतोळ पाहिल्या सूक्ताचा पहिला मंत्र आहे. या सूक्तांत नऊ मंत्र आहेत. त्यांतोळ आठव्या मंत्रांत तेवढे अग्नीचे नांव नसून चाकीच्या सर्व मंत्रांत अग्नीचे नांव आहे. पूर्वीच्या सात मंत्रांवरून आठव्या मंत्रातही अग्नीचेच वर्णन आहे असे त्या मंत्रांत प्रत्यक्ष अग्नी शब्द नसूनही अनुमान काढता येते. इतर मंत्रांत अग्नि शब्द असल्याने शकेच कारणच ठरत नाही.

अग्नि या पदाच अर्थ आग, उष्णतेने युक्त पदार्थ, विद्वान्, ज्ञानी, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि पुष्कळ होऊ शकतात; त्यामुळे

वरील मंत्राचे अनेक अर्थ होण्याचा संभव आहे. तथापि अयं किती ही असले तरी देवता आणि होय हे निर्विवाद आहे अर्थात् देवतावाचक शब्द येवोऱ्या सूत्रात असतातच व बहुतेक मंत्रातही येतात परंतु प्रत्येक मंत्रात अवश्य येतातच असें मात्र नाही वेदाच्या सूत्रात कोठेही सांगित केला नाही असा देवतावाचक शब्दच नाही

मंत्रांचे भेद.

परोक्षकृत, प्रत्यक्षकृत आणि आध्यात्मिक असे वेदमंत्राचे तीन विभाग आहेत त्याचीं लक्षणे व उदाहरणे खाली दिली आहेत—

सातही विभक्तींमध्ये चालणारा देवतावाचक शब्द ज्या मंत्रात असतो त्याला (१) परोक्षकृत मंत्र म्हणतात जसे— “इन्द्र ईशो पृथिव्या ” (ऋ० १० । ८९ । १०) इन्द्र पृथ्वीचा स्वामी आहे

“इन्द्रं घाणीरनूपत. ” (ऋ० १ । ७ । १) घाणीने घोळणाऱ्यां-
नी ! इन्द्राची प्रशंसा करा

“इन्द्राय साम गायत ” (ऋ० ८ । ९ । ८ । १) इन्द्रासाठी सामगायन करा
याप्रमाणे सर्व विभक्तींचा उपयोग करून त्याच्या द्वारे ज्या मंत्रात वर्णन केले जाते ते मंत्र परोक्षकृत मंत्र होत

२ प्रत्यक्षकृत मंत्र - “ त्” असा शब्दप्रयोग करून देवतांचे वर्णन ज्या मंत्रात केलेल असते ते प्रत्यक्षकृत मंत्र होत जसे—

“इदमिन्द्र यलादधि ” (ऋ० १० । १५३ । २) हे इन्द्रा, “तु”
द्वारे घेष्ट झाला आहेम्

“त्वं नृपन्वयेदसि ” (ऋ० १० । १५३ । २) हे वृष्टिकर्त्या, तू
भारताविक वर्षाव करणारा आहेस.

३ आध्यात्मिक मंत्र- “मी” असा शब्दप्रयोग ज्या मंत्राच्या वर्ण-
नात असतो ते आध्यात्मिक मंत्र हात जसे— “अहं भुवं यत्तुन पृथ्वी”
(ऋ० १० । ४८ । १) मी यत्तुच्या पूर्वी झालो आहे

वेदामध्ये परोक्षकृत व प्रत्यक्षकृत मंत्र अधिक आहेत व आध्यात्मिक मंत्र थोडे आहेत परोक्षकृत मंत्र कोणते, प्रत्यक्षकृत मंत्र कोणते व आध्यात्मिक मंत्र कोणते हे थोड्या विवेचनावरून याचनाच्या लक्षात आले असेलच.

(१) वेदामध्ये काही मंत्र स्तुति करणारे आहेत. जसे—

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् । ऋ० १।३२।१

“इन्द्राच्या पराक्रमाचे वर्णन मी करित आहे ”अशा मंत्रात इन्द्राच्या पराक्रमाचे वर्णन असल्यान ही इन्द्राची स्तुति, प्रशंसा अथवा गुणवर्णन आहे ही गोष्ट स्पष्टपणे सिद्ध आहे या प्रकारच्या वर्णनाचे मंत्र स्तुतिपर आहेत असे समजावे

(२) काही मंत्र वेदामध्ये आशीर्वादपर अथवा प्रार्थनापर आहेत. अशा मंत्रात स्वतःच्या कल्याणाची इच्छा प्रदर्शित केलेली असते असे मंत्र अनेक असून ते प्रसिद्धही आहेत

(३) काही मंत्रात शपथ व काही मंत्रात शपथही आहेत, जसे—

“अद्यामुरीय यदि यातुधान ।” (ऋ० ७।१०४।१५)

“जर मी राक्षस बनणार असेन तर आजच प्राणत्याग करीन ” या मंत्राचे तात्पर्य देखील अत्यंत धर्म सोडून सत्य धर्माचे पाळन करणे असेच आहे असे मंत्र कायच थोडे आहेत.

(४) काही मंत्रात “ भाव ” अर्थात् सृष्टीची उत्पत्ति इत्यादींचीही वर्णने आहेत, जसे—

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रे ॥ ऋ० १०।१२९।३

“सृष्टीच्या प्रारंभी गाढ अपार होता. ” अशा तऱ्हेच्या मंत्राचे उद्देश सृष्टीसंबंधी आरंभीच्या अवस्थेचे वर्णन करण्याचे असतात

(५) काही मंत्रांत विलापाच्या भावना दिसून येतात जसे—

“न विजानामि यदिचेदमस्मि । ऋ० १।१६४।३७

(यत् ह्य इद अस्मि) “मी असा आहे हे मला समजत नाही. ” अर्थात् माझ्या अवस्थेचा मला पत्ता नाही आध्यात्मिक उन्नति करून घेण्या.

ची इच्छा करणारा मनुष्य कधीं कधीं स्वतःसंबंधी शंकित बनतो व आपली पूर्ण उन्नति शाली नाही, असे दिसून आले की तो शोक देखील करू लागतो अशा भावाचा सूचक हा मंत्र आहे. परंतु असे मंत्रही फारच थोडे आहेत.

(६) काहीं काहीं मंत्रांत निंदा व प्रशंसा ही आढळून येते. जसे—

“ नार्यमणे पृथ्विति नो सखायं ।

कंधलाघो भवति केवलादी ॥ ऋ० १०।११।७।६

“जो उत्तम मनाच्या माणसाचे अथवा मित्राचे पोषण करित नाही परंतु (केवलादी) फक्त स्वतःच सातो तो (केवलाद्यः) केवळ पापरूपी बनतो. ” हा मंत्र स्वार्थी मनुष्याची निंदा करणारा आहे. व ही निंदा देखील परोपकारी मनुष्याची स्तुति दर्शविण्यासाठीच आहे.

या प्रकारे मंत्रांचे विभाग समजून घेण्याचा याचकांनी प्रयत्न करावा, म्हणजे त्यांच्या मननाने त्यांना अतिशय लाभ होतील. आतां देवता जाणण्याचीं लक्षणे थोडीशी स्पष्ट करून साधी दिली आहेत.

(१) जेथे यज्ञाचे अथवा यज्ञांगांचे वर्णन असेल तेथे त्या मंत्राची देयता यज्ञ अथवा यज्ञांग समजावी.

(२) परंतु जेथे यज्ञवर्णन नसेल अशा ठिकाणी प्रजापति, अर्थात् परमेश्वर ही देयता सामान्येकरून समजावी.

बराचप्रमाणे मत याशिकांचे आहे. परंतु हे मंत्र “ नारादांस ” म्हणजे मनुष्याचे अथवा मानवी कर्तव्याचे वर्णन करणारे असतात असे निष्पत्तीकारांचे मत आहे.

वेदांमध्ये एकच परमात्म्याचे वर्णन अग्नि आदिकरून अनेक नावांनी आढळते. म्हणून अग्नि, अथवा इत्यादि परस्पर भिन्न सत्त्व मंत्रांत आले असल्यास विचित्र्याचे अथवा अनेकेंच मुळीच कारण नाही. भिन्न भिन्न शब्दांनी एकाच प्रभूचे वर्णन केले आहे एवढी खूणांत मनाशी असली की शांते.

वेदांतील मंत्र परमात्म्याचें वर्णन करित असतांही निरनिराळ्या मानवी कर्तव्यांचा उपदेश करतात. उदाहरणार्थ इंद्राच्या मंत्र परमात्म्याचें वर्णन करित असतांही त्याच वेळीं राजार्ची कर्तव्ये कोणतीं हेंही दर्शविता. याच प्रकारें निरनिराळ्या देवतांच्या मंत्रांसंबंधी समजावें.

अग्नि, वायु या देवतांच्या नांवांचे अर्थ आग व हवा असे आहेत व हेच अर्थ सकृद्दर्शनी मनांत ठेवें राहतात, तथापि वेदपठण करताना तेच अर्थ (आग, हवा इ०) ध्यावयास पाहिजेत असें नाही. कारण वेदमंत्रांमध्ये अग्नीच्या अग्नि, वायुचा वायु व प्राणांच्या प्राण असा जो परमात्मा त्याचें वर्णन करित असतां त्याच जड्दर्शनी इतर देवांचीं वर्णनेही केले आहेत; ही गोष्ट लक्षांत ठेवल्यास याचकांच्या मनांत कोणत्याही प्रकारची शंकाकुशंका उद्भवणार नाही व मंत्रांचे अर्थ उत्तम प्रकारें त्यांच्या ध्यानांत येतील.

पाठ २ रा.

मा नः पश्चात्मा पुरस्तादुदिष्टा मोक्षराधधरादुत ।

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो वरीयो

यावया घघ्रम् ॥ ३२ ॥

(अथर्व० १२।१)

हे (भूमे) मातृभूमि ! (नः) आम्हां सर्वांना (मा पश्चात्) न पाठीमागून (मा पुरस्तात्) न पुढून; (मा उत्तरात्) न वरून (उत्तर) आणि (अधरात्) खालूनही (मा उदिष्टाः) हटवू नको. (नः) आम्हां प्रत्येक (स्वस्ति भव) कल्याण करणारी हो. (परिपन्थिनः) वाटमारे चोर अथवा दुष्ट (मा विदन्) आम्हांला न जाणोत, न भेटोत आणि (घघ्रं) मृगूला आम्हांपासून (वरीयः) बहुत दूर (यावय) हटवून टाक.

आम्हांला कोणत्याही ठिकाणांहून प्रतिबंध न होवो, सर्व दिशांनी आमची प्रगति होऊन आमचें सामर्थ्य वाढो. कोणीही दुष्ट शत्रु आम्हांवर हल्ला न करो व कोणीही दुष्टाकडून आमचा वध न होवो व सर्व प्रकारें आमचें कल्याण होवो.

यावत्तेऽभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।

तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥

इ (भूमे) मातृभूमि ! (यावत्) जोंपर्यंत (मेदिना सूर्येण) भानंद-
वासी सूर्यप्रकाशाने (ते) तुझा विस्तार (अभि वि पश्यामि) सर्व धार्मिकी
विशेष प्रकारें पाहूं शकतां (तावत्) तोंपर्यंत (उत्तरां उत्तरां समां)
उत्तर उत्तर आयुष्यांत (मे चक्षुः) माझी नेत्रादि इंद्रियें (मा मेष्ट)
क्षीण न होयोंत.

सूर्यप्रकाशाच्या योगानें मातृभूमीचा विस्तार निरीक्षण करीत मी श्री धार्मिकी-
पुत्री वनाचे व आरोग्यसंपन्न होऊन अंतर्काळपर्यंत माझ्या संपूर्ण शक्ति क्षीण
न व्हाव्यात अर्थात् स्वायंभूत जाव्यात.

प्रीत्यस्ते भूमे वर्षाणि क्षारद्वेगन्तः शिशिरो वसन्तः ।

ऋतयस्ते विहिता ह्ययनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥ ३४ ॥

॥ (पृथिवि भूमे) विस्तृत मातृभूमि ! (ते प्रीत्यः) तुझा प्रीत्य,
(वर्षाणि) वर्षां तसेच क्षारत्, हेमन्त, शिशिर व वसन्त ॥ (ऋतयः)
ऋतु, (ते ह्ययनीः) वर्षासंबंधी इतर समक, तसेच (अहोरात्रे) दिवस
व रात्र अर्थात् सर्व काळ (नः) आम्हांसाठीं (दुहातां) पूर्णता अर्पण करीत.

आपल्या मातृभूमीत संपूर्ण ऋतुत, तसेच महिमांत व दिवसांत
आम्हांला पूर्णता प्राप्त होवो.

यस्यां सदो हविर्धानि यूपो यस्यां निमीयते ।

प्रह्लाणो यस्यामर्चनयुग्मि. साम्ना यजुर्विदः ।

युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातये ॥ ३८ ॥

(यस्यां) ज्या भूमीत (सदो-हविर्धाने) सभा व अन्नाचे स्थान
जाहे, (यस्यां) ज्या भूमीत (यूप) यज्ञस्तंभ (निमीयते) यथा केला
जातो, (प्रह्लाण.) ज्ञानी लोक जेथे ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेदाच्या
मंत्रांनी (अर्चन्ति ईश्वराची उपासना करितात व (यस्यां) ज्या भूमीत
(अृत्विजः) ऋतुना अनुसरून यज्ञ करणारे लोक (इन्द्राय पातये)

इंद्राद्या व्यावसाय देव्यासाठी (सोमं) सोमरसाचा (युज्यन्ते) उपयोग करतात.

आमच्या मातृभूमीत परिषदा, सत्रे तशीच अध्याची स्थाने अतिशय आहेत. तेंथे यज्ञस्तंभ उभारले जातात; ऋग्वेद यजुर्वेद, व सामवेदाच्या मंत्रांनी ईश्वराची उपासना केली जाते व यज्ञांत सोमरसाचे पान केले जाते.

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो वा उदानुचुः ।

सप्त सत्रेण वेधसो यजेन्न तपसा सह ॥ ३९ ॥

(यस्यां) ज्या भूमीत (पूर्वे) पूर्ण (वेधसः) ज्ञाना, (भूतकृतः सप्त ऋषयः) भूतकाल यज्ञवणारे सप्त ऋषि (सत्-त्रेण) सज्जनांचे पाऊन वरण्याचे (यज्ञेन) सत्कर्म व (तपसा) तपाच्या (सह) सह (गाः) गाय, वाणी व भूमी यांचे (वत्-आनुचुः) उच्चम प्रकारे सरकार करण्याचे कार्य करीत आले आहेत.

आमच्या मातृभूमीतील संपूर्ण ज्ञानी लोक प्रजापालक शुभ कर्मे करीत व आसल्या अनुष्ठानाने गाय, वाणी व भूमी यांचा सरकार करीत आले आहेत.

सा नो भूमिरादिशत यदन्नं कामयामहे ।

भगो अनु प्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥

(सा) ती (नः भूमिः) आमची मातृभूमि, (वत् धर्म) जें धर्म (कामयामहे) आम्ही इच्छितों, तें (आदिशतु) अ म्हाला देवो. (भग.) धनवान, (अनु) मागून (प्रयुङ्क्ताम्) चाको व (इन्द्रः) प्रमुख वीर (पुरोगवः) अग्रेसर होऊन (एतु) चालो.

वर वर्णन केल्याप्रमाणे असलेली आमची मातृभूमि आम्हांला सर्व प्रकारचे धन देवो. वीरलोक सर्वांच्या आघाटीस चालोत व धनवान लोक त्यांच्या मागून चालोत.

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलधाः ।

युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दन्द्भिः ।

सा नो भूमिः प्रणुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोत ॥ ४१ ॥

(यस्या) ज्या (भूम्या) मातृभूमि (वि-प्रेलवाः) विदोष धृतस्य
उत्पन्न करणारे वीर (मर्त्याः) पुरुष (गायन्ति) गात असतात य (नृत्यन्ति
नृत्य करीत असतात, (यस्यां) ज्या देशांत (आश्रमः) वीर पुरुष
(उप्यन्ते) युद्ध करीत असतात य जेथें (कुंदुमिः) नगारे, डोल इत्यादि
(षट्ति) षाट् वाजत अमतात. (सा पृथिवी भूमिः) ती आमची विसृत
मातृभूमी (नः) आमच्या (सपरान्) शत्रूना (मशुदताः) इटवीं य (मा)
मला (भ-सपत्नं) शत्रुरहित (कृणोतु) करो.

ज्या मातृभूमीत आम्ही सर्व लोक आनंदांन गात व नाचत असतो,
जिच्या स्वातंत्र्याचें आम्ही युद्ध करतो व रणघातें वाजवितो ती आमची
मातृभूमी आम्ही शत्रुरहित करावी व सर्व शत्रूना दूर पिटाडून लावावें.

यस्यामश्रं मीहिययी यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।

भूम्यै पञ्चम्यपत्न्यै नमोऽस्तु पर्पमेदसे ॥४२॥

(यस्या) ज्या भूमीत (अश्रं) अश्र, (मीहिययी) तांदूळ य जव
उत्पन्न होतें, जिच्यावर (इमाः) हे (पांच प्रकारचे लोक
राहतात, त्या (पर्प-मेदसे) वर्षाकालाशी संबंध असणाऱ्या (पञ्चम्य-
पत्न्य) पञ्चम्येन पालन होणाऱ्या (भूम्यै) भूमीला (नमः अस्तु)
नमन असो.

ज्या मातृभूमीत तांदूळ जव इत्यादि नानाप्रकारची धान्यें विपुल उत्पन्न
होतात, पञ्चम्यवृष्टिने जेथील शेती उत्तम प्रकारची होते व जेथें शांत, दूर
व्यापारी, कारागीर व अशिक्षित लोक आनंदांन पुनः राहतात त्या मातृ-
भूमीला मी वंदन करतो.

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वन्ते ।

प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भामाशामाक्षां रण्यां न कृणोतु ॥४३॥

(यस्याः) जिच्यातील (पुरः) पुरें (देवकृताः) देवांनी वसवि-
लेली आहेत, (यस्याः) जिच्यापरीत (क्षेत्रे) शेतांत मनुष्यें (विकुर्वन्ते)

विविध प्रकारचीं कार्ये करतात, त्या (विश्वगर्भा) सर्वांना गर्भांत धारण करणाऱ्या (पृथिवी) भूमीला (प्रजापति) प्रजापालक (भाशा आशा) सर्व दिशाना (न) आम्हांकरिता (रण्या) रमणीय (कृणोतु) करो.

आमच्या मातृभूमीतील सर्व नगरे देवांनीं वसविलेलीं आहेत ज्या भूमीत सर्व प्रकारचे लोक नाना प्रकारचे उद्योग करून आपली उन्नति करून घेतात त्या भूमीला प्रजापालक प्रभु सर्व दिशाना भव्यत रमणीय बनवो

ह्यप्रय धीर

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मदद्भिरग्न आ गहि ॥

श्लो १ । १९ । ५

(ये) जे (शुभ्रा) गौरवर्णी (घोरवर्षस) धिप्पाड शरीरचे, (सुक्षत्रास) उत्तम क्षत्रिय (रिश+अदस) शत्रूचा सहार करणारे असतात, त्या (मर्-वत्भि) मरण्यास तयार असणाऱ्या धीरासह (अग्ने) हे तेजस्वी धीरा, (आ गहि) येथे ये

आपल्या राष्ट्रात असे तेजस्वी धीर निर्माण होणे जरूर आहे कीं ते धिप्पाड शरीराचे, कातिमान व शत्रूचा सहार करणारे उत्तम क्षत्रिय असावेत अत्येकाच्या अंतःकर्णांत अशा तऱ्हेची इच्छा सतत असली पाहिजे

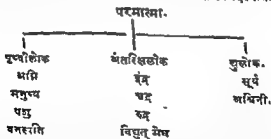
पाठ ३ रा.

देवता-विभाग

पृथ्वी, अंतरिक्ष व आकाश अशा तीन स्थानीं वैदिक देवतांचा विभाग केलेला आहे. पृथ्वीवरील देवतांनि अग्नि देवता प्रमुख, अंतरिक्षांत वायु देवता किंवा इंद्र देवता प्रमुख व आकाशांत आदित्य देवता प्रमुख आहे. यांचे अनुगामी अनेक अन्य देव आहेत.

साप्ताहिक पाहतां परमात्मा एकच आहे; व सर्व देवतांच्या द्वारे त्याचेच वर्गन होतें; तथापि त्या परमात्म्याची शक्ति अग्नि, इंद्र, सूर्य इत्यादि देवतांमध्ये विभागली गेली असल्याने दोघांचे ही वर्गन वेदांमध्ये एकसमपादपठेदें करून केलेले असतें हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

पृथ्वीवर अग्नीच्या चरोवरच प्रमुख, पशु, वनस्पति इत्यादि अनेक देव आहेत. अंतरिक्षांत वायु, इंद्र, विद्युत्, मेघ इत्यादि देव आहेत व तुलोकीं सूर्य, नक्षत्रे, इत्यादि देव आहेत. त्यांची वंशावळ खाली दिव्याप्रमाणें—

अशा प्रकारे देवतांचे वर्गीकरण केले गेले आहे व याचे महत्त्व फार आहे म्हणून पाश्चातींनी हें विशेष लक्षांत ठेवावें. या त्रिलोकींत सर्व देवतांचा समावेश झाला आहे.

कांहींचिं मत असें आहे कीं सर्व देवता मनुष्याप्रमाणें देहधारी व सचेतन आहेत या मताच्या पुष्ट्यर्थे ते असें प्रमाण पुढें मादतात कीं, वेदमन्त्रात देव-शाच्या अवयवांचें व परस्पर संबधांचें वर्णन केलेलें आढळतें, उदाहरणार्थ एका देवतेनें दुसरीच्या यरोवर येणें, तसेंच इंद्राचें वृथाच्या यरोवर युद्ध होणें यांसारखे वर्णनावरून देवता देहधारी व सचेतन आहेत असें ते म्हणतात

दुसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं देवता ह्या मनुष्याप्रमाणें देहधारी नाहींत कारण वेदांत मेहमी सचेतन पदार्थांचीच स्तुति असते असें नसून अचेतन पदार्थांचीही—इसळ मुसळ, रथ, इत्यादि अचेतन पदार्थांची ही—स्तुति आढळते तेव्हा देवतांच्या अवयवांचें किंवा शरीरांचें वर्णन आहे एवढ्याच प्रमाणावरून त्यांना सचेतन ह्मणणें योग्य नव्हे कारण रथाच्या निर-निवाळ्या भागाचें वर्णन वेदामध्ये आहे व रथ ही तर अचेतन वस्तू आहे, ह्मणून अशा वर्णनावरून देवता देहधारी व सचेतन ठरविता येत नाहीं

तिसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असं आहे कीं देव देहधारी व देहरहित, तसेंच सचेतन व अचेतन असे दोन्ही प्रकारचे आहेत

वास्तविक पाहता संपूर्ण देवता सचेतनही नाहींत व अचेतन ही नाहींत, कांहीं सचेतन आहेत व कांहीं अचेतन ही आहेत ह्मणून जेथे उपा प्रकारचें वर्णन असेल त्या वर्णनानुषंगानें देवता सचेतन कीं अचेतन ठरविणें हेंच योग्य होय एकच नियम सवत्र सारखा लागू पडत असतो कारण कित्येक वेळीं एकाच मन्त्रात देहधारी सचेतन देवता व देहरहित देवता या दोहोंचेंही वर्णन येऊ शकतें

इतकें सर्वसामान्य विवेचन झाल्यावर आता देवतांची निरूपि अथवा उपासकिके या

अग्निः ।

१ अग्र+नी=अग्+नी=अग्नि (अग्रगामी)

२ अंग+नी=अग+नी=अग्नि (आपल्या अंगाच्या सारखा बनविणारा)

३ अ+यनोप=अ+यनु=अ+ग्नू=अग्नि (जो स्निग्धता कमी करतो)

४ अयन+दग्ध+नो=अ+ग्-नो=अग्नि (गति करणारा, दहन करणारा व नेणारा)

वरील चार व्युत्पत्तीच्या अर्थांत असलेला भेद वाचक लक्षपूर्वक पाहतील तर तो भेद व त्याचे स्वरूप वाचकाच्या लक्षात येईल. प्रत्येक व्युत्पत्तीत पूर्वपद भिन्न असून पूर्वपदाचा काही भाग अवशिष्ट राहिलेला आहे व शेष भाग लुप्त झाला आहे. वेदांतील शब्दांची निरुक्ति व व्युत्पत्ति कशा प्रकारे असते हे वाचकांनी येथे लक्षपूर्वक पाहिले.

देवः ।

१ दा (देणे) = दाता = देता = देय [दाता]

२ दीप (प्रकाशक) = देप = देय = देष [प्रकाशक]

३ द्युत् (चमक) = दि + उत् = दिच् = द्य

याप्रमाणे देव शब्दाच्या तीन व्युत्पत्त्या आहेत, परंतु याशिवाय आणखी ही खालील प्रमाणे व्युत्पत्त्या आहेत

४ दिच् (चमकणे) = दिच् = द्य (चमकणारा इ०)

५ वेद = वे + द (दे + घ) = देय (ज्ञानी)

याप्रमाणे ही व्युत्पत्त्या होऊ शकतात, जरी आतांपर्यंत अशा प्रकारची व्युत्पत्ति कोणी केलेली नाही तथापि अशी व्युत्पत्ति होणे शक्य आहे अशासयधी नियम पूर्वीच्या पुस्तकात सांगितले आहेतच. आचार्ये व अचार्ये ही केव्हा केव्हा उलट मुलट होतात हा नियम वाचकाना वरील पांचव्या उदाहरणावरून येथे दिसून येईल.

जातेवेदाः

१ जात + वेद = उत्पन्न झालेल्या पदार्थांना जो जाणतो

२ जातानि विद = बनलेल्या अथवा उत्पन्न झालेल्यांना जाणतो.

३ जाते+विद्यते=वनलेल्या अथवा उत्पन्न झालेल्या पदार्थात राहतो.

४ जात+वित्त=ज्याच्याजवळ धन आहे अथवा ज्यापासून धन झाले आहे.

५ जात+विद्यः= (जात+वेदः)=ज्यापासून वेद अथवा ज्ञान उत्पन्न झाले आहे.

वैश्वानरः

१ विश्व+नरः=विश्वाचा नर अर्थात् मेता, विश्वाचा चालक.

२ विश्वे नरा एनं नयन्ति=सर्व मनुष्ये याला प्राप्त होत असतात.

३ विश्व+न+रः=विश्वांत न रमणाग अर्थात् ज्याचा आनंद भौतिक स्वरूपाचा नाही.

याप्रकारे विश्वानर अथवा वैश्वानर या शब्दाच्या व्युत्पत्तीचे अर्थ आहेत. वैश्वानर अग्नि, वृतेच्या मंत्रांचे देवता आहे। अर्थात् प्रमुखपाने अग्नि असा-
ही या शब्दाच्या अर्थ आहे. परंतु संदर्भानुसार याचे निरनिराळे अर्थही होऊ शकतात.

तनूनपात्

१ तन्+न+पात् = शरीराचा पात न करणारा अर्थात् शरीराचे पतन न होऊ देणारा (आत्मा).

२ तन्+नपात् = (तन्) गाईचा नातू, अर्थात् गाईचा मलगा दूध, दुधाचा मुलगा तूप, याप्रमाणे गाईचा नातू तूप होतो.

३ तन्+उन+पात् = शरीरांत जे न्यूनत्व असल त्या न्यूनत्वास दूर करणारा आत्मा.

तनूनपात् देवता वेदांमध्ये अनेक वेळा येते. बरिल विवेचकाप्रकृत त्या देवतेची वाचकांना कल्पना होईलच, तरी वाचकांची ती चांगल्या प्रकारे रक्षात ठेवावी.

कल्याणपूर्ण स्थितंति (दधानु) योग्य रीतिने ठेवो.

ज्या मानुभूमींत दिवस व रात्र योग्य प्रमाणांत जादेत, जेथें उत्तम वृष्टि होऊन उत्तम फळे पुढे उत्पन्न होतात ती भूमी प्रत्येक ठिकाणीं आम्हांस कल्याणप्रद होवो.

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।

अभीषादस्मि विश्वापाडाशामाशां विषासहिः ॥ ५४ ॥

(भूमी) मानुभूमीपर (अहं) मी (सहमानः) सहनशक्तीनें पुक्त व (नाम) यशानें (उत्-+तरः) अधिक श्रेष्ठ (अस्मि) आहें. मी (अभीः पाद्) विजयी, (विषा-पाद्) विश्वजेता तसेंच (दिशां विषां) प्रायेक दिशेला (वि-सासहिः) शत्रूंचा पराजय करणारा (अस्मि) आहें.

माझ्या मानुभूमींत मी श्रेष्ठ आहें व हरएक प्रकारचा विजय संपादन करण्याची शक्ति मजजवळ आहे. अर्थात् मानुभूमीच्या प्रत्येक भूभागां आपला उत्पत्ति इतकी करायी की त्याचा सर्वत्र विजय व्हावा व त्याच्यामुळे मानुभू-मिचें नांव सर्व दिशोमध्ये पसरवें.

अदो यद् देवि प्रथमान् पुस्तान् वैद्यका व्यसर्पो महित्वम् ॥

आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशाश्चतस्रः ॥ ५५ ॥

हे (देवि) भूदेवी ! (यत् पुस्तान्) जेथी पुढारी (देवैः) देवांनीं तुला (प्रथमान् उवा) विषाल मानून तुजें यथैत केलें. आणि (अदा-महित्वं) हा तुझा मोठेपणा सर्व दिशांना (व्यसर्पः) प्रसृत वेष्टा (तदानीं तेभ्यः) (सु-भूतं) उत्तम वैश्वं (त्वा) तुला (आविशन्) ग्राह झालें आणि तू (चतस्रः प्रदिशः) चारी दिशांना (अकल्पयथाः) समर्थ केलस.

ज्ञानी लोकानीं मानुभूमीचा मोठेपणा समजून घेतला, व त्याचें ज्ञान सर्व जगतेस करून दिलें. त्याचोगें चारी दिशांना राहणारे लोक शक्तिमान झाले या प्रमाणें जे लोक मानुभूमीची भक्ति करतील तेही विलक्षण प्रभाषशक्ती होतील.

ये भ्रामा यदरण्यं याः समा अधि भूम्याम् ॥

ये संभ्रामाः समितयस्तेषु चाह यदेम ते ॥ ५६ ॥

(ये ग्रामाः) जे गांव, (यत् अरण्यं) जों वनें, (याः सभाः) ज्या सभा (भूम्यां अधि) या भूमीवर आहेत, तसेंच (ये संग्रामाः) जों युद्धे होतात व जों (समितयः) संमेलनें होतात, (तेषु) त्या सर्वांमध्ये (ते) तुझ्याविषयीं (चारु) सुंदर व आवरयुक्त (वदेम) भाषण आम्हीं करूं.

मातृभूमौत गांव, नगर, प्रांत, वनें, अरण्ये, पर्वत इत्यादि जों स्थाने असतील, तसेंच त्या स्थानी ज्या सभा, समिति, परिपदा व महासभा, तसेंच संमेलनें अथवा मेळे होतील किंवा युद्धे होतील त्या सर्व ठिकाणी मातृभूमीसंधर्षी उत्तम आवर व्यक्त करणें हें प्रत्येकास आवश्यक आहे.

यद्दामि मधुमत्तद्दामि यदीक्षे तन्नन्ति मा ॥

विषीमानस्मि जूतिमानवान्वान्हन्मि दोधतः ॥५८॥

(यद् दामि) जें कांहीं मी आपण करतो (तत्) तें (मधुमत् दामि) मधुरतायुक्त वोलतो-म्हणून (यत्) जें (ईक्षे) मी पाहतों, (तत्) त्याला अनुसरून (मा घनन्ति) मजवर सर्व लोक प्रेम करितात. मी (विषीमान्) तेजस्वी व (जूतिमान्) वेगवान् (अस्मि) आहें व (दोधतः अन्यान्) घातक शत्रूंना मी (अवहन्मि) सर्व प्रकारें नष्ट करतो.

जेहमी मधुरभाषी व सर्वांना स्नेहदृष्टीनें पाहणारा असा मी आहे, म्हणून सर्व लोक मजवर प्रेम करतात. मी माझ्या ठिकाणी ज्ञानाचें तेज व कर्माचा वेग हीं वाढविलीं आहेत, म्हणून मी सज्जनांचें रक्षण व दुर्जनांचा नाश करतो. तात्पर्य हेंच की मधुर भाषण व स्नेहदृष्टि यांनीं सर्वत्र प्रेमाचा फैलाव करणें व संघशक्ति वाढविणें अवश्य आहे. तसेंच आपल्या ठिकाणीं ज्ञानाचें तेज व कर्माचा वेग वाढवून सज्जनांचें रक्षण व दुष्टांचें निर्दालन करणें हेंही आवश्यक आहे.

घरणां राहणारे मदा संतुष्ट ब्राह्मण प्रसंगीं मेघाप्रमाणं गंभीर घर्णां भाषण .
नरितात.११

हा मंत्र अभ्योक्ति अलंकाराचें उत्तम उदाहरण आहे. बेटकांचें घर्णन
करिता असतां अभ्योक्तिनें स्वांतत्र्य ब्राह्मणांचेही घर्णन केले आहे.

रथः

१ रं हति इति रथः=जो चालतो तो रथ होय.

२ स्थिर=स्थि+र=थ×र=रथः-[येथें अक्षरें उलट सुलट होऊन
हा शब्द सिद्ध झाला आहे.] जो स्थिरतेच्या विरुद्ध व्ययहार
करतो अर्थात् ज्याला गति आहे तो रथ होय.

(३) स्थि×र=स्थित+रममाण=रममाण+स्थित=र×स्थि =रथ
रममाण होत असतां ज्यांत स्थिर वसतां येतें त्याचें नांव
रथ. येथेंही अक्षरांच्या व्यतिक्रमाचें उदाहरण आहे.

रथ शब्दाच्या घरील व्युत्पत्तीवरून कोणत्या प्रकारें शब्द शेष राहतो ?
अथवा अक्षरांत उलटापालट कशी होऊं शकते, हें पाचकांना घरील व्युत्पत्तीचें
चांगलें मनन केल्यास सहज दिसून येईल.

वृषभः

१ घर्षति इति वृषभः=जो घृष्टि करतो तो वृषभ. घृष्टि ही प्रजेची,
यलाची अथवा पराक्रमाचीही असूं शकते. याचें उदाहरण—

न्यक्रन्दश्रुपयन्त पनममेहयन्युपमं मध्य आजोः ।

श्लो १०।१०२।५

(आजोः मध्ये उपयन्तः) युद्धास गेलेले वीर (पनं वृषभं न्यक्रन्दयन्)
या वृषभास शब्द करण्यास मरुत्त करतात.

पितुः

१ पाति इति पितुः=जें रक्षण करतें तें.

२ पोषते इति पितुः=जें खाल्लें जातें तें.

(३) प्यायति इति=जें वृद्धि करतें तें—

हा असनाचक शब्द आहे. अन्न शरीराचें रक्षण करतें. तें खातें जातें व त्यानें शरीर वाढतें. हे तिन्ही अर्थ पितुः शब्दाच्या घरील न्युत्पत्तावरून दिसून येतात. याचें उदाहरण—

पितुं नु स्तोपं महो धर्माणं तविर्षाम् ।

ऋ० १।१८७।१

“अन्नाची मी प्रशंसा करतो; जे (महः तविर्षो धर्माणं) मोठें बल धारण करतें” इत्यादि मंत्रांत पितुः शब्द अन्नवाचक आहे हे लक्षांत ठेवावे.

वायुः

१ याति इति वायुः= जो घाहतो तो वायु. याचें उदाहरण—
वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकुताः ।

तेषां पाहि धुधी हवम् ॥

ऋ० १।२।१

हे (दर्शत) दर्शनीय वायो! (आपादि) ये. हा सोम अलंकृत-सिद्ध केलेला आहे. (तेषां पाहि) त्याचें पान कर व (हवं धुधि) आम्ही केलेली प्रशंसा श्रवण कर.

वरुणः

१ घृणोति इति वरुणः= जो आच्छादित करतो त्यास वरुण म्हणतात. याचें उदाहरणः—

नीचीनवारं वरुणः कथन्धं ।

प्रससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

ऋ० ५।८५।३

‘ वरुण (नीचीन वारं) सालीं द्वार असणाऱ्या (कथन्धं) मेघाला हुलोक व पृथ्वी यांच्या मधील अंतरिक्षांत (प्रससर्ज) उत्पन्न करतो ’
‘ गीतेतील वाक्दांचे अर्थ पहाः—

हे मातृभूमि ! (त्वं) तूं (आवपनी) अर्घ्यंत मुपीक म्हणून (जनानां) लोकांना (काम-दुघाः) इच्छिलेल पदार्थ देणारी, व (प्रप्रधाना) प्रख्यात (अदितिः) देवमाता अथवा माता देवी (असि) आहेस. म्हणून (यत् ते नूनं) जें तुला न्यून पडेल, (सत् ते) तें (श्रुतस्य प्रथमज्ञा) सत्याचा पाहिला प्रघटक अथवा जलाच्या प्रेरक, (प्रजा-पतिः) प्रजा पाळणारा तुला देऊन (आपूरयति) पूर्ण करतो.

पृथ्वी धान्यादिकांची उत्पत्ति करणारी आहे म्हणून ती इच्छित पदार्थ देणारी कामधेनु आहे. जें जें या भूमीत कमी असेल त्याची पूर्तता धान्य पेरून त्याला पाणी घेत हत्यादि देऊन ती करतो. जी अज्ञा प्रकारे अधिकांत अधिक धान्याची उत्पात्ति करतो तो खरा प्रजापालक होय. म्हणून प्रत्येक जलादि गोष्टींची उत्तम व्यवस्था करून भूमीपासून धान्याची अधिकांत अधिक निपज करावी व अज्ञा रीतिने प्रजापालन करारें हें योग्य होय.

उपस्थास्ते अनमीषा जयदमा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः ॥

दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

हे (पृथिवि) मातृभूमि ! (ते प्रसूता) तुजपासून उत्पन्न झालेले अत-
एव तुजजवळ (वय-स्थाः) अस्तंगारे सर्व पदार्थ (अस्मभ्यं) आम्हां सर्वांना (अनमीषाः) आरोग्यकारक व (अयश्माः) रोगरहित (सन्तु) होवोत ! (नः) आम्हें (आयुः) आयुष्य दीर्घ होवो; व (वयं) आम्ही सर्व (प्रतिबुध्यमानाः) उत्तम ज्ञानी बनून (तुभ्यं) तुजसाठी (बलिहृतः) बलि घेऊन येणारे स्याम होऊं.

मातृभूमीत उत्पन्न होणारे सर्व पदार्थ मातृभूमीत राहणाऱ्यांनाच मिळोत, तसेंच ते पदार्थ विरेणीपणा उत्पन्न करणारे, आरोग्य वाढविणारे व पुष्टिदायक तसेंच दीर्घायु देणारे होवोत. याप्रकारे तेथील सर्व लोक पुष्ट, यशवान् व दीर्घायु होऊन आपल्या सर्वस्वाचा बलि आपल्या मातृभूमी-समोर देण्यास तयार होवोत. अशी स्थिति जेथें असेल तेथे देश सुखी असे म्हणजे योग्य होय.

भूमे मातर्निधेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ॥

सं विदानो दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥६३॥

हे (मातः भूमे) मातृभूमि ! (मा) मला (भद्रया) कल्याण-
कारक अशा अवस्थेत (सु प्रतिष्ठित) योग्य तन्हेने (नि धेहि) देव. हे
(कवे) काव्यमय मातृभूमि ! तू (दिवा) प्रकाशाशी (स विदाना)
सवय शास्त्रजारी (मा) मला (श्रिय) संपत्ति व (भूत्या) ऐश्वर्य पा-
मर्ये (धेहि) देव.

मातृभूमीचे जे भक्त कल्याणाच्या मार्गांने उन्नतिचें साधन करतात ते
ज्ञानाच्या प्रकाशानें प्रकाशित होऊन संपत्ति व ऐश्वर्य यांनीं परिपूर्ण होतात
म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें ज्ञानविज्ञानानें युक्त होऊन मातृभूमीची भक्ति करा-
यी व स्वयंसेवक होऊन मातृभूमीची सेवा करावी

दृष्या दूपिरसि हेत्या हेतिरसि मेन्या मेनिरसि ।

आप्नुहि श्रेयासमति समं काम ॥१॥ अ० १।११

हे मनुष्या ! तू (दृष्याः) दृषित कियाचा (दृषि) नाश करणारा
(असि) आहेस (हेत्या हेति) ज्ञानानें ज्ञात तू आहेस (मेन्या मेनि)
यज्ञानें यज्ञ तू आहेस म्हणून (सम) समावाच्याहून (भति काम)
अधिक वाढ ॥ (श्रेयास आप्नुहि) करवाण प्राप्त करून दे

मनुष्य हा दोष दूर करणारा व शत्रूच्या नाशार्थे विविध प्रयत्न
करणारा आहे. म्हणून त्यानें आपल्या समान दर्जाच्या लोकाहून आपली
उन्नति अधिक करून घेऊन आपले कल्याण साधवें हेंच त्यास उचित आहे.

या जगात मनुष्यच दोष नाहीते करून सत्कर्मांचा प्रचार करतो, ज्ञान-
चें निर्माण करून त्यांचा उपयोग करतो, म्हणून समान दर्जाच्या लोका-
हून त्यानें अधिक उन्नति प्राप्त करून घेऊन आपला अधिकाधिक कल्याण
साधवें व कर्मांची दीन अवस्थेत राहू नये, नेहमी त्याचा उत्कर्ष होत
रहावा हेंच त्यास उचित आहे.

पाठ ८ वा.

सूरिसि चर्चोधा असि तनूपानोऽसि ।

आप्नुहि श्रेयासमति समं काम ॥ ४ ॥

अ० २।११

हे मनुष्या 'तू (सूरि असि) ज्ञानी आहेस, (चर्चो धा असि) तू तेजस्वी आहेस, (तनू-पान असि) शरीराचा रक्षक आहेस, म्हणून बरोबरीच्या पेक्षा अधिक वाढून करण्यास प्राप्त करून दे

मनुष्य आपले ज्ञान वाढविण्यास समर्थ आहे, तो तेजस्वीही आहे, तसेच स्वतःच्या शरीराचे व दुसऱ्याच्या शरीराचे संरक्षण करण्याचे सामर्थ्यही तो आपल्या भागी राखू शकतो. म्हणून त्याने ज्ञानी बनावे, तेजस्वी बनावे तसेच स्वतःचे व दुसऱ्याचे उत्तम तऱ्हेने संरक्षण करावे, सदां हुन वरचढ होऊन अत्यंत कष्टास प्राप्त करून घ्यावे. दुसऱ्याचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतःला समर्थ करणे म्हणजेच दुसऱ्याहून वरचढ होणे होय, म्हणून प्रत्येकाचे आपल्या ठिकाणाच्या हरेक दार्ष्ट्याची वाढ करावी, व दुसऱ्याच्या संरक्षणार्थ आत्मार्पण करण्यासही तयार असावे. अशा प्रकारे परोपकारार्थ आत्मार्पण करण्यास तयार असणारा मनुष्य हा सर्वोत्तम वदनीय होतो

शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि स्वरसि ज्योतिरसि ।

आप्नुहि श्रेयासमति समं काम ॥ ५ ॥ अ० २।११

हे मनुष्या, तू (शुक्र असि) यथेचा आहेस, (भ्राज असि) तेजस्वी आहेस, (स्व असि) आत्मशक्तीने युक्त आहेस, (ज्योति असि) तू स्वतः तेजस्वरूप आहेस, म्हणून (सम अतिशय) समान अशा मनुष्याहून वरचढ बनून (श्रेयास आप्नुहि) श्रेष्ठ प्रकारचे करण्यास करून दे

मनुष्य यथेचा, शूर, धलवान्, तेजस्वी, उत्साही, आत्मशक्तीने युक्त व स्वतः तेजाची ज्योति ही आहे म्हणून त्याने इतरांहून श्रेष्ठ व्हावे व कष्टास प्राप्त करून घ्यावे, व कधीही मागे राहू नये.

मनुष्याच्या ठिकाणी इतकी शक्ति आहे की त्याने उन्नतिच्या मार्गाने जावयाचे मनात भाषल्यास तो उन्नत होऊ शकतो, म्हणून प्रत्येक मनुष्याने या मंत्रातील उपदेशानुसार आपल्या ठिकाणी असलेल्या शक्तीचे वास्तव जाणून स्वतःला उन्नत करून इतरांचा आदर्श वनावे. य भवनतावस्थेत कधीही राहू नये. मनुष्याच्या उन्नतीचा प्रारंभ प्राणशक्ति वाढण्याने होतो म्हणून आता प्राणसूक्ताचा विचार करू. प्राणसूक्त खालीलप्रमाणे आहे।-

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं यशे ।

यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

अधर्व० ११।४(६)।१

(प्राणाय नमः) प्राणाला नमस्कार असो; (यस्य) ज्याच्या (यशे) आधीन (इदं सर्वं) हे सर्व जग आहे, (यः सर्वस्य) जो सर्वांचा (ईश्वरः भूतः) ईश्वर झाला आहे व (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणी (सर्वं प्रतिष्ठितम्) सर्व राहिले आहे.

प्राणशक्तीच्या आधीन संपूर्ण जग असून प्राणाच्या आधारावरच ते अधिष्ठित आहे. प्राण सर्वांचा अधिकारी आहे म्हणून त्याची उपासना करावी. ज्याप्रमाणे शरीरातील प्राणाच्या आधारेने सर्व शरीर, अंग, अवयव अथवा इंद्रिये राहतात, त्याप्रमाणे विश्वातील संपूर्ण यदर्थे विश्वव्यापी प्राणाच्या आधारावर राहतात.

नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्तये ।

नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्पते ॥२॥

अ० ११।४(६)।२

हे प्राण! (क्रन्दाय ते नमः) गर्जना करणाऱ्या तुला नमस्कार असो. (स्तनयित्तये ते नमः) घादळाच्या वेळीं नाद करणाऱ्या तुला वंदन असो. (विद्युते ते नमः) विद्युलुतारूपी तुला नमस्कार असो. (वर्पते ते नमः) वर्षाव करणाऱ्या तुला नमस्कार असो.

विश्रांत व्यास असलेली प्राजडाधि वादळांत असते तशीच ती जलदृष्टी-
प्या चेळीं गूमीवर हो येते, म्हणून प्राजडाची वा सत्कारपूर्वक चांगला उपदेश
करणे जरूर आहे.

यत् प्राण स्तनचित्तनुनाऽभिकम्बित्योपधीः ।

प्र धीयन्ते गर्मान् दधतेऽथो बह्नीर्धि जायन्ते ॥३॥

यत् प्राण प्रतापागतेऽभिकम्बित्योपधीः ।

सर्वे सदा प्रमोदन्ते यत् किं च भूस्यामधि ॥४॥

अ० ११।४(६)

प्राण जेव्हा (स्तनचित्तनुना) वादळाच्या गर्जनेच्या इतें (ओपधीः)
ओपधीना (अभि कम्बित्ति) बोलावितो, तेव्हा त्या (प्रधीयन्ते) गर्भवती
होतात, (गर्मान् दधते) गर्भ धारण करतात व (बह्नीर्धि) पुढील होऊन
(वि जायन्ते) जल्म होतात.

(यद्) जेव्हा प्राण (प्रतापागते) क्लृप्तकाळ झाला भसता
(ओपधीः) ओपधीना (अभिकम्बित्ति) बोलावितो, (तद्वा) तेव्हा
(सर्वे प्रमोदन्ते) सर्वे आनंदित होतात, जे काही सर्व (भूस्यां अधि)
पृथ्वीवर भसतें सें.

पृथ्वीने ओपधी, घनरूपित व वृक्ष वाहतात व आनंदाने मस्तक होतात.
भेतरिक्षांतीक वायुमध्य राहणाऱ्या प्राणचिं हे कार्य पाहण्यासारखे आहे.

यदा प्राणो अम्यवर्षाहर्षेण पृथिवीं महीम् ।

पशवस्तत्र मोदन्ते महो वै नो भविष्यति ॥५॥

अ० ११।५(६)

जेव्हा प्राण (वर्षेण) वृष्टीरूपाने (महीं पृथिवीं) या यत्प्रा पृथ्वीवर
(अभि अवर्षाहर्षेण) जल मिश्रण करतात, (तत् पशवः) तेव्हा पशु (प्रमोदन्ते)
आनंदित होतात, जे सांगतात कीं आसरे (नः) आसधी (महः) वाड
(वै) निश्चयाने (भविष्यति) होईल.

घृष्टीच्या द्वारे जी प्राणशक्ति या पृथ्वीवर येते तिने पशुपक्षांची देखील वाढ होते व ते आनंदित होतात.

अभिवृष्टा औपधयः प्राणेन समवादिरन् ।

आयुर्वं नः प्राप्तीतरः सर्वा नः सुरमीरकः ॥६॥

अ० ११।४(६)

(अभिवृष्टाः औपधयः) शिंपडल्या गेलेल्या औपधी (प्राणेन) प्राणांशी (समवादिरन्) योखत्या झास्या कीं (नः) आमचें (आयुः) आयुष्य (पै) खात्रीनें तुं (प्राप्तीतरः) वाढविलें आहेस; व (नः सर्वा) आम्हां सर्वांना (सुरमीः सुगंधित (मकः) केळें आहेस.

वृष्टिद्वारा अन्तरिक्षस्थ प्राण प्राप्त होऊन सर्व औपधी सुगंधयुक्त बन-
लात व सर्वांपै राहतात.

नमस्ते अस्तवायते नमो अस्तु परायते ।

नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनाय ते नमः ॥७॥

नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्त्यपानते ।

पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः

सर्वस्मै ते इदं नमः ॥८॥ अ० ११।४(६)

हे प्राण ! (आयते) येणाऱ्या, (परायते) जाणाऱ्या, (तिष्ठते) स्थिर असणाऱ्या, (आसीनाय) बसणाऱ्या (ते) तुला नमस्कार असो.

हे प्राण ! (प्राणते) श्वास घेणाऱ्या, (अपानते) अपान सोडणाऱ्या, (पराचीनाय) बाहेर जाणाऱ्या, (प्रतीचीनाय) जवळ येणाऱ्या (ते) तुला (नमः) नमस्कार (अस्तु) असो.

(सर्वस्मै ते) सर्वरूपी तुला (इदं नमः) हे नमन असो.

(१) आयन् (२) तिष्ठत् (३) परायत् = (४) आसीन् हीं चार जांचे क्रमशः (१) पूरक, (२) कुंभक (३) रेंचक व (४) बाह्य कुंभक यांचीं आहेत. (१) प्राणत् व (२) अपानत् हे दोन शब्द श्वास व उच्छ्वास यांचे वाचक आहेत. प्राणांच्या दोन गति आहेत, एक आंतून

बाहेर जाणारी व दुसरी बाहेरून आत येणारी. या क्रियांचे सूचक शब्द वरील मंत्रांत (१) धराचीन व (२) प्रतीचीन आहेत. या शब्दांवसून प्राणायामविधिचा योग होऊं शकतो. तरी त्याचा अनुभव घेऊन आपल्या शरीरांतील प्राणांचे महत्त्व जाणणे व प्राणायामद्वारा त्यांना आपल्या स्वाधीन ठेवणे हे अत्यंत जरूर आहे.

या ते प्राण प्रिया तनूयो ते प्राण प्रेयसी ।

अथो यद्भेषजं तद्य तस्य नो धेहि जीयसे ॥१॥ अ० ११।४(६)
हे प्राण! (या ते प्रिया) जी तुला प्रिय व (या इ ते प्रेयसी) जी तुझी प्रीतिकारक (तनुः) शरीरपट्टि आहे. (अथो) तसंच (यत् तद्य भेषजं) जो तुझ्या ठिकाणी औपधीचा गुण आहे (तस्य) त्याचें (नः) आमच्या (जीयसे) जीवनासाठीं (धेहि) दान कर.

प्राणाच्या ठिकाणी परमानंदाची शक्ति आहे, प्राण अमेयमंत कोणाशीही प्रेमाचे व्यवहार होतात. तसंच प्राणाच्या ठिकाणी दिव्य औपधिगुण आहेत. प्राण हा मोठा दिव्य वैद्य आहे. हा शरीरांत रममाण होऊन सर्व रोगांना दूर करतो. जेव्हा हा निघून जातो तेव्हा वैद्यांचे कोणतेही औषध परिणामकारक होत नाही.

प्राणः प्रजा अन् यस्ते पिता पुत्रमिय प्रियम् ।

प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥२०॥

अ० ११।४(६)

प्राण (प्रजाः) प्रजाला (अनुयस्ते) परिस्थितीची अनुकूलता अस्तेपर्यंतच आच्छादून असतो, ज्याप्रमाणें पिता प्रिय पुत्रांना वस्त्रादि देऊन आच्छादित असतो. प्राणच सर्वांचा ईश्वर आहे, जे कोणी (प्राणति) श्वास घेतात ते जे (न) श्वास घेत नाहीत (त्या सर्वांचा ही तीच ईश्वर आहे.)

ज्या प्रकारें प्रिय पुत्रांना आप अन्नवस्त्रादि देतो त्याप्रमाणें अनुकूल व्यवहार करणाऱ्या माणसांनाच प्राण दीर्घ जीवन देतो. हा प्राणच सर्व स्थावर-जगम यस्तूच्या सुस्थितीचें मूल कारण आहे.

पाठ ९ वा.

प्राणो मृत्युः प्राणस्तस्मा प्राणं देवा उपासते ।

प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥

अ० ११।४ (६)

प्राण मृत्युही आहे व प्राण (तस्मा) जीवनशक्तिही आहे. म्हणून सर्व (देवाः) देव अर्थात इंद्रियादिक प्राणाचीच उपासना करितात. सत्यवादी मनुष्याला प्राणच उत्तम लोकांत (आदधत्) स्थापन करतो.

प्राण जाणव्याच्या स्थितीस मृत्यु व असणव्याच्या स्थितीस जीवन म्हणतात. म्हणून संपूर्ण इंद्रियें प्राणाच्या आधीन आहेत; तसेंच पृथ्वी आदींकरून देवता देखील प्राणाच्या आधीन आहेत. सत्य भाषण, सत्यवाच मिष्टा इत्यादिमुळे जे आरिमक बल वाढते ते प्राणास कारणीभूत आहे. म्हणून प्रत्येकानें प्राणायामद्वारा प्राणाची उपासना करावी.

प्राणो विराट् प्राणो देही प्राणं सर्व उपासते ।

प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिम् ॥ १२ ॥ अ० ११।४ (६)

प्राणच (वि-राज्) विशेष तेजस्वी आहे, प्राणच (देही) प्रेरक आहे, प्राणच सूर्य व चंद्र आहे, प्राणालाच प्रजापति असेंही म्हणतात. पासाडीं (सर्व) सर्वजण (प्राण उपासते) प्राणाची उपासना करतात, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र इत्यादि देवतांमध्ये देखील प्राणशक्ति आहे हें जाणून प्राणाचें महत्त्व प्रत्येकानें जाणणें जरूर आहे.

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा ।

यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १३ ॥ अ० ११।४ (६)

(पुरुषः) मनुष्य (गर्भे अन्तरा) गर्भाच्या आंत (प्राणति) श्वास घेतो व (अपानति) उच्छ्वास ही सोडतो. हे प्राण ! जेव्हां तूं (जिन्वसि) अनुजोदन देतोस (अथ) तेव्हांच (सः) तो (पुनः जायते) फिरून उत्पन्न होतो.

हे प्राण! (यः ते इदं वेद) ओमुद्रया वा मोडेपणाला जाणतो व (वसिष्ठन्)
ज्याच्या ठिकाणीं तूं (प्रतिष्ठितः असि) पूर्ण स्थिर झाला आहेस, (तस्मै)
न्याय्यकरितां (उत्तमे लोके) उत्तम लोकांत (सर्वे) सर्वांनीं (वलिं हरान्)
भेदी आणाव्यास.

प्राणाचें महत्त्व जो मनुष्य जाणतो व ज्याच्या ठिकाणीं प्राणायामादि
अभ्यासानें प्राण स्थिर झाला आहे, त्याची योग्यता इतकी अमरते कीं सर्व
लोक त्या योग्याचा सत्कार करूं लागतात. म्हणून प्रत्येकांनें प्राणाचें महत्त्व
ओळखून आपल्या ठिकाणीं प्राण स्थिर करण्याचा यत्न करावा.

यथा प्राण वलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः ।

एषा तस्मै वलिं हरान् यस्या शूणवत्सुभयः ॥ १९ ॥

अ० ११ । ४ (६)

हे प्राण! (यथा) त्याप्रमाणें (तुभ्यं) तुला (सर्वाः इमाः प्रजाः)
या सर्व प्रजा (वलिहृतः) भेट अर्पण करतात, (एषा) त्याप्रमाणें
(तस्मै) त्याला वेळीस (वलिं हरान्) भेट मिळावी, जो (सुभयः)
उत्तम कीर्तिवान् असून (एषा) तुझें (शूणवन्) ऐकेल.

सर्व प्राणाची उपासना करतात. जर ते प्राणाबरोबर न राहतील, तर ते
जिवंत राहू शकणार नाहींत. सर्व लोकांना प्राणाचा जीविताधीं असणारा
संबंध माहीत असतोच, जो प्राणाचें महत्त्व अनुभवानें जाणतो त्या योग्याचा
सर्व लोक सत्कार करतात.

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्याभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।

स भूतो भव्यं भविष्यत् पिता पुनर्न प्रविवेशा शचीभिः ॥ २० ॥

अ० ११ । ४ (६)

(स उ) तो च (देवतासु आभूताः) देवतांच्या ठिकाणीं व्यापक
प्राण (अन्तः, गर्भः, चरति) गर्भाप्रमाणें आंत फिरत असतो. (सः) त्यानें
(भूतः) भूतकाळच्या तमोच (भव्यं) भविष्यत पुढे येणाऱ्या भविष्य-
काळच्या जगांत (शचीभिः प्रविवेश) आपल्या सर्व शक्तीनें पवेश केला

आहे; ज्याप्रमाणे (पिता पुत्र) बाप मुलाच्या ठिकाणीं अंशरूपानें प्रविष्ट होतो, त्रितयाच्या शरीराच्या प्रत्येक अंगप्रत्यंगाचा अंश पुत्राच्या शरीरांत येत अगर उत्तरत असतो, त्याचप्रमाणें संपूर्ण जगाच्या देवतांचे अंश मनुष्याच्या ठिकाणीं असतात. संपूर्ण पदार्थांत जो व्यापक प्राण आहे, तोच आपला अंश या शरीरांत घालत असतो असें समजावें.

एकं पादं नोस्तिदति सलिलाद्दंस उच्चरन् ।

यद्गं स तमुत्तिवेन्नैवाद्य न श्वः स्यान्न रात्रौ

महः स्यान्न व्युच्छेत् कदाचन ॥२१॥

अ० ११।४(६)

(सलिलात्) पाण्यांतून हंस (उच्चरन्) जर उडत असतां (एक पादं) एकच पाद (न उस्तिदति) जर कादत नाही, हे (अंग) म्रिय, (यत्) जर (सः) तो सं (उत्तिवेत्) त्या कुसल्या बावाला जर काढील तर (न एव अद्य) आजच मध्ये तर (न श्व स्यात्) उघांही त्याला असणार नाही. तसेंच (न रात्रीः) रात्रीही नाही व (न महः स्यात्) दिवसही त्यास असणार नाही; व (न कदाचन व्युच्छेत्) प्रमात देवीस कधीही होणार नाही.

पाठ ११ वा

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः
 शूरऽश्वयोऽतिव्याधी महारथो जायताम् । दोग्ध्री
 धेनुर्बोडाऽनङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रियोषा जिष्णू
 रथेष्ठाः सभेयो पुषाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् ।
 निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्पतु । फलवत्यो
 न ओषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् ।

यजुर्वेद २२ । २२

हे (ब्रह्मन्) परमात्मन् ! (राष्ट्रे) आत्मन् पराष्ट्रे (ब्रह्मवर्चसी
 ब्राह्मणः) ज्ञानतेजोमयं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मण (आ जायताम्) होवो. तस्यैव
 आत्मन् पराष्ट्रे (राजन्यः) क्षत्रिय (शूरः) शूर वीर (श्वयोः) वाण
 शालवर्चसं आत्मन् कुशल (अतिव्याधी) शत्रुना अत्यन्तं वेध करणारा
 (महारथः) महारथी (आ जायताम्) होवो. आत्मन् पराष्ट्रे (दोग्ध्री
 धेनुः) दुग्ध देवारी गाय, (बोडा अनङ्गान्) ओढणारा बैल, (आशुः
 सप्तिः) अपल पोछा, (पुरन्ध्रः पोषा) विदुषी स्त्री, (रथेष्ठाः जिष्णुः)
 रथावर बलून शत्रूणां निवृत्त्याश्च, न (सभेयः पुषा) सभेयस्य मान मित्र-
 वत्त्वात् योग्य भवति तस्यैव (अस्य यजमानस्य वीरः) वा यजमानाणां
 वीर (आजायताम्) उत्पन्न होवो. (नः) आम्हांसादीं (पर्जन्यः)
 मेघ (निकामे निकामे) आवश्यक भवेत् तेषां (वर्पतु) पातस्त पाडो.
 नः आत्मन् पराष्ट्रे (फलवत्यः ओषधयः) फलयुक्त औषधी (पच्यन्ताम्)
 परिपक्व होवो. (नः योगक्षेमः) आत्मन् योगक्षेम (कल्पताम्)
 उत्पन्न होवो.

इंशापास्यमिदं सर्वं यत्किं न जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मां गृधः कस्य स्थिच्छनम् ॥

(यत् किंच) जें काय (जगत्स्य जगत्) या जगतामध्ये वस्तुमात्र आहे तें (इदं सर्वं) हें सर्व (ईशा वास्यं) ईश्वरानें व्यापण्यास योग्य आहे. (तेन त्यक्तेन) त्याने दिलेल्यानें (भुञ्जीथाः) भोग करा, (कस्य-स्यित् धनं) कोणाच्याही घनाचा (मा गृधः) लोभधस् नका.

जें काय या जगांत आहे त्या सर्वांत ईश्वर मरणा आहे. तो देईल त्या-चाच भोग त्या दुसऱ्या कोणाच्याही घनाचा अपहार करूं नका.

कुर्यन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्ययि तान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

(इह) संसारामध्ये (कर्माणि कुर्वन् एव) कर्म करीतच (शतं समाः जिजीविषेद्) शंभर वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करावा. (एवं-त्ययि) हाच विचार तुझ्यामध्ये स्थिर राहो. (इतः अन्यथा) याहून दुसरा मार्ग (नो-अस्ति) नाही. असें पागळे असतां (नरे कर्म न लिप्यते) भगुण्याला कर्माचा दोष लागत नाही.

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के आत्महनो जनाः ॥

यजु० ४० । ३

(असुर्याः नाम) आसुरे नांवाचे (ते लोकाः) ते लोक आहेत कीं जे (अन्धेन तमसा) अंधतमानें (आवृताः) व्यापलेले आहेत. (ये के च) जे कोणी (आत्महनः जनाः) आत्मघातकी लोक आहेत (ते) ते लोक (प्रेत्यापि) मरणानंतर ही (तान् गच्छन्ति) त्या लोकांत जातात. आत्मघात करून घेणारे जे लोक असतात ते मेल्यानंतर अशा स्थानां-मध्ये जन्म घेतात कीं ज्या ठिकाणी परमावधीच अंधकार असतो.

या जगांत भगुण्यानें विविध पुरपाथें करित करीत शंभर वर्षे जगण्याची इच्छा करावी व तसा प्रयत्नही करावा. हाच पुरपाथांचा विचार मनामध्ये स्थिर ठेवावा. याविषय हा दुसरा मार्ग उचितसाही नाही. सारकें करीत असतां वेढेल्या कर्मांचा दोष लागत नाही.

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं त्रीमे धियमश्नुताम् ।

मयि देवा दधतु धियमुत्तमां तस्यैते स्वाहा ॥ यजुर्वेद ३२।१६

(मे) माझे (इदं ब्रह्म) हे ज्ञान व माझे हे (क्षत्रं) शौर्य (त्रीमे) हे माझे दोनही गुण (धियं अश्नुतां) संपत्तिका प्राप्त होवोत. (देवाः) देव (मयि) माझ्यामध्ये (दधतु) उत्तम शोभा धारण करोत. (तस्यै मे) त्या तुला (स्वाहा इत्यनुभाह) आम्ही चांगले भावण करतो. माझे ज्ञान व शौर्य देखवें प्राप्त कशेत. सर्व देवांनी माझी शोभा वाढवावी.

स जो धम्युर्जनिता स विधाता धामानि वेद मुखनानि विभ्वा ।

यत्र देवा अमृतमानशानास्तुतीये धामग्रथैर्यन्त ॥ यजु. ३२।१०

(स) तो ईश्वर (नः धम्यु.) धामणा वंश आहे, तौष (जनिता) उत्पत्तिकर्ता आहे (सः विधाता) तो निर्माण करणाऱाही आहे, तो (धामानि वेद) सर्व स्थाने जाणतो, व (विभ्वा मुखनानि) सर्व भुवने ही जाणतो (यत्र) जेथे (अमृतं आनशानाः देवाः) अमरत्व प्राप्त करणारे देव (तुतीये धामन्) श्रुतीय धामामध्ये (अथैर्यन्त) विचरत असतात.

ईश्वर धामणा खरा वंश, जनक व निर्माता आहे. तो सर्व स्थाने व लोकलोकान्तर यांना योग्य रीतिने जाणतो. त्याच्यामध्येच श्रुतीय धामामध्ये जाऊन सर्व देव अमृत मुखाच्य आस्याद देतात.

यो देवेभ्यऽजातपति यो देवानां पुरोहितव

. पुरो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ यजु. ३२।२०

(य) जो (देवेभ्यः) देवांसाठी (जातपति) तापत असतो, (यः) जो (देवानां पुरोहित.) देवांचा अग्रगामी आहे, (यः) जो (देवेभ्यः पूर्वः जातः) देवांच्या पूर्वी झाला, त्या (रुचाय ब्राह्मणे नमः) तेजस्वी परमेश्वराला नमस्कार असे.

जो देवांना प्रकाश देण्यासाठी प्रकटतो, जो देवांचा अग्रगामी आहे व जो देवांच्या पूर्वीचा आहे, त्या परम तेजस्वी ईश्वराला माझा नमस्कार असे.

अंक २३

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिक्षण्याचा अगर्वा सोपा उपाय.)

भाग २३ वा.

लेखक व प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सावरळकर
स्वाध्याय-मंडळ, औरंगाबाद, (जि० अहमदनगर.)

दुसरी आवृत्ति

वर्ष १८९२, सन १९३१.

मूल्य ८ आने

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग २३ वा.

पाठ १ ला.

‘देव’ शब्दाचा अर्थ व्यवहार घालविणारे लोक असा आहे. तेव्हा शब्दातील ‘दिर्’ घाताचा अर्थ ‘विजिगीषा—व्यवहार’ इत्यादि आहे हा मग जेव्हा मेघवाचक असेल, तेव्हा त्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे होईल— ‘हे महाशब्द करणान्या मेघा’ हे सर्व यासु आदिदेव मोठ्या तेजासाठी तमेंच दुष्काल आदि दुष्ट शत्रूंचे निवारण करण्यासाठी तुला याढावितात !’

वाचकानीं जेव्हा अर्धांशी तुलना करावी, म्हणजे त्यांना अने दिवसून येईल कीं, जरील मग मेघान्योफीचा आहे, य मेघाच्या वर्णनानून या मग्राच्या द्वारे घीराचा धर्मच सांगितला आहे सरल हे वायुदेव म्हणून प्रसिद्ध आहेतच य त्याचा मेघाशी सवधदा मर्याना माहीत आहेच

वेदमग्रातील हा अभ्योक्ति अलंकार वाचकानीं पाहून त्याच मनन करायें, म्हणजे जेव्हाच्या गभीर अर्धांशी कल्पना आपोआपच रचल्या घ्यातात जेव्हा जेव्हा या अलंकार विपद्याला फारच महत्त्व आहे य हे अलंकार समज— त्यान येवाचा शुभ अर्थ स्पष्टपणे कळण्यास मदत होते

सोम

सोम देवता प्रसिद्ध आहे सोमबली, चंद्र, विज्ञान, आत्मा, परमात्मा इत्यादि सोमाचे अनेक अर्थ आहेत या सर्वर्था उदाहरण —

सोम प्रप्यते पवित्रान्यत्सर्पिपन्थोपधिम् ।

सोमं य ब्रह्माणो विदुर्न तस्याऽश्नाति कश्चन ॥

नं० १०।८५।३

“ (यन् ओपधिं सम्पिपन्ति) उवा औपधीच साधारण लोक चूर्ण करितात य तें करून (सोम पवित्रान् मन्यते) मी सोम प्यालों असे जे साधारण लोक मानतात ते त्याचें म्हणण आर्ही पुढीचें आहे. (य सोम महान् विदुः) उवा सोमाला माहागलोक सोम असे समजतात (तस्य कश्चन न भ्रामति) त्याला कोणीही पिक शकत नाही ”

या मघान यज्ञ करूनच सोमपान करण्याची कल्पना आहे. जरी सोम हा एका दिव्य औषधीचा रस आहे, तथापि त्याचे सेवन विधिपूर्वक करणेच जरूर आहे. विधि सोडून केवळ औषधीचा रस पिणे म्हणजे सोमपान नव्हे. हा यज्ञविषयक अर्थ आला म्हणून याला "अधियज्ञ अर्थ" असे म्हणतात.

"सोमाला जे लोक कुठतात व त्याचा रस काढतात व आम्ही सोम प्यालो असे समजतात ते म्हणजे चुकीचे आहे. कारण ब्राह्मण लोक ज्याला सोम म्हणतात त्याचा रस देवांनाचून अन्य कोणीच पिऊ शकत नाहीत." हा वेद्यविषयक अर्थ आहे म्हणून याला "आभिर्देविक अर्थ" म्हणतात. हा अर्थ चांगल्या प्रकारे मनावर बिबण्यास हाच अर्थ आता अभ्यासभूमिके करून पाहू—

"साधारण लोक सोमवह्नी कुठतात, तिचा रस काढतात व आम्ही सोम प्यालो असे समजतात, पण हे म्हणणे ठीक नव्हे, वास्तविक पाहतां ब्रह्महानी लोक ज्याला खरा सोम म्हणतात तो चंद्र (चंद्राच्या अंशभूत शरीरांतोळ मन) आहे व त्याचे पान सूर्य इंद्रिये करीत असतात."

वरील उदाहरणावरून वाचकांच्या लक्षांत हे आले असेल की सोम शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थांच्या योगाने मंत्राचा अर्थ भादवी बदलतो. सोम शब्दाचे अर्थ—सोमवह्नी, औषधि, चंद्र, मन, ज्ञानी गुरु, आत्मा, परमात्मा, इत्यादि आहेत. वरीलपैकी सोमाचा औषधि हा अर्थ सर्वांच्या परिचयाचा आहे, परंतु अन्य अर्थ सर्व लोकांना माहित नसतात. सोमाचा अर्थ चंद्र असाही आहे परंतु चंद्राचा प्रतिनिधि अंशरूपाने आमच्या शरीरांत "मन" या नांवाने वास्त करतो, हा मुख्य गोष्ट सर्व लोक विसरतात. ज्याप्रमाणे सोमाचा म्हणजे चंद्राचा संबंध सूर्य आदिकरून अन्य देवांशी आहे, त्याप्रमाणेच शरीरांतोळ सोमाचा अंशरूप प्रतिनिधि जे मन त्याचा संबंध नेत्रादि अन्य इंद्रियांशी आहे.

मनाची शक्ति संपूर्ण इंद्रियांच्या दिक्कांनी येऊ शकते, ही गोष्ट उपाहा मार्हात आहे, त्याला "मनाचा रस संपूर्ण इंद्रिये पितात" असे जे वेदाच म्हणजे भाते ते बरोबर रीतीने समजेल व सोच याच "सोमरस स्वर्ग देव पितात" या वेदवाक्यात पाहण्यास वाचक मर्मधर्मी होतील

सोम शब्दात "स+डमा" हे दोन शब्द आहेत. डमा शब्दाचा अर्थ "रक्षक पिचा" असा आहे. या रक्षकविषयने जो युक्त असतो तोच (स+डमा=सोम.) ज्ञानी होय, या ज्ञानी रूपा सोमाचा ज्ञानरूप रस शिष्य काढतात व पितात ज्ञानी सोमाचा रस म्हणजे विश्वरस होय व हराणूक पादशाळेत शिष्यवसं शुरुचा हा विद्यामृतरस पीत असतो सर्व लोकाना हे "सोमपान" साद्रीत आहे. याप्रमाणे सोमपानाचे अनेक प्रकार आहेत जो हे सर्व प्रकार जाणता तोच वेदाचे तत्व जाणू शकतो.

पाठ २ रा.

अष्टाचक्रं चतुर्त एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ।

अर्धेन विभ्यं भुवनं जज्ञानं यदस्यार्धं कनम. स केतुः ॥२२॥

अ० ११।४ (६)

(अष्टाचक्र) आठ चक्रांनी युक्त, (सहस्राक्षर) सहस्र अक्षरा हजारांनी अधिनाशी अरात्री पूर्ण व (एकनेमि) एक केंद्र असलेले हे मान्यवत्त (प्र पुर) पुढे व (नि पश्चा) मागे (चतुर्ते) होत असते. याच्या (अर्धेन) अर्ध्यानेच (विभ भुवन) सर्व भुवन (जज्ञान) उत्पन्न झाले आहे, वण याचा जो दोष (अर्धे) अर्धभाग राहिला आहे, (स) त्याचे (क-पाठ) काय (केतु) चिन्ह आहे ?

शरीरांत हृदयस्थानी असलेल्या मानससरोवराच्या मागे एक पर्वत आहे त्याचे नाव मेरु पर्वत, मेरुदंड सध्या पृथ्वीत असे आहे यामागे आठ

चक्रं आहेत, त्यांचीं नांवां मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूरक, सूयं, अनाहत, विशुद्धि, आज्ञा व सहचार अशीं आहेत. नामीच्या ठिकाणीं यांचें मध्यकेंद्र आहे व प्रत्येक चक्राचे शंकूचें आरे चारी दिशांना पसरले आहेत. याप्रमाणें हें “ सजातंनु संस्थान ” आपल्या शरीरांत आहे.

हें प्राणचक्राचें वर्णन आहे. हे प्राणचक्र मागे व पुढें जात असतें. मागे-पुढें होण्याचें कारण श्वास व उच्छ्वास यांची गति परस्परविरुद्ध आहे हें होय, म्हणून ती गति (प्र पुर , नि पत्रा) पुढें व मागे या शब्दांनीं व्यक्त केलेली आहे.

प्राणायामाच्या द्वारे विशेष प्रकारें व आसोच्छ्वासाच्या द्वारे सर्वसाधारण रीतीनें ही प्राणशक्ति घरील आठ चक्रांत पोहोचते प्राणाचा एक भाग शरीराशीं संलग्न आहे व दुसरा आत्म्याशीं संलग्न आहे. हे सांगण्यासाठीं घरील मंत्र असें म्हणतो कीं ‘ संपूर्ण स्थूल सुवन (शरीर) एका भागानें उत्पन्न करून अवशिष्ट भागानें काव सूचित करांत आहे खरें? अर्थात् “तो आत्म्याची सूचना करतो” हेंच त्या मंत्राचें उत्तर आहे. याप्रमाणें हें प्राणाचें अत्यंत मनोरम वर्णन या मंत्रांत आहे व तें अत्यंत विचार करण्यास योग्य आहे. या प्रकारच्या श्रेष्ठ प्राणाला नमन पुढील मंत्रांत आहे—

यो अस्य विश्वजन्मन ईशो विश्वस्य चेटतः ।

अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोऽस्तु ते ॥२३॥

अ० ११ । ४ (६)

हे प्राण ! जो तूं (विश्वजन्मनः) सर्वांचा जन्म देणारा व (चेटतः अस्य विश्वस्य) हालचाल करणाऱ्या या जगाचा (ईशे) स्वामी आहेस, तसेंच (अन्येषु) इतरांच्या ठिकाणीं (क्षिप्रधन्वने) शीघ्र गति देणारा आहेस (तस्मै ॥ नमः अस्तु) त्या तुला नमस्कार असो !

हालचाल करणाऱ्या सर्व प्राण्यांचा प्राण हा स्वामी आहे. तसेंच हा संपूर्ण अन्य पदार्थांनाही प्रेरणा करून राहिला आहे. असें या प्राणाचें विश्व-व्यापक कार्य पहाणे हें आवश्यक आहे.

यो अस्य सर्वजन्मन ईशो सर्वस्य चेष्टतः ।

अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥२४॥

अ० ११ । ४ (६)

जो प्राण (सर्व—जन्मन) सर्व जन्मास येणाऱ्या व (चेष्टतः सर्वस्य) हालचाल करणाऱ्या सर्व प्राणिमात्रांवर अधिकार रात्रवितो, तसेच जो (अतन्द्रः) भालरवरहित आहे, व (ब्रह्मणा धीरः) आत्म्याची संयुक्त असण्यामुळे जो धैर्यमय आहे, तो प्राण (मा) मात्ररोवर (अनु-तिष्ठतु) राही.

प्राण सर्व प्राण्यांचा स्वामी आहे, प्राण आहे म्हणूनच यास प्राणी असे म्हणतात. प्राण नसेल तर प्राणीही असणार नाही. हा प्राण जन्मापासून मृत्यूच्या वेळपर्यंत आपले कार्य करीत असतो, म्हणूनचाला भालरवरहित कार्य करणारा असे म्हटलेले आहे. प्राणाला सुस्ती येणे म्हणजेच मृत्यु होय. प्राणाचा एक भाग स्थूल शरीरात कार्य करीत असतो व दुसरा आत्म्या-यरोवर रहात असतो. आत्म्यायरोवर राहण्याने तो अधिकृत अधिक पल मिळवू शकतो. हा असा असत चलवान प्राण आपल्या शरीरात दीर्घकाल-पर्यंत रहायला अर्धा प्रत्येकास इच्छा होणे स्वाभाविकच आहे.

ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते ।

न सुप्तमस्य सुप्तस्यनु शुभाथ कश्चन ॥२५॥

अ० ११ । ४ (६)

(सुप्तेषु) सर्व निजल्यानंतर देखील हा प्राण (ऊर्ध्वः जागार) उभा राहून जागत असतो. (ननु) कधीही (तिर्यङ्) आठवा दोऊन (नि-पद्यते) निजत नाही. (सुप्तेषु) सर्व निजल्यावर (अस्य सुप्त) पाच निजणे (कश्चन) कोणीही (न अनु शुभाथ) ऐकलेले नाही.

सर्व प्राणी थकल्यावर निजतात; पण ते निजल्यावर देखील हा प्राण उभा राहून जागता पाहता करीत असतो. ज्याप्रमाणे इतर प्राणी थकल्यावर निजतात त्याप्रमाणे हा कधीही निजत नाही; अर्थात विधांति न वेत्ति

पाठ ३ वा.

चन्द्रमाः

या शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्ति आहेत त्यांपैकी काहीं खाली दिव्या आहेत—

- १ चायन् द्रमति = चान् + द्रम् = चन्द्रमा = कृपा करीत जो जातो तो
- २ चन्द्र माता = चन्द्रमा. = तेजस्वी नसणारा असा मापन करतो अर्थात् कालाची गणना करण्यास सहायक होतो तो
- ३ चान्द्रं मानं अस्य = चान्द्रवर्षांला निर्माण करतो तो

चन्द्रः

चन्द्र शब्दाच्या व्युत्पत्ति ही अनेक आहेत त्या पुढील प्रमाणे—

- १ चन्द्रते. चन्द्र = कारहाटदायक होतो
- २ चाव द्रमति = साधर्म्यसह गमन करतो
- ३ चिद्रं द्रमति = साधकास अथवा धीरे धीरे जातो
- ४ चम्यते इति चम् + द्रम् = प्याला जातो अर्थात् कृष्णपक्षात तेजहीन होऊन जातो तो

चन्द्र शब्दापासून ही चन्द्रमा शब्द बनतो चन्द्रमा शब्दाची व्युत्पत्ति वर सांगितलीच आहे. आता याचे उदाहरण घ्या—

नवो नवो भवति जायमानोऽह्ना केतुरपस्तमेत्यग्रम् ॥

भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् चन्द्रमागिरते दीर्घमायु ॥

श्लो १० । ८५ । १९

“ (चन्द्रमा जायमान नव, नव भवति) चन्द्र शुक्लपक्षात उगवला असतो नवा होत असतो (अह्ना केतु) हा दिवसाचा तेंडा अर्थात् हे त्याचे चिन्ह आहे (उपसो अग्रे णति) उप कालाच्या पूर्वी कृष्णपक्षात उदय पावतो (भावन देवेभ्य भाग विदधाति) हा आपला असता देवांचा

आग देतो, कारण इष्टि वेगरे त्याच्यामुळे होतात व त्यामुळे तो देवांनी भाग देतो. तसेच (चन्द्रमाः दीर्घे आयुः प्रतिरते) चन्द्र दीर्घायुष्य देतो.

मृत्युः

‘मृ’ मरणे या धातूपासून मृत्यु शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ प्रसिद्धच आहे. त्याचे उदाहरणः—

परं मृत्योऽनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते प्रवीमि मा नः प्रजां रीरिपो मोत वीरान्॥

अ० १० । १८ । १

हे मृत्यो! (परं अनुपन्थां परेहि) श्रेष्ठ अनुकूल मार्गावरून मला घेऊन चल, (यः ते देवयानात् इतरः स्वः) जो तुझा देवमार्गाहून भिन्न दुसरा मार्ग आहे, (चक्षुष्मते शृण्वते ते प्रवीमि) पाहणाऱ्या अथवा ऐकणाऱ्या तुला मीं हें सांगतो. (नः प्रजां मा रीरिपः) आमच्या मुलांना मारांतच नष्ट करू नको व (उत मा वीरान्) वीर लोकांना ही नष्ट करू नको.

जो देव सत्यच्या योगाने संहार करतो, त्याची प्रार्थना येथे दीर्घायुष्य देण्यासाठी केलेली आहे.

मरुत्

मरुत् शब्दाची व्युत्पत्ति पूर्वी सांगितली आहेच. परंतु ती दृढ होण्यासाठी पुनः येथे दिली आहे.

(१) मित+राधी=(मा+रु)=मरुत्= मितगापर्णा

(२) मित+रोचन= मा+रुन्=परिमिततेषां चाहता.

(३) महत्+द्रवन्ति = म+द्र (द—र) = म+रद = मरुत्= जलद चालणारा.

या मरुत् शब्दाचे उदाहरण पुढीलप्रमाणेः—

आ विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्के रयेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णे ।
आ वरिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः ॥

ऋ० १ । ८८ । १

“ हे (मरुत) मरुत् हो' हे वीर हो! तुम्हो (विद्युन्मद्भि स्वर्कः
ऋष्टिमद्भि अश्वपर्णे) विजेप्रमाणे घमकणाच्या व अत्यंत तेजस्वी अश्वार्नी
युक्त (रयेभिः आयात) अज्ञा रथातून या. हे (सुमाया) उत्तम कौश-
ल्य हो! तुम्ही (वरिष्ठया इषा) विपुल भस्त्र घेऊन (वयो न) पक्ष्याप्रमाणे
(न आपहत) आमच्या जवळ या

यातील काही पदांचा अर्थः—

- १ स्वर्क (सु+अर्क) = उत्तम तेजाजें युक्त
- २ अश्वपर्णे (अश्व—पूर्ण) = अश्व उपास्य जोडलेलें आहेत
- ३ सु+माया = उत्तम कौशल्यवानें युक्त, मया वाग्द कौशल्य अशा
अर्थाचा आहे
- ४ विद्युन्मत् = विजेजें युक्त; तेजाजें घमकणारा.
- ५ ऋष्टिमत् = शस्त्रास्त्रांनी युक्त
- पाप्रमाणें या मन्त्राच्या पदांचे विशेष अर्थ आहेत

ऋभु

ऋभु शब्दाचा अर्थ पूर्वी एकदा सांगितला आहेच. तथापि पुन खर-
गार्थ येथें दिलेला आहे —

- १ उद्य+भान्ति = ऋ+भू = ऋभु = विशेष घमकणारे.
- २ ऋतेन + भान्ति = ऋ + भू = ऋभु = सत्य व्यवहाराच्या
योगानें सोमणारे
- ३ ऋतेन + भरन्ति = ऋ + भू = ऋभु = सत्यानें युक्त, सत्य-
व्यवहार करतो तो.

याच उदाहरण —

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तास सन्तो अमृतत्वमानशु ।
सौधन्वना क्रभवः सूरचक्षस संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

अ० १ । ११० । ४

(वाघत सन्त मर्तास) बाहनांनीं जाणारे सत्यवादी मनुष्य (तर-
णित्वेन शमी विष्टी) त्वरेनें कामे करणारे (अमृतत्व आनष्टु) अमर-
पण प्राप्त करून घेतात (सौधन्वनाः सूरचक्षस क्रभवः) उत्तम धनु-
धारी व उत्तम बुद्धिमान कारागीर (संवत्सरे धीतिभिः समपृच्यन्त) वर्षभर
आपल्या बुद्धीच्या योगाने उत्तम कर्म करतात.

या मंत्रातील काही शब्दांचे विशेष अर्थ —

१ विष्टी (विष्—कर्म करण) = उत्तमी, पुरुषार्थी, कर्म करणारे

२ शमी = सयमन करून कर्म करणारे

३ सूरचक्षसः (सूर + चक्षस्) उत्तम दृष्टी असलेले, बुद्धिमान.

४ सौधन्वन्—सु—धन्वन् = उत्तम धनुष्यवाले

५ धीति = कर्म, धारक कर्म

६ तरणि = (त्वरा—नी) त्वरेनें वेळन जाणारे

७ वाघत = बाहत = बाहनांनी युक्त, उत्तम नेणारे.

अंगिरसः

याचे उदाहरण पुढीलप्रमाणे:—

विरूपास इदययस्त इदग्भीरवेपस ।

ते अङ्गिरस सूनवस्ते अग्नेः परिजिहिरे ॥

अ० १० । ६२ । ५

(वि-रूपासः) विशेष रूपवाले अर्थात् सृष्टीचे रूप जाणणारे (इत्-
कपयः) ऋषि, (ते इत् गम्भीर—वेपस) तेही गम्भीर बुद्धियुक्त व (ते
अङ्गिरसः) अंगरस विद्या व जाणारे (ते अग्ने सूनव) अग्नीच्या पुत्रा-
प्रमाणे तेजस्वी (परिजिहिरे) प्रसिद्ध होताना

या मंत्रांतोळ कोहीं शब्दांचे अर्थः—

१ चि+रूपास्तः = विशेष रूपवाले, सुंदर अथवा विविध रूपांना यथातथ्य जाणणारे.

२ ऋषि = ज्ञात्री, प्रगतिदर्शक.

३ गंभीर+चेपस् = गंभीर बुद्धि अथवा गंभीर कर्म करणारे.

४ अंगिरसः = भंगांत जो जीवनरस आहे त्याची विद्या जाणणारे.

याप्रमाणे शब्दांच्या अर्थांचे मनन करून मंत्रांच्या अर्थांचेही वाचकांनी मनन करावे, याप्रमाणे मनन केल्यास मंत्रांचे गूढार्थ स्पष्ट होऊं लागतात वाचक याप्रमाणे मंत्रांच्या अर्थांचे मनन करून येदमंत्रांपासून दिव्य ज्ञान प्राप्त करून घेतील अशी आशा आहे.

पाठ ४ था.

यथा द्यौश्च पृथिवी च न विभीतो न रिप्यतः ।

एषा मे प्राण मा विभेः ॥ अर्थ २।१५।१

उपाप्रमाणे पुढोक्त व पृथ्वी (न विभीतः) कसालाही भीति नाहीत व त्यामुळे (न रिप्यतः) नाश पावत नाहीत, त्याप्रमाणे हे (मे प्राण) माझ्या प्राणा ! (मा विभे.) तू अतर्ही भिकं नको.

यथाद्वक्ष राज्ञी च न विभीतो न रिप्यतः ।

एषा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।२

उपाप्रमाणे (अहः) दिवस व रात्र भीति नाहीत व त्या निर्भयपणामुळे नष्ट होत नाहीत, त्याप्रमाणेच हे माझ्या प्राणा ! तू भिकं नको

यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च न विभीतो न रिप्यतः

एषा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।३

उपाप्रमाणे सूर्यचंद्र कसालाही भीति नाहीत व म्हणून त्यांची कसलीही हानी होत नाही, त्याप्रमाणे हे माझ्या प्राणा ! तू भिकं नको.

यथा ग्रहा च क्षत्रं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।४

उपाग्रमाणें (ग्रह) ज्ञान आणि ज्ञानी छेक व शौर्य अथवा दूर धीर हे भीत नाहीत व नाश पावत नाहीत त्याप्रमाणें हे माझ्या प्राणा ! तू भिऊ नकोस.

यथा सत्यं चानृतं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।५

उपाग्रमाणें (सत्य) सत्य व (अनृत+कृत) अत्यंत सरळपणा पाना कशाचीही भीति नसते व ते त्यामुळे कधीही नष्ट होत नाहीत त्याप्रमाणें हे प्राणा ! तू भिऊ नको

यथा भूतं च भव्यं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।६

उपाग्रमाणें भूतकाळ व भविष्यकाळ भीत नाहीत व त्यामुळे नष्ट होत नाहीत त्याप्रमाणें हे प्राणा ! तू भिऊ नको.

या सूक्तामध्ये स्पष्ट सांगितले आहे की भीति हेंच नाशाचे कारण होय. म्हणून प्रत्येकाने निर्भय होऊन धर्मकार्य केले पाहिजे मिष्टानें शक्ति क्षीण होते व निर्वलता येते, अर्थात् वायवार भीतीने प्रस्त होणाऱ्या माणसाचे मन अव्यक्त अज्ञात होते, व मन दुर्बल झाले असता त्याच्या आर्गी शक्ति वाढण्याची शक्यताही रहात नाही.

हे सूक्त वैदिकधर्मीय स्त्रीपुरुषांनी वायवार मनन परध्यास योग्य आहे. हे सूक्त सांगतें की " हे लोकहो वहा ! पृथ्वी व धुलोक, सूर्य, व चंद्र हे सर्व यत्नवान् आहेत याचे वारण ते कोणालाही भीत नाहीत, त्यांच्या दिकाणी भीति उत्पन्न झाली की त्यांचे अस्तित्त्वच राहणार नाही त्याचप्रमाणे जे माहाग व क्षत्रिय भिणार नाहीत ते चतुसपक्ष होतील, परंतु जे भिष्टे चतु होतील ते दुसले होतील म्हणून प्रत्येकाने निर्भय होऊन धर्मकार्य करावे व अधिक धोर घेऊन अधिक उच्चनि प्राप्त करून घ्यावे " याचे ता पर्यंत परदेचे की वैदिकधर्मीय अनुष्ठानें सत्यधर्माचा पाठ्यार्थ निर्भयशुक्ति

अगिकारिणी चाहिजे म्हणून सर्व गृहस्थाध्यक्षी स्त्रीपुरुषांनी आपल्या मुलाना सहानुभूती असं शिक्षण घ्यावं की न्यायाने ते निर्भय बनून आपला उरकण संपादन करतील व यशस्वी होऊन न्यायचा खंढ करणाऱ्या उरपक्ष होणार नाही.

द्वाधेमौ यातो यात आ सिधोरा परावतः ।

वक्षं ते अन्य आ चातु पराऽन्यो चातु पदप ॥

अ० १०।१३७।२

(दो इमौ यातो) हे दोन वायु आहेत, एक (यात सिधोः आ) वायु हृदयापर्यंत जातो व दुसरा वेधून (परावत आ) बाहेर जातो (अन्य से पक्ष आघात) एक वायु मुला वर देतो व (अन्य, वगैरे परा यातु) दुसरा सर्व दोषांना दूर करे.

आस व उच्छ्वास हे दोन वायु आहेत. आस जघनपश्चात् तो श्वास होय व तो दल देणारा आहे व बाहेर जाणारा तो उच्छ्वास आहे व तो दोष नाहीसे करणारा आहे. यामुळे दोष नाहीसे होण्याने व वर वाढण्याने प्राणी जिवंत राहिलो व पावलो.

आ यात याहि मेपजं वि यात याहि पदप ।

सर्व हि विश्वमेपजो देवाना दूत ईयसे ॥ अ० ४।१३।३

अ० १०।१३७।३

हे वायो ! (मेपजं आवाहि) सर्व औषधे वेधे भाण, हे वायो ! (या रप, विवाहि) सर्व दोषांना दूर घेऊन जा (सर्व हि) सर्व (विश्व-मेपजः) सर्व औषधीरूपी आहेत, तू (देवाना दूतः) देवांचा दूत (ईयसे) होऊन चालतोस.

शुद्ध वायु हा सर्व औषधींचे सारच आहे म्हणून शुद्ध वायु येवून वेधाने सर्व औषधींचे भयन केळ्याप्रमाणे होते शुद्ध वायुच्या येव-
नाने सर्व दोष दूर होऊन म्हणून शुद्ध वायु हा देवांचा दूत होय. शुद्ध वायुच्या येवनाने प्राण सर्व रोग नाहीसे होऊन आरोग्य प्राप्त होणे शुद्ध

वायु हा जीवनाचा मूळ आधार होय. वैदिक प्राणविद्येचे ■ ताव जाणून प्रत्येकाने शक्य तितके शुद्ध वायूचे सेवन करण्याचा प्रयत्न करावा. कोण-
त्याही प्रकारे अशुद्ध वायूचा व्यवहार करू नयेत व अशा रीतीने शुद्ध वायूच्या
द्वारे आपली जीवनशक्ति वाढवावी

आ त्वा गमं शंतातिभिरथो अरिष्टानिभि ।

दक्षं मे भद्रमाभार्य परा यस्मं सुचामि ते ॥

श्ल० १० । १३७ । ४

(त्वा) तुजजणळ (श-तातिभि.) विस्तृत कल्याणांनी (भथो) य
(अ-रिष्ट-तातिभि) भविनाली शक्तींनी (आ गम) आले आहे, (ते
भद्र दक्ष आभार्य) तुजसाठी कल्याणकारक बल आणले आहे य (ते
यक्ष्म) तुझा रोग (परा सुचामि) मी दूर केला आहे

आजारी मनुष्यास सांगण्याचा हा मानसिक संदेश आहे " मी तुला
आता आरोग्य देतो व सर्व दोषांहिसे करतो, तू आता बलवान व निरोगी
होशील," याप्रकारे रोग्याच्या अंतःकरणात विश्वास उत्पन्न होण्याची खटपट
अशा सूचक वाक्यांनी वेव्यास निरोगी होण्यास कारक सहायता होते

घातस्य नु महिमानं रथस्य रुजघ्रेति स्तनयज्ञस्य घोषः ।

दिविस्पृन्ध्यात्यरुणानि कृष्णघ्नतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥

१३

श्ल० १० । १३८ । १

(रथस्य) रथणीय (घातस्य) वायूचे (महिमान) महत्त्व (नु)
निश्चयाने वर्णनीय आहे तो वायु (रुजन्) सर्वांना हलवून (एति)
जात असतो (अस्य घोष) त्याची गजना (स्तनयन्) मोठ्या जोराने
होत असते. (दिवि—स्पृन्धु) आकाशाच्या स्पर्श करणारा वायु (अरुणानि)
विविध प्रकारचा रक्तवर्ण आकाशाच्या (कृष्णघ्न) देत असतो (उत)
व (पृथिव्या रेणु अस्यन्) पृथ्वीवरील धूळ उडवून (एति) जात
असतो

वायूचं महत्त्व फार मोठे आहे. वायूच्या योगाने आकाशांत नानाप्रकारचे झालेले रंग रम्योत्पन्न होतात, व जेव्हा तो जोराने वाहू लागतो तेव्हा आकाशात धुकही उडते

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छति समनं न योपाः ।
ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥

श्लो १० । १६८ । २

(स-मन योपा न) ज्याप्रकारे ज्याच्यावर मन जाते त्या पुरुषाकडे की जाते त्या प्रमाणेच (विष्टाः) विशेष स्थिर पदार्थ देखील (एनं अनु गच्छति) या वायूच्या गतीप्रमाणे चालतात व या वायूच्या गतीप्रमाणे (सं प्रेरते) हालचाल करतात (अस्य विश्वस्य भुवनस्य) या सर्व जगाच्या हा राजा व (देव) व्यवहारमाध्यक विषय पदार्थ (ताभिः) त्या पदार्थांच्या - (सयुक्) सह (स-१४) एकाच रचानून ज्ञानान्वयप्रमाणे (ईयते) जातात

हा वायु स्थिर पदार्थांनाही हलवितो व ज्या दिशेकडे हा वाहतो त्या दिशेकडे सर्व पदार्थ झुकतात यावरून काव्यरक्षेने असे भासते की अत्यंत वेगवान भशा एकाच रचात वायूबरोबर अन्य पदार्थांनी भरून होत आहेत

अन्तरिक्षे पथिमिरीयमानो न नि विद्यते कतमच्छनाहः ॥

अर्षां सखा प्रथमजा श्रुताया यव स्विज्जातःकुत आ वनूषा ॥

श्लो १० । १६८ । ३

(अन्तरिक्षे पथिनि ईयमान) आकाशमार्गांनी भ्रमण करणारा वायु (कत-मत् चन आह) किन्वेक दिवसपर्यंत (न नि विद्यते) विश्रांति घेत नाही. (अर्षां सखा) अर्षांचा मित्र (प्रथमजाः) सर्वांच्या अगोदर उत्पन्न झालेला व (श्रुता-या) मेघांना आकाशांत भ्रमण करण्यास लावणारा घरा (वसिष्ठ ज्ञातः) कोठे बरे होतो व (कुतः आचभूव) कोठून कसा येतो प्रकट होतो?

वायु सदा आकाशात संचार करीत असतो व कधीही विश्रांति घेत

नाहीं. मेघांना उत्पन्न करणारा हा वायु मेघांचा जणू काय मित्रच आहे. तो एका ठिकाणी असतां केव्हां केव्हां अन्य ठिकाणीही प्रकट होतो. हा कोठून चरें येत असतो ?

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥

ऋ० १० । १९८ । ४

(देवानां आत्मा) इंद्रियांना जीवनरूप, (भुवनस्य गर्भः) उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचा केंद्ररूप (एषः देवः) असा हा देव (यथावशं चरति) आपल्या दृष्टेप्रमाणें संचार करतो. (अस्य घोषा इव) पाचा केवळ आवाजच (शृण्विरे) ऐकावयास येतो, (न रूपं) परंतु पाचें रूप मात्र दिसत नाहीं. असा प्रकारच्या (तस्मै वाताय) त्या वायूसाठीं (हविषा) हवनद्वारा पवित्रता (विधेम) करावी.

वायु सर्व इंद्रियांचा प्राण आहे; सर्व प्राण्यांचा तो आधार आहे. त्याचें रूप दिसत नाहीं; परंतु दाम्बावरून त्याचा पक्षा उगमतो; हवनद्वारा या वायूला पवित्र करावें.

प्राण शरीरांत आहे व वायु जगांत आहे. शरीरांतिल प्राणाचा जगांतील वायूशीं अत्यंत दृढ संबंध आहे. जगांतील व्यापक वायूपासून थल संपादून शरीरांतील प्राण आपलें कार्य करित असतो. बाह्य वायु वृषित झाडा, अथवा भरपूर प्रमाणांत मिळाला नाहीं तर प्राणी मरतो. क्षणून हवनादि साधनांनीं वायूला शुद्ध करताच व त्या शुद्ध वायूपासून थल प्राप्त करून घेऊन आपल्या ठिकाणची प्राणशक्ति वाढवावी हें दृष्ट होय, असें या सूक्तांत सांगितलें आहे. याप्रकारें प्राणशक्ति वाढविण्यानें दीर्घायुष्य, आरोग्य व थल प्राप्त होऊन मनुष्य सुखानें या जगांतील आयला जीवनक्रम चालवूं शकतो.

पाठ ५ वा.

वाक्

वाक् शब्द वाणी या अर्थाचा वाचक आहे. त्याचें उदाहरण—

यद्वाग्यदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निपसाद मन्द्रा ॥

चतस्र ऊर्जं बुबुहे पयांसि क्व स्थिदस्वाः परमं जगाम ॥

श्ल० ८।१००।१०

(यद् अविचेतनानि घदन्ती) जी अप्रत्यक्ष पदार्थांचें वर्णन करणारी (देवाची रात्री) देवाना प्रकाशित करणारी व (मन्द्रा) आनंद देणारी (वाक् निपसाद) अशी वाणी प्राप्त होते, ती (चतस्र ऊर्जं पयांसि बुबुहे) चारी दिशांना अन्न व दूध देणारी होते. (अस्वाः परमं व स्थिद जगाम) या वाणीचें परम स्थान कोठें बरें आहे ?

वाणी अप्रत्यक्ष पदार्थांचेंही वर्णन करते, अग्नि आदिकरून देवांचें वर्णन करते व मनुष्यांना सर्व प्रकारची सुखसाधनें देते. प्रत्येक ठिकाणीं हिष्या—मुळेंच सुखसाधनें प्राप्त झालीं आहेत, तेथीं हिचें मूळ स्थान कोठें आहे याचा शोध लावणें आवश्यक आहे आत्म्याची प्रेरणा हें हिचें कारण आहे आतां वाक् शब्दाचें दुसरें उदाहरण वहा—

देवीं वाचमज्जन्यन्त देवास्तां विभ्वरूपाः पशवो घदन्ति ।

सा नो मन्त्रेपमूर्जं बुधानां धेनुर्वागस्मानुप सुपृतेतु ।

श्ल० ८।१००।११

(देवाः देवीं वाच भजमयन्त) देवाचीं दिव्य वाणीला उत्तरच केलें. (ता विभ्वरूपा पशवः घदन्ति) त्या वाणीला सर्व आचार्याले पशु पोहतात (सा मन्द्रा) ती आनंददायक वाणी (न द्य ऊर्जं बुधानां) आम्हां सर्वांना अन्न व रस देणारी (धेनुः वाक्) गायीप्रमाणें असलेली व (सुपृता) प्रशंसिली जाणारी वाणी (अस्मान् उपंतु) आमच्याजवळ येवो.

वाणी ही एक दिव्य शक्ति आहे ती देवापासून उत्पन्न झालेली आहे. पक्षी, मनुष्य इत्यादिसर्वही वाणी बोलत असतात. ही आनंद देणारी वाणी आमच्या सुखसाधनाची वृद्धि करून आमच्या ठिकाणी प्रकट होवो.

गौ.

गौ शब्द वाचकाना परिचित आहेच हा शब्द वाचक "गम्" घातू पासून बनलेला आहे. याचे उदाहरण,—

गौर्मीमेदु घत्सं मिपन्तं मूर्धानं हिङ्ङृणोन्मातया उ ।
सृषवाणं धर्ममभिधावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

श्ल० १ । १६४ । २८

(मिपन्तं घत्सं गौ अनु अमीमेद) ठोळे उघडून पाहणाऱ्या वासा—
साठी गाय शब्द करते (मातये उ मूर्धानं हिङ्ङृणोत्) प्रेमांमुळे त्याच्या
मस्तकावर शिंकार वाचक करते (सृषवाणं धर्मं अभिधावशाना) मुखाच्या
रसाने अधातू चाटण्याने लाड करित (मायु मिमाति) प्रेमाचा शब्द
काढते य (पयोभिः पयते) दुग्धधारिणी पुष्ट करते.

या मंत्रात गायीचे आपल्या पादसावर जे अपूर्व प्रेम असते त्याचे काव्य-
मय वर्णन आहे. या मंत्राचे आलंकारिक रीतीने दुसरे पुष्कळ अर्थ आहेत,
परंतु त्याचा विचार येथे कर्तव्य नाही मेष व वाणी हे दोन अर्थ भरा मंत्रात
विशेष प्रमुखा असतात या मंत्रातील काही शब्दांचे विनोद अर्थ पहा

१ मिपन् = ठोळे उघडून पाहणारा,

२ मातये — माय्य करण्यासाठी, हित करण्याच्या हृष्टेने, प्रेम करण्या-
साठी, शुद्ध करण्यासाठी, जिद्देने चाटून शुद्ध करण्यासाठी,

३ सृषवाणं धर्मं = गुळाची उणता, मुखात जी लाड असते तिने
चाटून व्यक्त होणारे प्रेम, गाय वाच प्रेमाने आपल्या
बत्साला चाटत असते.

४ मायु = शब्द, आनंदाचा अथवा प्रेमाचा शब्द, प्रिय शब्द.

अध्या

“अ+ध्या” शब्द “अहन्तव्य, अहनतीय, हनन करण्यस अयोग्य, अवय, ” इत्यादि अर्थानां येतो. हा गाय असा अर्थी प्रयुक्त असल्याने गाय अवध्य आहे असा स्पष्ट भाव यांत आहे. उदाहरण-

सूयसत्तद्गवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः स्पाम ।

अदि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिय शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

श्रु० १ । १६४ । ४०

हं (अघ्न्ये) अवय गायी । (सूयसत्तद्गवती हि भूयाः) उत्तम गवत खाणारी भाग्यवान हो. (अयो वयं भगवन्तः स्पाम) म्हणजे आम्ही-ही भाग्यवान् वनूं (तृणमदि) गवत खा व (आ चरन्ती) हिडून फिरून (विश्वदानीं शुद्धं उदकं पिय) नेहमीं शुद्ध पाणी पी.

गायीने नेहमीं उत्तम गवत खावें, शुद्ध जल प्यावें व सेजस्थी वनावें; म्हणजे तिचें दूध पिऊन मनुष्यही भाग्यवान होईल या मंत्रातील काहीं शब्दांचे अर्थ आतां पाहूं-

१ सूयसत्तद् = (सु+यसत्+अद्) उत्तम गवत खाणारी.

२ भगवन्तः = भाग्ययुक्त, आरोग्ययुक्त, शोभायुक्त.

३ विश्व-दानीं = सर्व-दा, सदा.

४ आ-चरन्ती = जाणारी, हिडणारी, भ्रमण करणारी.

याचें दुसरें उदाहरण पहा.-

द्विकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाऽभ्यागात् ॥

दुहामभिव्यां पयो अभ्येयं सा वर्धतां महते सीमनाय ॥

श्रु० १ । १६४ । २७

(वसुनां वसुपत्नी) वसूंचें पालन करणारी (मनसा वत्स इच्छन्ती) मनाने पाहताची इच्छा करणारी, (द्विकृण्वती अभ्यागात्) द्विकार करीत येतो. (इय अभ्या) ही अवध्य माय (अभिव्यां पयः दुहो) अभिनी-

देवाना दूध देवो तसेंच (सा महते सौमगाव वर्धताम्) ती मोठे देवार्थ देण्यासाठीं वाढो.

या भद्रांत गार्गीचे महत्त्व उत्तम प्रकारें बणिले आहे

अश्विनौ

अश्विनादेव हे सुलीकचे देव होत हा शब्द नेहमीं द्विपत्नी असतो, त्याचें एकपत्न किंवा बहुपत्न कधींही होत नाही या शब्दाची व्युत्पत्ति खालीलप्रमाणें आहे—

१ व्यश्रुवाते सर्वे रसेन बन्व्यो ज्योतिषाऽन्यः=सर्व व्याप्त टाक-
तात, एक रसाने व दुसरा सेजानें.

२ अश्वै अश्विनौ = अश्वान्या जातानें युक्त असतपारतें यांना अश्विनी म्हणतात.

अश्विदेव कोण आहेत? अश्विदेव म्हणजे बावापुत्रांपैकी असें काहींचिं मत आहे, महोरात्र असें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें आहे, सूर्यचंद्र असें त्रित्येक मानतात व पुण्य कर्म करणारे राजे असें ऐतिहासिकाचें म्हणणें आहे

याचें उदाहरण पुढीलप्रमाणें,—

प्रातर्युजा विबोधयाश्विनावेह मच्छताम् ॥

अस्य सोमस्य पीतये ॥ ऋ० १।२२।१

(प्रातः-युगें अश्विना) प्रातः काळाशीं सवध देवणारे अश्विनीदेव हो!
(वि-बोधय) विशेष प्रकारें जागृत करा, (अस्य सोमस्य पीतये) या सोमपानार्थ (इह आगच्छतं) येथें या.

उपसृ

“यशः” इच्छा करणें अथवा प्रकाश करणें अशा अर्थाचा धातु आहे, त्यापासून “उस ” होऊन त्याच्यापासून “उपा, उपम्” इत्यादि शब्द आले आहेत त्याचें उदाहरण —

उपस्तच्चित्रमा मरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ऋ० १ । ९२ । १३

हे (वाजिनीवति उपः) बलयुक्त उपे! (भस्मभ्यं तत् चित्रं भामर)
भाम्हीं सर्वानां ते हृच्छिव्यास योग्य असें धन दे, (येन तोकं तनयं च
धामहे) उपाय्या योग्यां लहान मुढांचे धारण च पोषण आम्ही करूं.

या संप्रांतील कांहीं जड्यांचे अर्थः—

१ चित्रं = (चायनीयं, महनीयं) चाहण्यास योग्य, हृच्छा
करण्यास योग्य.

२ वाजिनीवती— अन्नयुक्त, बलशालिनी.

उप कालचा समय बल वाढविणारा आहे. म्हणून उपाःकालापूर्वी उठून
उपाकालापासून बल मिळविलें पाहिजे. त्यावेळीं निजणे हें कधीही योग्य
नाहीं. जो निजेक खाळा वर सांगितलेली शक्ति मिळणार नाही.

पाठ ६ वा.

घात आ घातु मेपजं शम्भु मयोभुवो हृदे ।

म न आयुंवि तारिपत् ॥

ऋ० १० । १८६ । १

(घातः) घातु (मेपजं) रोगनाशक औषध (आघातु) भाणो. तो
घातु (शम्भु) सांति देणारा च (हृदे) हृदयाची (मयोभु) प्रसन्नता
अथवा निरोगीपणा करणारा (नः) आमचे सर्वांचे (आयुंवि) आयुष्य
(म तारिपत्) दीर्घ करो.

शुद्ध वायु रोग नाहीसा करणारे औषधच आहे. तो हृदयाला च मनाला
सांति देणारा आहे, खाण्यापासून आनंद च प्रसन्नता प्राप्त होते.

उत घात पितरऽस्ति न उत भ्रातरे नः सखा ॥

म नो जीवातये रुचि ॥ २ ॥

यददो यात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः ॥
ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

सं० १० । १८६ । २३३ । २५

हे बापो ! तू (न पिता असि) आमचा पिता अर्थात् रक्षक आहेस, (भ्राता) यष्टु आहेस य (सखा) मित्र आहेस म्हणून आमच्या दीर्घायुष्याच्या बाबतीत तुझे सहाय्य दे हे (यात) बापो ! जो तुझ्या (गृहे) घरात अमृताचा (निधि) खजिना (हित) राखून ठेवला आहे, तो (न) आमच्या (जीवसे) दीर्घायुष्यासाठी (देहि) दे, म्हणजे त्याच्या योगाने आम्हाला दीर्घायुष्याचा उपभोग घेता येईल.

वायूच्या ठिकाणी अमृताचा निधि आहे यत्ने अमृत प्राप्त करून घेण्यास दीर्घायुष्य प्राप्त होतं, असें या सूक्ताने स्पष्ट सांगितलं आहे. वैशाखा उपदेश इतका सरळ व स्पष्ट आहे कीं त्यात शकेला विलकूल स्थान नाही. शुद्ध वायूच सेवन करण्यापासून अमृत प्राप्त होतं ही गोष्ट जर प्रत्येक मनुष्यास समजेल तर तो वाढ वस्तीच्या व पोंदट हजेच्या घरात कधीही राहणार नाही त्याऐवजी हवाशीर घात राहून तो ग्यात्रीने दीर्घायुषी वनेल.

हे वायु-सूक्त, ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलात आहे या सूक्ताची देयता 'वायु' असून ऋषि 'उलो वातायन' हा आहे वातायन शब्दाचे खिडकी, शरीर, देवडी, चबुतरा, छत, सज्जा, घुमटाकार घर, श्दराडा इत्यादि अर्थ आहेत उल शब्दाचा अर्थ खुला, गमन करण्यास योग्य, येणारा जाणारा, गतिमान इत्यादि प्रकारे होऊ शकतो या दोन्ही शब्दांचे अर्थ जोडून पाहिल्यास "उलो वातायनः" शब्दाचे खुली खिडकी, मुला सज्जा, मुलं छत, इत्यादि प्रकारचे अर्थ होऊ शकतात हे अर्थ विशेषच बोधप्रद आहेत. वाचकांनी विचार करून यापासून काय आशय निघतो ते पहायें

याप्रमाणे या सूक्तात ही गोष्ट स्पष्ट केला आहे कीं खिडकी मुला ठेवण्याने उत्तम हवा आत येऊन आत राहणाऱ्या लोकांना अमृताचा निधि प्राप्त

करून देते. म्हणून घराची रचना अशी असली पाहिजे की परामर्श
मोकळी हवा याची व घरांत राहणाऱ्यांना सुख, आरोग्य व दीर्घायु प्राप्त
म्हणें.

प्र विशतं प्राणापानाचनद्ध्याहाविच यजम् ।

अयं जरिष्णः शेषधिररिष्ट इह वर्धताम् ॥ ५ ॥

अ० ७।५ (५१)

प्राण व अपान मुद्दी (प्र विशतं) आंत असे घुसा की (इव) जसे
(भगद्वाहं यजं) बेल गोदाळेंत घुसतात. (अयं) हा (जरिष्णः
शेषधिः) चार्धकवाचा निधि (अ-रिष्टः) मध्येच नष्ट न होतो (इह) येथे
(वर्धतां) वाढो.

प्राणावासानें प्राण व अपान यांचें बल वाढतें. प्राण व अपान बलिष्ठ
होण्यानें दीर्घायु प्राप्त होतें.

अयिर्न मेपो नसि-धीर्याय प्राणरय पन्था अमृतो प्रहास्याम् ॥

सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि यदियदरैर्जज्ञान । य० १९।१०

" (मेघः न) मेघाप्रमाणें कडणारा (अविः) संरक्षक प्राणवायु
पराक्रमासाठी (नसि) नाकांमध्ये देवलेख आहे. (प्रहाभ्यां) श्वास व
इच्छ्वास रूपी दोन प्राणांनी प्राणाचा अमृतमय मार्ग बनला आहे. (अरैः
उपवाकैः) स्थिर स्तुतीच्या द्वारे (सरस्वती) मयाहमची सुपुत्रा नाडी
(व्यानं) सर्व शरीराकडे व्यापून राहणाऱ्या प्राणाला व (नस्यानि)
नाकाची संश्लेष असणाऱ्या अन्य प्राणांना (अविः जज्ञान) बाहेर प्रकट
करते.

आपल्याशीं स्पर्शा करणाऱ्याशीं मुख पकून रयाचा परामर्श करण्याचा
मैदगाचा स्वभाव आहे. प्राणही हेंच मैदगाचें कार्य आपल्या शरीरांत करीत
असतो. सर्व व्याधि व शरीराचे सर्व वायु व्यापारी लहून शरीराचें आरोग्य
नेहमीं स्थिर राखण्याचें कार्य करणारा महावीर आपल्या शरीरांत प्राणच
आहे. हा रोगांबरोबर मैदगाप्रमाणे जडत असतो.

“अवि” शब्दाचा धात्वर्थ “रक्षक” असा आहे जो सर्व प्रकारें रक्षण करतो तो “अवि” होय या शरीराचें रक्षण प्राणद्वारा होतें म्हणून प्राणाचें महत्त्व या जगात अव्यक्त आहे. मनुष्याचें स्वास्थ्य, आरोग्य, बल, आयुष्य, उस्ताह इत्यादि सर्व प्राणावरच अवलंबून असतात. म्हणून प्रत्येकांने आपल्या ठिकाणची प्राणशक्ति वाढवावी व रोगाशी युद्ध करून त्याचा पराभव करून स्वास्थ्य स्थापन करावें व आपलें आयुशारोग्य प्राप्त करून घ्यावें

असुनीते पुनरस्मासु चक्षु पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।
ज्योत्पद्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळ्या न. स्थिति ॥

श्ल० १०/१५६

“हे असुनीते! येथें आमच्या ठिकाणी पुनः डोळे, प्राण व भोग घात न घारण वर सूर्याचा उदय फार दीर्घकाळपर्यंत आम्हाला पाहता येतो हे अनुमते! आम्हा सर्वांना सुखी कर व आम्हाला स्वास्थ्ययुक्त कर ”

“असुनीति” म्हणजे “प्राण धारण करण्याची रीति” जेव्हा माहित होते तेव्हा डोळ्याची शक्ति क्षीण झाली तरी पुनः उत्तम दृष्टि प्राप्त करून घेता येते प्राण आज्ञ्याची अवस्था प्राप्त झालेली असली तरी त्याला पुनः स्थिर करता येतें व भोग भोगणें अशक्य झालें अगळें तरी भोगा भोगतां येण्याची शक्यता पुनः उत्पन्न होऊ शकते

“असुनीति” अर्थात् प्राण धारण करण्याची रीति जाणल्याने व तिचें अनुष्ठान करण्याने प्राणाची शक्ति वाढते आस व उच्छ्वास, तसेंच आतील कुमक व बाह्य कुमक या सर्वांचा विचार असुनीति अथवा प्राणनीतीच्या शास्त्रात केलेला आहे प्राणाचा सवध प्रत्येक मनुष्याशी असल्याने प्रत्येकांने या असु नीति शास्त्राचे अभ्यसन करावें व त्यासबधीं विचार करावा, तसेंच प्रत्येकांने या शास्त्राचे नियम समजावून घेऊन व त्याप्रमाणें यागून आपल्या प्राणतचें बल निश्चयानें वाढवावें

या मन्त्रात "अमु नीति" शरीर सूर्याचा सवधही वणिलेला आठ सूर्यापासून ही प्राणनाडि प्राप्त होते, व दीर्घायुष्यही तोच देतो सूर्यप्रकाशाला वगळून अपूर्वनीतीचे अनुष्ठान करता येणे शक्य नाही. म्हणून प्राण धारण करण्याच्या रीतीचा विचार व अनुष्ठान करणाऱ्यांनी स्वतःला सूर्य प्रकाशापासून कधीही दूर ठेऊ नये

अमुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातमे सुप्रतिरा न आयुः ।
शरधि नः सूर्यस्य संदशि घृतेन त्वं तन्वं यधयस्व ॥

शु० १०।५९।५

हे (अमुनीते) प्राणनीते ! (अस्मासु) आमच्या ठिकाणी (मनः (धारय) मन धारण कर व (जीवातमे) दीर्घ जीवनार्थ आयुष्याचा (अमु सु प्रतिरा) अमुल्ल बनून उत्तम रीतीने वाढव आम्हाला सूर्याचे (संदशि) दर्शन मिळाव सूर्यप्रकाशात (शरधि) आनंदाने ठेव व घृता-यवा योगाने शरीर वाढव

आयुष्य वाढविण्याची रीत या मन्त्रात सांगितली आहे पहिली गोष्ट हा जन्मे मनाची धारणा होय. ही योगसाधनादि द्वारे त्याची दीर्घायुषी होईन व कोणत्याही कारणासाठी मर्ते आयुष्य क्षीण होणार नाही, इतकी मनाची धारणा पक्की दड झाली पाहिजे

(१) सूर पिऊन शरीर सुदृढ व पुष्ट बनविणे, (२) सूर्यप्रकाशाशी आपल्या शरीराचा सवध ठेऊन आरोग्य, दीर्घायुष्य व उत्साह प्राप्त करून घेणे व (३) दीर्घायुष्याची कल्पना मनात स्थिर व दृढ करणे असे अमु नीति किंवा प्राणनीतीचे तीन नियम या मन्त्राच्या द्वारे सांगितले आहेत दीर्घायुष्याची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यांनी हे नियम पाळून त्यापासून प्राप्त होणारे लाभ करून घ्यावेत.

प्राण प्राणं प्रायस्वासे असवे मुह ॥

निर्झते निर्झत्या न पाशेभ्यो मृञ्च ॥

अथर्व वेद १९।४४५

हे प्राणा! आमच्या प्राणाचें (आयस्व) रक्षण कर. हे (असो) जीवा !
(असचें मूढ) आमचें जीवन सुखमय कर. हे (निर्मर्ते) अनियम !
(निर्मर्त्याः पाशेभ्यः) अनियमितपणाच्या पाशांपासून (मुक्त) आमचा
बचाव कर.

आपल्या प्राणशक्तीचें रक्षण करणें, आपलें जीवन सुखमय बनविणें व
निर्मर्तीच्या पाशांतून स्वतःचा बचाव करणें या गोष्टी प्रत्येकाचें करणें अवश्य
आहे. " ऋति " शब्दाचे " प्रगति, उन्नति, सम्मार्ग, उत्कर्ष, अभ्युदय,
योग्यता, साध, सरळमार्ग, संरक्षण, पवित्रता " इत्यादि अनेक अर्थ आहेत.
याच्या विरुद्ध जें कोहीं अपवित्र आहे तें " निर्मर्ति " वा मोटागें घेदामागे
दाखविलें आहे. या निर्मर्तीच्या अर्थात अनियमाच्या करणानें सर्वांना
दुःख किंवा कष्ट होताना. म्हणून या निर्मर्तीच्या मार्गाचें जाणें हें कोणाला-
ही योग्य नाहीं.

ऋत अथवा ऋतीच्या नियमांनीं प्राणाचें बल वाढविणें व निर्मर्ति अथवा
अनियतीचीं कारणे नाहींशीं करणें हा उत्कृतीचा साधा व सरळ मार्ग आहे.
अज्ञानी मनुष्य अनियतीच्या पाशांत सांपडतो, परंतु ज्ञानी मनुष्य ते पाश
तोडून स्वतंत्रपणानें आपली उन्नति करून घेतो.

प्राणाय मे अपानपाश्चक्षुष्याः श्रोत्रपादौ मे ।

दाक्षी मे विश्वमेवजो मनसोऽसि विलायकः ॥

य० २० । ३४

माझे प्राण, अपान, डोळे, कान इत्यादिकांचा तूं संरक्षक आहेस.
माझ्या वाणीचे दोष दूर करणारा तसेंच मन शुद्ध व पवित्र करणारा ही
तूं आहेस.

धान्यमसिधिनुरि देवान् प्राणाय त्वोदानाय स्वा व्यानाय त्वा ।

दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां ॥ यजुर्वेद १ । २०

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे ।

पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ॥ यजुर्वेद ७ । २५॥

तुं (धान्यं) धान्य आहेत. म्हणून देवांना धन्य कर. प्राण, उदान व ध्यान यांच्याकरिता मुष्ठा स्वीकार करतो. आयुष्यासाठी मी दीर्घ मर्यादा धारण करतो. माझे प्राण, ध्यान व उदान यांच्या तेजाच्या घाडी-साठी तुं शुभ बन.

पाठ ७ वा.

सूर्या.

सूर्यप्रभेला सूर्या भसें म्हणतात. त्याचे उदाहरण.—

सुकिंशुकं दक्षमलि विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये बहत्तुं कृणुष्व ॥

क्र० १० । ८५ । २०

हे (सूर्ये) सूर्यप्रभे! (सुकिंशुकं दक्षमलि) उत्तम चमकदार निमळ, (विश्वरूपं हिरण्यवर्णं) माना प्रकारच्या आकाराचे व सुवर्णकांतीने युक्त, (सुवृत्तं सुचक्रं) उत्तम प्रकारे भाष्यादित व उत्तम चक्रांनी युक्त (अमृतस्य लोकं आरोह) असा अमृत लोकांवर आरोह हो व (बहत्तुं पत्ये स्योनं कृणुष्व) हा विवाह पतीला सुखकर कर.

या मंत्रातील काही शब्दांचे विशेषार्थ पहा:—

१ सुकिंशुकं = (सु + किंशुकं) उत्तम पुष्पांनी शोभित, चमकदार, पुष्पांनी सुशोभित.

२ दक्षमलि = (दक्ष + मलि = दक्ष + मल) = मलरहित.

३ विश्वरूपं = अनेक आकारांनी युक्त, अनेक प्रकारच्या सुंदर सजा-वटींनी युक्त

४ द्विरप्यवर्णै- सुवर्णवर्णा वर्णाप्रमाणे वर्ण असणारा

सूर्य आपली कन्वा "प्रभा" चंद्राकडे अर्पण करतो त्यावेळी प्रभा सुंदर रभावर आरोहेण करून पतीच्या घरी जाते. त्याचें हें आलंकारिक वर्णन या मंत्रांत आहे. या वर्णनाचे मंत्र वैदिक विवाहपद्धतीचें स्वरूप दर्शविणारे आहेत.

सविता

सविता सूर्याचें नांव आहे, या शब्दाची व्युत्पत्ति पूर्वी सांगितली आहेच आतां पाचें भाषांनी एक उदाहरण द्याः—

विश्वे रुपाणि प्रतिमुद्बते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुस्पदे ।
वि नाकमव्यस्तसविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो विराजति ।

अ० ५।८१।२

(कविः विश्वे रुपाणि प्रतिमुद्बते) कवि संपूर्ण रूपांना व्यवह. करतां (द्विपदे चतुस्पदे भद्रं प्रासावीत्) द्विपाद अथवा चतुष्पाद पाचें कस्यान करता. (वरेण्यः सविता नाकं अव्यत्) मेघ असा सूर्य सुलाला प्रकाशित करता. (उपसः प्रयाणं अनु विराजति) उपेच्या प्रयाणाच्या वेळीं विशेष प्रकाशतो.

या मंत्रातील काहीं शब्दांचें विशेष स्पष्टीकरण—

(१) कवि - कवि, दूरदर्शी, बुद्धिमानः (क+वि) क म्हणजे जल व वि म्हणजे चालना देणारा अर्थात् मेघांचा चालक. सूर्य हा मेघांचा प्रकाशक आहे म्हणून त्याला हें नाव आहे.

(२) नाक [न+अ+क] = जेथे दुःख नाही ते स्थान.

सूर्य

सूर्य शब्द सूर्यां व्याचाच वाचक आहे. त्याचें उदाहरण.

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति कतवः ।

इदो विश्वाय सूर्यम् ॥

अ० १।५०।१

(स्य) स्या (जातवेदस) ज्ञान देणाऱ्या (देव सूर्य) सूर्य देवाला (विश्वाय इमे) विश्व इष्टीस पदार्थें म्हणून (कितव उद्ग्रहन्ति) किरणें वर दाखवितात

या देवतेचा आणखी एक मंत्र पहा.—

चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने ।

आ प्रा धाद्यापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुवक्ष ॥

श्रु० १। ११५। १

(देवाना मित्र अनीक उद्गात्) देवाचें हें दर्शनहि तेज उद्गम पावळें आहे तें मित्र, वरुण, अग्नि इत्यादींची (चक्षु) ओळख करून देणारे अधवा त्यांना प्रकाशित करणारे आहे (धाद्यापृथिवी अन्तरिक्ष) धाद्यापृथिवी तसेंच अन्तरिक्ष या मूर्त्यां (आ प्रा) परिपूर्ण व्यापक आहे (सूर्य जगत तस्थुव आत्मा) सूर्य हा सर्व स्थावर व जगम वस्तूंचा आत्मा आहे

पूषा

पोषण करणाऱ्या देवतेस “पूषा ” म्हणतात याचें उदाहरण—

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अभ्यद्रिपुरुषे अहनी द्यौरिधासि ।

विश्वा हि प्राया अवसि स्वधावो मद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

श्रु० ६। ५८। १

हे (पूषन्) पूषा देवा ! (ते अन्यत् शुक्र) तुझें एक रूप प्रकाशमान आहे व (ते अन्यत् यजत) तुझें दुसरें रूप यज्ञमय आहे किंवा यज्ञापासून जो गूर निघतो त्याच्याप्रमाणें कृष्णवर्ण आहे अर्थात् (दि-पु रूपे अहनी) परस्पर विरुद्ध रूपांमध्ये दिवसरात्र-वेत रगाचा दिवस व कृष्णवर्णा रात्र-हीं शुद्धीच रूपें दिसतात (द्यौ, इव असि) घुलोका-प्रमाण तू प्रकाशमान आहेस हे (स्व-धा-व) आपल्या शक्तीनें धारण करणाऱ्या देवा ! (हि विश्वा प्राया, अवसि) तू संपूर्णकलाकौशल्याचें रक्षण

करतोस. (ते भद्रा रातिः इह अस्तु) तुम्हें कल्याणमय दान आम्हांस येथें प्राप्त होवो.

या मंत्रांतील कांहीं पदांचा अर्थ—

१ स्वधावः— स्वधावन् (स्वधा-वन्) भक्तवान्. (स्व+धा+वन्)

आपल्या धारणागर्हनें युक्त, जल धारण करणारा.

२ माया= मज्जन, ज्ञान, शिल्प, कुशलता, कारागिरी.

३ भद्राः= भाजनवर्ती+ योग्य, पात्र, यथायोग्य कल्याण करणारी.

४ राति = दान.

विष्णुः

विष्णु शब्दाची व्युत्पत्ति खालीलप्रमाणें आहे—

१ विष्णुः विपितः भवति = जो व्यापलेला असतो (ज्याने व्यापलेलें आहे.)

२ विशति इति विष्णुः = जो प्रविष्ट होतो.

३ व्यश्नोति इति = सर्वत्र व्यापून टाकतो.

सर्वत्र व्यापक असणे, सर्वत्र प्रवेश करणे इत्यादि अर्थ आहेत. त्याचें उदाहरण—

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूहमस्य पांसुरे ॥

श्रु० १।२२।१७

(विष्णुः इदं विचक्रमे) हा व्यापक देव सर्व ठिकाणीं क्रमण करतो. (त्रेधा पदं निदधे) तीन प्रकारें आपलें पाऊल ठेवतो. (अस्य पांसुरे समूहं) याचे किरण अंतरिक्षांत गुप्त आहेत.

याचा भावार्थ असा आहे कीं विष्णु देव हा सर्वत्र व्यापक आहे. त्यामुळे तो येथील प्रत्येक वस्तूंत आपल्या पराक्रम अथवा आपले सामर्थ्य दाखवितो. जे तत्त्वज्ञानां लोक आहेत त्यांना या व्यापक देवाचा साक्षात्कार हरएक पदार्थांत होतो. याचें पद तीन ठिकाणीं ठेवले गेलें आहे; याचा अनुभव

स्थूल, सूक्ष्म व कारण जगताच्या रूपानें येथें येतो. स्थूल जगत् हें प्रत्यक्ष असल्याने त्यांत मनुष्य हा त्याचा अनुभव घेऊं शकतो. या जगाचे आदिकारण कांहीं तरी असलेंच पाहिजे, असा सर्व्हासून आदिकारणाच्या ठिकाणी त्याच्या शक्तीचें अनुमानही करतां येतें; परंतु मधील रज्जोलीळांतील त्याचें कार्य पाहणें हें मात्र कठीण आहे.

हीच स्थिति सूर्याच्या वावतींतही दिसून येते. पहा, सूर्य हा पृथ्वीलांत प्रत्यक्ष आहे व तो आपणांस दिसतो; भूलीलांत त्याची किरणें येतात व सर्व पदार्थांवर पडतात व त्या ठिकाणी ती किरणें प्रत्यक्ष दिसतात. परंतु मधील अंतराळांत सूर्यकिरण प्रत्यक्ष दिसत नाहींत.

या प्रकारे विचार करून वाचकींनीं अध्यात्मदृष्ट्या किंवा आधिदैविक दृष्टीनें मंत्रांचे अर्थ पहावेत. मंत्रांचा मुख्य सामान्य अर्थ अशा प्रकारे पाहण्याची संवय करणें हें वेदज्ञानाच्या दृष्टीनें अत्यंत आवश्यक आहे.

शब्दार्थ.

रयं (तं) = त्याला

केतुः = किरण, ज्ञान

दृशे = दर्शनासाठी

चित्रं = विलक्षण, आश्चर्यकारक.

जगत् = चलन पावणारे, जगम

तस्थिमान् (■ ह्युप्) = स्थिर, स्थावर.

पाठ ८ वा

मूर्धानमस्य संखीव्याधर्वा हृदयं च यत् ।

मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत् पचमानोऽधि शीर्षतः ॥

अथर्व १० । २ । २६

(अक्षय) याचें (मूर्धानं हृदयं च) डोकें व हृदय (सं) एक करून व (सीव्य) शिवून (पचमानः) पवित्र (अधर्वा) स्थितप्रज्ञ योगी (शीर्षतः अधि) डोक्यावर (मस्तिष्काद्) मेंदूच्या अथवा बुद्धीच्या (परे) पार आपल्या शक्तीला (प्रैरयत्) प्रेरित करतो. अर्थात् (१) मेंदू अथवा बुद्धि व हृदय यांचें ऐक्य करून त्यांची समान उत्पत्ति करणें व (२) पवित्र बनून बुद्धीच्या पलीकडे अर्थात् तर्कशक्तीच्या भूमिकेच्याही पलीकडे उडी मारणें असे दोन महत्त्वपूर्ण उपदेश या मंत्रांत आहेत. हृदय व बुद्धि यांच्या एकीकरणाचा अशा प्रकारचा उपदेश अन्य कोणत्याही भर्मेप्रभांत सांगितलेला नाही. मेंदूचें कार्य तर्क-वितर्क-कुतर्क करण्याचें आहे. व हृदयाचें काम भक्ति करण्याचें आहे. दोघांच्याही समान उत्पत्तीने उत्पत्ति अथवा विपमण्यामुळे हानि होते.

या मंत्रातील “अधर्वा” शब्द स्थितप्रज्ञ योगी असा अर्थाचा आहे. स्थितप्रज्ञ योगी आपला प्राण अस्तकांत चढवितो व आत्मानंदाचा अनुभव घेतो. ही स्थिति प्राप्त करून घेण्यासाठी देखील हृदय व मेंदू यांची समान उत्पत्ति झाली पाहिजे.

प्रण्याच्या द्वारे मनाची स्थिरता संपादन करण्याचा योगमार्ग या मंत्रांत सांगितला आहे.

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनावृतां पुरम् ॥

तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं प्रज्ञां ददुः ॥ २९ ॥

न वे तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ॥

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥

अथर्व १० । २

“ जो उपासक भक्त अमृताने वेदिन भक्षा ब्रह्माच्या नगरीला जाणतो, त्याला ब्रह्म व (ब्राह्माः) ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेल्या इतर देवता चक्षु, प्राण व प्रजा देतात जो ब्रह्माच्या नगरीस जाणतो त्याला ढोळे भाद्रीकरून इंद्रिये व प्राण ही ब्रह्मावस्था होण्याच्या पूर्वी सोडीत नाहीत.

तद्वा अथर्वणः शिरो वेद्यकोशः समुद्भिजतः ॥

तत्प्राणो अभि रक्षति शिरो अभ्रमथो मनः ॥

अथर्व १० । २ । २७

अथर्वीचे जे मस्तक आहे ते (समुद्भिजतः देवकोशः) देवाचा सुरक्षित कोश होय, प्राण त्या शिराचे संरक्षण करत असतो.

अनाप्रकारे प्राणाचे महत्त्व आहे. प्राणशक्ति स्वाधीन झाली की शरीराच्या संपूर्ण शक्ति आधीन होतात, व प्राणशक्तीला स्वाधीन करून घेणाऱ्यास योगाने साध्य होणाऱ्या सर्व सिद्धि प्राप्त होतात.

प्राणाबरोबर मन व मनाबरोबर प्राण संमिश्रित असतो. म्हणून प्राणाचा विचार केल्यानंतर आता मनाचा विचार करणे अवश्य आहे, मनासंबंधी ऋग्वेदातील खालील सूक्त काय सांगते ते पहा—

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १० । ५८ । १

(वैवस्वतं यम) तेजस्वी, नियमन करणारे (यत् ते मन) जे तुझे मन (दूरकं जगाम) फार दूर गेलं होतं (तत् ते) ते तुझे मन (क्षयाय जीवसे) येथे निवत्त करण्यासाठी आणि जीवनासाठी (आवर्तयामसि) परत आणतों.

यत्ते दिपं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १० । ५८ । २

जें तुजें मन सुलोक व पृथ्वी याच्यावर दूरवर भटकत असतें त्याला
येथे निवास करण्यासाठीं आणि जीवनासाठीं परत आणतों

यत्ते भूमिं चतुर्भुंष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्ल० १० । ५८ । ३

जें तुजें मन (चतुर्भुंष्टि) चारी दिशाना पृथ्वीवर भटकत राहतें त्याला
येथे निवासार्थ व जीवनार्थ परत आणतों,

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्ल० १० । ५८ । ४

जें तुजें मन चारी उपदिशाना भटकत असतें त्याला येथे निवासार्थ व
जीवनार्थ परत आणतों,

यत्ते समुद्रमर्णयं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्ल० १० । ५८ । ५

जें तुजें मन अत्यंत खोल समुद्रात दूरवर भटकत असतें त्याला येथे
राहण्यासाठी व जीवनासाठीं आणतों,

यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्ल० १० । ५८ । ६

जें तुजें मन (प्रवत मरीचीः) पसरलेल्या किरणामध्ये दूरवर भटकत
हेत त्याला निवासार्थ व जीवनार्थ येथे परत आणतों

यत्ते अपो यदोषधीर्मने जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्ल० १० । ५८ । ७

जें तुझे मन (भय.) बल व औपधी यांमध्यें दूरवर भटकत असतें
त्याला येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत घेऊन येतों.

यत्ते सूर्य यदुपसं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्रु० १० । ५८ । ८

जें तुझे मन सूर्य व उषा यांच्याकडे दूरवर गेलें होतें तें येथें निवासार्थ
व जीवनार्थ परत आणतों.

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्रु० १० । ५८ । ९

जें तुझे मन मोठमोठ्या पर्वतांमध्यें दूरवर भटकत होतें तें येथें जीव-
नार्थ व निवासार्थ परत आणतों.

पाठ ९ वा.

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्रु० १० । ५८ । १०

जें तुझे मन या सर्व जगात दूरवर भटकण्यास गेलें होतें त्याला निवास
करण्यास व जीवन व्यतीत करण्यास येथें परत आणतों

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

श्रु० १० । ५८ । ११

जें तुझे मन (परावतः परा-) आग्हाला ज्ञान नसलेल्या ठिकाणीं दूर-
दूर भटकत असतें त्याला येथें निवास करण्यास व जीवन व्यतीत करण्यास
परत आणतों.

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम हरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १०।५८।१२

जें तुशें मन भूतमविष्यादि विषयांत दूरवर भटकत असतें त्याला येथें निवासार्थ व जिविनार्थ परत आणतां.

मनाला एकाग्र करण्यासाठीं कोणत्याना कोणत्या मार्गांनीं परत आणण्याचा प्रयत्न करणें जरूर असतें, तथा संबंधींची सूचना या सूक्षांत दिलेली वाचकांना दिसून येईल. ज्या वाचकांस आपल्या मनाची एकाग्रता साध्य करून घ्यावयाची असेल त्याला या सूत्रपासून बराच बोध येतां देईल. मनाची एकाग्रता करण्याच्या वेळीं त्याच्या चंचलतेचें ज्ञान त्याला उत्तम प्रकारें होतें क्षणाभांत तें दूरवर भटकण्यास जातें. त्याला पुनः त्याच ठिकाणीं आणण्याचा रूढ अभ्यास केल्याखेरीज त्याला वन करण्यास अन्य कोणताही उपाय नाही. अभ्यासाने व वैराग्यानें मनाची एकाग्रता होते. अभ्यास याचा अर्थ वारंवार प्रयत्न करणें व वैराग्य याचा अर्थ दुसऱ्या पुच्छळ गोष्टींपासून मन परावृत्त करून एकाच गोष्टीकडे लावणें. याप्रमाणें अभ्यासानें व वैराग्यानें मनाची एकाग्रता झाली असतां मनुष्य अनुत्त सामर्थ्यानें युक्त होतो व तें सामर्थ्य त्याला यावेळीं प्राप्त होतें

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो

याऽतितृष्णं घृहरपतिर्मे तद्घातु ॥

शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥ यजु० अ० ३६।२

(१) (यत्) जें (मे) माझ्या (चक्षुषः) दोळ्याचे, (हृदयस्य) हृदयाचे, (वा मनसः) अथवा मनाचे (अतितृष्णं) अत्यंत फाटलेलें (छिद्रं) छिद्र असेल, (तत्) त्या (मे) माझ्या दोषाला (घृहरपतिः) ज्ञानाचा स्वामी (दघातु) टीक करो. (यः) जो (भुवनस्य पतिः) गृहीचा स्वामी आहे (नः) आम्हां सर्वांना (शं) कल्याणकारी (भवतु) होय.

(१) आत्मच्या दोळे आदीकरून याज्ञ इंद्रियांत, हृदयांत व मनांत जे काहीं पैगुण्य किंवा जी न्यूनता असेल ती परमेश्वराच्या दयेनें दूर होवो.
(२) तसेच जगदीश आत्मचें कल्याण करो. प्रत्येक मनुष्यानें आपलें हृदय,

मन व चित्त याची परीक्षा करून त्यांत काय दोष आहेत, कोणतीं छिद्रें अथवा वेगुण्य आहे व त्याची काय अवस्था आहे हें सर्व पहावें याप्रमाणें दोषाची जाणवि झाली म्हणजे ते दोष काढून टाकावे व हृदय मदा शुद्ध व निर्मळ राखावें. कारण मनुष्याची श्रेष्ठता किंवा नीचता ही हृदयाच्या शुद्धतेपर व अशुद्धतेवर अवलंबून असते. हृदयाची शुद्धता प्राप्त करून घेण्यासाठी ज्ञानमय सर्वशः परमात्म्याची भक्ति करावयास पाहिजे, परमात्म्याच्या भक्तिलेरीज हृदय शुद्ध करण्यास दुसरा कोणताही उपाय नाही जितकी भक्ति अधिक तद तितकं मन अधिक पवित्र होतं, कारण दयामय परमात्मा हा भक्ताच्या भक्त करणांत दोष शिल्लक ठेवीत नाही व भक्ताला पूर्णपणें निर्दोषी बनवितो अरं मनास पापी विचार आले तर ते कसे घालवावेत या संबंधी खालील मंत्र पहा व त्यापासून बोध घ्या—

परोपेहि मनस्पाप किमशस्तानि शंससि

परोहि न त्या कामये दुक्षा घनानि संचर गृहेषु गोषु मे मन ।

अथर्व० ६। ४०। १

हे (मन पाप) मनांतीस पापा ! (पर. भयोद्गी) घूर जा, (कि) काय म्हणून तू (अशस्तानि शंससि) वाईट गोष्टी सांगतोस ? (परा-इहि) चल हट (त्या न कामये) तुझी मी हज्ज करित नाही (वृक्षान् घनानि संचर) वनांत व झाडांमुळेपास संचार करित रहा (मे मन) माझे मन (गृहेषु गोषु) घरात व गाथी आदिकरून पशूच्या पालनात आहे.

मनात पापी विचार आला कीं त्याला तळाळ काढून टाकला पाहिजे. आपल्या प्रबल हज्ज्याचीनीं पापी विचार नाहीसे करावेत व त्याचा पगडा आपल्या मनावर बघीही बघू देऊ नये मन शुभ विचारांनी युक्त करून आपल्या घराच्या उच्चतीस लागवें आपल्या उच्चतीस आपणच कारणीभूत असतो, आपणच आपल्या उच्चतीस आरंभ करावयाचा असतो, तरी दुसऱ्याला दोष ॥ देतां आपली शुद्धता स्वतःच करण्याचा हट प्रयत्न करावा. यासंबंधी खालील मंत्र पहा—

अपेहि मनसस्पतेऽप क्रम परस्पर ।

परो निर्मत्स्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः॥ क्र० १०।१६४।१

हे (मनसः पते) मनाला पतित करणाऱ्या बुविचार ! (अप इहि)

दूर हो, (अप ग्राम) दूर निघून जा. (परः चर) दूर अंतरावर जा.

(परः निर्मत्स्याः) दूरच्या विनाशाला (भाषक्ष्व) पहा. (जीवतः मनाः)

जिवंत मनुष्याचें मन (बहु धा) बहुत सामर्थ्यानें युक्त असते.

मनांत कुपिफार किंवा घाईत गोष्टी घेऊं लागलीत तर त्यांना लागलीच नाहीसं करणें अवश्य आहे, त्या घाईत विचारांच्या योगानें भविष्यवाळी होणाऱ्या हामीचा विचार करा व मनाच्या ठिकाणीं अनेक प्रकारच्या शक्ति आहेत याचें स्मरण राखून दळक्या व शुद्ध विचारांना आपल्या जवळ फिरवूं देऊं नका.

भद्रं वै वरं युजते भद्रं युजन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैचस्यते चक्षुर्यहुत्रा जीवतो मनः॥ क्र० १०।१६४।२

(वैचस्यते) तेजस्वी मना ! तूं जो (वै वरं युजते) निश्चयपूर्वक श्रेष्ठ

विचार पसंत करतोस तो (भद्र) कल्याणप्रद असतो, जे (दक्षिणं युजन्ति)

दक्षतेनें योजना करतात, ते (भद्रं) आपलें कल्याण प्राप्त करून घेतात.

अशा रीतीनें आपली (चक्षुः) दृष्टि कल्याणकारक बनवा (जीवतः मनः

यहुत्रा) जिवंत मनुष्याचें मन फारच समर्थ असते.

कल्याणकारक विचार जवळ करावेत, दक्षतेनें सर्व कर्तव्ये फारपंत व नेत्रादि इंद्रियांना चांगल्या मार्गांनीं न्यावें. मनुष्याचें मन अनेक प्रकारच्या गोष्टी धारण करूं शकतें, तेव्हां तो कल्याणप्रद विचार मनांत ठेवीत तर कल्याण प्राप्त करून घेईल. म्हणून मनामध्ये कसलेही घाईत विचार आले कीं त्यांचा मनावर व गरीरावर घाईत परिणाम होत असतो. यासाठीं या-संबंधीं अत्यंत सावधगिरी घाळयावी. या रीतीनें मन शुद्ध करून शाक्यावर त्याचें सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न करावयाचा असतो. न्यासबंधीं गालील मंत्र पहा—

मनस्त आप्यायतां वाक् आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां
 चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रं त आप्यायताम् ॥ यजु० ६।१५
 हे मनुष्य ! (ते) तुम (मनः) (आप्यायतां) डबत होवो.
 नुकी वाणी डबत होवो, मुझा प्राण डबत होवो, तमेंच तुझे कामही उबत
 होवोत.

अर्थात् मनुष्याने आपल्या इंद्रियांच्या शक्तीचा विकास करावा, मनु-
 ष्याच्या ठिकाणी मन, वाणी, प्राण, बोल, शान इत्यादि शक्ती आहेत त्या
 शक्तींचा विकास व्हावयास पाहिजे. आपल्या शक्तीचा विकास व उन्नति
 करावी म्हणूनच मनुष्याचा जन्म आहे.

शब्दार्थ

दूरकं = दूर

क्षयः = गनि, निवास

छिन्नं = छेद, भोक

अतितुष्यं = अत्यंत फाटलेलं

अशस्तं = बिघ

निर्झति = आपत्ति, वाईट रीति, दुष्ट व्यवहार.

— ० —

पाठ १० वा.

सुधुती कर्णौ भद्रशुतौ कर्णौ भद्रं श्लोकं श्रूयासम् । अ० १६।१।४
 माझे कान (सुधुती) उत्तम उपदेश श्रवण करणारे आहेत, तसेच ते
 िहितकारक गोष्टी ऐकणारे आहेत. म्हणून मी (भद्रं श्लोकं) कल्याणकारक
 व यशदायक अशा विषयासंबंधी उपदेश (श्रूयासं) ऐकावा.

कानाने असा उपदेश ऐकावा की त्या योगाने आपले सदैव कल्याण
 व्हावे व आपले यश सुदृढ व्हावे.

हाच निदम संपूर्ण अन्य अवयवांच्या कर्मांना लागू करावा.

सुधुतिश्च मोपधुतिश्च मा हासिष्टां सौपर्णं चक्षुरजस्रं ज्योतिः ।

अथर्व० १६ । २।१

(सुधुतिः) उत्तम गोष्टी ऐक्ये व (उपधुतिः) त्यांचा अंगीकार करणे हे दोन गुण (मा) मळा (मा हासिष्टां) न सोडोव; (सौपर्णं चक्षुः) गारडासमान माझी तीक्ष्ण दृष्टी असो व (अजस्रं ज्योतिः) अजस्र तेज माझ्या ठिकाणी वास करो.

उत्तम उपदेश श्रवण करणे, त्या उपदेशाप्रमाणे आचरण करणे, सूक्ष्म दृष्टी उपलब्ध होणे व नेजभक्ती हे चार गुण मनुष्याने आपल्या ठिकाणी वाढवावेत.

अर्पीणां प्रस्तरोऽसिनमोऽस्तु दैव्याय प्रस्तराय ॥ अथर्व० १६।२।६
सं. अर्पीचा (प्रस्तरः) प्रसारक आहेस. तुला (दैव्याय प्रस्तराय) दिव्य प्रसारकाला नमस्कार असो.

अर्पीच्या दिव्य ज्ञानाचा प्रचार करणारे अर्पीचे पुत्र असलात. दिव्य ज्ञानाचे जे श्रेष्ठ प्रचारक त्यांचा सत्कार करणे उचित होय.

मूर्धाऽहं रयीणां मूर्धा समानानां भूयासम् ॥ अथर्व० १६।३।१
मी (रयीणां मूर्धा) धर्मांचे शिर व मजबूतगर्भा विद्वानांमध्ये मी शीर्षस्थानी (भूयासम्) व्हावे.

प्रत्येक मनुष्याने असा प्रयत्न करावा कीं ज्यायोगे त्याची योग्यता विद्वानांमध्येही श्रेष्ठ होईल.

विद्या व धन यांचे साहचर्य असणे हे इष्ट आहे. सरस्वती व लक्ष्मी पुत्रांना देऊ लागल्या तर मनुष्याची उन्नति होते.

असंतापं मे हृदयमूर्ध्वा गव्यूतिः समुद्रो अस्मि विधर्मणा ॥

अथर्व० १६।३।६

माझे हृदय (असंतापं) संतापरहित होवो. (गव्यूतिः) इंद्रियांची गति (उर्वी) मोठी असू दे- (विधर्मणा) विविध धर्मनियमांचे पालन करण्याने मी (सन्-उत्-द्रः) सम्यक् रीतीने उत्कर्षार्थ गति उत्पन्न करणारा

अथवा समुद्राप्रमाण गभीर र्हावे
हृदयात् शक्ति असावी इन्द्रियांचें व अत्रयवाचें बल वाढवाचें व उन्नति
प्राप्त करून घेण्यासाठी सदा प्रयत्न करावा

नामिरहं रयीणां नामिः सपत्नानां मूयासम् ॥

अथर्व० १६।४।१

मी (रयीणा नामि) यनाच केंद्र व मजबूतवरिच्या लोकांचा मध्य
बिंदु (मूयास) यनाचें.

आपल्या चारही बाजूस धनधान्य असावे व समान विद्याराचे लोक
सोहो बाजून असावेत, तसेच सर्वांचें मी केंद्र बनून रहावे अशी इच्छा
प्रत्येक मनुष्याने आपल्या अंत कारणांत घालावी

स्वास्तिसि स्या अमृतो मर्त्येभ्यः ॥ अथर्व० १६।४।२

१ (सु-भासम्) उत्तम अवस्थेने पुढे, (स्या) वपान वय कालान
पुढे व मरणावस्थामध्ये अमर आहेस

(१) आपली अवस्था उत्तम करावी, (२) प्राप्त वार्त्ता उद्गूढ वय
कालापूर्वी आपले कार्य करण्यास तयार असावे, म्हणजे उत्तम वय कालवाला
बनावे (३) तसेच मरणावस्थामध्ये अमरभाव म्हणजे मनुष्याचें वैवी
शक्तीने पुढे असें मन प्रकाशित ठेवावे.

मधुमती स्थ मधुमती वाचमुदेयम् ॥ अथर्व० १६।२।२

हे प्रजाजन्ही ! तुम्ही (मधुमती स्थ) गोड स्वभावाने पुढे रहा मला
ही (मधुमती वाच) गोड आपण करणे उचित आहे कारण त्यायोगे
सर्वत्र अहिंसाभाव शक्ति स्थापन होऊन गोडीगुलाकीच्या स्पृहहारासुद्धे सर्व
जग आपल्या अंकित होऊ शकत

वाचकांनी याप्रमाण वेदमार्गाचा अर्थ पहावा व त्याच्या अर्थाचे मनन
कार्ये मनन केवढावर आणोआपण त्यापासून बोधप्रद अर्थाचे स्फुरण
अन्त कारणात होईल

पाठ ११ वा

उत्तिष्ठत सं नह्यध्वमुदाराः केतुभिः सह ।

सर्पा इतरजना रक्षांस्यमित्राननु धावत॥ १ ॥ अ० ११।१० (१२)

हे (उदाराः) उदार लोक हो ! (उत्तिष्ठत) उठा व आपआपल्या (केतुभिः सह) पत्ताकांसह (सं नह्यध्वं) तयार व्हा (सर्पाः) सर्प जातीचे वीर, (इतरजनाः) व इतर लोक मित्रान (मित्रान् रक्षांसि) शत्रुरूपी राक्षसांवर (अनुधावत) इत्या चढवा.

ईशां यो वेद राज्यं त्रिपन्धे अरुणः केतुभिः सह ।

ये अन्तरिक्षे ये दिधि घृथिष्यां ये च मानवाः ।

त्रिपन्धेस्ते वेतसि दुर्णामान उपासताम्॥२॥अथर्व०११।१०(१२)

हे (त्रि-सन्धे) तीन प्रकारचे शरसंधान करणाऱ्या वीरा ! मी (वेद) असं समजलों कीं (अरुणः केतुभिः सह) भगव्या झेंड्यासह युद्ध कर-
गाय्मा (ईशां वा) तुमहां शासकांचें वास्तविक (राज्यं) हें राज्य भाडे.
या तुमच्या (घृथिष्याम्) घृथीवरील शायंत, अन्तरिक्षाभ्यं व घुलोका-
मध्यं जे (दुः+मानानः मानवाः) वाईट नांवाचे दुष्ट म्हणून जे कोणी
लोक असतील (ते त्रिपन्धेः वेतसि) ते तीन प्रकारचे शरसंधान करणाऱ्या
वीराच्या मनांत (उपासतां) राहोत. म्हणजे हे वीर अशा दुष्ट लोकांचें
नाशित्य करीत.

उत्तिष्ठ त्वं देवजनार्थं दे सेनया सह ॥

अयं बलिर्च आद्भुतस्त्रिपन्धेराद्भुतिः प्रिया॥३॥अथर्व०११।१०(१२)

हे (देवजन) देवांसमान असणाऱ्या वीरा ! व हे (अर्जुदे) दूर !
(सेनया सह त्वं उत्तिष्ठ) आपल्या सैन्यासह तूं उठ. (अयं बलिः यः
आद्भुतः) हा नजराणा तुमच्यासाठी ठेवला आहे कारण (त्रि-सन्धेः)
तीन प्रकारचे शरसंधान करणाऱ्या वीरास्य (आद्भुतिः प्रिया) नजराणा
प्रेम असतो.

मूढा अमित्रा न्यबुदे जहोपां वरंघरम् ।

अनया जहि सेनया ॥ २१ ॥

अथर्व ११।१० (१२)

हे (न्यबुदे) शूरा ! (अमित्रा. मूढा) शत्रूना मूर्ख बनवा, म्हण
रमाना घाबरवून साधा. (घुपां वर वर जहि) त्यांपैकी मुख्य मुक्त
वीराना मारा (अनया सेनया जहि) या सैन्यासह शत्रूला मारा

यश्च कवची यश्चाकवचोऽमित्रो यश्चाऽग्निः ।

उयापाशैः कवचपाशैरज्मनाभिहतः शयाम् ॥ २२ ॥

अथर्व ११।१० (१२)

(य च कवची) जो कवचधारी व (य च अकवच) जो कवच
धारी नसेल तसेच (य च अग्निः अमित्रः) जो या युद्धात शत्रु म्हणून
आघात असेल तो (उयापाशैः) धनुष्याच्या दोरीच्या पाशांनी, (कवच
पाशैः) कवचाच्या पाशांनी (अज्मना अभिहतः) व हल्ल्याने मारले
जाऊन रणभूमिवर (शयाम्) पडो.

ये धर्मिणो येऽवर्माणो अमित्रा ये च धर्मिणः ।

सर्वास्ता अर्धुदे हताछ्धानोऽदन्तु भूम्याम् ॥ २३ ॥

अथर्व ११।१० (१२)

(ये धर्मिणः) जे कवच धारण करणारे व (ये अवर्माणः) जे कवच
न धारण करणारे (अमित्रा.) शत्रु आहेत (ये च धर्मिणः) जे चिरस्थाय
धारण करून आले असतील, हे (अर्धुदे) शूरा ! (तान् सर्वांन्) त्या
सर्व शत्रूला (इहान्) ठार मारल्यावर त्यांना (भूम्यां) युद्धभूमीवर
(श्वान् अदन्तु) कुत्रे खाऊन टाकोत

ये रथिनो ये अरथाः असादा ये च सादिनः ।

सर्वांनदन्तु तांहतान् गृध्रा. श्वेना. पतत्रिणः ॥ २४ ॥

अथर्व ११।१० (१२)

(ये रथिनः) जे रथामध्ये बसून लढणारे, (ये अरथाः) जे रथा-
शिवाय लढणारे, (असादाः) जे बाहनांशिवाय असतील व (ये च
सादिनः) जे बाहनांवर बसून लढणारे असतील, (तान् सर्वान् हतान्)
त्या सर्व शत्रूनां मारल्यानंतर त्यांना शिघ्रादे, बाहिरसंस्थाने वगैरे (पलायिनः)
पक्षी (भवन्तु) धावोत.

सहस्रकुण्ठा शैतमामित्री सेना समरे वधानाम् ।

विविद्धा ककशाकृता ॥५५॥ अथर्व० ११ । १० (१२)

(वधानां समरे) शत्रूंशीं करावयाच्या युद्धामध्ये (विविद्धा) शस्त्रांनीं
विविद्ध झालेली (ककशाकृता) व ग्रस्त झालेली (मामित्री सेना) शत्रूंची
सेना (सहस्रकुण्ठा) हजारों प्रेतोनीं बुक होऊन रणभूमीवर (शेता) पडो,
वीरानीं पराक्रम करून शत्रूंचा भुव्वा उडवून घाबा हा या मंत्राचा
भावार्थ आहे.

यत्र ब्रह्मविदो याग्नित दीक्षया तपसा सह

ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म वधातु मे ॥ अथर्व० १५।४।८

(यत्र) जेथे (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानी (दीक्षया तपसा सह याग्नित) दीक्षा
घेऊन व तप करून जातात (तत्र) तेथे (मा ब्रह्मा नयतु) मला
ब्रह्मज्ञानी घेऊन जावो तसेच (ब्रह्मा) ज्ञानी (मे ब्रह्म वधातु) मला ज्ञान
देवो.

केतुं कृण्वन्नकेतवे पशो मर्या अपेक्षासे ।

समुपद्रिरजायथा ॥

किं० १।६।३

हे (मर्याः) मनुष्य हो ! (अकेतव केतुं कृण्वन्) अज्ञान्याला ज्ञान
देत व (अपेक्षासे पेशः) रूपराहित्याला रूपवान् बनवीत (उपद्रिः सं
भजायथा.) उप काकासह तो सूर्य झाला आहे.

सूर्य आल्यानंतर जगाचे ज्ञान होतं व प्रत्येक पदार्थाचें रूप दिव्हे लागलें
त्याचप्रमाण अन्तःकर्णांत ज्ञानसूर्य प्रकट झाला म्हणजे जगतासमर्थी निश्चित ज्ञान होतें.

उद्यमं ते पुरुष नाश्रयानं जीवातुं ते दक्षतामिं कृणोमि ।
आ हि रोहेमममृतं सुखं रयमथ जिर्विर्विद- ११ चदासि ॥

अधर्व० ८।१।६

हे (पुरुष) मनुष्या ! (ते उद्यमान) तुझी उद्यति होवो (न भवयान)
अधोगति होऊ नये. (ते जीवातु) तुझ्या जीवनाकरिता (दक्षतामिं
कृणोमि) बलाचा विस्तार मीं करीत आहे. (इमं सुखं रय) या सुख
वेणाऱ्या रथावर (आरोह) चढ व (जिर्वि.) स्तुत वनून (विदथ अथ
दासि) गुदामध्ये उत्तर देशील गृहजे विजयी होशील

बोधश्च त्वाप्रतियोधश्च रक्षतामस्यत्नश्च त्वानवद्राणश्च रक्षताम् ।
गोपायंश्च त्वाजागृविश्च रक्षताम् ॥

अधर्व० ८।१।१३

(बोध प्रतिबोध च) ज्ञान व विज्ञान (त्वा) तुझें (रक्षता) रक्षण
करीत, (अ-रक्षण) उलटाह व (अनवद्राण च) स्थिरता हीं तुमैं रक्षण
करीत (गोपायन्) रक्षण करण्यास व (जागृवि) जागृत (त्वा रक्षता)
तुमैं रक्षण करो

संसृष्ट धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं धत्ता वरुणश्च मन्यु ।

भिर्यं दधाना इदयेषु शत्रवः पराजितासो अप निलयताम् ॥

ऋग्वेद० १०।८४।७

(वरुण मन्यु. च) वरुण व मन्यु गृहजे उलटाह (संसृष्ट) उत्तम
तन्हेन उत्तम केलेलें व (समाकृत) उत्तम तन्हेन सुसंस्कृत केलेलें असें
(उभय धन) दोनही प्रकारचे धन (अस्मभ्यं धत्ता) आम्हासाठीं धारण
करीत, आम्हाला देवोत (शत्रवः) आम्हाचे शत्रु (इदयेषु) तदपामध्ये
(भिर्यं दधाना) भय धारण करून (पराजितासो) पराजित होऊन
(अप नि-नयन्तो) पळून जावोत

अंक २

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिक्षण्याचा अगदीं सोपा उपाय.)

भाग २४ वा.

लेखक व प्रकाशक

धीपाद दामोदर सातवलेकर

स्थाप्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

दुसरी आवृत्ति

शके १८५२, सन १९११.

मूल्य ८ आने

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग २४ वा.

पाठ १ला.

वेदोमध्यं गूढमंत्रं फार आहत्त. त्यांचा अर्थ करण्याची रीत देखील फारच गूढ आहे. या गूढ रीतीचा पूर्ण विचार घेणे सोप्या भरकाशांत फारच जरी शक्य नाही, तथापि त्या गूढतेची सोपीशी कल्पना घेण्यासाठी एक मंत्र घेऊं देऊन त्याचा अर्थ करूं, म्हणजे त्यावरून वाचकांना सोपीसिद्धत कल्पना होऊं शकेल—

सत्त्वारि भृंगो जस्य पादा द्वे क्षीरं सप्त हस्तासो जस्य ।
त्रिषा यद्वो घृपभो रोरवीति ग्रहो देवो मर्त्यो आधिपेश ॥

सू० ४१५८।३. यजु० १७।९।

आतां या मंत्राचे निरभिधारे अर्थ पहाः—

(१) गोपध ब्राह्मणांतील अर्थ— ज्याचे चार वेद ही चार शिमें आहेत, यशाचे तीन सवन हे तीन पाय आहेत, त्र्यम्बोदन व प्रावरण हीं तेन शिरें आहेत, सप्त छंद हे सात हात आहेत, मंत्र, कल्प व ब्राह्मण या तिन ठिकाणीं जो बांधला गेला आहे, असा अत्यंत बलवान् महात् देव ज्ञाने अर्थात् यज्ञानें मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट पडतो.

(२) यास्कस्विर्युक्त निरुक्तांतील अर्थ— चार वेद ही ज्याचीं ३२ शिमें आहेत, प्रायश्चित्त व उदनीय हीं दोन शिरें आहेत, सप्त छंद हे

सात हात आहेत, मंत्र, माहण व कहर या तीन ठिकाणी जो बांधला गेला आहे तो महान यज्ञदेव मनुष्यांमध्ये येतो.

(३) महामुनि पतंजलिहृत अर्थ- (स्थाकरण भाष्यामध्ये) नाम, क्रियापद, उपसर्ग व निपात ही ज्याची चार शिर्से; भूत, भविष्य व वर्तमान तीन काळ हे ज्याचे तीन पाय; नित्य व कार्य शब्द हे ज्याची दोन शिरे; सात विभक्ति हे ज्याचे सात हात; व जो छाती, कंठ व मळक या तीन ठिकाणी स्पर्श करतो असा महान शब्दरूपी देव मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट होतो.

(४) ऋग्वेदांत सायणाचार्यहृत अर्थ- (सूर्यविपयक अर्थ) चार दिशा ह्या ज्याची चार शिर्से; मात काळ, माध्याह्न व सायंकाल हे ज्याचे तीन पाय; वियस रात्र ही ज्याची दोन शिरे; सप्त किंवा अथवा सात ऋतू हे ज्याचे सात हात; मृमि, अंतरिक्ष व आकाश या तीन स्थानी जो बांधला गेला आहे, तो वृष्टि करणारा महान सूर्यदेव मनुष्यांमध्ये नियमन-रूपाने प्रवेश करे.

(५) तैत्तिरीय भारष्यकांत सायणाचार्यहृत अर्थ- प्रणवाच्या अकार, उकार, मकार, व अर्थमात्रा अशी चार शिर्से आहेत; अभ्यास व आधिदैवतादि पक्षांत (१) विश्व, (२) तेजस व (३) प्राज्ञ अथवा (१) विराट, (२) हिरण्यगर्भ आणि (३) अभ्याकृत असे तीन पाय आहेत; चित् व अचित् या दोन शक्ति म्हणजे दोन शिरे आहेत; भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यं, या सात शब्दांत सात हाताच्या ठिकाणी आहेत, विश्व, तेजस व प्राज्ञ या तीन ठिकाणी अकारादि तीन रूपांच्या द्वारे बांधला गेला आहे; असा हा भूषभ अर्थात् बलवान शब्दरूपी प्रणवाने मांगितला जाणारा महान देव परमेश्वर मनुष्यांमध्ये प्रवेश करे.

(६) यजुर्वेदांत श्यामी दयानंद सरस्वतीहृत अर्थ- यांनी यास्मात्पापं व महामुनि पतंजलि या दोघांचिही अर्थ स्वीकारले आहेत.

(७) ऋग्वेदांत स्वामी दयानंद सरस्वतीकृत अर्थः- चार वेद ज्याची चार शिरे आहेत, कर्म, उपासना व ज्ञान हे तीन ज्या धर्माचे पाय आहेत, अभ्युदय व नि श्रेय ही दोन ज्याची शिरे आहेत, सात श्रद्धेचे ही ज्याचे सात हात आहेत, अन्ना, पुष्पाद्य व योगाभ्यास या तीनहीशी जो संबंधित आहे असा सुखाची वृष्टि कनारा धर्मरूपी महान देव मनुष्यामध्ये येतो

सायणचार्य ऋग्वेदांत सायणाने की या सत्राचे (१) अग्नि, (२) सूर्य, (३) भाव, (४) माय व (५) वृक्ष असे पाच अर्थ समवर्तीत आहेत म्हणत. सूर्यविषयक अर्थ करून अन्य अर्थ अशाच प्रकारे समकूल लावेल अशी श्यानी सूचना दिली आहे, अर्थात सायणचार्यांच्या मताप्रमाणे या सत्राचे चरीत पाच देवतांना उद्देशून पांच अर्थ होतात

एकाच सत्राचे धारमणे भिन्न अर्थ प्राचीन व अर्याचीन साध्याकारांनी दिले आहेत. धरती सक्षेपाचे अर्थ दिले आहेत, ज्यांचा विस्तारपूर्वक पाहण्याची इच्छा असलेल्यांना ते वर वर्णन केलेल्या ठिकाणी विसृज्य येतोलेख, पर केलेल्या अर्थांमध्ये भिन्नता ही शारीरि आहेच विवेक केला तर साधारण धावकाना आम्ही कोणाचा अर्थ मानाय या कोणाचा मानू नये असा प्रश्नादि पटण्याचा समज आहे

हे चरीत अर्थ परस्पर विरोधी आहेत काय? महामुनि पत्रजलि, पूज्य बारकाचार्य एसेंच अन्य साधार्य माना वेदाच्या अर्थव्याख्या सवेद होता की काय? किंवा अशा प्रकारचे वाटेत ते अर्थ समवर्तीत आहेत की नव ? की एकाच सत्राचे अनेक अर्थ समवर्तीत? असा चरीत शंका प्रश्न याचकांसमोर उभे राहून याचक गोंधळून जाण्याचा समज आहे. तर चरीत अर्थ एकच मतस्ती, तर त्याच्यात परस्पर विरोध अवश्य असावाच अशी साधारण कोणांची समजूत होते परंतु साक्षाची दृष्टि अशी नाही, भिन्न अर्थ असणे हे काही विरोधाचे किंवा नव्हे एकाच सत्राचे अनेक अर्थ होऊ शकतात;

परंतु तेवढ्यावरून मिश्र अर्थांमुळे लागलीच परस्पर विरोध उत्पन्न होतो असे समजण्याचे कांहीं कारण नाही.

विरोध कशाच्या म्हणतात ? अर्थाच्या भिन्नतेला विरोध असे म्हणता येत नाही. कारण वेदांच्या पदांची, वाक्यांची व मंत्रांच्या अर्थांची भिन्नता ही त्यांच्या स्वनेवरूनच सिद्ध होते. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक अर्थात वैयक्तिक, राष्ट्रीय व जगाच्या दृष्टीने कांहीं मंत्रांचे कमीत कमी तीन अर्थ होतात व तसें होणें हें वैदिक स्वनेला अनुसरूनच आहे. या विधानाची स्पष्टता करण्यासाठी कांहीं पदांचे अर्थ खाली दिले आहेत—

वैदिक पद;	आध्यात्मिक भाव;	आधिभौतिक भाव;	आधिदैविक भाव
इंद्र	जीवात्मा	राजा, भर्ता	परमात्मा, विष्णु
देव	इंद्रिय	विज्ञान, शूर	सूर्य, आप, तेज,
		आपारी व कारागीर.	सूर्य इत्यादि.
अग्नि	पाप्मा	ज्वारी, उपदेशक	अग्नि, तेज
आप्	वीर्य	शांतआत्मा, संन्यासी	जल.
वृत्र	बाईट भाव	वेदा देणारा शत्रु	मेघ योद्धा प्रकाराच्या
	अथवा रोगधीन		प्रतिबंध करणारे पदार्थ
उषा	बंध	जागृति	उष.काल.
मित्र	मित्रता	एकता, संघभाव	सूर्य वगैरे.

सर्व नदऱ्यांचे सर्व अर्थ देण्याचे हें शक्य नव्हते. परंतु जर जी पद दिली आहेत त्यांचे तीन ठिकाणी तीन प्रकारचे अर्थ फसे होतात ते वर दिले आहे. त्यावरून एका देवतेचा मंत्र तीन ठिकाणी कमीत कमी तीन अर्थोनीं येऊ शकतो, हें वाचकोना दिसून येईल. शिवाय कांहीं मंत्रांचा एकच अर्थ होऊ शकतो व कांहीं मंत्रांचे अनेक अर्थ होऊ शकतात. म्हणून प्रत्येक मंत्राचा तीन प्रकारे अर्थ जगावीं होतोच असें आमचें म्हणणें नाही, परंतु वेदांच्या स्वनेला अनुसरून आम्ही एवढे मात्र सांगू शकतो कीं जर सांगितलेल्या

कारणास्तव कांहीं मंत्रांचे अनेक अर्थ होवें संभवनीय आहे. उदाहरणार्थ खालील मंत्र पहा—

“इंद्रज्येष्ठा मरुद्रक्षणाः॥” ऋ० १।२३।८

- (१) आध्यात्मिक अर्थ— ज्योत जीवात्मा मुख्य आहे असे प्राण.
(२) आधिभौतिक अर्थ— ज्योत राजा मुख्य आहे अशा सैनिकांचा समूह.

- (३) आधिदैविक अर्थ— ज्योत विद्युत् मुख्य आहे असा संज्ञापात.

“मरुतो मूळयंतु नः॥” ऋ० १।२३।१२

- (१) प्राण आम्हां सर्वांना सुखी करो= पंचप्राणांनीं सुख होवो.
(२) सैनिक आम्हां सर्वांना सुख देवोत=रक्षकांपासून जनतेचें सुख वाढो.

- (३) वायु आम्हां सर्वांना सुखी करो=वायुपासून सर्वांचें हित होवो.

याप्रमाणें कांहीं कांहीं मंत्रांचे तीन अर्थ हे वैदिक पद्धतीला अनुसरूनच आहेत. बहुधा देवतावाचक प्रत्येक शब्दांचे किंवा देवताविरोधी शत्रूंणीं जीं नांवें आहेत त्या शब्दांचे अशा प्रकारें तीन तीन अर्थ होतात. अर्थात् ज्याप्रमाणें इंद्र शब्दाचे तीन अर्थ आहेत, त्याप्रमाणे त्याचा शत्रु जो वृत्र त्याचेही तीन अर्थ आहेत. इंद्र व वृत्र यांच्यामधील वैर सनातन आहे. कारण इंद्र हा प्रकाशाचा फैलाव करण्याची इच्छा करतो तर वृत्र हा त्या प्रकाशाच्या विकासाला प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून त्यांचें हें युद्ध सनातन आहे. प्रकाशाचा अर्थाही वरील तीन ठिकाणीं भिन्न आहे; जर वाचकाना ह्या वैदिक रीतीचें पूर्ण ज्ञान होईल तर अर्थांची अनेकता असतांही भिन्न भिन्न अर्थांमध्यें त्यांचा विरोध भासणार नाही. कारण सैद् या ग्रंथाची पद्धतीच तशा प्रकारची आहे. जोपर्यंत मूळ सिद्धांतांत प्रकाश व अंधार यांच्या इतका परस्पर विरोध नसेल तोपर्यंत अनेक अर्थ झाले असतांही त्यांच्यांत इतका परस्पर विरोध असणार नाही. सर्व आचार्यांनीं हीच शास्त्ररुष्टि आतांपर्यंत स्वीकारलेली आहे.

पाठ २ रा.

मतिश्च मे सुमतिश्च मे यत्नेन कल्पन्ताम् ।

या० य० १८ । ११

(मे मति) भार्गी बुद्धि व (सुमति) चागली मति यज्ञानं (कल्पन्तां) साधनार्थशाली होयेल सत्कर्मने आपदया बुद्धीचे व मतीचे स्वर्धन करावयाचे असते यज्ञानं मति व सुमति या अधिक शक्तिशाली होतात, असा उपदेश या मन्त्रापासून मिळतो यज्ञाचा अर्थ अत्यंत व्यापक आहे, परंतु यज्ञ शब्दाचा भावार्थ 'प्रशस्ततम कर्म' असा आहे सर्वांहून श्रेष्ठ व सर्वाना उपयुक्त असे जे कर्म ते प्रशस्ततम कर्म होय ज्या कर्माच्या योगाने श्रेष्ठाचा सम्मान, सर्वोपरोध स्नेहभाव, व परोपकार होतात, ते प्रशस्ततम कर्म होय, या प्रकारच्या कर्माच्या ठिकाणी म्हणजे प्रशस्ततम कर्मात आपल्याला समर्पित करण्याने आपले मन शक्तिशाली व समर्थ होते तात्विक दृष्टीची मर्मकांना आपल्यास असा प्रकारची कर्मे करण्यास लावून, एकामेकांना एक कर्मे करायला म्हणजे मनाची शक्ति वाढून ती समर्थ होती, यासंबंधी खालील मंत्र पहा—

आकृतिं देवीं सुभगां पुरो दधे विश्वस्य माता सुहृदा नो अस्तु ।
यामाशामेभि केवली सा मे अस्तु विदेयमेना मनसि प्रविष्टाम् ॥

अथर्व० १९ । ४ । २

(सुभगां) उन्नम भाग्ययुक्त, (आकृति देवीं) सत्स्वरूप देवतेला मी (पुरो दधे) समोर धारण करतो ती चित्ताची माता आहे म्हणून ती (न सुहृदा) आम्हाला अत्यंत आदरणीय (अस्तु) असो (या आशा) ज्या दिशेला (एभि) मी जाईन (सा केवली) ती निर्दोषतायुक्त होऊन (मे अस्तु) मला प्राप्त होवो, ही सर्वस्व देवता ज्या क्षणी (मनसि प्रविष्टां) मनामध्य प्रवेश करील त्याच क्षणी (एतां विदेय) हिला मी

जाणण्यास समर्थ व्हावें, सकल्प हा चिन्तास्थ म्हणजे चितनाच्या शक्तीला प्रेरित करीत असतो, मनात जसा सकल्प येतो तसलाच विचार उत्पन्न होत असतो तो सकल्प ज्या दिशेने ज्या विषयात कार्य करील त्यामध्ये त्याला सत्ताच प्रकाशची सिद्धि प्राप्त होईल म्हणून ज्यावेळी मनात सकल्प उत्पन्न होतो त्यावेळीच तो शुभ सकल्प उत्पन्न व्हावा अशी खटपट करावी, म्हणजे शुभ सकल्पाच्या योगाने मनुष्याची उन्नति होईल

यो यः शुभो हृदयेष्वन्तराकृतिर्या यो मनसि प्रविष्टा ।

तामसीधयामि हविषा घृतेन मयि सजाता रमतिर्धो अस्तु ॥

अर्थ ० ६।७।१२

आपल्या (हृदयेषु अतः) हृदयात ज (शुभम्.) यल आहे य जो (आकृतिः) सकल्प आपल्या मनात प्रविष्ट होईल त्याला मी (घृतेन) घृताने अर्घ्यास स्नेहपूर्ण (हविषा) यज्ञाने (सीधयामि) शिबून एक करतो हे (सजाता) सजातीय लोकहो ! (मयि) माझ्या ठिकाणी (य रमति) आपण रममाण व्हा.

हृदयाचे बळ व मनाचा सकल्प ही एकाच कार्याला लावतात, म्हणजे त्या योगाने प्रत्येक कार्य उत्तम रीतीने पूर्ण होते. याप्रमाणे हृदय व मन याच्या ठिकाणाचा भाव एकत्र होऊन सर्वांच्या अंतःकरणात स्नेहपूर्ण भाव वसू लागेल, तर त्या स्नेहांतील एकजातित्वामुळे, विलक्षण सघनता उत्पन्न होईल. तात्पर्य मनाचे सकल्प शुभ व पवित्र असावेत म्हणजे मनुष्याची उन्नति होतेच होते, इतकंच नव्हे तर राष्ट्रात्म्याचे अथवा एकजाती यत्नेचे बळही त्याने पावते. ज्या राष्ट्रात निरनिराळ्या जातींत मेहमीकलह सुरू असतात त्या लोकांनी हा उपदेश सदैव लक्षात ठेवावा जातीजातीं तील परस्पर झगडे नाहीसे करण्याचा एकच उपाय आहे व तो उपाय म्हणजे प्रत्येकाने आपल्या मनात शुभ सकल्प धारण करणे हाच होय. अन्य उपायांनी हे शक्य नाहीसे होणे शक्य नाही, मनामध्ये शुभसकल्प येण्यास

आप्यापिण्याच्या आवश्यक वस्त्याचा विचार करणे भाग आहे. त्यासंबंधी
खालील संक्षेप पहा—

मनसे चेतसे धिय आकृतये उत चित्तये ।

मस्यै श्रुताय वक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥

अथर्व० ६।४१।१

(मनसे) मनासाठी, (चेतसे) ज्ञानासाठी, (धिये) धारणाशक्ती-
साठी, (आकृतये) संकल्पासाठी व चित्तासाठी, (मस्यै) भक्तिकरिता,
(श्रुताय) श्रवणशक्तीप्रतीत्यर्थ, (वक्षसे) दृष्टीसाठी, (वयं) आम्ही
(हविषा विधेम) अन्नादिद्वारा उत्कृष्टाचा उपाय करतो. अन्न वर्गाचे सेवन
अशा प्रकारे केले पाहिजे की, ज्याने मन, ज्ञान, बुद्धि, संकल्प, भक्ति,
चित्त, श्रवण, दर्शन इत्यादि इंद्रिये निरोगी, बलवान व स्वयामध्योने युक्त
अशी व्हावीत. ज्याने शक्ति क्षीण होईल असे कोणतेही कार्य करू नये.

अग्निना तेजसा ध्यक्षुः प्राणेन सरस्वती धीर्यम् ।

यान्तेन्द्रो बलेनेन्द्राय धधुरिन्द्रियम् ॥

यजु० २०।८० ॥

“अग्निर्नादेव है तेजावरोधरश्च दष्टि देतात, सरस्वती है प्राणशक्ती-
वरोधरश्च धीर्य देते, इन्द्र (इन्द्राय) जीवात्म्याला वाणी व बलयुक्त
इन्द्रियशक्ति अर्पण करतो.” या मंत्रात सरस्वती जीवनासतिवरोधरश्च धीर्य
देते असे सांगितले आहे. सरस्वती शब्द हा विद्येच्या संस्कृतीचा पावन
शब्द आहे. अग्निना अन्न धन व अन्न शक्तीचे वाचक आहेत. विद्येने

पाठ ३ रा.

या पुस्तकाच्या प्रथम पाठांत एक मंत्र घेऊन त्याचे प्राचीन व अर्वाचीन भाष्यकारांनी केलेले भिन्न भिन्न अर्थ दिले आहेत. त्या अर्थामध्ये जी भिन्नता आहे ती परस्परविरोधी आहे की परस्परविरोधी नाही, या गोष्टीचा आता विचार करूं.

वेदमंत्रांचे जितके अर्थ संभवनीय आहेत तितके सर्व आपल्या भाष्यांत दिले आहेत असे कोणीच भाष्यकार म्हणत नाही. किर्येकांनी कांहीं अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला असेल तर किर्येकांनी तसा प्रयत्न केला नसल्याचाही संभव आहे. कारण, वेदांची अगाधताच गंभीरता अर्थाच्या दृष्टीनेच आहे व त्यांच्या खोलीचा वार कोणासही लागणें शक्य नाही, असेच सर्व भाष्यकार मानतात. त्यामुळे सर्व भाष्ये ही संक्षेपांनेच केली जातात.

भाष्यकारांची दृष्टी ही भिन्न भिन्न असते, कोणाची भाष्ये आध्यात्मिक दृष्टीने केलेली, कोणी आधिभौतिक दृष्टीने केलेली, तर इतर कांहींनी अन्य दृष्टींनी केलेली आहेत. परंतु त्यावरून असे सिद्ध होत नाही की, एकांनी केलेल्या अर्थाने खंडन दुसऱ्यांनी केलेले आहे. एक दृष्टि मुख्य मानून अन्य दृष्टींना भाष्यकार गौण मानित असतात.

धैर्यवृत्तिक उन्नतीच्या विचाराच्या वेळी आध्यात्मिक दृष्टीला प्राधान्य, सामाजिक व राष्ट्रीय उन्नतीच्या विचारप्रसंगी आधिभौतिक दृष्टीला प्राधान्य, तर जगाच्या उन्नतिच्या प्रसंगी आधिदैविक दृष्टीला प्राधान्य दिलेले असते, यास्तविक पाहतां यशिल तीन्ही गोष्टींना त्या त्या परिस्थिति । महत्त्व असतेंच; परंतु प्रत्येक मंत्रातील तिन्ही अर्थांची कोट करूं काम असतें, म्हणून एक विशेष दृष्टि राखून त्या दृष्टीने भाष्यकार हे संक्षेपांनी अर्थ करित असतात. जर ते एकेका मंत्राचे अनंत अर्थ करित सुटले तर एखादा मोठा ग्रंथ होईल की त्याचा अभ्यास करणेंही अशक्य होईल.

वेदमंत्रांचे अनेक अर्थ होण्याचें मूळ कारण वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. आतां पूर्वेक “ चत्वारि शृंगा ” या मंत्रासंबंधीं थोडें लिहिजे अद्वय आहे. त्याचे कांहीं अर्थ पूर्वी दिले आहेत व कांहीं दिलेले नाहींत; कारण या मंत्राचे आणखी १०।१५ अर्थ होऊं शकतात. श्री० सायणाचार्यांनीं स्पष्ट लिहिलें आहे कीं “ या सूक्ताच्या पांच देवता असल्यानें प्रत्येक मंत्राचे पांच पांच अर्थ होतात, परंतु येथें एकच अर्थ दिला आहे. याकांचे अर्थ पाहण्यांना विचार केला असतां सहज समजून येण्याजोगे आहेत. ”

“ यद्यपि सूक्तमग्निःसूर्यादिपंचदेवताकल्पात्
पंचचाऽयं मंत्रो व्याख्येयस्तथापि.....

सूर्यस्य प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते ।

..... एवं त्वयादिपक्षेऽपि याज्यम् ॥ ”

श्रु० सा० मा० ४।५८।३

या सूक्ताच्या अग्नि, सूर्य, आपू, गी, घृत या पांच देवता असल्यानें हा मंत्र पाच प्रकारानें अर्थ केला जाण्यास योग्य आहे. तथापि येथें सूर्यपर व्याख्या केली जात आहे. याप्रमाणेंच आपू आदि श्रुतिबंधीं अर्थयोजना करावी.

पाचरून भाष्यकारांचा सावधानपणा स्पष्टपणें दिसून येतो. अनेक अर्थ भाष्य असून व त्या अर्थांचें ज्ञान असूनही विस्तारमयास्तव त्यांनीं मौन स्वीकारलें आहे. वरील मंत्रातील पांच देवतासंबंधीं नववेंच सांगायलाय आहे कीं, अग्निःसूर्यादि पांच देवतांचे प्रत्येकीं तीन तीन याप्रमाणें पंधरा अर्थ सर निश्चितच आहेत; याशिवाय भिन्न अर्थ परिस्थित्यनुरूप होतील ते निरा-
लेश. भाष्यकार हे उच्चम लेखक आपले तरी कोठपर्यंत अर्थ देत राहतील ? तथापि रचानीं जे अर्थ दिले आहेत तेच अधिक आहेत, असें भक्तिकटव्या कोया रचीच्या लोकांना वाटावें व रचोच्या अर्थांतील सुसूत्रपणा व सुसं-
वृता ही रचोना व गमजती काल्पनिक विरोध मात्र त्यांच्या रचिल्या दिसावा
हो मोठें आश्चर्य आहे !!

संवन करण्यापूर्वी प्रत्येकानें हा वैदिक शैलीचें ज्ञान करून घेण्याचा प्रयत्न करावा; नंतर संवन करण्यास त्यांना वाटेला तितका वेळ आहेच; पण आगडांस खात्री आहे कीं वैदिक शैलीचें ज्ञान झालें कीं संवन करण्याचा प्रसंगच येणार नाही. सध्या जें काहीं संवनमंडनपर पाळाय होत आहे तें सर्व धिक्कारास्पद भाषनेनेच लिहिछेले आहे. वैदिक शैलीचें ज्ञान झाल्यानंतर जर कोर्टें विरोध दिसून आला तरच संवनाचा प्रसंग येणार.

आतां वाचक असें विचारतील कीं एकाच मंत्राचे विविध अर्थ हे प्रमाण कसे प्राप्तता येतील? एकाच वाक्याचे विविध अर्थ होणेंसही शक्य आहे काय? याचें उत्तर असें कीं वेदमंत्रांचे मुख्य दोन विभाग आहेत,

(१) पद्विषया विभागांत स्पष्ट अर्थाचे सर्व मंत्र येतात. जसे— “ मां मां हिंसीः ” गायत्रीची हिंसा कर्क नका. (षष्ठ० १३१४२) असा मंत्र आहे. जरी या मंत्रांत “ यो ” शब्दाचे इंद्रिय, वाणी, शरीर, भूमि, इत्यादि अनेक अर्थ आहेत व गो हा मुख्य शब्दाचे अनेक अर्थ होत असल्याने मंत्राचेही अनेक अर्थ होण्याचा संभव आहे, तथापि वेदें मंत्राचें सांगणें स्पष्ट आहे, त्यांत कोठेंही संकेला अपेक्षा नाही. अशा स्पष्ट अर्थाच्या मंत्रांना “ अपरोक्षविषयक मंत्र ” म्ह० स्पष्टार्थक मंत्र असें नांव आहे.

(२) दुसऱ्या विभागांतील मंत्रांत गुप्त संकेतानें विशेष तीव्री सांगि— तलेल्या असतात. मंत्राच्या शब्दांद्वन स्पष्टपणे कोणताही अर्थ निष्पन्न होत नाही, परंतु सर्व अर्थ मंत्रांतील शब्दांत गुप्त असतो. अशा मंत्रांना “ परोक्ष-विषयक-मंत्र ” म्ह० गुप्त मंत्र म्हणतात. याचें उत्तम उदाहरण “ चत्वारि ऋगाः ” हा मंत्र होय. याचा अर्थ खाली दिसाप्रमाणें—

“ चार ऋगें, तीन पाय, दोन शिरें व सात हात घाला आहेत. तीन प्रकारांनीं बांधला गेलेल्या-सिंचन करणारा व शब्द करणारा मदान् देव मनुष्यांमध्यें प्रपिष्ट होवो.”

जरील मंत्राचा हा शब्दतः अर्थ झाला, पण वाचकून बोध काय होतो?

कोणाचे हात, कोणाचे दोळे, कोणाचे पाय, कोठे बांधलेला, कशाचे सिंचन करतो, कसला शब्द करतो, हा कोणाहून मोठा आहे व हा मनुष्यांत कशा प्रकारे असतो याचा येथे काहींच पत्ता लागत नाही. याचे इंग्रजी भाषांतर खालीलप्रमाणे केले जाते—

मि० ग्रिफिथ साहेब यांचे भाषांतर असे करतात—

Four are his horns, three are the feet that bear him, his heads are two, his hands are seven in number. Bound with a triple bond, the Steer roars loudly. The mighty God entered into mortals, (Mr Grifth's Rig veda 4. 58, 3.)

वर दिलेल्या शब्दशः अर्थाप्रमाणेच या इंग्रजी वसाव्याचा अर्थ आहे. वृषभ शब्दाचा अर्थ यांत Steer (बैल) असा केलेला आहे व त्यासंबंधी मतभेद होण्याचा संभव आहे, परंतु Steer (बैल) शब्दाचा कोणताही अर्थ केला तरी त्यावरून विशेष असा कसलाच बोध होत नाही. ज्या मंत्रांत शब्दाच्या अर्थावरून प्रत्यक्ष बोध काहींच होत नाही त्या मंत्रांना 'परोक्षविषयक मंत्र' म्हणतात. अशाना Enigma, riddle, puzzle म्हणजे गूढ कथन, संकेतकथन, असे म्हणतात. सर्व परोक्षविषयक मंत्रांची ही स्थिति आहे. या मंत्रांचे लक्षण असे आहे की या मंत्रांच्या शब्दांवरून कोणताही अर्थ आपण होऊन स्पष्टपणे व्यक्त होत नसतो व बाहेरचे अप्रत्याहून शब्द घेतल्याखेरीज यांचा अर्थ करणे कधीही शक्य नसतं म्हणून याचा विचार विशेष रीतीने करणे जरूर आहे.

पाठ ४ था

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन्

पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् ।

वैश्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादयद्यात् ॥

यजु० ४।१५॥

“माहे मन, आयुष्य, प्राण, आत्मा, चक्षु, कर्ण इत्यादि पुनः मला प्राप्त झाले आहेत. (तनूपाः) शरीराचा रक्षक, सर्व जनांचे हित करणारा आत्मा पापापासून आत्मचा सचाचा बचाव करे. ”

निजपदाच्या वेळी मन आदीकरून सर्व इंद्रिये जीव झालेही होती, व प्राण मात्र जास्त होता. त्याच्या कार्याचे ज्ञानही आम्हांला मिळते. त्या सर्व शक्ति काळच्याप्रमाणेच आज पुनः मला प्राप्त झाल्या आहेत. हा आत्म्याच्या शक्तीचा निती आश्चर्यकारक प्रभाव आहे. तीच आत्मशक्ति पापापासून आत्मचा बचाव करे. उपाप्रमाणे निवेनंतर संपूर्ण इंद्रिये पूर्वीप्रमाणेच प्राप्त होतात, तरीच महानिद्रेच्या (गह्वरच्या) नंतरही नेत्र, कर्ण वगैरे संपूर्ण शक्ति आपणास पुनः प्राप्त होतात. महानिद्रेच्या गह्वरने श्रुत्याच्या पश्चात् पुनः जन्म प्राप्त होऊन संपूर्ण शक्तीची पुनः असे शरीर पूर्ववत् मिळते. याप्रमाणे या मंत्रात निद्रेच्या वर्णनावरोधर महानिद्रेच्या नंतर होणाऱ्या स्थितीचे वर्णन संकेतरूपाने केले आहे. हीच पुनर्जन्माची कल्पना होय.

यजत्राप्रतो दूरमुदैति दीधं तदु सुमस्य तथैवेति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिषसंकल्पमस्तु ॥

यजु० ३४।१

(यत्) जे (आपतः) जाणतायस्थेत (दूरं उदैति) दूर दूर जाते, व सुसावर्षेतही तसेच (एति) जात असते, (तत्) ते (दूरंगमं) दूरवर जाणारे (ज्योतिषां ज्योतिः) ज्योतीनाही ज्योतिरूप (एकं) असे

(यस्मिन्) ज्या मनाच्या ठिकाणी ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, तारपयं सर्वे वेद (रथनामो आरा इव) रथाच्या चाकाच्या नाभीच्या ठिकाणी असणाऱ्या भाव्याप्रमाणे (प्रतिष्ठिता.) स्थिर झालेले आहेत, सर्व मनाचे चित्त (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणी (ओत) ओतप्रोत भरलेले आहे ते माझे मन शुभसकल्पमय बनो.

मनाच्या आत सपूर्ण वेद व सर्व शास्त्रे, तसच इतर सर्व ज्ञान ओतप्रोत भरून राहिले आहे, अर्थात् ज्ञानी मनुष्याच्या मनात हे सर्व ज्ञान असतं मनाची शक्ति अशी आहे की त्यामुळे हे सर्व ज्ञान राहू शकतं, सर्व ज्ञानाचे लोक मनातच मनन करतात अशा प्रकारचे हे शक्तिशाली मन नेहमी शुभ विचारानी युक्त बनो.

सुपारधिरध्वानिध यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठ तन्मे मन शिवसंकल्पमस्तु ॥

यजु० वा० स० ३५।६

“याप्रमाणे (सु-सारथि) उत्तम सारथी (अश्वान्) घोडे हाकतो त्याप्रमाणे (यत्) जें (मनुष्यान्) मनुष्याच्या इन्द्रियरूपी अश्वाना (अभीशुभि) लगामाच्या द्वारे चालवितं, व जें (हृत्प्रतिष्ठ) हृदयात राहत, जें (अजिर) अजर व (जविष्ठ) वेगवान आहे तें माझे मन उत्तम शुभसकल्पांनी युक्त होवो.”

रथाचा सारथि ज्याप्रमाणे घोडे चालवितो त्याप्रमाणे हे मन इन्द्रियांना चालवित असतं म्हणून मनाच्या ठिकाणी शुभ सकल्प पाहिजेत, नाहींतर ते इन्द्रियांना कोठल्या खडु-गात नेऊन टाकील याचा याग सागण्धार नाई वृद्ध्यात राहणाऱ्या या मनाच्या मति अन्नत आहेत, अशा प्रकारचे शक्तिशाली मन नेहमी शुभसकल्पांनी युक्त असणे हेच उचित आहे; तरी या उपदेशाप्रमाणे प्रत्येकाकडे भाषण मन शुभसकल्पयुक्त कराय व उन्नति प्राप्त करून घ्यावी एवढीच वाचकांना प्रायना आहे

घातस्यास त्याचा आत्मपर अर्थ पुढील प्रमाणे होईल.

“ (जागृतावस्था, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या हीं ज्याचीं) चार शिगें आहेत, (सत्व, रज व तम हे ज्याचे) तीन पाय आहेत, (चित् व अचित् हीं ज्याचीं) दोन शिरें आहेत व (सत्ता, कल्पना, आनंद, महत्त्व, प्रजनन, तेज व सत्य हे ज्याचे) सात हात आहेत जो (स्थूल, सूक्ष्म व कारण या) तीन शरीरांनीं बांधला गेला आहे, जो (अभौतिक—आत्मिक वलाचे) सिंचन करतो, जो (स्फुरणशब्द) करतो असा (हा आत्मा) महान् देव मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट होवो.

याचे पुनः स्पष्टीकरण.— आत्म्याची शक्ति जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या या चार अवस्थांतून बाहेर येऊन कार्य करित असते; ज्याप्रमाणें पैलाची शक्ति सिंगीमधून येऊन कार्य करते; आत्म्याचे पाय सत्व, रज, तम रूपी प्रकृतीच्या ठिकाणी ठेवलेले आहेत, आत्म्याचे दोन मुखय भाग आहेत, चित् नांवाचा भाग प्राण्यामध्ये चेतनारूपानें दिसून येतो व अचित् नांवाचा भाग बुद्धादि स्थावर पदार्थाच्या ठिकाणी दिसून येतो; सत्ता, कल्पना इत्यादि सात शक्तींच्या योगानें आत्मा शरीरांत कार्य करित असतो; हा आत्मा स्थूल, सूक्ष्म व कारण नांवाच्या तीन शरीरांनीं बद्ध झालेला आहे; तो आत्मिक बळ देतो; हृदयामध्ये स्फुरणशब्दी गुप्त शब्दाची मेरणा करतो; आत्माच मोठा देव आहे तो सर्व मनुष्यामध्ये येऊन कार्य करतो, अर्थात् स्वतंत्रपणें तो आपले भाव स्पष्ट करतो, सामान्य मनुष्यांत आत्मा परतंत्र असल्यासारखा राहतो; त्याची ती परतंत्रता दूर करावी व त्याला त्याचे कार्य करण्यास समर्थ करावें.

हें परीक्ष मंत्राचें तात्पर्य “ आत्मिक दृष्टीनें ” आहे. याप्रमाणेंच अन्य दृष्टीनेंही अर्थ करावेत. अन्य गणांना विचार केल्यास अन्य अर्थ वाचकीना आपोआप समजू लागतील. म्हणून अन्य गणांपासून होणारे सांकेतिक अर्थ समजावे म्हणून अन्य गण साखीं दिले आहेत—

२ यज्ञ-गण

(१) ग्रह, पितृ, भूत, देव, यज्ञ (२) अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैव
(३) अकर्म व कर्म (४) सप्त होता गण (५) विचार, उच्चार, आचार (६) सुफलता (७) प्रेरणेचा शब्द (८) यज्ञ-सूचना-यांत भूतयज्ञांत, नरयज्ञ अंतर्भूत आहे.)

३ मंत्र-गण

(१) ऋक्, यजुः, साम व अथर्व (२) प्रथम, मध्यम व उच्च स्वर (३) परोक्ष व अपरोक्ष विषय (४) सात छंद (५) उदात्त, अनुदात्त व स्वरित (६) छान (७) शब्द (८) मंत्र.

४ शब्द-गण

(१) नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात (२) भूत, भविष्य व वर्तमान (३) नित्य व कार्य (४) सात विभक्ती (५) छाती, कंठ व शिर (६) छान (७) वस्तुत्व (८) शब्द.

५ सूर्य-गण

(१) चार दिशा (२) प्रभात, माध्याह्न व सायंकाळ (३) प्रकाश व अंधार (४) सात प्रकारच्या रंगाचे सात किरण (५) पृथिवी, अंतरिक्ष व आकाश (६) प्रकाश (७) गतीचा शब्द (८) सूर्य.

६ काल-गण

(१) भूत, भविष्य, वर्तमान, अ-काल (२) उजळता, घट्टि, सदी (३) आदि व अंत (४) सात क्षतु (५) प्रातःकाल, मध्यंदिन व सायंकाळ (६) आयु (७) प्रेरणेचा शब्द (८) काल अथवा समय

७ धर्म-गण

(१) धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (२) ज्ञान, कर्म, मक्ति (३) अभ्युदय व निःश्रेयस् (४) धन्दा, दया, संतुष्टता, क्रिया, मेधा, तितिक्षा व दाति (५) स्तुति, प्रार्थना व उपासना (६) उत्कर्षाची प्रेरणा करणारा शब्द (७) धर्म

असेच कांही अन्य गण आहेत परंतु ते सर्व देण्याला येथे स्थळ नाही. हे गण पूर्वोक्त मग्नोक्त शिकव्या ज्ञानात वसवून त्यावाचून कसे पूर्ण अर्थ होतात ते वाचकाना दिसून येईल. ज्या वाचकाना वेदाचा अभ्यास कराव-
याचा असेल त्याचा पृष्ठपाठ प्रार्थना आहे की त्यानीं ते शब्द लिहून प्रत्येक प्रकारचा अर्थ कामादावर लिहवा, तसेच पूर्वी आध्यात्मिक अर्थांचे स्पष्टी-
करण जसे लिहून दाखविले आहे त्याप्रमाणे प्रत्येक अर्थांचे स्पष्टीकरण लि-
हावे, तसेच अन्य गणाचा समग्र करून इतर अर्थही लिहावेत. केवळ एकदाच वाचून कार्य होणार नाही, वेदाचा गूढ अर्थाच्या ज्ञानाचे आवि-
ष्करण करण्याची रीति वाचकाचे सोपी करण्याचे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे असे.

पूर्वोक्त दिलेल्या गणाचा व जे वेदामध्ये लिहिलेले नाहीत अशा सर्व गणाचा विचार करून, तसेच प्राज्ञगम्यातील वचनांच्या भावरीत्या भाषांचे अनुसंधान राखून व सर्व भाष्यकारांच्या सर्व अर्थांचे परिशीलन करून मंतराच सर्व गणांचे आविष्करण करता येण्याचा व त्याची एकदर सध्या वेगळे द्रवितो देण्याचा सभव आहे. कारण कांही ठिकाणी दातण्यादि प्राज्ञगम्यात हे गण दिले आहेत, कांही ठिकाणीं सुसंख्य उल्लेख मात्र आहे जर कधी काळी सर्व गणांचे संशोधन करून त्यांचे स्वरूप निश्चित व शुद्ध करता आले तरच अशा प्रकारच्या कूटमंत्रांचा अर्थ निश्चित रीतिने करता येईल.

या सर्व विवेचनावरून वाचकाना दिसून आलेच असेल की अशा प्रका-
रेच हे कूटमंत्र विनोद (दोळीने) कुजललेन धनबळेचे आहेत ज्यांना हे
कूट मंत्र समजण्याची शक्ती व बुद्धि नसते व जे अशा प्रकारच्या कूट-

दौलीका अनभिज्ञ असत्तात तेच लोक वेद हे गांधदलपणाचे घेतक
असें म्हणत असतात. पण ज्यांस एकदां धर्षिपरंपरा कळली त्यांस संश्र्द
गूढ आशय स्पष्ट होत जातो.

०३३३०६६६०

पाठ ६ वा.

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमा विधेश ।

कामेन त्या प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥

अथर्व० ३।२९।७॥

(कः) कोणी (इदं) हे (कस्मै) कोणाकडे (अदात्) दिलें आहे?
(कामः कामाय अदात्) इच्छेनें इच्छेला दिलें आहे. (कामः दाता)
इच्छा हीच देणारी आहे च इच्छा हीच (कामः प्रतिग्रहीता) घेणारी आहे.
(कामः समुद्रं आविधेश) इच्छा ही या भवसमुद्रांत प्रवेश करते. हे
(काम) इच्छे! (कामेन त्या प्रति गृह्णामि) इच्छापूतक मी तुझा स्वकार
करतो, कारण (पस्य ते) हे सर्व तुझेच आहे.

इच्छेनेंच सर्व कांहों केलेलें आहे च तिनेंच सर्व कांहों करविलें आहे.
दाता च याचक हे इच्छेमुळेच होतात; कोणी समुद्रयात्रा करतात किंवा
कोणी बुलन्धा रथानीं जातात त्यालाही कारण इच्छाच. यामुळे सर्व
सृष्टि कामावर म्हणजे इच्छेवर चाललेली आहे.

कामस्तदग्रे समवर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

स काम कामेन बृहता सयोनी रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥

अ० १९।५२।१

(अग्रे) आरंभी (कामः) इच्छा (समवर्तत) होती; घमना होती;
साच मनाचें (प्रथमं रेतः) पहिलें वीर्य (आसीत्) होय. हे काम! (सः)

तो तं (बृहता कामेन) मोक्ष्या इच्छेसहित (सपोनिः) एका स्थानीं
उपस्र जालेल्या (रामः पोषं) धन्याच्या पुष्टिसाठी (यजमानाय) सकर्म
करणाऱ्यासाठी (धेहि) स्वतः ला धारण कर.

मनाचे पहिले वीर्य इच्छाशक्ती अर्थात काम होय. जगाच्या प्रारंभी ही
इच्छाशक्ति होती. या इच्छाशक्तीच्या प्रेरणेनेच जग उत्पन्न झाले. मनुष्याने
या इच्छाशक्तीचा उपयोगात आणून आपली उन्नति करून घ्यावी.

त्वं काम सहसासि प्रतिष्ठितो विभुर्विभावा सख आ सप्रोयते।
त्वमुग्रः पूतनासु सासहिः सह ओजो यजमानाय धेही ॥

अथर्व० १९।५२।२

हे कामा, तू (सहसा) बळावरवर (प्रतिष्ठितः असि) प्रतिष्ठित
झाला आहेस, हे (सखे) मित्रा, तू (सखीयते) मित्राप्रमाणे आचरण
करणाऱ्यांना (विभुः विभावा) समर्थ व प्रभावशाली आहेस. तू (पूत-
नासु) संग्रामात (उग्रः) उग्र (सासहिः) विजयी असतोस, म्हणून
(यजमानाय) प्रसन्न कर्मे करणाऱ्यांना (सहः ओजः) स्फूर्ति आणि बळ दे.

कामात अर्थात इच्छाशक्तीच्या ठिकाणी अत्यंत सामर्थ्य आहे. इच्छा-
शक्तीनेच मनुष्य समर्थ, प्रभावी, दूर, उग्र, विजयी व उत्साही बनतो. म्हणून
प्रत्येक मनुष्याने योग्य शीतिने इच्छाशक्तीचा उपयोग करून घरील गुण
आपल्या आर्गी वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.

जगाच्या प्रारंभी परमात्म्याची प्रबळ इच्छाशक्ति स्फुरण पावली होती.
य त्या शक्तीमुळे हे जग निर्माण झाले. मनुष्यामध्ये ही असा तत्वेची अद्भुत
शक्तिशालिनी इच्छाशक्ति आहे. ही इच्छाशक्ती अधिक बळवान केली असती
अशक्य कर्मेही शक्य व सुगम होतात. म्हणून प्रत्येकाने आपली इच्छा-
शक्ति प्रबळ बनवून महात पुरुषार्थी व्हावे व आदर्श पुरुष बनावे.

धृदयाग्निः समिध्यते धृदया ह्रियते हविः ।

धृदां भगस्य मूर्धनि पचसा वेदयामसि ॥ अ० १०।१५।११
(धृदया अग्निः समिध्यते) धृदयाशक्तीने अग्नि प्रदीप्त केला जातो.

अद्वेनेंच हवन सामग्रीचें (हयते) हवन केलें जातें. (भगस्य मूर्धनि) ऐश्वर्याच्या शिरावरच (वचसावेद्यामसि) आम्ही सर्व अद्वेला गौरवयुक्त भाषणानें प्रशंसिष्ठ करतो.

अद्वा असेल तरच मनुष्य कांहीं कर्तव्य करूं शकेल. अद्वेशिवाय मनुष्य कांहींही करण्यास योग्य बनत नाही. अद्वेच्या ठिकाणीं अद्भुत पल आहे. अद्वायाम् मनुष्य अद्वेच्या जोरावर अद्भुत पुरुषार्थ करूं शकतो. म्हणून मन अद्वायुक्त बनवायें.

प्रियं अद्वे ददतः प्रियं अद्वे दिदासतः ।

प्रियं भोजेपु यज्यस्विदं म उदितं कृधि ॥ ऋ० १०।१५।१२

हे अद्वा देवी ! (ददतः प्रियं) अद्वेनें दान देणान्याचें कल्याण कर. (दिदासतः) अद्वेनें देण्याची इच्छा करणान्याचें प्रिय कर. (भोजेपु यज्यसु) अद्वेनें भोग व यज्ञ करणान्याचें कल्याण कर. (इदं मे) मला (उदितं कृधि) सर्व प्रकारच्या उदयानें पूर्ण कर.

अद्वाभक्तीनें पुरुषार्थ, दान व कर्म करणान्यांना दस प्राप्त होतें व त्याचे सर्व भ्रमही सफल होतात.

यथा देवा असुरेषु अद्वामुप्रेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेपु यज्यस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ऋ० १०।१५।१३

(यथा) ज्याप्रमाणें देवांनीं देवलील (उप्रेषु असु-रेषु) शूर असुर अर्थात् प्राण अर्पण करणाऱ्यांच्या ठिकाणीं (अद्वा चक्रिरे) अद्वा ठेवली होती, त्याप्रमाणें भोग भोगणारे व यज्ञ करणारे जे (अस्माकं उदितं कृधि) आम्ही सर्व त्या आमचा उदय कर.

विद्वानांनीं वीरांवर व वीरांनीं विद्वानांवर अद्वा ठेवावी. शूर क्षत्रिय हे भोगणारे व ज्ञानी हे यज्ञकरणारे असतात. त्यांची परस्परांवर अद्वा पाहिले म्हणजे सर्वांचेच कल्याण होतें. द्वाक्षण क्षत्रियांचें याप्रमाणें परस्पर संघटन शास्त्रास राष्ट्रांमध्ये विळखण सामर्थ्य उत्पन्न होतें. अर्थात् अद्वेनेंच राष्ट्रीय व जातीय उन्नतिही होऊ शकते.

पाठ ७ वा

देव शब्दाचा अर्थ

वैदिक भाषेत ' देव ' शब्दाचा अर्थ अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. सर्वांहून व्यापक व सर्वांहून कठीण असे कल्पना देव शब्दाच्या द्वारे इंगितिली जाते. संपूर्ण देव शब्दाचा अर्थ पूर्ण रीतीने समजत नाही संपूर्ण वेदांचे पठन पाठन करणे निरुपचोरी हतकंच नष्टे कपित्व प्रसंगी धामक होवे असे समजण्यास हरकत नाही. म्हणून देव शब्दाचा थोडासा विचार या पाठात केला आहे.

“ सर्व नामे पातुपासून बनलेली आहेत, ” असे निश्चकारांचे एकमताने म्हणणे आहे व काही व्याकरणकर्तेही या वाचनीत त्याच्या म्हणण्यास पाठिंबा देतात.

■ पातु व प्रायश्च " मिळून संस्कृत भाषेतील नामे, क्रियापदे, विशेषणे इत्यादि बनत असतात; काहीना उपसर्ग लागतात व काहीना लागत नाहीत म्हणून शब्दांचे प्रकार खालीलप्रमाणे समजण्यात येतात.

शब्द = $\left[\frac{\text{उपसर्ग} + \text{पातु} + \text{प्रायश्च}}{\text{लिङ्ग} + \text{पञ्च} + \text{विभक्ति}} \right] = \text{शब्दाचा अर्थ}$

येथे देव शब्दाचा विचार करतांना त्याच्या उपसर्गा नाही. ' दिव् ' धातूचा ' अ + प्रायश्च लागून देव शब्द बनतो. पंचनामे एक, दोन किंवा दोन्हीहून जास्त पदार्था बोध होतो व विभक्त्याने त्या शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाशी संबंध व्यक्त होतो. लिङ्गाच्या मुळे वैदिक भाषेतील कथ अथवा संस्कृत भाषेतील काय अर्थानेच फारसा फरक पडत नाही. असे—

(पुंलिङ्ग)
देवः

(स्त्रीलिङ्ग)
देवी, देवता

(बहुवचनलिङ्ग)
देवता

लेखः	पत्रिका	पत्रं
मोक्षः	मुक्तिः	कैवल्यं
वेदः	सुतिः	ज्ञानं
वाराः	वनिता	कलत्रं
सवः	स्तुतिः	स्तोत्रं

जरी काही ठिकाणी रुढीच्या योगाने लिगभेदामुळे अर्थभेद होतात तथापि ग्रांभीच्या अवस्थेत हा भेदभाव दिसत नाही. त्यामुळे वेदांमध्ये परमात्म्याला तिन्ही लिंगी शब्द आहेत. प्रकृत स्थिती 'देव, देवता व दैवत' या तिन्ही शब्दांना एकच अर्थ व्यक्त होतो हीच गोष्ट येथे सांगाय-
पाची आहे. अन्य शब्दांत अर्थभेद सांगताही येतो परंतु या देव शब्दादुरता तरी कोणताच अर्थभेद आढ येत नाही. असो. पूर्वीक प्रकाराप्रमाणे देव शब्दाचा शास्त्रीप्रमाणे अर्थ होतो-

$$\text{देवः} = \left[\frac{\text{उपसर्ग} + \text{दिक्} + \text{अ}}{\text{लिग} + \text{यचन} + \text{विभक्ति}} \right] = \text{देव शब्दाचा अर्थ}$$

गणिताच्या परिभाषेत देव शब्दाचा याप्रमाणे अर्थ आहे. या शब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठी 'दिक्' याच्या अर्थ काय होतो ते पाहू-

'दिक्, याचे अर्थ- (१) कोठा करणे, मैदानी खेळ खेळणे, (२) विजिगीषा-विजय प्राप्तिची इच्छा करणे; (३) व्यवहार-व्यापार व्यवहार करणे, (४) सुति-प्रकाशित होणे; (५) स्तुति-प्रशंसा करणे; (६) मोद - आनंदित होणे, (७) मद् - संतुष्ट होणे; (८) स्वप्न - उत्तम निद्रा प्राप्त करणे; (९) कौंति - प्रीति करणे; (१०) गति - हालचाल करणे; (११) दान - देणे; असे ११ अर्थ आहेत. हेच देव शब्दांत अर्थ आहेत असे समजावे.

भयात् (१) मर्त्यानी खेल खेलण्याची प्रवृत्ति, (२) विजयप्राप्तीची इच्छा, (३) व्यापार व्यवहार उत्तम प्रकारे करण्याचे चातुर्य, (४) तेजस्वी यनण्याचा स्वभाव, (५) प्रशसनीय कर्मे करणे व स्तुत्य वनणे, (६) धानदमृत्तीन राहणे, (७) सनुष्टता राखणे, (८) उत्तम विधायि प्राप्त करून घेणे, (९) प्रेम करणे, (१०) हाळ्याळ करणे, (११) परोपकार करणे हे देव दान्वाचे धातव्य आहेत

देवार्थी हीं बरील लक्षणे होत. जर कोणास देव वनावयाचें असेल तर त्यानें उक्त गुण आपल्या भांगीं पाडविण्याचा प्रयत्न करावा.

सतपथात सांगितलें आहे कीं—

विद्वांसो हि देवा ॥ शत० ३।७।३।१०

“ देव विद्वान् आहेत, ” ज्ञान प्राप्त करून घेणें हें देवार्थें लक्षण आहे

देवतांसमर्धी विचार करतांना मनुष्यांतील ज्या अवर्गित देवता, तसेंच पृथ्वी, आप, तेज, सूर्य, चंद्र, वायु इत्यादि पाह्य सृष्टीतील जे देव आहेत, त्यांना देव असैं सर्वेच एक मतानें मानतात, म्हणून यासमर्धी अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही

मनुष्यसमाजांतील देवतागण माझणक्षत्रियादि आहेत व पाह्य सृष्टीत अग्नि, वायु, विद्युत्, सूर्य, इत्यादि आहेत ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. आतां व्यक्तीच्या ठिकाणीं कोणकोणते देव आहेत ते पाहू श्री० सायणाचार्य लिहितात—

(१) देवाः गमनवन्तो, व्यवहरन्तो वा इन्द्रियसंघकाः ।

श्रु० सायणभाष्य १।१६४।३९

(२) देवाः द्योतनादेवाश्चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि ॥

ईश उ० शांकरभाष्य ॥ मं ४॥ यजु० अ० ४०।४॥

‘देव’ अर्थात् सर्वे व्यवहाराना साधनभूत व प्रकाशक अशीं इन्द्रिये’ असैं सामान्य सायणाचार्यांनीं सांगितलें आहे ॥ इन्द्रियच व्यक्तीच्या आंतील

देव होत. व्यक्तिमध्ये इंद्रियें, समाजांत ज्ञानी मनुष्य व जगामध्ये अग्न्यादि पदार्थ हे देव आहेत ही गोष्ट वेधें सिद्ध झाली, आतां यांचीं लक्षणें कशीं साधूं आहेत तें पाहूं—

(१) व्यक्तींतील देव— इंद्रियांची खेळाकडे प्रवृत्ति असते. इंद्रियांच्या योगानें विजय प्राप्त करून घेतां येतो. शरीराचे सर्व व्यवहार इंद्रियद्वाराच होत असतात; इंद्रियें तेजस्वरूपी आहेत, त्यांची शक्ति प्रशंसनीय आहे; आनंद व संतोष हीं इंद्रियांमुळेच प्राप्त होतात. इंद्रियांना विभ्रंतीची व निव्रेची आवश्यकता असते. इंद्रियद्वाराच प्रेम फेळ जातें, सर्व हालचाल इंद्रियांच्या द्वारेच होते, तसेंच परोपकारही इंद्रियांच्या सहाय्यानेंच करता येतो.

(२) राष्ट्रांतील देव— ज्ञानी, धूर, व्यापारी व कारागीर ही राष्ट्र-पुरुषार्थी इंद्रियें होत. यांची मर्दानी खेळाकडे प्रवृत्ति असते. यांच्या मुळेच राष्ट्राला विजय प्राप्त होतो. राष्ट्राचे सर्व व्यवहार यांच्यामुळेच चालत असतात; तेजस्वी असतात; यांची शक्ति प्रशंसनीय असते, राष्ट्रांमध्ये आनंद व सुख प्रस्थापित करण्याला हेच साधनीभूत असतात. हे शाळ निव्रेचा अनुभव घेऊं शकतात; परस्पर प्रेम व्यवहार करतात व सर्व राष्ट्रीय चळवळ यांच्यामुळेच होत असते. हे परोपकारी असतात.

(३) जगांतील देव— अग्नि, वायु, विष्णु, सूर्य हे सर्व जगाचा संपूर्ण व्यवहार घडवून आणण्याच्या कार्मीं सहाय्य करीत असतात. यांच्यामुळेच मनुष्यादि प्राणी आपआपले व्यवहार करूं शकतात.

याप्रमाणें तीन ठिकाणच्या देवांची स्थिति आहे. आतां एक उदाहरण घेऊन वर केलेले अर्थ सुसंगत आहेत किंवा नाहींत तें पाहूं—

नैनद् देवा आप्नुवन् ॥ यजु० ४० । ४

“(देवाः) देव (पुनः) या प्रज्ञाला (न आप्नुवन्) प्राप्त करूं शकत नाहींत ” असा याचा शब्दसंघः अर्थ आहे. वरील तीन दृष्टींनीं याचा अर्थ पुढें दिस्याप्रमाणें होतो. (१) इंद्रियांना मज्जाची प्राप्ति होऊं नकत

नाहीं. (२) विद्वान्, धूर, व्यापारी व कारागीर यांना ब्रह्मप्राप्ति होत नाही (३) अग्नि, वायु, सूर्य यांना ब्रह्मप्राप्ति होत नाही. वरील यत्तु-वेदांतील मन्त्रांचा हा सरळ अर्थ आहे. यावर कांहीं विचारतील कीं, या अर्थाला काहीं प्रमाणें आहेत कीं काय ? त्यांच्याकरितां उपनिषदांत प्रमाणें दिली आहेत तीं आता पहा—

(१) केनोपनिषदाच्या पहिल्या अर्धांत " हृदिय द्वारा ब्रह्मज्ञान होत नाही व (२) तिसऱ्या खंडात अग्नि व वायूही त्याला जाणू शकत नाहीत, मलें सांगितलें आहे. अर्थात् यत्तुवेदांतील उक्त मन्त्राच्या एका तुकड्याची व्याख्या संपूर्ण केनोपनिषद् ही होय ' नैनदेया आप्नुयन् ' या मन्त्रातील ' देव ' शब्दाच्या दोन अर्थांचें भाष्य याप्रमाणें केनोपनिषदांत आहे

(२) आतां विद्वान् असा जो देव शब्दाचा अर्थ राहिला त्याचा अर्थ छांदोग्य उपनिषद् प्र० ७।१ मध्ये पहावयास मिळतो नारद मुनि भगवान् सनत्कुमारांकडे जाऊन म्हणतात कीं " मी चारी चद, इतिहास, पुराणें सर्व काहीं शिकला, परंतु मला ब्रह्मज्ञान झालें नाही " शब्दाचें ज्ञान झालें परंतु आत्मानुभव मिळाला नाही हेंच याचें तात्पर्य होय. मोठमोठे पंडित वेदादि शास्त्रांवर बत्तम शास्त्रार्थ करू शकतात, ब्रह्माचे गुण ही सांगू शकतात, परंतु तीं सर्व शब्दाची बटबट होते त्याच्या सर्व व्याख्यांना पोकळ पणा असतो म्हणून त्यांना स्वतः काहींच अनुभव नसतो साखरेच्या गोडीच वर्णन पाठ करणें निराळें व तिच्या गोडीची चव घेणें निराळें साखरेच्या वर्णनाप्रमाणें वेदांमध्ये परमात्म्याचें वर्णन आहे परंतु त्याचा अनुभव मात्र यागाच्या अनुष्ठानानच प्राप्त होतो जेपर्यंत योगसाधन केल जाणार नाही तोपर्यंत शब्दांच्या वाच्यफल बटबट्टीपासून कोणताही लाभ होत नाही. म्हणून स्वतः वेदांनीच सांगितलं आहे कीं—

यस्तान्न वेदं किमुचा करिष्यति ॥ ऋ० १। १६५। ३९.

" जो त्या मन्त्राला वाणत नाही, त्याला मन्त्राचा काय उपयोग होणार ? " अर्थात् परमात्म्याचा अनुभव केवळ मन्त्राच्या ज्ञानानें होणार नाही. मन्त्राचे

ज्ञान हे एक साधन अवश्य आहे; परंतु केवळ मंत्रांचा अर्थ समजणे पूर्वतः पुरेसे नाही असे सांगण्याचा या मंत्रांचा आशय आहे.

असो. याप्रमाणे देव शब्दाचे तीन अर्थ घेऊन स्वतः उपनिषद्कारांनी वेदाची व्याख्या केलेली आहे. म्हणून घरील अर्थ घरोघर आहेत. आतां यांचे कालितार्थ पहा—

वैदिक शब्द	आध्यात्मिक अर्थ	आधिभौतिक अर्थ	आधिदैविक अर्थ
	अध्वर्यागी देव	राष्ट्रांतील देव	जगांतील देव.
१ देव	इंद्रिये (पंचज्ञाने- द्रिये, पंच कर्मेन्द्रिये)	विद्वान् (ज्ञानी, धार, व्यापारी, कारागार)	अग्नि, विष्णु, आयु, मरुत, भादि
२ देवलोका देवसभा	इंद्रिय स्थान इंद्रियगण, इंद्रिय- ग्राम, मस्तिष्क.	विद्वानांचे स्थान विद्वत्परिषद्, आम- त्रण, परिषद्, सभा.	अग्नि आदींचे स्थान देवतांचा समूह
३ दिव्य	इंद्रियसंबंधी	विद्वानांसंबंधी	अग्नि आदि संबंधी.
४ स्वर्ग	उत्तम इंद्रियांचा	उत्तम विद्वानांचा	अग्नि आदि देवतांचा
सु-वर्ग	वर्ग	संघ.	उत्तम वर्ग

(उत्तमवर्ग)

याप्रकारे उत्तम अर्थांचा कालितार्थ आहे. हे अर्थ लक्षांत ठेऊन येदांचा अर्थ करावयास पाहिजे. देवांची समाजकी शरीरांत आहे तरीच ती राष्ट्रांत व जगांत ही आहे. कोणत्याहि ठिकाणी देवांच्या राज्यांत राक्षसांचे राज्य होऊं देतां उपयोगी नाही. विशेषतः आपली इंद्रिये उत्तम संस्कारांनी सुसंस्कृत बनवावी व त्यांना खरे देव बनवावे.

ज्या देवता वेदांमध्ये आल्या आहेत त्यांचा तोंडी ठिकाणचा अर्थ पाहून नंतर वेदाचा गूढार्थ जाणण्याचा प्रयत्न करावा; तरच वेदाच्या सत्य ज्ञानाचा प्रकाश अंतःकरणांत पडेल व मानव जातीच्या कल्याणाचा सत्य मार्ग ज्ञात होईल. विद्वान् वाचक या दृष्टीने विचार करतील अशी आशा आहे.

पाठ ८ वा

धर्मा देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।

धर्मा हृदययाकूत्या धर्दया विन्दते वसु ॥ क्र० १०।१५।१४

(देवाः यजमानाः) दिव्य यजमान (धर्मा) धर्देप्रत प्राप्त होत'त (वायु-गोपाः) प्राणानें सुरक्षित होणारे प्राणायामाभ्यासी योगी धर्देनेंच उपासना करितात, (हृदयया आकूत्या) हृदयाच्या उच्च भावनेनें (धर्मा) धर्दा प्राप्त होते व धर्देनेंच (वसु विन्दते) धन प्राप्त होतें.

सर्व लोक धर्देमुळेच सत्कर्म करूं शकतात. योगी लोक प्राणायामानें आत्मशुद्धि करून धर्देनें उपासना करितात, धर्दा ही काहीं पेथें प्राप्त होत नसते, तर ती हृदयाच्या एका विशेष भावनेपासून उत्पन्न होते. धर्देनेंच सर्व पुरुषार्थ सफल व शुक्ल होतात. म्हणून आपल्या वैयक्तिक व जातीय उन्नतिसाठीं मायेकांनें आपली धर्दा चाडवावी.

धर्मा प्रातर्हृद्यामहे धर्मा मध्यंदिनं परि ।

धर्मा सूर्यस्य निष्प्रुचि धर्दे धर्दापयेहतः ॥ क्र० १०।१५।१५

प्रातःकाळीं धर्देनें कर्म करतो, तसेंच माध्याह्नी व सूर्याच्या (निष्प्रुचि) भरणाच्या वेळीं देखील धर्देनें भाक्ति करतो. हे धर्दे ! आम्हां सर्वांना तूं धर्दायुक्त कर.

धर्दा, विश्वास, मनाचा निश्चय व चित्ताची एकी याची यांनीं मनुष्य मोठमोठे पुरुषार्थ करीत असतो. धर्देशिवाय मनुष्यकांहीं करूं शकत नाही. उपाप्रमाणे धर्माच्या ठिकाणच्या धर्देनें मनुष्य मोठमोठी धर्मकृत्ये करीत असतो. त्याचप्रमाणे सर्व अन्य व्यवसाय देखील मनुष्य धर्देनेंच करीत असतो. याप्रमाणे सर्व ठिकाणां धर्देचा अधिकार चालतो. धर्दा ही एक मोठी शक्ति आहे. ही धर्दा मनुष्यांमध्ये उत्पन्न होवो व मनुष्य तिच्या शरें नेहमीं सत्कार्ये करीत राहो.

मनुष्याच्या ठिकाणीं कितीही शक्ति, बुद्धि तसेंच अन्य प्रकारचे सामर्थ्य असल व एक धर्दा जर त्याच्या ठिकाणीं नसली तर त्याचे अन्य सद्गुण हे

आपापलें कार्य उच्चम प्रकारें करण्यास समर्थ होत नाहीत. अर्थात् अधर्मेन अन्य सद्गुणांचें सामर्थ्य कमी होतें व श्रद्धेमुळे आपलें सामर्थ्य वाढत असतें. यासाठीं नुसत्या धार्मिक चाचणीतच नव्हे तर इतर हरएक गोष्टीतही मनुष्यानें श्रद्धेनें कृतकार्य होऊन यश मिळवावें.

म्हणून प्रत्येकांनें आपल्या अंतःकरणांत श्रद्धाभक्तीचा विकास होऊं पावा. तसेंच जे जे सत्कर्म करावयाचें असेल ते श्रद्धायुक्त होऊन उत्तम प्रकारें करण्याचा अभ्यास करावा. उदाहरणार्थ अंतःकरणांत श्रद्धा नसेल तो तिला प्रयत्नानें आपल्या ठिकाणीं उत्पन्न करूं शकेल.

मेधामहं प्रथमां ब्रह्मचर्यां ब्रह्मजुतामृषिपुताम् ॥

प्रवीतां ब्रह्मचारिभिर्देवानामवसे हुंयं ॥२॥ अथर्व० ६।१०८

(महं) मी (प्रथमां) पहिली, (ब्रह्मचर्यां) शास्त्रयुक्त, (ब्रह्मजुतां) ज्ञानी लोकांकडून सेवित, (मृषिपुतां) ऋषींकडून स्तुविली गेलेली, (ब्रह्मचारिभिः प्रवीतां) ब्रह्मचार्यांकडून पान केली गेलेली जी (मेधां) धारणायुक्त बुद्धि तिला (देवानां अवसे) देवांच्या-इंद्रियांच्या व ज्ञानी लोकांच्या-रक्षणार्थ (हुंयं) प्राप्त करून घेतों.

ज्या प्रकारच्या धारणाबुद्धीची प्रगति सव विज्ञान लोक करीत असतात, अशा प्रकारची धारणाबुद्धि आरण आपल्या ठिकाणीं वाढवावी. धारणायुक्त बुद्धीलाच मेधा असें नांव आहे. जिच्या यागानें मनांत ज्ञान आदिकरून धारण केलें जातें त्या शक्तीचें नांव मेधा होय. ही मेधाशक्ति जितकी प्रचळ होईल तितकी मनुष्याच्या ठिकाणीं बुद्धीची विशालता दिसून येईल म्हणून प्रत्येकांनें आपल्या ठिकाणीं धारणाशक्ति वाढवावी.

यां मेधाममृमयो विदुर्यां मेधामसुरा विदुः ॥

अथर्वो भद्रां मेधां यां विदुस्तां मय्या वेशयामसि ॥३॥ अ० ६।१०८

(यां मेधां) ज्या मेधाशक्तीला (ममभवः विदुः) ज्ञानी लोक जाणतात, ज्या (मेधां) बुद्धीला (असुराः विदुः) असुर जाणतात, (यां भद्रां मेधां) ज्या कल्याणमय बुद्धीला ऋषि जाणतात (तां मयि आवेशया-

मसि) त्या श्रेष्ठ बुद्धीला माझ्या ठिकाणी स्थापन करतो.

सर्व ज्ञानी लोकांच्या ठिकाणी ज्या धारणाशक्तीचा अनुभव पहावयास मिळतो ती प्रत्येकाने प्राप्त करून घेतली पाहिजे.

यामृपयो भूतकृतो मेधां मेधाविनो विदुः ।

तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कृणु ॥ ४ ॥ अ० ६ । १०८

हे अग्ने ! (या मेधा) ज्या मेधाबुद्धीला (मेधाविनः भूतकृतः) ज्ञानी व रुपयारी (विदुः) जाणते झाले त्या मेधा बुद्धीने (मेधाविन मा कृणु) मला बुद्धिमान कर

ज्ञानी ऋषींची बुद्धि सूक्ष्म विचार करण्यास समर्थ असते त्याप्रमाणे आपली बुद्धि करण्याचा यत्न करावा.

मेधां सायं मेधां प्रातर्मेधां मध्यंदिनं परि ।

मेधां सूर्यस्य रश्मिभिर्वचसा वेशयामहे ॥ अथर्व० ६ । १०८ । ५

(साय) सायकाळी, (प्रात) प्रात काळी व (मध्यदिनं) माध्याह्नी (सूर्यस्य रश्मिभिः) सूर्यकिरणे व (वचसा) वाचाशक्ति वाच्यावरोवरच (मेधा) मेधा नावाच्या धारणावती बुद्धीला आग्नी धारण करतो

मेधाबुद्धीच्या वृद्धयर्थे प्रत्येकाने सकाळी, दुपारी, संध्याकाळी प्रयत्न करावा. दक्षतेने प्रयत्न केल्यास तिची वृद्धि करतो येते.

पाठ ९ वा

इयं या परमेष्ठिनी वाग्देवी यज्ञसंशिता ।

ययेव ससृजे घोरं तथैव शातिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९ । १ । ३

(या इय) जी ही (यज्ञसंशिता) ज्ञानान तीक्ष्ण बनली आहे, (परमेष्ठिनी वाग्देवी) जी परमात्म्याशी संबंध राखणारी आहे, (यया) जिच्या योगाने (घोर ससृजे) भयकर प्रसंग उत्पन्न होतात (तया एव) त्याच पाणीने (न शाति अस्तु) आम्हाला शांति प्राप्त होवो

५ इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वा ब्रह्मसंशितम् ।

येनैव ससृजे घोरं तेनैव शांतिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९।९।४
(इदं) हें जें (ब्रह्मसंशितं) ज्ञानानें तीक्ष्ण बनलेलें, (परमेष्ठिनं) पर-
मात्म्याशीं संबंध ठेवणारें (मनः) मन आहे व ज्याच्यापासून (घोरं)
भयंकर परिणाम होतात अशा त्या मनाच्या योगानेंच आम्हांला शांति
प्राप्त होवो.

• आत्म्या ठिकाणीं मन आहे; तें आत्म्याच्या शक्तीनं येथें कार्य करीत
असतें. मनाच्या दुःखयोगानें फारच भयंकर दुःखपरिणाम होतात, परंतु तेंच
मन जर आपल्या साक्ष्यांत ठेवलां आलें तर त्या योगानें आपली उन्नति
होते. म्हणून मनामध्ये कधीही चार्डट विचार आणू नयेत. मनामध्ये नेहमीं
चांगले व पोषक असे विचार आणून श्रेष्ठ घनव्याचा यत्न प्रत्येकांनं करावा.

पाठ १० वा.

इमानि यानि पंचेंद्रियाणि मनःपष्ठानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।
यैरेव ससृजे घोरं तैरेव शांतिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९।९।५

शीं (पंच-इंद्रियाणि) पांच ज्ञानेंद्रियें (मनःपष्ठानि च) व ज्यांत मन
सहायें इंद्रिय आहे, (ब्रह्म-संशितानि) ज्ञानानें जीं तक्ष्ण बनून (हृदि)
हृदयांत राहतात, ज्यांच्यापासून (घोरं) घोर परिणाम देखील होतात,
त्यांच्यापासून ही आम्हांला शांति प्राप्त होवो.

मन व इंद्रियें हीं जर बद्दल्लो तर मनुष्याला किती संकटांत व आपत्तीं
तं टाकतात हें प्रसिद्धच आहे. तींच जर त्याच्या आधीन राहतील तर त्याची
चांगलीच उन्नति होते. म्हणून त्यांना स्वाधीन ठेवून व त्यांचा चांगला
योग करून शांति प्राप्त करून घ्यावी.

मा मां प्राणो हासीन्मो अपानोऽवहाय परा शात् ।

अथर्व० १६।४।३

प्राण मळा (मा उ हासीत्) न सोडोव व अपानही मळा (अवश्य)
सोडून (मा परायत्) वृत् न जावो. प्राण व अपान हे दोन्हीही माझ्या
ठिकाणां चांगले थळवान बनून राहोत

अजेयमाद्यासनामाद्या मुमानासो वयम् । अथर्व० १६।६।१
(भय अजेय) आज आम्ही जिकून आणले आहे; आज आम्ही (अस-
नाम) धन प्राप्त करून आणले आहे. (पयं) आम्ही (अनागतः)
पापराहित (भयूय) झाले आहोत.

(१) विजय संपादन करणे (२) घनादि भोग प्राप्त करणे व
(३) निष्ठाप घनणे या तीन गोष्टी आवश्यक आहेत.

मन आदिकरून संपूर्ण घातांची पूर उपदेशानुसार उन्नति करून घेत-
ल्यास आपला विजय संपन्न होईल म्हणून आपल्या सर्वांगि उन्नतिसाठीं
प्रत्येकाने पुरष धं करावा. यासंबंधीं खालील सूक्त पहा—

वाङ्म आसन्नसो प्राणभक्षुर्गणोः श्रोत्रं कर्णयोः ॥

अपलिताः फेडा जशोणा दन्ता बहु बाह्योर्ध्वन्म ॥ १ ॥

ऊर्वोरोजो जघणीर्जयः पादयोः प्रणिष्ठा ॥

अरिष्टानि मे सर्वांगमानिभूयः ॥ २ ॥

तनतःवा मे सहे दतः सयमायुरशीय ॥

स्वोन्नं मे सोद् पृढः पणस्य पयमानः स्वर्गे ॥ ३ ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ॥

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवान् यजेन बोधय ॥

आयुः प्राणं प्रजां परां कोर्ते यजमानं च वधेय ॥ ५ ॥

अथर्व० वां० १९ सू० ६० । ६१ । ६२ । ६३

माझ्या (आत्मन्) सुखांत आयुष्यसमाप्ति पर्यंत अस्त्रक्षित वक्तृत्वशक्ति
राहो, नाकाभ्ये प्राणशक्ति संचार करित राहो, डोळ्यांची पाहण्याची
शक्ति दानून राहो, कानांची धवण्याची उचम राहो, (अपलिताः ऽशाः)

कंस शुभ न होयत, (अरोग्याः दग्धा) दांत मलिन न होयत, बाहुंच्या ठिकाणी प्रचंड सामर्थ्य राहो, माझ्या मांड्यांमध्येही (ओजः) शक्ति राहो, जांघांमध्ये वेग राहो, पायांच्या ठिकाणी स्थिर व दृढता असो. माझे सर्व अवयव (अविष्टानि) दृढपुष्ट होवोत, माझा आत्मा नेहमी उत्साहपूर्ण असो, (सन्तः) शरीराचे सर्व अवयव उत्तम स्थितीत राहोत. (दतः) आम्हांस दृढपणाच्या शत्रूचा (सहे) प्रतिस्पर्ध करण्याचें सामर्थ्य आमच्या आंगां राहो, तसेच मला (सर्व आयुः) पूर्ण आयुष्य प्राप्त होवो, आयुष्याच्या समाप्तिपर्यंत माझे सर्व अवयव दृढपुष्ट रहावेत, मला (रक्षोर्ष) सुरा प्राप्त व्हावें, (पुरु) बहुत पूर्वेच प्राप्त व्हावें, व मी शुद्ध यत्न (स्वर्ग) स्वर्गांत अर्धात उत्तम लोकांत प्रसक्ततेनें रहावें.

(प्रियं) मला माझा, शत्रूचा, वैश्य व शूद्र या सर्वांमध्ये प्रिय कर। सर्व (पश्यतः) प ह्मण्यांमध्ये मी प्रिय व्हावें अर्थात् मी लोकमान्य व्हावें.

हे (महानरते) ज्ञानाच्या प्रभो ! (उत्तिष्ठ) उठ व (यत्नेन) सत्कर्मच्या द्वारे (देशान् वेधय) विद्वानांमध्ये जागृते उदर कर. तसेच, आयुष्य, जीवन, संतति, पशुपालन, कीर्ति व सत्कर्म करणाऱ्यांचें बल वृत्त्या गोष्टी वाढव.

या सूत्राच्या मंत्रांत मनुष्याच्या अभ्युदयानें स्वल्प उत्तम रीतीनें वर्णिले आहे. (१) प्रथमतः आपली शारीरिक व मानसिक उत्तमि उत्तम प्रकारें करावी. ज्याचें शरीर कमजोर, मन निर्बल व बुद्धि क्षीण असेल त्याच्या हातून परोपकाराचा पुरपाथही उत्तम प्रकारें होणें शक्य नाही. म्हणून सर्वांच्या अगोदर वैयक्तिक उत्तमि साधली पाहिजे. (२) त्यानंतर दीर्घायुष्य प्राप्त करून घेण्यासाठी मानसिक व आत्मिक समता प्राप्त केली पाहिजे. या समतेनेच मनुष्य लोकोपयोगी महत्कार्य करण्यास योग्य बनतो. समतेचा भाव स्थिर राहणार नाही तर तो मनुष्य सार्वजनिक काम करण्यास असमर्थ होतो. मानसिक समता व स्थिरता यांपासून शारीरिक आरोग्य व दीर्घायुष्यही प्राप्त होतें अत्यायु व अस्थिर चिंताचा मनुष्य

जनतेसाठी कसे काम करू शकणार ? ४०।५० तयेंपर्यंत तर मनुष्य अनुभव प्राप्त करून घेत असतो व पुढील आयुष्यांत त्याने तो अनुभव लोकांता पावयाचा असतो. जो मनुष्य अल्पायु होतो तो अनुभव प्राप्त करून घेण्याच्या ययांतच मरतो, त्यामुळे त्याच्यापासून जनतेच्या हिताचें कोणतेंही कार्य होणें अशक्य होतें. म्हणून गुरुयार्थी मनुष्याने आपल्या शारीरिक, मानसिक व आप्यात्मिक उन्नतिपरोक्षरूप वीर्क्षांमु यन्त्र्याच्या यत्न करावा. (१) अशा प्रकारें योग्यता प्राप्त करून घेतल्यावर तो जनतेच्या हितार्थ काम करू शकतो व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांना उपयोगी असें सहकार्य करून त्यांचें प्रेम संपादन करू शकतो. तात्पर्य सर्व लोकांना हितकर असा पुरुषार्थ करू लागल्यावर सर्व जनताही त्याच्यावर प्रेम करू लागते व तो लोकप्रिय होतो. (४) असा बेळी त्याचें कार्य, केवळ लोकाराधन करणें एवढेंच नसून लोकांना त्याचें कर्तव्य पार पाडण्यास योग्य उपदेश करणें हेंही भवतें.

असो ! असा प्रकार मनुष्याची क्रमाक्रमानें उन्नति होत असते. हा मानवी उदयाच्या स्वक्रमाचा उपदेश या सूक्तांचा विचार करण्यानें वाचकांना प्राप्त होतो तो त्यांनीं ध्यानांत धरून त्याप्रमाणें उन्नति करून घ्यावी.

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

विधिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्ध्यायेम देवहितं यदायुः ॥

श्लो १।८२।८

आम्ही कानांनीं (भद्रं) कस्याणमय उपदेशाचे ऐकावा, (अक्षभिः) डोळ्यांनीं कस्याणकारक द्रव्येचे पहावोंत. हे (यजत्राः देवाः) यजन करणाऱ्या देवांनो ! स्थिर भंगांनीं युक्त (तनूभिः) अशा शरीरांनीं (तुष्टु-वांसः) श्रेष्ठताची प्रशंसा करीत (देवहितं आयुः) देवांचें हित करण्यासाठीं आपले आयुष्य (ध्यायेम) खर्च करवें. शरीराच्या सर्व अवयवांनीं धेडाची सेवा प साकार करीत, तसेंच संपूर्ण धेष्ट कर्तव्य करीत आम्ही पूर्ण आयुष्य प्राप्त करवें. या ज्ञात कर्तव्य व नेत्र यांचा उल्लेख आढे, तथापि इतर सर्व

अवयवांसवधीं असाच निग्रय करावयाचा असतो. अर्थात् भावल्या हरएक अवयवानें शुभ कर्म करण्याची प्रतिज्ञा या चेळीं केेली पाहिजे व दक्षतेनें सर्व व्यवहार करून वर केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण केेली पाहिजे, शरीराच्या प्रत्येक अवयवानें याप्रमाणें शुभ कर्म करण्याची दक्षता जे याळगतील, तेच द्रष्टा होतील

वर सांगितल्याप्रमाणें कर्म करण्यानें मनुष्य कृतकृत्य वसतो प्रत्येक अवयवांत शुभ कर्म करण्यास प्रवृत्त केव्यास उच्चति होते व अशुभ कर्मां-
कडे प्रवृत्त केव्यास अवनति होते, हा नियम ध्यानात धरून वर्तन झाल्यास मनुष्याची सर्वकाळ उच्चतिच होत राहील.

सप्त स्वसूररुपीयावशाभो विद्वान्मध्य उज्जभारा दशो कम् ।
अतर्प्ये अंतरिक्षे पुराज्ज। इच्छन्वयिमविदत्पूणस्य ॥

क्र० १०।५।५

(वावसान विद्वान्) इद्रियें वश राखणा-या ज्ञानी लोकानी (क दशे)
भानदाच्या दर्शनासाठीं (मन्व.) असृताहून (अरुपी) सैजसी भशा
(सप्त स्पम्) सात बहिणी-सात इद्रियें (उज्जभारा) वर घेतलीं
आहेत, व (पुराज्जः) प्रथम जन्मलेला जीवात्मा (अंतरिक्षे) अत कर-
णाच्या (अत) मध्यभागीं (येमे) नियमन करीत असतो जो उच्चतीची
इच्छा करीत असतो तो (पूणस्य वयिं) पोषणकर्त्याचा आश्रय (अविदत्)
मात करीत असतो

सयमी विद्वान् भानदाप्रत्यर्थ आत्मशक्तीच्या योगानें सातही इद्रियाना
उच्चतीच्या मार्गावर नेत असतात ज्यानें पूर्वी देखील अनेकवार जन्म
घेतले आहेत, असा हा जीवात्मा आपल्या अत करणाच्या द्वारे सर्वांचे नि-
यमन करीत असतो, अशा प्रकारचा आत्मसयमी मनुष्य ज्याप्रकारच्या
उच्चतीची इच्छा करतो, तशी उच्चति ईश्वराच्या सहकारानें त्याला प्राप्त होते-
नाक, जीभ, डोळे, कान, त्वचा, मन व बुद्धि या सात आत्म्याच्या बहिणी
होत, याच्या समनानें उच्चति व असमनानें अधोगति होते

पाठ ११ वा

यद्राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमस्यामी सभासदः।

अधिस्तस्मात्प्र मुंचति दत्तः शितिपात् स्वधा ॥१॥ अ० ३।२९

(यमस्य) नियम पालन करणान्या राजाचे (अमी सभासदः राजानः) हे सभासद राजे (इष्टा-पूर्तस्य षोडशं) अन्नादि भोगाचा सोळावा भाग (विभजन्ते) विभक्त करतात. हा सोळावा भाग (दत्तः) दिला गेला असतो तो (भविः) रक्षक होतो व तो (शिति-पात्) हानीपासून मुक्त करतो व (स्वधा) आपले धारण पोषण करतो.

राजसभेचे सभासद सरोसर राजेच होत. ते प्रजेपासून धनधान्यादि उत्पन्नाचा सोळावा भाग राजासार्थी वेगळा काढतात. हा सोळावा भाग लोक राजाला कर म्हणून देतात; हा दिला जाणारा करच प्रजेचें संरक्षण करतो; अर्थ हा कर घेऊन राजा सर्व प्रजेचें रक्षण करित असतो व राष्ट्रांमधील धारणाकडे वाढवितो. उत्पन्नाचा सोळावा हिस्सा राजाला कररूपाने देणे जरूर असतें.

सर्वान्क्रामान् पूरयत्यामघन्प्रमघन्भवन्।

आकृतिप्रोऽविदंस्तः शितिपात्रोप दश्यति ॥२॥ अर्थ ० ३।३०

पूर्वीक कर (दत्तः) दिला गेलेला राजा (भविः) रक्षणकर्ता बनून (शितिपात्) हानीपासून (न उपवस्यति) भाग होऊ देत नाही. परंतु (आकृति-प्रः) संकल्प पूर्ण करणारा होऊन व (अभवन्, प्रमघन्, भवन्) विजयी, प्रभावी आणि वृद्धिपुक्त बनून सर्व इच्छांना (पूरयति) पूर्ण करतो.

राजाला सोळावा भाग कर रूपाने दिला असतो तो प्रभावशाही बनून प्रजेचें नाशपासून रक्षण करित असतो.

ता दि धेष्टवर्चसा राजाना दीर्घधुत्तमा ।

ता सत्पती कृतावृष कृतायाना जने जने ॥ अ० ५।६५।२

(ता) ते दोन (राजानौ) राजे, (धेष्टवर्चसा) अत्यंत तेजस्वी, (दीर्घधुत्तमा) अत्यंत शाली, (सत्पती) उत्तम पालन करणारे, (कृता-

चूथी) सत्य व सरळपणा यांच्यासह वाढणारे (जने जने) प्रत्येक सघात (कत्तायांनी) सत्याचे रक्षक आहेत राजे लोकांच्या भागी अशा प्रकारचे गुण असणे अवश्य आहे

यदजः प्रथमं संयभूय स ह तत् स्वराज्यमियाय ।

यस्मान्नान्यत् परमस्ति भूतम् ॥ अ० १०।७।३१ ॥

(अजः) हालचाल करणारा (प्रथम) सर्वांहून अगोदर (यत्) जेव्हा (संयभूय) एकत्र होऊन प्रकट होतो (तत्) तेव्हा (स ह) तोच (स्वराज्य) स्वराज्य (इयाय) प्राप्त करतो, (यस्मात्) ज्या स्वराज्याहून (अन्यत्) दुसरे काहीही (पर) धेऊ (भूत न अस्ति) झालेलं नाही

चेष्टाच्या ह्या मंत्रात स्वराज्याचा महिमा वर्णन केलेला आहे या मंत्रातील प्रत्येक शब्द विचार करण्याजोगा आहे यातील "अज" शब्द "हालचाल करणारा, नेता, संचालक, चालला देणारा" इत्यादि भाव दर्शवितो. "अज्" धातूपासून हा शब्द झालेला आहे व त्या धातूचा अर्थ "जाणें, चालणें, नेणें, हालचाल करणें" इत्यादि आहेत. अर्थात् जो अग्रभागा जातो, जो नेता व आपली उन्नति व्हावी अशाप्रकारे चळवळ करतो, जो दुसऱ्याचा नेता बनून त्याची उन्नति व्हावी अशाप्रकारे चळवळ करतो त्याला "अज" असे म्हणत व

या मंत्रातील "स्वराज्य" शब्दाचा अर्थ खाली दिलेल्या मंत्राने अभिक स्पष्ट होतो जसे—

आ यद् घामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुपात्र्ये यतेमहि स्वगात्र्ये ॥ ऋ० ५।६६।६

(मित्र) हे मित्रता राखण न्यातो ! अर्थात् ज्याच्या डिमणी त्रिशेध-
भाव नाही असे सज्जन हो ! (इयचक्षसो) उशाची दृष्टि चिन्ताळ झालेली
आहे अशा सज्जनानो ! तुम्ही सर्व तसेच (वयं) आम्ही सर्व (सूरयः)
विद्वान् मिळून (व्यचिष्टे) विस्तृत तसच (बहुपात्र्ये) अनेकांच्या मदतीने

पाठ ११ वा

यद्राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य पोडशं यमरयामी सभासदः॥

अविस्तस्मात्प्रमुंचति दत्तः शितिपात् स्वधा ॥२॥ अ० ३।१९

(यमस्य) नियम पालन करान्या राजाचे (अमी सभासदः राजानः) हे सभासद राजे (इष्टा-पूर्तस्य पोडशं) अन्नादि भोगाचा सोळावा भाग (विभजन्ते) विभक्त करतात. हा सोळावा भाग (दत्तः) दिला गेला असता तो (भविः) रक्षक होतो व तो (शिति+पात्) हानीपासून मुक्त करतो व (स्वधा) आपले धारण पोषण करतो.

राजसभेचे सभासद सरोत्तर राजेच होत, ते भजेपासून धनधान्यादि आपत्ताचा सोळावा भाग राजासाठी वेगळा काढतात. हा सोळावा भाग लोक राजाला कर म्हणून देतात; हा दिला ज्ञानारा करव प्रजेचें संरक्षण करतो; अर्थ न हा कर घेऊन राजा सबे प्रजेचें रक्षण करित असतो व राष्ट्रांमधील धारणशक्ती वाढवितो. आपत्ताचा सोळावा हिस्सा राजाला कररूपानें देणें जरूर असतें.

सर्धान्कामान् पूरयामाभयम्प्रभयम्भयम् ।

आकृतिप्रोऽपिदत्तः शितिपात्रोप द्रयति॥२॥ अ० ३।२०

पूर्वोक्त कर (दत्तः) दिला गेलेला राजा (भविः) रक्षणकर्ता बनून (शितिपात्) हानीपासून (न उपद्रस्यति) नाश होऊं देत नाही. परंतु (आकृति-प्रः) संकट पूर्ण करणारा होऊन व (अभयम्, प्रभयम्, भयम्) विजयी, प्रभावी आणि शक्तिपुक्त बनून सर्व ह्छांना (पूरयति) पूर्ण करतो.

राजाला सोळावा भाग कर रूपानें दिला असता तो प्रभावशाली बनून प्रजेचें नाशपासून रक्षण करित असतो.

ता हि धेष्टवर्चसा राजाना दीर्घधुत्तमा ।

ता सप्तती क्रतावुध क्रतावाना जने जने ॥ अ० ५।६५।२

(ता) ते दोन (राजानो) राजे, (धेष्टवर्चसा) अत्यंत तेजस्वी, (दीर्घधुत्तमा) अत्यंत ज्ञानी, (सप्तती) उत्तम पालन करणारे, (क्रता-

चूथी) सत्य व सरळपणा यांच्यासह वाढणारे (जने जने) प्रत्येक संघांत (भ्रतावांनी) सत्याचे रक्षक आहेत. राजे लोकांच्या आंगां भशा प्रकारचे गुण भरणे अवश्य आहे.

यदजः प्रथमं संयभूष स ह तत् स्वराज्यमियाय ।

यस्मान्नान्यत् परमस्ति भूतम् ॥ अ० १०।७।३१ ॥

(अजः) हालचाल करणारा (प्रथमं) सर्वांहून अगोदर (यत्) जेव्हां (संयभूष) एकत्र होऊन प्रकट होतो (तत्) तेव्हां (सः ह) तोच (स्वराज्यं) स्वराज्य (इयाय) प्राप्त करतो; (यस्मान्) ज्या स्वराज्याहून (अन्यत्) दुसरे काहीही (परं) थोडे (भूतं न अस्ति) झालेले नाही.

वेदाच्या ह्या मंत्रांत स्वराज्याचा महिमा वर्णन केलेला आहे. या मंत्रांतील प्रत्येक शब्द विचार करण्याजोगा आहे. यांतील "अज" शब्द "हालचाल करणारा, नेता, संचालक, चालना देणारा" इत्यादि भाव दर्शवितो. "अज्" धातूपासून हा शब्द झालेला आहे व त्या धातूचा अर्थ "जाणें, चालणें, नेणें, हालचाल करणें" इत्यादि आहेत. अर्थात् जो अग्रभागा जातो, जो नेता व आपली उन्नति व्हावी अशाप्रकार चळवळ करतो, जो दुसऱ्यांचा नेता बनून त्यांची उन्नति व्हावी अशाप्रकार खटपट करतो त्याला "अज" असे म्हणतात.

या मंत्रांतील "स्वराज्य" शब्दाचा अर्थ खाली दिलेल्या मंत्राने अधिक स्पष्ट होतो, जसे—

आ यद् वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूर्यः ।

व्यचिष्टे यदुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ अ० ५।६६।६

(मित्र) हे मित्रता राखण ज्यांनी! अर्थात् ज्यांच्या दिकाणीं शिरोध-
भाव नाही असे सज्जनही! (इयचक्षुः) ज्यांची दृष्टि विशाल झालेली आहे अशा सज्जनांनी! तुम्ही सर्व तसेच (वयं) आम्ही सर्व (सूर्यः) विद्वान् मिळून (व्यचिष्टे) विलुप्त तसेच (यदुपाय्ये) अनेकांच्या मदतीने

ज्याचें पालन होतें अशा (स्वराज्ये) स्वराज्यांत (भायतेमहि) स्वराज्यव्यवस्था ठीक चालावी म्हणून प्रयत्न करूया.

स्वराज्यासाठीं (१) भिन्नदृष्टीचे लोक, (२) विस्तृत दृष्टीचे लोक (३) ज्ञानी लोक असे तीन प्रकारचे लोक योग्य असतात. अर्थात् (१) आपसांत कलह करणारे, (२) संकुचित दृष्टीचे व (३) अज्ञानी लोक स्वराज्यास अपाय होत.

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शचिष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निःशशा अहिमर्चसन् स्वराज्यम् ।

श्रु० १।८०।१

हे (शचिष्ठ वज्रिन्) बलवान् शस्त्रधारी ! याममाणे (मदे सोमे हि) आनंदकारक शांतिवर्धक सोमाचेंही (ब्रह्मा) ज्ञानी (इत्) निःसंशय (वर्धनं चकार) संवर्धन करतात. तूं (ओजसा) सामर्थ्याच्या जोरावर (पृथिव्याः अहि) पृथ्वीच्या किंवा भूमीच्या शत्रूला (निःशसा) दंड कर, व (स्वराज्यं) स्वराज्याची (अनु अर्चन्) योग्य पूजा करणारा हो.

ज्ञानी लोकांनी सुविचाराचें संवर्धन करावें, शस्त्रधारी व बलवान शत्रूंच प्रतिकार करावा व सर्वांनी मिळून स्वराज्याचें महारव बाडवावें असें वरीक मंत्राचें तात्पर्य आहे.

पाठ१२ वा

न वा उ देवाः क्षुधमिक्षधं ददुक्तताऽशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।
उतो रयिः पूणतो नोप दस्यत्युताऽपूणन्मर्दितारं न विन्दते ॥

श्रु० १०।११७।१

(देवाः) देवांनी गरिवांसाठींच (क्षुधे इत्) भूक नामक (पधं ददुः) भूतू निपा भाडे, असं (न वा उ) निश्चयानें म्हणता येत नाहीं, कारण (अशितं उत) भोजन करणाऱ्यांच्या जवळ देखीक (मृत्यवः उपग-
च्छन्ति) भूतू पोहोचतात. (उत) निश्चयानें (पूणतः रयिः) दान देणा-

न्याचें धन (न ढप दस्यति) नाश होत नाहीं, (उत) परन्तु (अष्ट-
णन्) दान न देणाऱ्यांना कोणीही (मर्दितारं) सुख देणारा मित्र (न
विन्दते) प्राप्त होत नाहीं.

धनिक लोकही मरतात, व गरीबही पुष्कळ धष्टपुष्ट असतात; या-
करितां गरीब लोक कष्ट भोगण्याकरितांच निर्माण झाले आहेत असें म्हणजे
जुकीचें आहे. धनवान् लोकांनीं गरिबांना दान व सहायता देऊन त्यांना
सुखी करावें. दान व परोपकार करण्यानें धनवानांचें धन नाश पावत नाहीं,
तर तें वाढतें. दानी मनुष्यास सुख व शांति देणारे मित्र पुष्कळ मिळतात
परंतु दुसऱ्यांना सहाय न करणारास सुख देणारा मित्र कोणीच सांपडत
नाहीं. द्याकरितां परोपकार करणें प्रायेकास उचित आहे.

य आध्याय चक्रमानाय पितृवोऽन्नवान्सन् रफितायोप जग्मुपे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोऽतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥

(यः अन्नवान् सन्) जो अन्न जवळ ठेवून घेऊन (पितृवः चक्रमानाय)

अन्नाची इच्छा करणाऱ्या (रफिताय) वाईट स्थितीत पडलेल्या (उप-
जग्मुपे) जवळ आलेल्या (आध्याय) गरियासाठीं आपलें (मनः) मन
(स्थिरं कृणुते) कठोर करतो. अर्थात् त्याला अन्न देत नाहीं (उत) व
त्याच्या (पुरः सेवते) समोर स्वतः अन्न खातो, (चित्स सः) निश्चय-
पूर्वक त्याला (मर्दितारं) सुख देणारा मित्र (न विन्दते) प्राप्त होत नाहीं.

वरवाजावर आलेल्या गरीब मनुष्यालाही जो सहाय्य करीत नाहीं, पण स्वतः
अन्नाचा उपभोग करतो, तो खरोखर मोठा स्वार्थी होय. याकरितां त्याला
सुख देणारा मित्र मिळत नाहीं व नंतर त्याला पश्चात्तापांत पडावें लागतें.
स इन्द्रो जो यो गृह्ये ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।

अरमस्मै भवति यामहता उतापरीपु कृणुते सखायम् ॥ अ० १०।११।३

(यः) जो (कृशाय) दुर्बल, कृश (अन्न-कामाय चरते) व अन्ना-
च्या इच्छेनें भ्रमण करणाऱ्यास (गृह्ये) घरोघर जाऊन भीक मागणाऱ्या
याचकास (ददाति) अन्न देतो, (सः इत् भोजः) तोच खरें भोजन
करतो. (अस्मै) ह्या दात्यापार्शीं (याम-हूतौ) योग्य समर्थी दान कर-

मविष्यकालच्या मोठ्या लांब मार्गावर दृष्टिदेवून दानास जो खरोखर
भाडे भत्ता मनुष्याला दान पावे. ऋ० १०।११७।१॥

मोघमग्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं प्रवीमि वध इत्थं तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥

यः) जो धनवान् असून सुद्धां (अर्थ-मण) श्रेष्ठ मन असणाऱ्यांना
पुष्यति) सहाय करीत नाही. व (नो सखायं) आपल्या मित्रांनाही
करीत नाही. तो (केवळ आदी) केवळ एकाच ख.णारा (के-
) केवळ पापरूप (भवति) होतो. (सत्यं प्रवीमि) म. खरे
तो की, तो (अप्रचेताः) दुष्टबुद्धि (भग्नं मोघ विन्दते) भग्न वध
कर्तो, त्याचें अन्न खरें अन्न नव्हे; तर (स इत्) तें अन्न निश्चयानें
य वधः) त्याचा नाश करतें. ऋ० १०।११७।६ ॥

त्याचा भोग वाढला म्हणजे त्याचाही नाश होतो. याकरितां सज्जनांना
य सहाय करावें. दुसऱ्यांना दान न देतां जो स्वतः भोग भोगतो त्याचें
खरें अन्न नसून ते त्याच्या नाशाचा हेतु आहे. याकरितां दान केल्या-
अज्ञाचा उपभोग करावा.

कृपक्षित्वाल आशितं कृणोति यन्नप्यानमप घृंक्ते चरित्रैः ।

यदन्मग्नः सद्यदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि प्यात् ॥

(कृपन् इत्) रोती करीत करीत (फालः) नांगराचा फाल (आशितं
ति) भोजनच तयार करतो जसा (यन्) चालणारा (चरित्रैः)
नी (अप्रधानं अपर्युक्ते) मार्ग समाप्त करतो. (यदन् मग्नः) उपदेश
गारा झाली (अ-वदतो) गप्प बसणाऱ्यांपेक्षां (वनीयान्) श्रेष्ठ
१. त्याचप्रमाणे (पृणन् अपिः) दाता मित्र (अपृणन्तं) अद्याप्य
णापेक्षां (अभि स्यात्) श्रेष्ठ आहे. ऋ० १०।११७।७

पुरव र्थी शेतकरी धान्य उत्पन्न करतो व पुरुषार्थानेच मनुष्य एका
नापारून दुसऱ्या स्थानास पोचतो. उच्चतीताढीं उपदेश न करणाऱ्या
प्यापेक्षां उपदेश करणारा श्रेष्ठ व दान न करणाऱ्यापेक्षां योग्य सेतिनें
करणारा श्रेष्ठ आहे.